ISSN 2304-5809

8(11) 2014

МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ

ISSN (Print): 2304-5809
ISSN (Online): 2313-2167

Науковий журнал «Молодий вчений»

№ 8 (11) серпень, 2014 р.
Частина I
Щомісячне видання

Члени редакційної колегії:

Глущенко Олеся Анатоліївна
доктор філологічних наук (Росія)
Змерзлий Борис Володимирович
доктор історичних наук (Україна)
Іртищева Інна Олександрівна
доктор економічних наук (Україна)
Марусенко Ірина Михайлівна
доктор медичних наук (Росія)
Мінін Ігор Владиленович
доктор технічних наук (Росія)
Мінін Олег Владиленович
доктор технічних наук (Росія)
Морозенко Дмитро Володимирович
кандидат ветеринарних наук (Україна)
Нетюхайло Лілія Григорівна
доктор медичних наук (Україна)
Пекліна Галина Петрівна
доктор медичних наук (Україна)
Романенкова Юлія Вікторівна
доктор мистецтвознавства (Україна)
Стратонов Василь Миколайович
доктор юридичних наук (Україна)
Шайко-Шайковський Олександр Геннадійович
доктор технічних наук (Україна)
Швецова Вікторія Михайлівна
кандидат філологічних наук (Росія)
Яковлев Денис Вікторович
доктор політичних наук (Україна)
Яригіна Ірина Зотовна
доктор економічних наук (Росія)

Коректор: О. Скрипченко
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: Н. Ковальчук

Відповідальність за зміст, добір та викладення фактів у статтях несуть автори.
Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.
Матеріали публікуються в авторській редакції. Передрукування матеріалів, опублікованих в журналі, дозволено тільки зі згоди автора та редакції журналу. Будь-яке використання – з обов'язковим посиланням на журнал.

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible.

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 18987-7777Р від 05.06.2012 р.

© Науковий журнал «Молодий вчений», 2014
© Дизайн, Видавничий дім «Гельветика», 2014

ЗМІСТ

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

Андрейків О.Є., Штаюра Н.С.
Критерій гранично-рівноважного стану тонкостінних елементів конструкцій з тріщинами за двовісного розтягу.....6

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Пашинська С.Л., Антомонов М.Ю.
Технологія розрахунку та аналізу інтегральних показників для оцінки еколого-гігієнічних об'єктів.....10

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Василенко В.Г.
Аналіз продуктивності мобільних пристроїв на операційній системі Android...14
Дяченко Є.В.
Порівняння трудомісткості влаштування збірного та монолітного варіантів перекриття при реконструкції будівель у щільній міській забудові.....18
Крижанівський В.В.
Аналіз методів виділення ознак для задачі розпізнавання фруктів 20
Куницький С.О., Меддур М.М.
Математичне моделювання технологічних режимів фільтрування та промивання фільтрів у процесі контактного знезалізнення підземних вод.....23
Ржепішевський А.Л.
Аналіз підходів до систем розпізнавання перешкод в умовах промислового та побутового застосування мобільних роботів.....27
Стороженко Л.І., Гасій Г.М., Гапченко С.А.
Проектування сталезалізобетонних структурно-вантових покриттів.....30

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

Казакова Н.В., Волынкина М.Г.
Особенности технологии производства рыбных мороженных полуфабрикатов на предприятии ООО «Салехардский комбинат» 34

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Ковальчук О.О.
Місце сім'ї та подружніх відносин у житті М.О. Максимовича: погляд крізь призму листів до дружини.....40
Куцкая О.Н.
Особенности пропагандистской деятельности Белорусских фронтов во время боевых действий Красной Армии на территории Европы в конце Второй мировой войны.....44
Charczuk K.
Działalność Polskiego towarzystwa opieki nad grobami bogaterów we Lwowie w okresie międzywojennym.....50

Шліхта І.В.
Теорія нації та націоналізму у творах Дмитра Донцова (1913-1939 років)……54

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Бондар Н.М.
Инструменты и формы государственной поддержки проектов государственно-частного партнерства в инфраструктурных отраслях экономики……60
Булат Г.В., Гайдар П.Е.
Класифікація витрат підприємства в умовах ринкових перетворень……65
Булат Г.В., Федчишина Н.І.
Підходи до реформування системи соціального страхування в Україні……68
Винятинська Л.В.
Кореляційно-регресійний аналіз індексу ліквідності лісових господарств……71
Волощенко Е.В.
Ценовая политика компании……77
Галько Л.Р.
Формування людського капіталу в інтересах інноваційного розвитку підприємства……81
Городніченко Ю.В.
Зарубіжний досвід нагляду та контролю за фондовим ринком та можливість використання його для України……86
Довбенко В.І.
Перспективи активізації взаємодії учасників інноваційного процесу в Україні……91
Драчук Ю.З., Трушкина Н.В.
Зарубежный опыт институционального обеспечения венчурного финансирования инновационного развития……95
Завадська Д.В.
Якість як основна складова конкурентоспроможності сучасного банку……100
Заріцька В.М.
Сучасний стан інноваційної діяльності у освіті в контексті економіки знань……105
Захаренко Н.С.
Методи антикризового управління фінансовими ресурсами металургійних підприємств……109
Ільїна А.О.
Методологія оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу……112
Kamianetska O.V.
Perspectives of Ukrainian weaponry market development as a factor of national security……119
Кравченко М.О., Шевченко К.І.
Вплив візового забезпечення на розвиток міжнародної конкурентоспроможності підприємства……122
Лукаш М.И.
Определение характеристик металлургической отрасли ведущих стран мира……125
Макаров А.А.
Частно-государственное партнерство в России……128

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Бурый А.Р.
Искусство Пазолини и Бунюэля: религиозно-экзистенциальное измерение……132
Райхерт К.В.
Определение твеновых систем на языке тернарного описания……139

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Ахмади М., Карампур Р.
Национально-культурная специфика чисел в русских фразеологизмах……144
Бигунова Н.А.
Особенности преобразования оценочного суждения в коммуникативный или речевой акт……147
Горожанов Ю.Ю.
Прагматичні функції ергонімів міста Луцька……151
Кузьмич О.О.
Система і функції розділових знаків староукраїнської мови (на матеріалі грамот XIV століття)……153
Макаренко Ю.Г.
Особливості кіноперекладу гумору у комедійному телесеріалі «Друзі»……157
Манахов О.І.
Пейзаж і портрет у фентезійному світі Джона Толкіна та Ніка Перумова……160
Полєтуха І.О.
«Божественний Юлій» Я. Бохенського: маска наратора та фокалізаційний код роману……163
Швець А.О.
Пам'ять як форма збереження історії та свідомості поляків міста Дніпродзержинська……167

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Апанасенко К.І.
До питання про примусову ліквідацію господарських організацій за рішенням суду……172
Бедрій М.М.
Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі……179

ХІМІЧНІ НАУКИ

Dontsova T.A., Ivanenko I.M., Perecos A.O.
Synthesis of magnetite by homogeneous chemical deposition for preparing of magnetic fluid on its basis……186

CONTENTS

PHYSIC MATHEMATICAL SCIENCES

Andreykiv O.Y., Shtayura N.S.
Boundary-equilibrium state criterion of structural thin-walled elements with crack under biaxial loading.....6

BIOLOGICAL SCIENCES

Pashynska S.L., Antomonov M.Yu.
Calculation technology and analysis of integrated indicators for assessing of ecological and hygienic objects.....10

ENGINEERING SCIENCES

Vasilenko V.G.
The analysis productivity of mobile devices on the Android operating system 14

Dyachenko E.V.
Labor volume of erection of precast and monolithic variants floors in dense urban areas reconstruction comparison.....18

Kryzhanivsky V.V.
Analysis of feature extraction methods for recognition task fruits.....20

Kunytskiy S.O., Meddour M.M.
Mathematical modeling of technological regimes filtering and washing the filter in the contact process iron removal groundwater.....23

Rzhepishevskyi A.L.
Approaches to the recognition of obstacles in industrial and consumer use of mobile robots.....27

Storozhenko L.I., Gasii G.M., Gapchenko S.A.
Design of composite structure cable coverings.....30

AGRICULTURAL SCIENCES

Kazakova N.V., Volynkina M.G.
Feature of technology of production of fish frozen semi-finished products at llc «Salekhard plant».....34

HISTORICAL SCIENCES

Kovalchuk O.O.
Place of family and marital relations in the life of Maksymovych M.O. Insights through the letters to his wife.....40

Kutskaja O.N.
Features of propaganda on the Belarusian fronts during the fighting of the Red Army in Europe at the end of World War II.....44

Kharchuk K.
Activities of ukrainian society of war graves protection on the territory of galicia during interwar period (1927-1939) 50

Shlikhta I.V.
Theory of nation and nationalism in Dmytro Dontsov's works, 1913–1939.....54

ECONOMICS SCIENCES

Bondar N.M.
Tools and forms of the state support of projects of public-private partnership in infrastructural industries of economy.....60

Bulat G.V., Gaidar P.E.
Classification of costs in the enterprise market transformation.....65

Bulat G.V., Fedchyshina N.I.
Going is near reformation of system of social security in Ukraine.....68

Vinyatinska L.V.
Regression analysis liquidity index forestry....71

Voloshchenko E.V.
Pricing policy.....77

Galko L.R.
Human capital formation in the interests innovative development of enterprise.....81

Gorodnichenko Yu.V.
Foreign experience supervision and control of the stock market and using it for Ukraine.....86

Dovbenko V.I.
Prospects of boosting interaction among participants of the innovation process in Ukraine.....91

Drachuk Yu.Z., Trushkina N.V.
Foreign experience providing institutional venture financing innovation development.....95

Zavadska D.V.
The role of quality in formation of the modern bank competitiveness.....100

Zaritska V.M.
The current state of innovation in education in the context of the knowledge economy.....105

Zakharenko N.S.
Methods of crisis management of financial resources of metallurgical enterprises.....109

Ilyina A.O.
Methodology of estimation of efficiency of state adjustment of investment process.....112

Kamianetska O.V.
Perspectives of Ukrainian weaponry market development as a factor of national security.....119

Kravchenko M.O., Shevchenko K.I.
Visas services influence to the company international competitiveness development....122

Lukash M.I.
Determination of the metallurgical industry characteristics in leading countries of the world.....125

Makarov A.A.
Private-public partnership in Russia.....128

PHILOSOPHY SCIENCES

Buryj A.R.
The art of Pasolini and Buñuel: religious and existential dimention 132

Rayhert K.W.
The definition of the twain systems in the ternary description language.....139

PHILOLOGICAL SCIENCES

Akhmadi M., Karampur R.
Cultural identity numbers
in Russian phraseological units.....144
Bigunova N.O.
The peculiarities of transforming
of an evaluative judgement into
a communicative or speech act.....147
Horozhanov Y.Y.
Pragmatic functions of Lutsk's ergonym's.....151
Kuzmych O.A.
System and functions
of old Ukrainian language punctuation
(based on the letters of XIV century).....153
Makarenko I.G.
Particularities of humour translation
in comedy tv series «Friends».....157
Manakhov O.I.
The landscape and the portrait
in the fantastic world by J. R. R. Tolkien
and N. Perymov.....160
Polietukha I. A.
«Divine julius» of J. Bohenski: the narrator's
mask and focalization at the novel.....163
Shvets A.O.
Memory as a form of preserving the history
and the consciousness of poles of the city
of Dniprodzerzhynsk.....167

JURIDICAL SCIENCES

Apanasenko K.I.
On the question of economic organizations'
positive liquidation by a judgment.....172
Bedriy M.M.
Historic-legal review of the sources
of law Kievan Rus.....179

CHEMISTRY SCIENCES

Dontsova T.A., Ivanenko I.M., Perecos A.O.
Synthesis of magnetite
by homogeneous chemical deposition
for preparing of magnetic fluid on its basis.....186

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

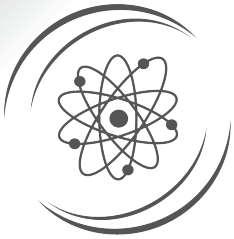

УДК 539:3 621:3

КРИТЕРІЙ ГРАНИЧНО-РІВНОВАЖНОГО СТАНУ ТОНКОСТІННИХ ЕЛЕМЕНТІВ КОНСТРУКЦІЙ З ТРІЩИНАМИ ЗА ДВОВІСНОГО РОЗТЯГУ

Андрейків О.Є., Штаюра Н.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка

У роботі запропоновано деформаційний критерій поширення втомної тріщини у нескінченній пластині за двовісного навантаження та отримано вираз для розрахунку критичних розтягуючих зусиль p_* та q_* для найбільш небезпечного випадку за умов пластичності Губера-Мізеса. Побудовано графічну залежність безрозмірного значення критичної величини зовнішнього зусилля від параметру навантаження пластини вздовж лінії розміщення тріщини та встановлено, що поперечне зусилля q зменшує критичне значення зовнішніх зусиль p_*. Проведено порівняння отриманих результатів із літературними експериментальними даними.

Ключові слова: критерій руйнування, гранично-рівноважний стан, тонкостінний елемент конструкції з тріщиною, двовісний розтяг, граничне зусилля навантаження.

Постановка проблеми. Елементи конструкцій енергетичної галузі (трубопроводи газотранспортної системи, посудини під тиском) працюють за умов складного навантаження. В процесі зміни навантаження у елементах конструкцій відбувається перерозподіл напружень, деформацій, умов течіння матеріалу перед вершиною концентратора чи тріщини. Такий перерозподіл напружено-деформованого стану призводить до зміни гранично-рівноважного стану елементів конструкцій. Аналіз цих змін дає можливість контролювати процеси розвитку тріщини та руйнування. Важливим для оцінювання залишкової міцності тонкостінних елементів конструкцій з тріщинами за двовісного навантаження, яке імітує роботу магістральних нафтопроводів, елементів обшивки літаків є встановлення умов локального руйнування та розроблення критеріїв міцності тіл з тріщинами.

Аналіз досліджень і публікацій. В літературі відомо багато різних підходів до розв'язання таких задач [1-2]. Всі вони стосуються крихких і квазікрихких високоміцних матеріалів і в них не враховується вплив двохвісного напруженого стану на пластичне деформування в зоні передруйнування біля вершини тріщини. Матеріали трубопроводів, як правило [3-4], виготовляються із достатньо пластичної сталі і тому розрахунок їх залишкової міцності треба проводити з врахуванням впливу двохвісного напруженого стану на пластичне деформування в зоні передруйнування.

Метою роботи є – розроблення критерію руйнування тонкостінних елементів конструкцій з тріщинами за двовісного розтягу та дослідження впливу двовісного навантаження на граничні зусилля руйнування.

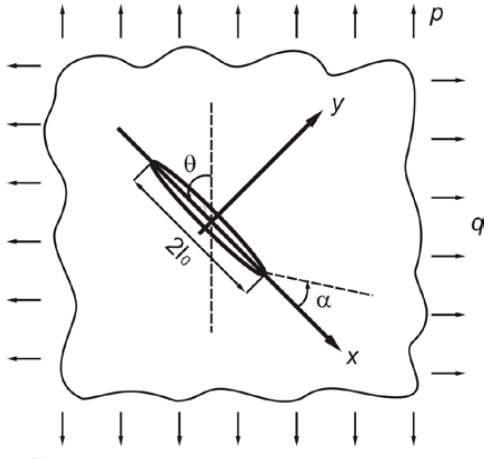

Рис. 1. Схема навантаження пластини з тріщиною

Формулювання задачі та метод її розв'язання. Розглянемо нескінченну пластину послаблену прямолінійною тріщиною початкової довжини $2l_0$. Пластина монотонно розтягується в двох взаємно перпендикулярних напрямках рівномірно розподіленими зусиллями інтенсивності p і q (рис. 1). Задача полягає у визначенні таких значень зовнішніх зусиль $p = p_*$, $q = q_*$, після досягнення яких наступить гранично-рівноважний стан пластини з тріщиною і пройде її поширення.

Для пластичних сталей розрахунок залишкової міцності проводимо з врахуванням впливу двохвісного напруженого стану на зону передруйнування біля вершини тріщини. Для цього застосовуємо деформаційний критерій, записаний у загальному вигляді:

$$\delta_t(p_*,\eta,\alpha_*,\theta,l_0)=\delta_C,\qquad \left[\frac{\partial\delta_t(p_*,\eta,\alpha\ ,\theta,l)}{\partial\alpha}\right]_{\alpha=\alpha_*}=0. \tag{1}$$

Тут $\delta_t(p,\eta,\alpha,\theta,l_0)$ – розкриття у вершині тріщини [1], яке залежить від кутів початкового поширення тріщини $\alpha = \alpha_*$ і її орієнтації θ і визначається так $\delta_t=\sqrt{\delta^2_{It}+\delta^2_{IIt}}$, де δ_{It} і δ_{IIt} – нормальне і дотичне розкриття вершини тріщини; $\eta = qp^{-1} \le 1$ – жорсткість двовісного навантаження.

Розглянемо найнебезпечніші орієнтації тріщини $\theta = \theta_*$ відносно напрямку розтягуючих зусиль p. Як випливає з [1] найбільш небезпечною орієнтацією тріщини буде значення кута $\theta_* = \pi/2$, а $\alpha_* = 0$. Для такого випадку система рівнянь (1) зведеться до такого рівняння:

$$\delta_t(p_*,\eta,0,\pi/2,l_0)=\delta_C. \tag{2}$$

Вважаючи, що макроскопічна тріщина розміщена в пластині з ідеально пружно-пластичного матеріалу, розкриття $\delta_t(p,\eta,0,\pi/2,l_0)$ представимо наступним чином

$$\delta_t(p,\eta,0,\pi/2,l_0)=E^{-1}K_I^2(p,l_0)\cdot\sigma_t^{-1}(\sigma_T,q). \tag{3}$$

Тут σ_T – межа текучості матеріалу пластини; $K_I(p,l_0)$ – коефіцієнт інтенсивності напружень біля вершини тріщини довжини $2l_0$ в задачі Гріффітса, який визначаємо за формулою [1]

$$K_I = p\sqrt{\pi l_0}, \tag{4}$$

де $\sigma_t(\sigma_T,q)$ – усереднені напруження в зоні передруйнування біля вершини тріщини, які визначаємо за умови пластичності Губера-Мізеса так

$$\sigma_t(\sigma_T,q)=\sigma_T\left[-0{,}5\xi+\sqrt{1-0{,}75\,\xi^2}\right],\qquad \xi=q\sigma_T^{-1}. \tag{5}$$

© Андрейків О.Є., Штаюра Н.С., 2014

Підставляючи вирази (3)-(5) в рівняння (2) для визначення критичних значень зовнішніх зусиль $p = p_*$, $q = q_*$ отримаємо наступні формули:

$$p_* = \left(\frac{\delta_C E \sigma_T}{\pi l_0}\right)^{1/2} \left[-0{,}5\xi + \sqrt{1-0{,}75\xi^2}\right]^{1/2}, \quad q_* = p_* \eta. \qquad (6)$$

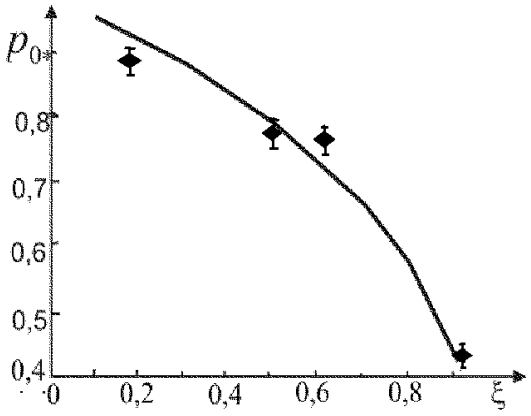

Рис. 2. Залежність p_{0^*} від безрозмірного параметру ξ: суцільна лінія – за формулою (6), точки – експериментальні дані [5]

На рис. 2 за формулою (6) побудовано графічну залежність безрозмірного значення критичної величини зовнішнього зусилля $p_{0*} = p_*(\pi l_0)^{1/2}(\delta_C E \sigma_T)^{-1/2}$ від параметру ξ навантаження пластини вздовж лінії розміщення тріщини. Як випливає з аналізу рис. 2, наявність розтягуючих зусиль q вздовж лінії розміщення тріщини за двовісного навантаження за вказаних значень параметрів $\theta_* = \pi/2$, $a_* = 0$ зменшує критичне значення зовнішніх зусиль $p = p_*$.

Отримані результати порівняли із літературними експериментальними даними [5]. В основу цих досліджень було покладено силову схему двовісного розтягування нескінченної пластини з центральною втомною тріщиною із сталі 09Г2С товщиною t = 1,5 мм (σ_T = 340 МПа, σ_B = 400 МПа). Схема двовісного навантаження реалізується при розтягуванні хрестоподібного зразка з центральною тріщиною зусиллям p, прикладеним перпендикулярно до тріщини та зусиллям q, направленим уздовж лінії тріщини (схема «розтяг-розтяг»). У зразках на універсальній випробувальній машині EUS-20 вирощували втомні тріщини за силовою схемою одновісного циклічного навантаження з асиметрією циклу R = 0,3 і частотою 12 Гц. Хрестоподібні зразки з центральною тріщиною статично навантажували зусиллями p і q за пропорційних їх співвідношень до старту тріщини і визначали критичні значення цих зусиль та характеристику тріщиностійкості δ_C.

Як видно із рис. 2 експериментальні дані добре корелюють з аналітичною залежністю для жорсткостей двовісного навантаження η = 0,2; 0,5; 0,6; 0,92.

Висновки. Запропоновано деформаційний критерій поширення втомної тріщини за двовісного навантаження та отримано формули для визначення критичних значень зовнішніх зусиль p_*, q_*. За умов двовісного навантаження поперечна сила q, що діє паралельно до лінії тріщини зменшує як критичне значення зовнішніх зусиль p_*, так і деформаційну характеристику опірності руйнуванню матеріалу – розкриття вершини тріщини δ_C.

Список літератури:

1. Механика разрушения и прочность материалов. Справ. пособие в 4-х т. –Т.1 Основы механики разрушения материаллов/ В.В. Панасюк, А.Е. Андрейкив, В.З. Партон – Киев: Наук. думка, 1990. – 488с.
2. Писаренко Г. С., Лебедев А. А. Деформирование и прочность материалов при сложном напряженном состоянии. – К.: Наук. думка, 1976. – 376 с.
3. Анучкин М.П., Горицкий В.Н., Мирошниченко Б.И. Трубы для магистральных трубопроводов. – М: Недра, 1986. – 231 с.
4. Копельман Л.А. Сопротивляемость сварных узлов хрупкому разрушению. – Л: Машиностроение, 1978. – 232 с.
5. Іваницький Я. Л., Штаюра С. Т., Мольков Ю. В., Іваницька Л.М. Опірність руйнуванню сталей за двовісного навантаження у водні // Фіз.-хім. механіка матеріалів. – 2012. – № 3. – С. 18-23.

Андрейкив А.Е., Штаюра Н.С.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

КРИТЕРИЙ ПРЕДЕЛЬНО-РАВНОВЕСНОГО СОСТОЯНИЯ ТОНКОСТЕННЫХ ЭЛЕМЕНТОВ КОНСТРУКЦИЙ С ТРЕЩИНАМИ ПРИ ДВУХОСНОМ РАСТЯЖЕНИИ

Аннотация
В работе предложено деформационный критерий распространения усталостной трещины в бесконечной пластине при двухосном нагружении и получено выражение для расчета критических растягивающих усилий и для наиболее опасного случая в условиях пластичности Губера-Мизеса. Построена графическая зависимость безразмерного значения критической величины внешнего усилия от параметра нагрузки пластины вдоль линии размещения трещины и установлено, что поперечное усилие q уменьшает критическое значение внешних усилий. Проведено сравнение полученных результатов с литературными экспериментальными данными.
Ключевые слова: критерий разрушения, предельно-равновесное состояние, тонкостенный элемент конструкции с трещиной, двухосное растяжение, предельное усилие нагружения.

Andreykiv O.Y., Shtayura N.S.
Ivan Franko National University of Lviv

BOUNDARY-EQUILIBRIUM STATE CRITERION OF STRUCTURAL THIN-WALLED ELEMENTS WITH CRACK UNDER BIAXIAL LOADING

Summary
In this work strain criterion for fatigue crack growth in nondimensional plate under biaxial loading are proposed and formula for critical tension forces calculation and in most dangerous case under Guber-Mises's plastic conditions is obtained. Graphical dependents for nondimensional value of critical external force versus weighting parameter along crack line placing is built and is established that the across force q decreases external forces critical values. Obtained results with known experimental results from literature is compered.
Keywords: fracture criterion, boundary-equilibrium conditions, structural thin-walled element with crack, biaxial loading, critical value of loading.

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 574.2:519.23/24

ТЕХНОЛОГІЯ РОЗРАХУНКУ ТА АНАЛІЗУ ІНТЕГРАЛЬНИХ ПОКАЗНИКІВ ДЛЯ ОЦІНКИ ЕКОЛОГО-ГІГІЄНІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Пашинська С.Л., Антомонов М.Ю.
Інститут гігієни та медичної екології імені О.М. Марзеєва
Національної академії медичних наук України

У статті розглянуто поетапне конструювання інтегральної оцінки. Розроблено нелінійний алгоритм інтегрування показників. Запропоновано технологію виявлення дестабілізуючих елементів.
Ключові слова: інтегральні показники, еколого-гігієнічні об'єкти, оцінка стану екосистеми.

Постановка проблеми. Функціональні системи організму, здоров'я населення, об'єкти навколишнього середовища є складними системами. Тому при вивченні цих об'єктів дослідник стикається з проблемою вибору обмеженої сукупності ознак, які є найбільш інформативними. Одним із ефективних шляхів зниження розмірності ознак є використання комплексних (інтегральних) показників. Однак складність деяких процесів не дозволяє виділити з числа узагальнюючих результативних показників який-небудь один у якості основного. Тому завдання розробки інтегрального показника зводиться до агрегування системи показників із застосуванням різних прийомів якісного і кількісного аналізу. Разом з тим здійснення різних етапів побудови комплексних оцінок пов'язано з багатьма невирішеними проблемами, наприклад при виборі мети оцінки, визначенні системи оцінюваних показників і коефіцієнтів їх порівняльної значущості, а також з труднощами при розробці обчислювального алгоритму. Саме тому розрахунок інтегральних показників та їх використання вимагають пильної уваги та суттєвого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатокомпонентний характер забруднювачів навколишнього середовища не дозволяє об'єктивно оцінити екологічний стан екосистем лише на основі визначення концентрацій окремих інгредієнтів. Формування комплексної оцінки екологічного стану територій, виявлення рівня токсичності на основі агрегованих біоіндикаторів розглядається у вітчизняних дослідженнях В.І. Парапан, М.М. Миленької, М.О. Клименко, Н.Р. Хомич. Т.В. Морозової та ін.. У Росії досвід побудови інтегральних індикаторів викладений у роботах С.А. Айвазяна, Л.П. Бакуменка, П.А. Короткова та ін.

Виділення не вирішених раніше частин. У більшості досліджень проводяться міжтериторіальні або міжрегіональні порівняння регіонів з наступним їх ранжуванням за екологічним станом. При цьому оцінка абсолютного рівня якості навколишнього середовища регіону і ступеня його екологічної стабільності не визначає, які саме чинники, дестабілізують екосистему.

Метою статті є розробка технології розрахунку та аналізу інтегральних індикаторів для оцінки еколого-гігієнічних об'єктів та виявлення дестабілізуючих чинників.

Виклад основного матеріалу. Інтегральні показники, або інтегральні індикатори, які являють собою об'єднання багатьох вихідних змінних в одну характеристику, можуть бути інструментом критеріальної оцінки, порівняльного зіставлення об'єктів між собою, вибору найкращої альтернативи, опису динаміки зміни системи, прогнозування її стану в майбутньому. Інформативність, точність та достовірність інтегрального показника залежить від правильного вибору методу обробки даних на певному етапі, залежно від загальної постановки задачі.

Показники, що завантажуються в масиви даних, можуть бути подані у різних шкалах виміру: номінальних, порядкових і метричних. Показники, виміряні в метричних шкалах, мають найрізноманітніші одиниці виміру, масштаб, точки відліку і інтервали варіювання. Переважна більшість методик, призначених для формування інтегральних оцінок, передбачає нормування показників з урахуванням спрямованості дії змінних та інтегрування їх у єдиний узагальнюючий показник. Процедуру розрахунку інтегральної оцінки можна типізувати, розклавши на відносно самостійні етапи. Конструювання інтегральних оцінок виконуємо в чотири етапи: вибір або розрахунок «норми» показників; розрахунок безрозмірних (неіменованих) еквівалентів; нормування показників або їх еквівалентів; формування інтегральних оцінок [1, с. 43].

«Норма» може бути визначена, виходячи зі статистичних характеристик розподілу емпіричних вибірок, або задана за деякими «стандартам», в якості яких можуть виступати фонові або критичні значення показника, ОДР, ГДК, найкращі і найгірші значення та інші оцінки [4]. Екологічні нормативи розробляють і вводять у дію державні природоохоронні органи, органи охорони здоров'я та інші уповноважені на те державні органи. Практично для кожного елемента існують чотири рівні концентрацій: дефіцит елемента, оптимальний вміст, підвищений (терпимий) і дуже високий (летальний). При дефіциті вмісту елемента він розглядається як мікроелемент, а при надлишку – як забруднювач. Найпоширенішою серед них є гранично допустима концентрація (ГДК) – це така маса шкідливої речовини в одиниці об'єму (в мг на 1 м^3 повітря, 1 л рідини чи 1 кг твердої речовини) окремих компонентів біосфери, періодичний чи постійний, цілодобовий вплив якої на організм людини, тварин і рослин не викликає відхилень у нормальному їх функціонуванні протягом усього життя нинішнього та майбутніх поколінь. Концентрацію наявних у повітрі, воді чи ґрунті шкідливих домішок на певний час на певній території називають фоновою концентрацією. Контроль за якістю біосфери здійснюється зіставленням фонової концентрації з гранично допустимою:

$$\frac{C_ф}{ГДК} \le 1,$$

де Сф фонова концентрація; ГДК гранично допустима концентрація.

За наявністю в атмосфері домішок, щодо яких визначено необхідність урахування сумісної шкідливої дії, як критерії для встановлення ГДК використовуються вимоги про виконання співвідношення:

© Пашинська С.Л., Антомонов М.Ю., 2014

$$\frac{C_{\phi 1}}{\text{ÃÄÊ}_1}+\frac{C_{\phi 2}}{\text{ÃÄÊ}_2}+\frac{C_{\phi 3}}{\text{ÃÄÊ}_3}+\cdots+\frac{C_{\phi n}}{\text{ÃÄÊ}_n}\le 1$$

Усі шкідливі речовини за ступенем небезпечної дії на людину поділяються на чотири класи:

I – надзвичайно небезпечні (нікель, ртуть);

II – високонебезпечні (сірководень, діоксид азоту);

III – помірно небезпечні (сажа, цемент);

IV– малонебезпечні (бензин, фенол).

Ступінь небезпечності шкідливих речовин є основою для визначення вагових коефіцієнтів.

Нормування у статистичній обробці даних застосовується для того, щоб усі значення ознак потрапляли у зручні для порівняння діапазони. Зазвичай, це інтервал [0;1]. Шляхом використання різних функцій переходу можна виділити «найкращі» для біосистеми показники, близькі до «норми», або, навпаки, найбільш «патологічні». При цьому повинна бути повна ясність у тому, що таке «добре» і що таке «погано» для стану об'єкта. Якщо об'єкт біологічної природи і як сприятливе для його стану вибрано значення «одиниці», то для кожного часткового реєстрованого показника стану біооб'єкту нормувальна функція повинна бути обрана таким чином, щоб до одиниці були близькі найкращі для біосистеми значення, а до нуля – найгірші. Вибір функції переходу від вихідних даних чи їх еквівалентів до нормованих змінних визначається цілями дослідження.

Для нормування ми обрали експоненціальну функцію («дзвін» або «напівдзвін») [1, с. 51]. Нормовані еквіваленти показників обчислюємо за формулою:

$$\tilde{x}=\exp(-a(x-x^*)^2),$$

де а – параметр, що визначає форму «дзвону» (близькість перегину до «нормального» значення), x^* – стандарт, за який ми приймаємо мінімальне, максимальне або еталонне значення в залежності від того, які характеристики для системи оптимальні.

За цією формулою еквіваленти «поганих» значень наближаються до нуля, але не досягають його. Якщо показник «дуже поганий», наприклад перевищує ГДК, еквівалент приймаємо рівним нулю.

Процес агрегації інформації рекомендується реалізовувати наступним чином: визначають ваги показників по виділених об'єктах; розраховують проміжні інтегральні індикатори; формують єдину інтегральну оцінку.

Вагові коефіцієнти можуть бути встановлені шляхом експертної оцінки залежно від значущості показників. За допомогою експертів можна також зменшити розмірність вибірки, відібравши найбільш інформативні показники.

Один з найвідповідальніших етапів – формування експертної групи. Від її чисельності та професійного складу залежить точність та обґрунтованість експертного висновку. З метою комплексного аналізу стану здоров'я населення та факторів зовнішнього середовища, які на нього впливають, а також для усунення однобічної деформації експертних оцінок до складу експертної групи доцільно включити фахівців суміжних профілів та інших служб, що мають опосередковане відношення до вирішення задачі. Наприклад, для аналізу певної групи захворювання рекомендується залучати окрім профільних спеціалістів, фахівців з дослідження проблем забруднення води, повітря, ґрунту для виявлення факторів, що можуть спричинювати дані захворювання. Стаж роботи експертів також може значно відрізнятись, оскільки, разом із поглибленими знаннями, інтуїцією та зваженою думкою досвідченого фахівця корисним може виявитись і свіжий погляд молодого спеціаліста. Очевидно, при такій неоднорідності, з-поміж експертної групи визначаються провідні фахівці, думка яких стосовно певних питань є більш значущою. Кожному з експертів у таких випадках присвоюється ваговий коефіцієнт *Wi*. Для визначення вагових коефіцієнтів можна скористатися документальним методом об'єктивної оцінки. Пропонуємо наступний підхід. Назначимо коефіцієнт $W=1$ фахівцю без ступеню зі стажем роботи до п'яти років, який спеціалізується безпосередньо за даним профілем. Наявність наукового ступеню та належний стаж роботи підвищують коефіцієнт, а спеціалізація за суміжним профілем – зменшує. Ваговий коефіцієнт визначатиметься як середнє арифметичне за науковим ступенем, стажем роботи та спеціалізацією. Слід зазначити, що один і той самий експерт, задіяний у різнопрофільних задачах, може мати різні вагові коефіцієнти.

Наступний етап – формування правил відбору параметрів. Кожному статистичному параметру назначається один з двох балів: «1» або «0», відповідно до думки експерта щодо його врахування або ігнорування. Для розрахунку узагальненої думки, враховуючи неоднорідність складу експертів, вираховується зважена середня арифметична *M*:

$$M=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}W_iV_i$$

де *Vi* – індивідуальна думка кожного експерта; *Wi* – ваговий коефіцієнт відповідного експерта; *n* – кількість експертів.

Критерій відбору, що ґрунтується на середньозваженій оцінці, визначається окремо для кожної конкретної задачі і залежить від необхідного проценту стиснення вибірки. Для посилення чутливості одержаних результатів, можна оцінювати статистичні параметри в діапазоні від нуля до одиниці. Тоді одержаний узагальнений результат для тих параметрів, що залишаються у вибірці, можна розглядати як їх вагові коефіцієнти, які, в свою чергу, використовуватимуться в подальших розрахунках інтегральних оцінок.

Такий підхід суб'єктивний, оскільки ґрунтується на думці експертів або дослідника. Тим часом існує принципово інший, так званий «об'єктивістський» підхід, заснований на ідеології факторного аналізу. Однак, кваліфікована експертна оцінка значущості кожного з інтегрованих показників, встановлення науково обґрунтованих (там, де це можливо) їх нормативних значень підвищують практичну цінність отриманих результатів [2, с. 74].

Найбільш зручний та найчастіше уживаний спосіб інтегрування показників – адитивна лінійна згортка з урахуванням вагових коефіцієнтів. Варто звернути увагу на те, що використання лінійної згортки передбачає компенсацію низького балу одного показника високим балом іншого. Яким би не був підбір вагових коефіцієнтів, далеко не завжди виправдано об'єднання за допомогою простої лінійної формули, заснованої на введенні вагових коефіцієнтів [3, с. 31]. Тому алгоритм конструювання інтегрального індикатора ускладнюємо таким чином, що при наявності слабкої ланки, індикатор зміщується від середньозваженого у бік виявленої ланки.

Для кожного об'єкту розраховується два часткових інтегральних показника (індикатора). Перший визначається як середньозважена сума:

$$\boldsymbol{I}_1=\frac{1}{n}\sum_{1}^{n}w_i\tilde{x}$$

Другий індикатор – є коренем із добутку середньозваженої суми і мінімального еквівалента:

$$I_2 = k\sqrt{\frac{\sum_1^n w_i \tilde{x}}{n} \cdot w\tilde{x}_{\min}}$$

де k – коефіцієнт, який коректує зміщення.

Якщо набір показників, що характеризують об'єкт, відносно однорідний, відмінність між індикаторами II_1 та II_2 буде незначною. Якщо відмінність суттєва, то показник, еквівалент якого мінімальний, і є слабкою ланкою серед характеристик об'єкту. Якщо ж хоча б один із еквівалентів часткових показників рівний нулю, то очевидно буде рівним нулю інтегральний індикатор II_2. Стан об'єкту у цьому випадку вважатиметься кризовим. Аналогічно агрегуючи показники по групі досліджуваних об'єктів, одержуємо загальну інтегральну оцінку. Одержане значення переводимо у номінальну шкалу із градаціями: «нормальний», «задовільний», «поганий», «дуже поганий» і «критичний» (відповідає значенню «0») та формуємо вербальну оцінку.

Висновки і пропозиції. У роботі показано доцільність розрахунку інтегральних показників на великих масивах даних. Вказано на певну некоректність адитивної лінійної згортки, у зв'язку з цим необхідність ускладнення алгоритму формування інтегральної оцінки стану об'єкту з можливістю виявлення осередків нестабільності. Запропоновано методику розрахунку зміщених інтегральних показників, яка дозволяє: виявити дестабілізуючі елементи в системі показників; змістити середньозважену оцінку в бік слабкої ланки системи; трансформувати результати у номінальну шкалу та сформувати вербальну оцінку.

Список літератури:

1. Антомонов М.Ю. Математическая обработка и анализ медико-биологических данных / М.Ю. Антомонов. – Киев, 2006. – 558 с.
2. Бакуменко Л.П. Интегральная оценка качества и степени экологической устойчивости окружающей среды региона (на примере Республики Марий Эл) / Л.П. Бакуменко, П.А.Коротков // Прикладная эконометрика. 2008. № 1(9). – С 73-92.
3. Файнзильберг Л.С. Правдоподобные, но неверные решения при построении диагностических правил // Материалы восьмой дистанционной научно-практической конференции с международным участием «Системы поддержки принятия решений. Теория и практика. СППР «2012». – Киев: ИПММС НАН Украины, 2012. – С. 31-34.
4. Шуйский В.Ф. Количественная оценка и нормирование сложных антропогенных воздействий на макрозообентос / В.Ф. Шуйский, Т.П. Занцинская, Д.С. Петров // Сб. науч. тр. ГосНИОРХ. – Вып. 326. – 2000. – С. 137-144.

Пашинская С. Л., Антомонов М.Ю.
Институт гигиены и медицинской экологии имени А.Н. Марзеева
Национальной академии медицинских наук Украины

ТЕХНОЛОГИЯ РАСЧЕТА И АНАЛИЗА ИНТЕГРАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ ЭКОЛОГО-ГИГИЕНИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Аннотация
В статье рассмотрено поэтапное конструирование интегральной оценки. Разработан нелинейный алгоритм интегрирования показателей. Предложена технология выявления дестабилизирующих элементов.
Ключевые слова: интегральные показатели, эколого-гигиенические объекты, оценка состояния экосистемы.

Pashynska S.L., Antomonov M.Yu.
O.M. Marzeyev Institute for Hygiene and Medical Ecology
of National Academy of Medical Sciences of Ukraine

CALCULATION TECHNOLOGY AND ANALYSIS OF INTEGRATED INDICATORS FOR ASSESSING OF ECOLOGICAL AND HYGIENIC OBJECTS

Summary
The article discusses the phased construction of the integrated assessment. Developed a nonlinear algorithm integration indicators. The technology of identifying destabilizing elements.
Keywords: integrated indicators, ecological and hygienic objects, assessment of ecosystems.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

УДК 004.054

АНАЛІЗ ПРОДУКТИВНОСТІ МОБІЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ НА ОПЕРАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ANDROID

Василенко В.Г.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

Досліджено продуктивність пристроїв на базі операційної системи Android. Розглянуті питання використання перетворення Фур'є для обробки зображень; використання криптосистеми RSA в мобільних пристроях на платформі Android. Проведено огляд систем для тестування апаратних платформ: AnTuTu, Benchmark, GFXbench, 3DMark. Проаналізовані результати тестування в кожному з тестів.

Ключові слова: продуктивність, тестування, Android, апаратна платформа, мобільні пристрої, системи тестування.

Постановка проблеми. Головною особливістю програм є тестування роботи мобільного пристрою користувача. За допомогою цього програмного забезпечення можливо визначити основні технічні характеристики, перевірити роботу дисплею та тривалість роботи батареї. Однією з особливостей даного ПЗ є його безкоштовність. Саме це призвело до великої популярності цього пакету. Програми висвітлюють основні технічні характеристики модулів мобільних пристроїв: процесора, відеокарти, оперативної пам'яті, екрану та інших компонентів, що допомагає для кращого орієнтування у технічних можливостях пристрою і подальшого повного його використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При сучасному підході до обробки зображень використовуються алгоритми рекурсивного розділеного перетворенню. Описи алгоритмів Кулі-Тьюкі, Герцеля доступні для широкого загалу у книзі «Цифровая обработка сигналов» авторів Гонсалес Р. та Вудс Р. [1].

Варто окремо зазначити праці Блейхут Р. «Быстрые алгоритмы цифровой обработки сигналов»[2], Воеводина В.В. «Вычислительная математика и структура алгоритмов»[3] та Левина М. «PGP: Кодирование и шифрование информации с открытым ключом»[4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Опис та специфіка роботи «синтетичних» тестів (бенчмарків). Розв'язання проведених результатів між апаратними платформами та пристроями на їх базі.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проведення тестування продуктивності апаратних засобів у пристроях з операційною системою Android в «синтетичних» тестах (бенчмарків).

Виклад основного матеріалу. Для визначення продуктивності пристроїв розроблені спеціальні програми – бенчмарки (англ. benchmark). Бенчмарки застосовуються для виміру швидкості роботи компонентів та підрахунку результатів продуктивності, які апарат набере при проходженні тестів. За допомогою тестів можна перевіряти різноманітні апаратні частини: ЦП (CPU), ГП (GPU), ОЗП (RAM) тощо.

На сьогоднішній момент, Android одна з найбільш поширених операційних систем у світі для мобільних пристроїв (на 81,3% смартфонів у 2013р.) [5].

Для тестування пристроїв використовуватиметься таке програмне забезпечення: AnTuTu Benchmark, Benchmark, GFXBench, 3DMark. Кожна з програм має свої особливості, тому розглянемо кожну з них окремо.

Типова задача. Для обробки зображень на мобільних пристроях необхідно використовувати високопродуктивні апаратні рішення. Для покращення обробки зображення в мобільних пристроях використовується перетворення Фур'є.

Існують три основні області застосування таких перетворень для обробки зображень. По-перше, перетворення використовуються для виділення характерних ознак зображення. Так, наприклад, постійна складова спектра Фур'є пропорційна середньої яскравості зображення, а високочастотні складові характеризують величину і орієнтацію його контурів. Іншою областю застосування перетворень є кодування зображень, коли ширина спектра зменшується за рахунок відкидання або грубого квантування малих за величиною коефіцієнтів перетворення. Третя область – це скорочення розмірності при виконанні обчислень. Інакше кажучи, в процесі обробки (наприклад, фільтрації) малі коефіцієнти перетворення можна відкинути без помітного погіршення якості обробки.

Процедура фільтрації зображення, заснована на перетворенні Фур'є. Перевагою Фур'є фільтрації є можливість у реальному масштабі часу аналізувати спектр сигналу, на базі цього аналізу гнучко підбирати параметри фільтра та спостерігати результат фільтрації з наступною корекцією параметрів фільтра, якщо в цьому є необхідність [6].

Існують алгоритми, що дозволяють виконувати цю задачу: Кулі-Тьюрі та Герцеля.

Алгоритм Кулі-Тьюрі заснований на рекурсивному розділенні перетворення на кожному кроці на два шматки з розміром $N/2$. Якщо N не ділиться на два, то робиться факторизація.

Дискретне перетворення Фур'є величини $2n$ визначається як:

$$f_m = \sum_{k=0}^{2n-1} x_k e^{-\frac{2\pi i}{2n}mk}, \quad m = 0, \ldots, 2n-1.$$

Якщо позначити вклади парних індексів як

$$\grave{x_0} = x_1, \grave{x_1} = x_2, \ldots, \grave{x_{n-1}} = x_{2n-2}$$

та їхні перетворення величини n як

$$\grave{f_0}, \ldots, \grave{f_{n-1}}$$

і вклади непарних індексів

$$\acute{x_0} = x_1, \acute{x_1} = x_3, \ldots, \acute{x_{n-1}} = x_{2n-1}$$

та їхні перетворення величини n як

$$\acute{f_0}, \ldots, \acute{f_{n-1}}$$

тоді:

$$f_m = \sum_{k=0}^{n-1} x_{2k} e^{-\frac{2\pi i}{2n}m(2k)} + \sum_{k=0}^{n-1} x_{2k} e^{-\frac{2\pi i}{2n}m(2k+1)} = \sum_{k=0}^{n-1} \grave{x}_k e^{-\frac{2\pi i}{n}mk} + e^{-\frac{\pi i}{n}m} \sum_{k=0}^{n-1} \acute{x}_k e^{-\frac{2\pi i}{n}mk} = \begin{cases} \grave{f_m} + e^{-\frac{\pi i}{n}m} \acute{f_m}, & m < n \\ \grave{f_{m-n}} - e^{-\frac{\pi i}{n}(m-n)} \acute{f_{m-n}}, & m \geq n \end{cases}$$

Спеціальна реалізація дискретного перетворення Фур'є (ДПФ) у формі рекурсивного фільтра є алгоритм Герцеля. Алгоритм дозволяє ефективно обчислити значення одного частотного компонента.

© Василенко В.Г., 2014

Нехай $x_n, n = 0, \ldots, N-1$ – виміряні значення сигналу, які є вхідними даними для дискретного перетворення Фур'є, а $X_k, k = 0, \ldots, N-1$ – частотні компоненти дискретного перетворення Фур'є, за визначенням дорівнюють

$$X_k = \sum_{n=0}^{N-1} x_n e^{-\frac{2\pi i}{N} kn}$$

Для розрахунку X_k за допомогою алгоритму Герцеля:

1. Послідовно обчислюються члени послідовності s_n для $n = 0, \ldots, N-1$ по рекурентній формулі

$$s_n = 2\cos\left(\frac{2\pi k}{N}\right) s_{n-1} - s_{n-2} + x_n$$

де

$$s_{-1} = s_{-2} = 0$$

2. Шукане значення частотного компонента виходить як

$$X_k = e^{-\frac{2\pi i}{N} k} s_{N-1} - s_{N-2}$$

Типова задача. Криптосистема RSA використовується для захисту програмного забезпечення і в схемах цифрового підпису в самих різних продуктах, на різних платформах і в багатьох галузях. В апаратному виконанні RSA алгоритм застосовується в захищених телефонах, на мережевих платах Ethernet, на смарт-картах, широко використовується в криптографическом обладнанні. Крім того, алгоритм входить до складу всіх основних протоколів для захищених комунікацій Internet, в тому числі S/MIME, SSL і S/BAH.

Через низьку швидкість шифрування (близько 30 кбіт/с при 512 бітному ключі на процесорі 2 ГГц), повідомлення зазвичай шифрують за допомогою більш продуктивних симетричних алгоритмів з випадковим ключем (сеансовий ключ), а за допомогою RSA шифрують лише цей ключ, таким чином реалізується гібридна криптосистема. Такий механізм має потенціальні уразливості зважаючи на необхідність використовувати криптостійкий генератор випадкових чисел для формування випадкового сеансового ключа симетричного шифрування і ефективно протистоїть атакам симетричний криптоалгоритм. Також RSA використовується у відкритій системі шифрування PGP. PGP – комп'ютерна програма, також бібліотека функцій, що дозволяє виконувати операції шифрування і цифрового підпису повідомлень, файлів та іншої інформації, поданої в електронному вигляді, у тому числі прозоре шифрування даних на запам'ятовуючих пристроях, наприклад, на твердому диску. PGP широко використовується в антивірусі Norton Security&Antivirus для операційної системи Android.

AnTuTu Benchmark – інструмент для тестування всіх компонентів смартфонів і планшетів на базі операційної системи Android, завдяки якому користувач зможе без особливих труднощів перевірити продуктивність процесора (CPU) і оперативної пам'яті (RAM), швидкість роботи введення/виведення (I/O) та тести графіки (GPU). Під час проведення тестів, відбувається підрахунок балів, скільки набрав апарат. Результат можна зрівняти з іншими пристроями, знаючи, що чим більше балів набрав апарат, тим він продуктивніший.

Для перевірки програми використаємо декілька апаратних платформ. Тестування проводилось AnTuTu Benchmark версії 4.5 [7] (табл. 1).

В результаті тестів, апарат на платформі Exynos 4210 набрав 11111 балів. Однак смартфони 2014р. мають у 3 рази вищі показники.

Однією з менш поширених програм для тестування – Benchmark (табл. 2). Водночас, вона перевіряє такі важливі характеристики: процесор, відеокарту, пам'ять та швидкодію файлової системи. Однак, головною особливістю являється збереження результатів у окремий файл на пристрої.

Проведемо тестування продуктивності на декількох пристроях. На пристроях з апаратною платформою Snapdragon тест не запустився.

Згідно результатів, перша платформа програє майже по всім параметрам, окрім графіки. Це можна пояснити тим, що програма не оптимізована під другий пристрій, або через використання малої роздільної здатності у першому пристрої.

GFXBench – це мультиплатформенний 3D графічний тест, який вимірює продуктивність графічної підсистеми, довгострокову стабільність графічної продуктивності, якості рендерингу (табл. 3).

Тест Манхетен (Manhattan test) підтримує технології: одночасне відкладене рендерування

Таблиця 1

Тестування у AnTuTu Benchmark

№	Платформа	Загальний бал	CPU (ціле число/плаваюча кома), балів	RAM (мультизадачність /швидкість), балів	2D- та 3D-графіка, балів	Введення/виведення (пам'яті/ бази даних), балів
1	Exynos 4210 1,2 Ггц; Mali-400 MP2	11111	981/658	755/668	968/658	919/530
2	Exynos 4412 1,4 Ггц; Mali-400 MP4	19415	2137/1723	1291/995	1010/5992	964/645
3	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5Ггц; Adreno 330	36475	3656/4318	1811/2375	1641/9107	1843/670
4	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5Ггц; Adreno 330	37133	3510/3710	1607/2698	1651/10145	2041/690

Джерело: розроблено автором за даними [7]

Таблиця 2

Тестування у Benchmark

№	Платформа	CPU, бал	RAM, бал	2D-графіка, бал	Файлова система, бал
1	Exynos 4210 1,2 Ггц; Mali-400 MP2	3123.57	729.29095	36.398304	343.092
2	Exynos 4412 1,4 Ггц; Mali-400 MP4	3848.07	1134.5361	24.474855	387.129

Джерело: розроблено автором

Таблиця 3

Тестування у GFXBench

№	Платформа	Manhattan test, бали (кадрів/сек)	1080p Manhattan test Offscreen, бали (кадрів/сек)	T-Rex scene, бали (кадрів/сек)	1080p the T-Rex scene Offscreen, бали (кадрів/сек)
1	Exynos 4210 1,2Ггц; Mali-400 MP2	-	-	255 (4.6)	154 (2.7)
2	Exynos 4412 1,4Ггц; Mali-400 MP4	238 (3.8)	101(1.6)	589(10.5)	324(5.8)
3	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5Ггц; Adreno 330	729 (11.8)	726 (11.7)	1559 (27.9)	1547 (27.7)
4	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5Ггц; Adreno 330	715 (11.5)	708 (11.4)	1607 (28.7)	1594 (28.5)

Джерело: розроблено автором за даними [8]

Таблиця 4

Тестування у 3DMark, сцена Ice Storm

№	Платформа	Ice Storm			
		Загальний бал	Графічний тест №1, кадрів/сек	Графічний тест №2, кадрів/сек	Тест фізики, кадрів/сек
1	Exynos 4210 1,2 Ггц; Mali-400 MP2	1646	4.5	10.2	1.7
2	Exynos 4412 1,4 Ггц; Mali-400 MP4	2739	7.2	16	28.9
3	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5 Ггц; Adreno 330	Maxed Out!	59.9	54.9	43.7
4	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5 Ггц; Adreno 330	Maxed Out!	62.1	58.3	46.7

Джерело: розроблено автором за даними [11]

Таблиця 5

Тестування у 3DMark, сцена Ice Storm Extreme

№	Платформа	Ice Storm Extreme			
		Загальний бал	Графічний тест №1, кадрів/сек	Графічний тест №2, кадрів/сек	Тест фізики, кадрів/сек
1	Exynos 4210 1,2 Ггц; Mali-400 MP2	1460	4.7	6.3	12.3
2	Exynos 4412 1,4 Ггц; Mali-400 MP4	2091	6	9.7	28.8
3	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5Ггц; Adreno 330	Maxed Out! (>20000)	59.8	46.7	42.4
4	Snapdragon 801 MSM8974AC, 2,5Ггц; Adreno 330	Maxed Out! (>20000)	62.1	48.8	46.7

Джерело: розроблено автором за даними [11]

(multiple render target) для декількох текстур, дублювання геометрії (geometry instancing) та зворотної трансформації (transform feedback).

«Сцена Т-Рекс» (the T-Rex scene) є тестом з текстурами високої роздільної здатності та ефектами розмиття зображення (motion blur), відблисків від об'єктів (bloom) та комплексної системи частинок.

Як і в попередніх випадках, проведемо тестування на декількох мобільних пристроях, на яких уже були проведені тести [8].

Перший пристрій не пройшов тестування у тесті Манхетен через свої слабкі технічні характеристики і показав дуже слабкі результати у іншому. У першому тесті, жоден з пристроїв не показав середні 24 кадрів/сек (зір людини не здатний розрізняти більше кадрів). Однак, двоє останніх показали у 7 разів значно вищі результати, ніж платформа під другим номером.

У «сцені Т-Рекс» останні два тестуючі апарати, порівнявши із другою платформою, показали значно вищі показники, однак різниця склала усього 5 разів. Перший апарат оказався найменш продуктивний і його результати повністю програють іншим апаратам в десяток разів.

Основними властивостями 3DMark є: бенчмарк з орієнтиром на мобільні пристрої; в залежності від якості картинки, можна вибрати дві сцени (Ice Storm (табл. 4) і Ice Storm Extreme (табл. 5)), кожен з яких включає в собі два графічних теста та один тест фізики.

Сцена Ice Storm (Крижаний Шторм) має системні вимоги (720р, нормальна якість текстур та інші), що дозволяє перевіряти на продуктивність ті пристрої, що не підтримуються сценою Ice Storm Extreme [9]. На відміну від Ice Storm, сцена Ice Storm Extreme перевіряє високопродуктивні мобільні пристрої. Системні вимоги: 1080р, висока якість текстур та постобробки. Кожна сцена містить три тести. Розглянемо кожний з тестів окремо. Кожен із них має свої особливості і власні характеристики.

Тест № 1 підкреслює здатність апаратного забезпечення для обробки масиву вершин, однак роздільна здатність текстур є незначною. Однак, обладнання на цьому рівні може мати виділену здатність для обробки окремої вершини та роздільної якості. Підкреслюючи обидві можливості, тест індивідуально показує апаратні обмеження в обох аспектах. Загрузка пікселів зберігається низькою, вимкнувши кроки постобробки і рендеру ефектів частинок [10].

Тест № 2 підкреслює здатність апаратного забезпечення до обробки масиву пікселів. Перевіряє здатність зчитувати текстури, підраховує кількість пікселів та записує точки для рендеру. У порівнянні з тестом № 1, додаткова обробка пікселів включає додаткові частинки та ефекти постобробки, такі як розмиття зображення (motion blur), відблиски від об'єктів (bloom) та смуг (streaks).

Основною метою фізичного тесту № 3 є перевірка здатності апаратного забезпечення до виконання фізичного моделювання на ЦПУ. ГПУ не навантажується, щоб перевірити можливості ЦПУ. Тест № 3 складається з чотирьох змодельованих об'єктів. Кожен об'єкт складається з м'якого і твердого тіла, які стикаються між собою. Вся фізика обчислюється на процесорі, а програмне тіло масиву вершин оновлюється на кожному кадрі на відеокарті. Задній фон зображується у вигляді статичного зображення для найменшого навантаження на ГПУ.

Як і в попередніх випадках, проведемо тестування на декількох мобільних пристроях [11].

Тестування показало, що останні двоє пристроїв набирають кількість балів більше 20000, тому тести видають надпис «Maxed Out!». Для порівняння продуктивності пристроїв, визначимо різницю між кількістю кадрів/сек.

Різниця між першими двома пристроями, відносно кількості зароблених балів, склала 1,55 рази. Порівнявши другий та третій апарати, різниця між середньою кількістю кадрів/сек склала 8.31.

У цьому бенчмарку видно, що дві останні платформи мають різницю між собою. Вона склала 17.9 кадрів/сек.

Висновки і пропозиції. Для проведення тестування було вибрано три апаратні платформи на чотирьох пристроях: Exynos 4210 (Samsung Galaxy S2), Exynos 4412 (Samsung Galaxy S3) та Snapdragon 801 (Samsung Galaxy S5; OnePlus One). Пристрої, на апаратній платформі Snapdragon 801 видають найкращі показники продуктивності роботи, чим підтверджують технічні можливості бенчмарків та дозволяють порівняти свій результат з іншими пристроями.

Технічний прогрес не стоїть на місці, і він невідворотній. Мобільні пристрої с кожним роком збільшують свою продуктивність. Незабаром, вони зможуть допомогти у різних областях науки: фізиці, обробці сигналів, статистиці, акустиці тощо, адже особливістю пристроїв є їх мобільність та компактність. З'являться нові компактні гаджети, що зможуть на рівні виконувати високопродуктивні обчислення та будуть конкурувати з персональними комп'ютерами.

Список літератури:

1. Гонсалес Р. Вудс Р. «Цифровая обработка изображений» Москва: Техносфера, 2005. – 1072 с.
2. Блейхут Р. «Быстрые алгоритмы цифровой обработки сигналов» Москва, «Мир», 1989. – 448 с.
3. Воеводин В.В. «Вычислительная математика и структура алгоритмов», – Москва: Изд-во МГУ, 2006. – 112 с.
4. Левин М. «PGP: Кодирование и шифрование информации с открытым ключом». Л80 – М.: Бук-пресс. 2006. – 166 с.
5. Компютерный информационный портал [Електронний ресурс]. Режим доступа: URL: http://www.oszone.net/22504/Dannie_Strategy_Analytics – Название с экрана.
6. Прэтт У. Цифровая обработка изображений: Пер. с англ. – М.: Мир, 1982. – Кн. 1, – 312 с.
7. AnTuTu [Electronic Resource]. – Mode of access : URL: http://www.antutu.com/en/Ranking.shtml – Title from the screen.
8. GFXbench [Electronic Resource]. – Mode of access : URL: http://gfxbench.com/result.jsp – Title from the screen.
9. 3DMark [Electronic Resource]. – Mode of access : URL: http://www.3dmark.com – Title from the screen.
10. Amazon web service [Electronic Resource]. – Mode of access: URL: http://s3.amazonaws.com/download-aws.futuremark.com /3DMark_Technical_Guide.pdf – Title from the screen.
11. Futuremark [Electronic Resource]. – Mode of access: URL: http://www.futuremark.com/hardware – Title from the screen.

Василенко В.Г.
Национальный технический университет
«Киевский политехнический институт»

АНАЛИЗ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ МОБИЛЬНЫХ УСТРОЙСТВ НА ОПЕРАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ ANDROID

Аннотация
Исследованы производительность устройств на базе операционной системы Android. Рассмотрены вопросы использования преобразования Фурье для обработки изображений; использование криптосистемы RSA в мобильных устройствах на платформе Android. Произведен обзор систем для тестирования аппаратных платформ: AnTuTu, Benchmark, GFXbench, 3DMark. Проанализированы результаты тестирования в каждом из тестов.
Ключевые слова: производительность, тестирование, Android, аппаратная платформа, мобильные устройства, системы тестирования.

Vasilenko V.G.
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»

THE ANALYSIS PRODUCTIVITY OF MOBILE DEVICES ON THE ANDROID OPERATING SYSTEM

Summary
Investigated the performance of devices based on the operating system Android. Address the use of the Fourier transform for image processing; RSA cryptosystem use of mobile devices on the platform Android. A review of systems for testing hardware platforms: AnTuTu, Benchmark, GFXbench, 3DMark. Analyzed the results testing in each of the tests.
Keywords: performance, testing, Android, hardware platform, mobile device, testing system.

УДК 624.05

ПОРІВНЯННЯ ТРУДОМІСТКОСТІ ВЛАШТУВАННЯ ЗБІРНОГО ТА МОНОЛІТНОГО ВАРІАНТІВ ПЕРЕКРИТТЯ ПРИ РЕКОНСТРУКЦІЇ БУДІВЕЛЬ У ЩІЛЬНІЙ МІСЬКІЙ ЗАБУДОВІ

Дяченко Є.В.
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Проаналізовано метод реконструкції будівель у щільній міській забудові шляхом заміни перекриттів, приведені його переваги. Виконано порівняння трудомісткості влаштування збірного залізобетонного та монолітного перекриття при реконструкції. Проаналізована зміна трудомісткості влаштування перекриття залежно від його площі.
Ключові слова: реконструкція, перекриття, щільна забудова, трудомісткість, збірні конструкції, монолітні конструкції.

Постановка проблеми. Реконструкція історичних будівель та будівель старої міської забудови завжди мала актуальність та велике соціально-економічне значення. Такі будівлі, як правило, внаслідок тривалого терміну експлуатації, мають суттєве фізичне зношення, а деякі конструкції потребують заміни. Крім того, часто об'ємно планувальні та конструктивні рішення зазначених будівель не задовольняють сучасні експлуатаційні вимоги, як з точки зору необхідної площі приміщень, так і з точки зору експлуатаційних навантажень. Однак, архітектурні образи таких будівель є невід'ємною складовою цілісних архітектурних ансамблів центральних, історичних районів міст та вимагають збереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі реконструкції будівель старої міської забудови та будівель історичних частин міст останнім часом присвячена велика кількість робіт, серед яких [1-5]. В [1] автори зазначають, що в більшості будівлель старої забудови в якості конструкцій перекриття використовуються дерев'яні конструкції, які враховуючи тривалий термін експлуатації, як правило, знаходяться в незадовільному стані та потребують заміни. В той же час, огороджуючі конструкції більшості таких будівель виконані масивними кам'яними та мають резерви міцності. Саме заміна перекриттів при реконструкції є найбільш трудомістким і відповідальним комплексом робіт, організація виконання якого пов'язана з певними труднощами. Реконструкція будівель за допомогою заміни перекриттів дозволяє зберегти архітектурний образ будівлі та при цьому значно поліпшити його експлуатаційні властивості, однак накладає обмеження на вибір методів виконання робіт та засобів механізації. Крім того, об'єкти реконструкції, як правило, знаходяться в умовах щільної міської забудови, що обмежує використання монтажних кранів та ускладнює питання раціональної організації будівельного майданчика внаслідок обмеженості простору.

Виділення раніше не розв'язаних частин загальної проблеми. Не зважаючи на велику кількість робіт та розв'язаних питань, стосовно реконструкції будівель історичної забудови, велика кількість проблем ще не вирішена. Особливо це стосується вибору оптимальних методів та технологічних схем виконання робіт, питань раціональної організації виконання робіт в умовах обмеженої площі будівельного майданчика.

Мета статті. Порівняння трудомісткості влаштування збірного залізобетонного та монолітного варіантів перекриття при реконструкції будівель історичної забудови в умовах щільної міської забудови. Аналіз зміни трудомісткості влаштування перекриття залежно від його площі.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено вище, при реконструкції будівель в умовах щільної міської забудови виникають проблеми із використанням монтажних кранів і, як наслідок, із використанням збірних конструкцій в якості конструкцій перекриття. В деяких випадках вирішення цієї проблеми можливе за рахунок розміщення крану в габаритах будівлі (рисунок 1) [6], що робить можливим використання збірних конструкцій. В такому випадку в частині будівлі, де встановлено монтажний кран, перекриття необхідно виконувати монолітними, крім того виникають додаткові витрати праці із встановлення та демонтажу крану, влаштування фундаменту під нього та демонтажу фундаменту. Іншим шляхом вирішення проблеми можливе за рахунок використання монолітних конструкцій в якості конструкцій перекриття. Отже, виникає питання, що буде більш

© Дяченко Є.В., 2014

ефективним: розташування крану в габаритах будівлі та збірних конструкцій або використання монолітних конструкцій та безкранового методу їх влаштування (рисунок 2).

Рис. 1. Розміщення крану в габаритах будівлі під час реконструкції будівлі в історичному центрі м. Лондон

Рис. 2. Реконструкція будівлі шляхом заміни перекриттів на монолітні безкрановим методом

В роботі проведене порівняння трудомісткості влаштування збірного та монолітного варіантів перекриття для будівлі, план якої показаний на рисунку 3. При цьому в якості конструкцій перекриття збірного варіанту використані пустотні плити, а монолітне перекриття прийняте ребристим із балками перерізом 300х150 мм, розташованими з кроком 3 м та плитою товщиною 150 мм. При визначенні трудомісткості в якості норм витрат праці використовувались данні, прийняті за відповідними збірниками ЕНиР. Використання цих нормативів дозволяє визначати норми витрат праці при необхідності високої деталізації процесів. Для визначення характеру зміни трудомісткості влаштування перекриття для обох варіантів залежно від площі перекриття, було проведено підрахунок трудомісткості для будівлі, план якої приведений на рисунку 3 із можливою кількістю поверхів від двох до шести.

Із графіків, приведених на рисунку 4, видно, що монолітний варіант ефективніший за збірний при порівняно невеликій площі перекриття. Це відбувається внаслідок того, що трудомісткість робіт із установки та демонтажу монтажного крану, влаштування фундаменту під нього та демонтажу його складають до 50% від загальної трудомісткості. В той же час, при збільшенні площі перекриття збірний варіант стає більш економічним щодо витрат праці за рахунок меншої трудомісткості монтажу збірних конструкцій порівняно із влаштуванням монолітних та зменшення частки трудомісткості робіт пов'язаних із установкою крану. Як видно із графіку, збірний варіант стає більш ефективним при площі перекриття більше 450 м^2.

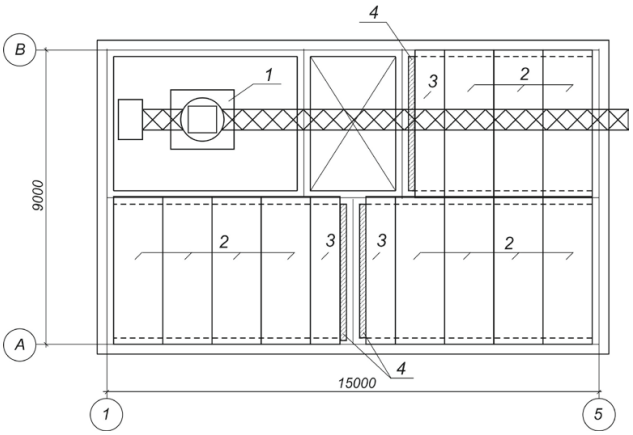

Рис. 3. План об'єкту реконструкції: 1 – приставний монтажний кран; 2 – плити перекриття 4,5х1,5 м; 3 – плити перекриття 4,5х0,9 м; 4 – монолітні ділянки

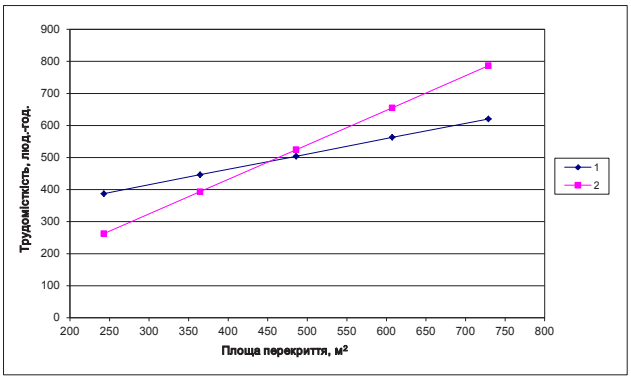

Рис. 4. Графіки зміни трудомісткості влаштування перекриття залежно від площі: 1 – збірний варіант; 2 – монолітний варіант

Висновки і пропозиції. Як видно з наведеного вище, розміщення крану в габаритах будівлі та використання збірних залізобетонних конструкцій ефективне в плані трудомісткості виконання робіт при значних обсягах виконання робіт. При площі перекриття менше 450 м2 більш ефективним являється монолітний варіант перекриття. Безумовно, приведений висновок справедливий тільки при використанні зазначених вище видів конструкцій, але дозволяє мати уявлення про обсяги робіт, починаючи з яких розташування монтажного крану в габаритах будівлі починає бути ефективним.

Список літератури:

1. Осипов А. Ф. Особенности объемно-планировочных и конструктивних характеристик реконструируемых жилых зданий г. Киева / А. Ф. Осипов, С. Ф. Акимов // Строительство и техногенная безопасность. – 2002. – Вып. 6. – С. 260–265.

2. Осипов А.Ф. Возведение монолитных перекрытий при реконструкции жилых зданий / А.Ф. Осипов, С.Ф. Акимов // Нові технології в будівництві. – К., 2005. – № 1. – С. 46–52.
3. Осипов О.Ф. Реконструкции жилых зданий. Методы возведення монолитных перекрытий / О.Ф. Осипов, С.Ф. Акімов // Новини науки Придніпров'я. – Дніпр., 2006. – № 3. – С. 9–15.
4. Воскобійник О.П. Особливості технології виконання робіт при реконструкції будівель за допомогою вбудованих систем / О.П. Воскобіник, Є.В. Дяченко // Збірник наукових праць (Галузеве машинобудування, будівництво). – Полтава: ПНТУ, 2012. – Вип. 33. – С. 43-48.
5. Дяченко Є.В. Особливості технології зведення вбудованих систем при реконструкції будівель / Є.В. Дяченко, О.В. Момот // Матеріали Всеукраїнської Інтернет-конференції молодих учених і студентів «Проблеми сучасного будівництва» (21-22 листопада 2012 року). – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – С. 285-285.
6. Варламов И.А. Лондон, часть 1 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://zyalt.livejournal.com/998341.html

Дьяченко Е.В.
Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка

СРАВНЕНИЕ ТРУДОЕМКОСТИ ВОЗВЕДЕНИЯ СБОРНОГО И МОНОЛИТНОГО ВАРИАНТОВ ПЕРЕКРЫТИЯ ПРИ РЕКОНСТРУКЦИИ ЗДАНИЙ В ПЛОТНОЙ ГОРОДСКОЙ ЗАСТРОЙКЕ

Аннотация
Проанализирован метод реконструкции зданий в плотной городской застройке путем замены перекрытий, приведены его преимущества. Выполнено сравнение трудоемкости возведения сборного железобетонного и монолитного перекрытия при реконструкции. Проанализировано изменение трудоёмкости возведения перекрытия в зависимости от его площади.
Ключевые слова: реконструкция, перекрытие, плотная застройка, трудоёмкость, сборные конструкции, монолитные конструкции.

Dyachenko E.V.
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

LABOR VOLUME OF ERECTION OF PRECAST AND MONOLITHIC VARIANTS FLOORS IN DENSE URBAN AREAS RECONSTRUCTION COMPARISON

Summary
Method of buildings reconstruction by slabs replacement are analyzed. Its advantages are reviewed. Labor volume of erection of precast and monolithic floors variants comparison are done. The change of labor volume of floors construction depending on its area are analyzed.
Keywords: reconstruction, floors, dense urban areas, labor volume, precast constructions, monolithic constructions.

УДК 620

АНАЛІЗ МЕТОДІВ ВИДІЛЕННЯ ОЗНАК ДЛЯ ЗАДАЧІ РОЗПІЗНАВАННЯ ФРУКТІВ

Крижанівський В.В.
Київський політехнічний інститут

У статті досліджуються та аналізуються існуючі підходи до задачі розпізнавання образів. Було створено та обґрунтовано модифікований алгоритм для розпізнавання фруктів. Предметом дослідження даної роботи є методи розпізнавання фруктів та ознаки зображень фруктів.
Ключові слова: розпізнавання фруктів, ознаки кольору, ознаки текстури, ознаки форми, комп'ютерний зір.

У сільськогосподарській галузі існує безліч задач, які можна спростити і пришвидшити за допомогою комп'ютерного зору. За допомогою таких систем можна моніторити дерева та рівні стиглості плодів, виявляти хвороби, шкідників, збирати врожай, сортувати плоди за якістю та багато іншого.

Система розпізнавання фруктів є одною з складних задач для комп'ютерного зору. В майбутньому такі системи зможуть розрізнити до 10000 різних плодів без участі людини. Вони може застосовуватися в магазинах для автоматичного розпізнавання плодів на вагах для другу ціни. На шляху розв'язку цієї задачі постає багато проблем. Одна з них – це те, що у більшості фруктів та овочів відбуваються значні коливання кольору та текстури в залежності від того чи дозріли вони.

Таким чином, метою дослідження є розробка алгоритму для розпізнавання об'єктів, зокрема фруктів та овочів і його програмна реалізація.

Для її досягнення у роботі поставлено наступні завдання – проаналізувати існуючі алгоритми, підходи та методи для розпізнавання образів, зокрема фруктів. Провести їх порівняльний аналіз та виявити недоліки. Далі запропонувати модифікацію існуючих алгоритмів для кращого вирішення даної проблеми.

© Крижанівський В.В., 2014

Виклад основного матеріалу. Виділимо наступні типи ознак в задачі розпізнавання фруктів:

1. Виділити ознаки кольору;
2. Дослідити текстуру плоду;
3. Проаналізувати його форму;

Правильно виділивши маску плода, можна приступити до розпізнавання. Переходимо до першого етапу – розпізнавання за кольором.

Для цього існує кілька підходів:

1. Можна вибрати всі пікселі актуальної області, та для кожного каналу (червоний, синій, зел) вираховується середнє значення та дисперсія.

$$mean_k = \frac{1}{N}\sum_{(i,j)\in ROI} C_k(i,j)$$

$$variance_k = \frac{1}{N}\sum_{(i,j)\in ROI} (C_k(i,j) - mean_k)^2$$

Але фрукти мають дефекти, а фотографії – бліки, тому дані суттєво різняться. Також плоди можуть містити кілька кольорів. І для них цей метод не є надто ефективним.

2. Можна перевести зображення в кольорову модель HSV, в ній лише для каналів відтінку та насиченості вираховується асиметрія та ексцес.

$$skewness_k = \frac{\frac{1}{N}\sum_{(i,j)\in ROI}(C_k(i,j) - mean_k)^3}{variance_k^{\frac{3}{2}}}$$

$$kurtosis_k = \frac{\frac{1}{N}\sum_{(i,j)\in ROI}(C_k(i,j) - mean_k)^4}{variance_k^{\,2}}$$

Проаналізувавши гістограми кожного каналу RGB HSV було зроблено висновок, що фрукт найкраще характеризує ознака тону. Насиченість та яскравість суттєво різняться через саму природу фрукта, освітлення та тіні. Було вибрано модель HSV за робочу. Але ознака тону є циклічною, тому рахувати середнє значення не є надто ефективним. В цій роботі за основну ознаку відтінку було обрано моду.

Окрім моди варто виділити інші ознаки. Для цього було вибрано відрізок в околиці моди і в ньому обчислюється відхилення від моди, асиметрія та ексцес.

$$variance_h = \{\frac{1}{N}\sum_{i=-15}^{15} hue[(mode+i)\ \%\ 180] * i^2\}^{0.5}$$

$$skewness_h = \frac{1}{N * variance_h^3}\sum_{i=-15}^{15} hue[(mode+i)\ \%\ 180] * i^3$$

$$kurtosis_h = \frac{1}{N * variance_h^4}\sum_{i=-15}^{15} hue[(mode+i)\ \%\ 180] * i^4$$

Ці ознаки не такі ефективні, як мода, але в сукупності краще характеризують об'єкт. В парі з відтінком насиченість теж гарно характеризує об'єкт.

Наступним етапом є виділення ознак за формою. Для виділення цих ознак достатньо мати бінарне зображення. Наприклад, можна маючи актуальну область зображення обчислити її площу та периметр [1]. А на їх основі можна вирахувати круглість об'єкта.

$$r = 4\pi\frac{S}{p^2}$$

Також існують підходи, в який обраховується більше ознак форми [2]. Площу та периметр теж можна віднести до ознак. Це звісно за умови, що об'єкти завжди з'являтимуться приблизно на одній відстані перед камерою. Ще можна побудувати опуклу оболонку навколо об'єкту методом Грехема [3]. Й додати такі ознаки форми, як площа опуклої оболонки та цілісність, яка вираховується, як відношення площі об'єкта до площі його опуклої оболонки. Також можна ввести випадкову величину, рівномірно розподілену в актуальній області зображення та знайти її коваріаційну матрицю. Ця матриця буде квадратичною формою деякого еліпсу на площині. А крива другого порядку і буде називатися еліпсом, що має такий же другий момент, як і об'єкт. Ця фігура, так би мовити, обрамлятиме наш об'єкт (рис 1). Саме тому до ознак форми слід долучити довжини осей цього еліпсу та його ексцентриситет.

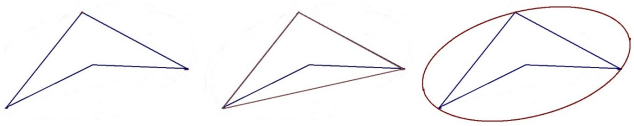

Рис. 1. об'єкт, його опукла оболонка та еліпс
Джерело: розробка автора

На жаль, ознаки форми якісно характеризують фрукт, лише тоді, коли на зображенні лише один екземпляр. Якщо ж на зображенні більше одного представника – ефективності з цих ознак значно менше. В такому випадку варто виділити один об'єкт, що не перекривається іншими.

Проте не всі види можна класифікувати, спираючись лише на ознаки кольору та форми. Подібні за забарвленням об'єкти можуть мати різну текстуру. Її теж можна охарактеризувати декількома ознаками. Вони мають дещо складніше теоретичне підґрунтя.

Спочатку зображення переводиться в одно канальне (цього цілком достатньо, щоб працювати з текстурою) [3] з колірної моделі RGB у HSV і виділяють лише V-канал. Далі, маючи двовимірну матрицю зображення I (її елементи – значення каналу інтенсивності, діапазоном [0; 255]), наступним чином будується нова матриця спільного входження M розміром 256x256. Алгоритм наступний. Ініціалізується CM нульовою. Потім для кожного елементу матриці зображення I: а) записується його значення x=I(i,j); б) записується значення дещо зміщеного елементу y=I(i+d1, j+d2) (d1 та d2 – це певні константи, що задають напрямок зміни текстури); в) у матриці M елементи M(x, y) та M(y, x) збільшуються на одиницю. На останок рядки CM нормуються. Варто зауважити, що матриця спільного входження M є симетричною. Її фізичний зміст у тому, що кожен елемент M(x,y) показує ймовірність того, що якщо будь який піксель зі значенням x зображення I змістити рівно на (d1,d2) пікселів (або на (-d1,-d2)), то там знаходитиметься піксель зі значенням y. А на основі цієї матриці спільного входження M вираховуються такі ознаки текстури, як контраст, однорідність, енергія, тінь та рельєфність відповідно:

$$contrast = \sum_{(i,j)\in M} M(i,j) * (i-j)^2$$

$$homogenety = \sum_{(i,j)\in M} \frac{M(i,j)}{1+(i-j)^2}$$

$$energy = \sum_{(i,j)\in M} M(i,j)^2$$

$$cluster\ shade = \sum_{(i,j)\in M} ((i-\mu)+(j-\mu))^3 M(i,j)$$

$$cluster\ prominence = \sum_{(i,j)\in M} ((i-\mu)+(j-\mu))^4 M(i,j)$$

де $\mu = \Sigma_{(i,j)\in M}\, i * M(i,j) = \Sigma_{(i,j)\in M}\, j * M(i,j)$, зважаючи на симетричність матриці.

В іншому підході [4] зображення перекодовується в одно канальне з колірної моделі RGB в відтінки сірого. Утворюється нове зображення I, значення кожного пікселя якого є середнім арифметичним трьох каналів RGB. А замість побудови матриці спільного входження будується дві гісто-

грами: суми h_s та різниці h_d. Знову ж таки проходиться матриця одно канального зображення I, під час проходження: а) знаходиться значення поточного пікселя x=I(i,j); б) вираховується значення дещо зміщеного елемента y=I(i+d1,j+d2); в) знаходиться сума x+y, та в гістограмі суми відповідне значення $h_s(x+y)$ збільшується на одиницю; г) знаходиться різниця x-y, та в гістограмі різниці відповідне значення $h_d(x-y)$ збільшується на одиницю. Потім гістограми нормуються. Відповідно діапазон значень в h_s – [0; 510], а в h_d – [-255; 255] На основі отриманих гістограм обчислюються такі ознаки текстури, як середнє, контраст, однорідність, енергія, дисперсія, кореляція та ентропія відповідно:

$$mean = \frac{1}{2}\sum_{i\in h_s} i * h_s(i)$$

$$contrast = \sum_{j\in h_d} j^2 * h_d(j)$$

$$homogeneity = \sum_{j\in h_d} \frac{h_d(j)}{1+j^2}$$

$$energy = \sum_{i\in h_s} h_s(i)^2 * \sum_{i\in h_d} h_d(i)^2$$

$$variance = \frac{1}{2}(\sum_{i\in h_s} [(i-2*mean)^2 * h_s(i)] + contrast)$$

$$correlation = \frac{1}{2}(\sum_{i\in h_s} [(i-2*mean)^2 * h_s(i)] - contrast)$$

$$entropy = -\sum_{i\in h_s} h_s(i) * \log h_s(i) - \sum_{i\in h_s} h_d(i) * \log h_d(i)$$

Такий підхід є швидшим та вимагає менше обчислень, проте також дає змогу гарно охарактеризувати текстуру.

Таблиця 1

Класичні алгоритми виділення ознак

	Колір		Текстура	Форма
	RGB	HSV		
Яблуко	42	88	12	0
Помідор	37	76	90	0
Лимон	0	46	13	59
Банан	38	30	42	68
Огірок	86	35	37	72
Яблуко Голден	26	70	25	3
Апельсин	9	16	50	0
Сумарно	34,00	51,57	38,43	28,86

Джерело: розробка автора

Недоліком методу є те, що всі ознаки обраховуються один раз для конкретного напрямку (d1,d2). Це дуже погано, якщо текстура змінюється у різних напрямках по-різному, наприклад, є смугастою. Пропонується напрямок і довжину кроку зробити залежними від еліпсу, що має той же другий момент як і об'єкт, і був обрахований для знаходження ознак форми. Напрямок обирається вздовж більшої осі еліпса, а довжина кроку як розмір цієї осі ділений на певну константу.

Алгоритми для виділення ознак було випробувано на вибірці з 700 зображень семи різних видів фруктів та овочів по 100 штук кожного. (табл. 1).

Таблиця 2

Модифіковані алгоритми

	Колір		Текстура	Форма
	Насиченість	Відтінок		
Яблуко	92	88	12	46
Помідор	80	83	90	35
Лимон	2	52	23	78
Банан	90	41	65	100
Огірок	100	40	45	96
Яблуко Голден	100	100	38	0
Апельсин	6	20	55	0
Сумарно	67,14	60,57	46,86	50,71

Джерело: розробка автора

Висновки. В роботі було проаналізовано алгоритми виділення ознак для розпізнавання фруктів. Після аналізу було виявлено основні недоліки методів та було внесено необхідні модифікації. Алгоритм для тестування методів було реалізовано мовою програмування python та виконано на вибірці зі 700 зображень. Дані було проаналізовано та зведено в таблиці. Після модифікації методів ефективність розпізнавання було підвищено на 50-100%.

Результати розв'язання модельної задачі продемонстрували ефективність запропонованого алгоритму і адекватність зроблених модифікацій. Звісно навіть після цього ефективності кожної окремої ознаки не достатньо для якісного розпізнавання, але використовуючи всі ознаки разом може бути створений робочий алгоритм для вирішення задач сортування та автоматичної роботи електронних ваг.

В подальшому планується розробка програмного продукту на базі нейронних мереж, який буде застосовувати сукупність розглянутих ознак.

Список літератури:

1. Harsh S Holalad An FPGA based Efficient Fruit Recognition System Using Minimum Distance Classifier. [Electronic Resource] / Harsh S Holalad, Preethi Warrier, Aniket D Sabarad – India: B V Bhoomaraddi College of Engg & Tech Hubli, 2012. – Mode of access: URL: http://www.iiste.org/Journals/index.php/JIEA/article/viewFile/2328/2329
2. Yudong Zhang Classification of Fruits Using Computer Vision and a Multiclass Support Vector Machine [Electronic Resource] / Yudong Zhang and Lenan Wu – Nanjing, China: School of Information Science and Engineering, Southeast University, 2012. – Mode of access: URL: http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3478854/
3. Lou. S Algorithms for morphological profile filters and their comparison. [Electronic Resource] / Lou. S, Jiang. X, Scott. P.J., 2012. – Mode of access: URL: http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0141635912000074
4. Canny. A Computational Approach to Edge Detection, IEEE Trans. on Pattern Analysis and Machine Intelligence [Electronic Resource] / Canny. A, 1986. – Mode of access: URL: http://dl.acm.org/citation.cfm?id=11275

Крыжановский В.В.
Киевский политехнический институт

АНАЛИЗ МЕТОДОВ ВЫДЕЛЕНИЯ ПРИЗНАКОВ ДЛЯ ЗАДАЧИ РАСПОЗНАВАНИЯ ФРУКТОВ

Аннотация
В статье исследуются и анализируются существующие подходы к задаче распознавания образов. Был создан и обоснован модифицированный алгоритм для распознавания фруктов. Предметом исследования данной работы являются методы распознавания фруктов и признаки изображений фруктов.
Ключевые слова: распознавание фруктов, признаки цвета, признаки текстуры, признаки формы, компьютерное зрение.

Kryzhanivsky V.V.
Kyiv Polytechnic Institute

ANALYSIS OF FEATURE EXTRACTION METHODS FOR RECOGNITION TASK FRUITS

Summary
The purpose of the research is to analyze and modify existing approaches and techniques of the image recognition. Fruits recognition algorithm was designed and developed. Object of research are objects recognition by their appearance. The subjects of research are fruits images features.
Keywords: fruits recognition, color features, texture features, shape features, computer vision.

УДК 628.1.147

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТЕХНОЛОГІЧНИХ РЕЖИМІВ ФІЛЬТРУВАННЯ ТА ПРОМИВАННЯ ФІЛЬТРІВ У ПРОЦЕСІ КОНТАКТНОГО ЗНЕЗАЛІЗНЕННЯ ПІДЗЕМНИХ ВОД

Куницький С.О., Меддур М.М.
Національний університет водного господарства та природокористування

Досліджено процес контактного знезалізнення води з подальшим моделюванням зміни втрат напору та кінетики виносу забруднень із засипки в процесі її регенерації
Ключові слова: контактне знезалізнення, фільтр, рівняння регресії, кінетика забруднення, втрати напору.

У сучасному суспільстві раціональне використання водних ресурсів, в умовах дефіциту води, погіршення її якості є складною науково-технічною проблемою. Важливе місце займає в галузі водопостачання посідає процес водопідготовки. Очищення природних вод, удосконалення технологій водопідготовки та розроблення нових ефективних ресурсозберігаючих методів стає все більш актуальним. Підготовка підземних вод до нормативної якості забезпечується на водоочисних станціях, на яких досить ефективно себе зарекомендували пінополістирольні фільтри. Перевагами таких фільтрів є малогабаритність та економічність конструкції, а також високий ступінь очищення підземних вод.

На стадії проектування станцій знезалізнення потрібно запроектувати технологічні та конструктивні параметри фільтрів і їх комунікації. В кожному конкретному випадку технологія контактного знезалізнення потребує уточнення, залежно від фізико-хімічних показників води.

Контактне знезалізнення – це процес знезалізнення води спрощеною аерацією та фільтруванням при високих значеннях pH та лужності, що передбачає подачу аерованої води відразу на фільтри без попереднього її відстоювання.

Питаннями знезалізнення та фільтрування води, а також регенерації засипки фільтрів займалися вітчизняні й зарубіжні вчені, такі як: М.Д. Мінц, Г.І. Ніколадзе, О.Я. Олійник, В.О. Орлов, В.Л. Поляков, М.Г. Журба, М.М. Гіроль, П.О. Грабовський, П.Д. Хоружий, М.І. Курочкіна, О.М. Квартенко, С.Ю. Мартинов, Є.В. Юрков, Livingstone, R.O., Sakkas N.D, Hallberg, Gehringer, Zalewski та інші.

Останнім часом при очистці залізовміщуючих вод себе добре зарекомендували фільтри з пінополістирольною засипкою. Хоча існують труднощі по її одержанні. Отримати пінополістирольну засипку для фільтрів потрібного фракційного складу, особливо дрібногранульовану, дуже складно.

Одним з можливих напрямків оптимізації роботи пінополістирольних фільтрів є розробка фільтрів з крупногранульованою засипкою із потрібною фракцією, яка є дешевшою та простішою в отриманні. Виготовлення такої засипки проводять у виробничих умовах на підприємствах по виготовленню теплоізолюючих пінополістирольних плит.

На даний час промисловість може випустити пінополістирольну засипку найменшим еквівалентним діаметром 2,8 мм. Різними авторами пропонуються різні конструкції фільтрів для проведення процесу знезалізнення води, але використання пінополістирольних фільтрів з підвищеною крупністю гранул є досить перспективним та ак-

© Куницький С.О., Меддур М.М., 2014

туальним. В кінці кожного фільтроциклу фільтри потрібно промити. Для фільтрів із важкою засипкою можливе водяне чи водоповітряне промивання, для пінополістирольних – безперервне водяне та водоповітряне промивання [1-4].

Головною метою даної статті є представлення математичних моделей (рівнянь регресії), що описують технологічні режими роботи фільтрів з врахуванням основних параметрів фільтрування та промивання, що дозволяє ефективно запроектувати водоочисні фільтри та їх комунікації для знезалізнення підземних вод.

Математичне планування експерименту – це процедура вибору кількості та умов постановки дослідів необхідних і достатніх для вирішення поставленої задачі з потрібною точністю [5-8].

При плануванні експерименту сам експеримент розглядають як об'єкт дослідження та оптимізації. Теорія планування експерименту розробляє різні типи планів, які виключають сліпий пошук під час досліджень, скорочують число необхідних дослідів і дають можливість побудувати модель системи. Перевагою методу планування експерименту є його універсальність та придатність використання для вирішення широкого кола завдань. Вид математичної моделі визначається теоретичним дослідженням, а коефіцієнти моделі розраховуються на основі експериментальних даних і є відображенням експериментальних досліджень [7, 8].

Розроблена математична модель, при вирішенні задач оптимізації, повинна відповідати адекватності реальному процесу. Використання даного методу оптимального планування експерименту дає можливість варіювати не одним, а декількома факторами відразу. Цінність методу заключається в тому, що оцінюється не тільки вплив кожного фактору, але і відображається інформація про їх взаємодію. Залежно від того якими, кількісними чи якісними, є чинники будують різні моделі систем і використовують різні типи планів експерименту. Регресійна модель, яка описує складні функції відгуку, може бути одержана шляхом розкладу функції розкладу в степеневий ряд. При повному факторному експерименті рівняння регресії приймає вигляд поліному першого степеня.

Для опису зміни процесу фільтрування води крізь пінополістирольну засипку під час процесу контактного знезалізнення можна описати математичною залежністю для повного факторного експеременту типу 23, що згідно [3] матиме вигляд:

$$y(x_1,...,x_k) = b_0 + \sum_{i=1}^{k} b_i \cdot x_i + \sum_{i,j=1}^{k} b_j \cdot x_i \cdot x_j + ... + \sum_{i,j,...,n=1} b_{ijn} \qquad (1)$$

де b_0 – вільний член, b_i – лінійні ефекти, b_{ij} – ефекти парної взаємодії, b_{ijn} – ефекти потрійної взаємодії.

Експериментальні дослідження процесу знезалізнення води проводилися на лабораторній установці з використанням модельного розчину. Як фільтруючий матеріал використовувалася крупнозерниста пінополістирольна засипка промислового виробництва еквівалентним діаметром 2,8 мм.

При побудові математичної моделі як контрольовані параметри процесу знезалізнення води можна використати вихідну концентрацію заліза $C_{вх}$, швидкість фільтрування $V_ф$ та тривалість фільтроциклу $T_ф$. Функцією відгуку (неконтрольований параметр) приймають втрати напору H у фільтруючій засипці. Для виявлення статистичної взаємодії контрольованих параметрів було проведено ряд фільтроциклів тривалістю 8,0 год з різною вихідною концентрацією заліза у модельному розчині (1,0...2,0 мг/дм^3). Дослідження втрат напору проводилося в діапазоні швидкостей фільтрування від 4,0 до 7,0 м/год. Показник величини втрат напору фіксувався тричі під час кожного фільтроциклу.

Функціональна залежність зростання втрат напору у натуральному вигляді з повною промивкою засипки можна представити у вигляді:

$$H = f(C_{вх}, V_ф, T_ф) \qquad (2)$$

Рівняння регресії для визначення втрат напору у фільтруючій пінополістирольній засипці матиме вигляд:

$$H = 0{,}034 + 1{,}572 \cdot C_{вх} + 0{,}852 \cdot V_ф - 0{,}019 \cdot T_ф - 0{,}133 \cdot C_{вх} \cdot V_ф + 0{,}087 \cdot V_ф \cdot T_ф \qquad (3)$$

Рівняння (3) можна використовувати для прогнозування зростання втрат напору з часом у пінополістирольній засипці при повній її промивці в діапазоні швидкостей від 4 до 7 м/год та вихідній концентрації заліза у воді від 1,0 до 2,0 мг/дм^3.

В процесі експлуатації водоочисних фільтрів досить часто доводиться спостерігати неповну промивку фільтруючої засипки. Залежно від типу засипки, інтенсивності промивання, об'єму промивної води й тривалості промивання, – ступінь очищення засипки може бути різним. Тому існує необхідність виведення математичної залежності, яка буде описувати зміни втрат напору в пінополістирольній засипці при неповному її промиванні протягом певного проміжку часу.

Неповне промивання фільтра – це промивання тривалістю 30-35 с, під час якого виноситься близько 50% всіх забруднень, затриманих у засипці в процесі роботи фільтра. Дослідження втрат напору проводилося в діапазоні швидкостей фільтрування від 5,0 до 7,0 м/год.

Функціональна залежність зростання втрат напору у натуральному вигляді з неповним промиванням засипки доцільно представити у такому вигляді:

$$H' = f(C'_{вх}, V'_ф, T'_ф) \qquad (4)$$

$$H' = 1{,}81 - 1{,}36 \cdot C_{вх} + 0{,}7 \cdot V_ф - 0{,}14 \cdot T_ф + 0{,}26 \cdot C_{вх} \cdot V_ф + 0{,}06 \cdot V_ф \cdot T_ф \qquad (5)$$

Залежність (5) можна використовувати для прогнозування зростання втрат напору з часом в пінополістирольній фільтруючій засипці з підвищеною крупністю гранул при неповному її промиванні в діапазоні швидкостей від 5,0 до 7,0 м/год та концентрації заліза у вихідній воді від 1,0 до 2,0 мг/дм^3.

Наведемо для прикладу рисунок 1, на якому показано зміни втрат напору в фільтруючій пінополістирольній засипці в діапазоні швидкостей фільтрування 4-7 м/год та концентрації заліза у воді 1,5 мг/дм^3.

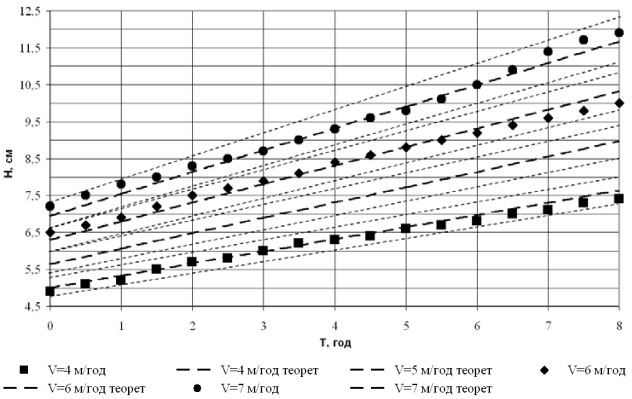

Рис. 1. Графіки залежності втрат напору від тривалості фільтрування при швидкості 4-7 м/год та концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм^3

Якість фільтрату після процесу знезалізнення відповідала нормативним вимогам. Рисунок з графіками на яких показано залежність якості фільтрату від тривалості фільтрування в діапазоні швидкостей фільтрування 4-7 м/год при концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм^3 представлений на рисунку 2.

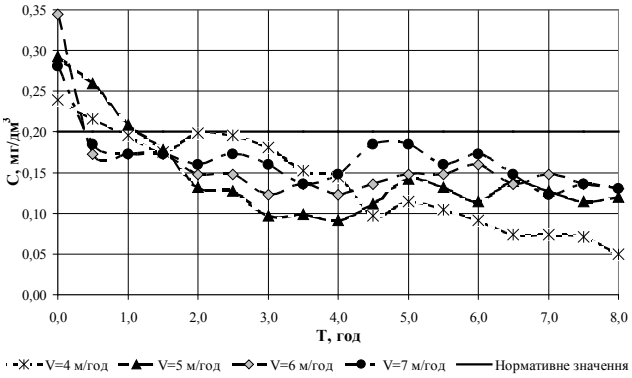

Рис. 2. Графік залежності якості фільтрату від тривалості фільтрування при швидкості 4-7 м/год та концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм^3

На рисунку 3 представлено зміну втрат напору в фільтруючій пінополістирольній засипці в діапазоні швидкостей фільтрування 5-7 м/год при концентрації заліза у воді 1,5 мг/дм^3.

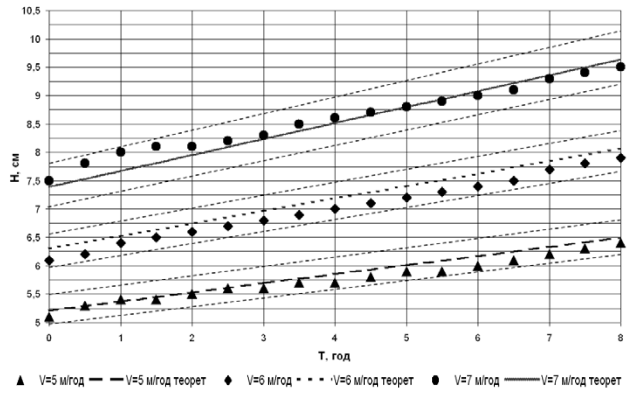

Рис. 3. Графіки залежності втрат напору від тривалості фільтрування при швидкості 5-7 м/год та концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм^3

Рисунок з графіками, на яких показано залежність якості фільтрату від тривалості фільтрування в діапазоні швидкостей фільтрування 5-7 м/год при концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм^3 представлено на рисунку 4.

При концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм3 ефективність знезалізнення знаходилася в допустимих межах. Ефект знезалізнення в кінці фільтроциклу становив в середньому для всього діапазону швидкостей – 93-95%. Лужність вихідної води становила 6,9, а фільтрату – 7,0.

Для опису процесу промивання було вибрано динаміку виносу основної маси забруднень. Математична модель для брудового навантаження на фільтр виводилася на основі дробового факторного експерименту типу 3^k, де k = 4, тобто 3^4.

У якості основних факторів, які впливають на процес промивання, були вибрані час промивання $t_{пр}$, інтенсивність промивання I, брудове навантаження на фільтр Б та швидкість фільтрування $V_ф$, які служать обмеженням. Ступінь впливу цих факторів на величину вимивання забруднень необхідно визначити. Кожен фактор має визначені межі, в яких він може змінюватися та приймати конкретні значення.

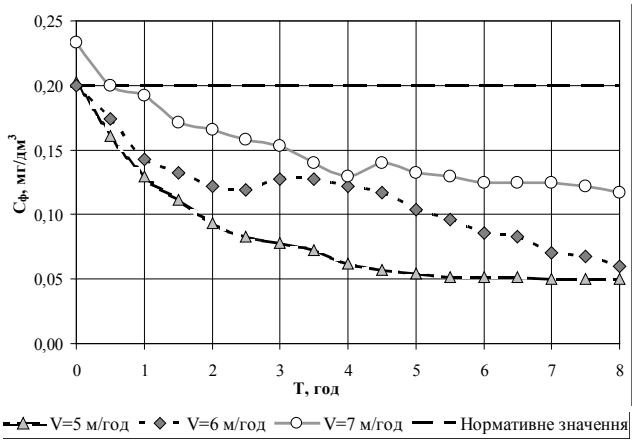

Рис. 4. Графіки залежності якості фільтрату від тривалості фільтроциклу при швидкостях 5-7 м/год та концентрації заліза у вихідній воді 1,5 мг/дм^3

Математична модель дробового факторного експерименту має вигляд:

$$y(x_1,\dots,x_k)=b_0+\sum_{i=1}^{n}b_i\cdot x_i+\sum_{\substack{i,j=1\\ i\neq j}}^{n}b_{ij}\cdot x_i\cdot x_j+\sum_{\substack{i,j,k=1\\ i\neq j\neq k}}^{n}b_{ijk}\cdot x_i\cdot x_j\cdot x_k+\sum_{i=1}^{n}b_{ii}\cdot x_i^2+$$
$$+\sum_{i,j=1}^{n}b_{iij}\cdot x_i^2\cdot x_j+\sum_{\substack{i,j,k=1\\ i\neq j\neq k}}^{n}b_{iijk}\cdot x_i^2\cdot x_j\cdot x_k+\sum_{\substack{i,j=1\\ i\neq j}}^{n}b_{iijj}\cdot x_i^2\cdot x_j^2+\sum_{\substack{i,j,k=1\\ i\neq j\neq k}}^{n}b_{iijjk}\cdot x_i^2\cdot x_j^2\cdot x_k \quad (6)$$

де b_0 – вільний член;b_1, b_n, – лінійні ефекти; b_{ij}, – ефекти парної взаємодії; b_{ijk} – ефекти нелінійної взаємодії.

Експериментально-статистична модель для опису кінетики виносу забруднень у загальному вигляді матиме вигляд:

$$G=f\left(t_{пр},Б,I,V_ф\right) \quad (7)$$

Розроблені моделі при брудовому навантаженні 24, 36 та 48 мг · год/дм^3.

· Для брудового навантаження на фільтр Б1 = 24,0 мг · год/дм^3:

$$G_1=-\left(\left(0{,}0007\cdot I^2-0{,}00003\cdot I-0{,}0355\right)\cdot V+0{,}0041\cdot I^2-0{,}0914\cdot I+0{,}5063\right)\cdot t_{ш}^{\,2}+$$
$$+\left(\left(-0{,}0081\cdot I^2+0{,}7351\cdot I-4{,}874\right)\cdot V+0{,}1504\cdot I^2-3{,}6445\cdot I+21{,}978\right)\cdot t_{ш}+2{,}5 \quad (8)$$

· Для брудового навантаження на фільтр Б2 = 36,0 мг · год/дм^3:

$$G_2=-\left(\left(0{,}0022\cdot I^2-0{,}0278\cdot I+0{,}0919\right)\cdot V+0{,}0098\cdot I^2-0{,}2089\cdot I+1{,}1\right)\cdot t_{ш}^{\,2}+$$
$$+\left(\left(0{,}0307\cdot I^2+0{,}0662\cdot I-1{,}803\right)\cdot V+0{,}324\cdot I^2-7{,}316\cdot I+41{,}319\right)\cdot t_{ш}+2{,}5 \quad (9)$$

· Для брудового навантаження на фільтр Б3 = 48 мг · год/дм^3:

$$G_3=-\left(\left(0{,}0015\cdot I^2-0{,}0058\cdot I+0{,}0298\right)\cdot V+0{,}0051\cdot I^2-0{,}0817\cdot I+0{,}381\right)\cdot t_{ш}^{\,2}+$$
$$+\left(\left(-0{,}0061\cdot I^2+1{,}0878\cdot I-7{,}1132\right)\cdot V+0{,}1077\cdot I^2-1{,}628\cdot I+9{,}2905\right)\cdot t_{ш}+2{,}5 \quad (10)$$

Графічне відображення моделей наведено на рисунку 5.

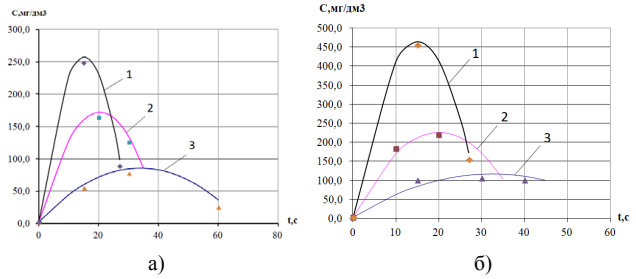

Рис. 5. Залежність кінетики забруднень від тривалості промивання

а) для $Б_1$ = 24,0 мг · год/дм^3;

б) для $Б_2$ = 36,0 мг · год/дм^3; 1 – $V_ф$ = 5 м/год, I = 18 л/(с·м2); 2 – $V_ф$=5 м/год, I = 13 л/(с·м^2); 3 – $V_ф$ = 5 м/год, I = 8 л/(с·м^2)

Проведене експериментально-статистичне моделювання дозволяє спрогнозувати необхідні параметри промивання крупногранульованої пінополістирольної засипки.

Приведені рівняння регресії (3, 5, 8-10) є адекватними і відтворюваними відповідно до критеріїв Фішера та Кохрена.

Рівняння 3 та 5 дозволяють спрогнозувати зміни втрат напору з повним та неповним промиванням, врахувавши основні фактори процесу контактного знезалізнення. В кінці кожного фільтроциклу для регенерації засипки за допомогою рівнянь 8, 9, 10 можна спрогнозувати брудомісткість фільтрів.

Список літератури:

1. Орлов В.О. Знезалізнення підземних вод спрощеною аерацією та фільтруванням. Монографія. – Рівне: НУВГП, 2008. – 158 с.
2. Куницький С.О. Обрунтування параметрів роботи пінополістирольних фільтрів з підвищеною крупністю гранул при контактному знезалізненні підземних вод: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук: спец. 05.23.04 «Водопостачання, каналізація» / С.О. Куницький – Рівне, 2013. – 26 с.
3. Очищення природної води на пінополістирольних фільтрах / (В.О. Орлов, С.Ю. Мартинов, А.М. Орлова, В.О. Зощук, Н.Л. Мінаєва, С.О. Куницький та ін..); під заг. ред. В.О. Орлова. Монографія. – Рівне: НУВГП, 2012. – 172 с. : іл.
4. Орлов В.О. Дослідження процесу знезалізнення підземної води на зернистих фільтрах з підвищеною крупністю гранул / В.О. Орлов, С.Ю. Мартинов, С.О. Куницький, М.М. Меддур // Вісник НУВГП: Збірник наукових праць. – Рівне: НУВГП, 2012. – Випуск 4(60). – 268 с.
5. Дж. Эндрюс и др. / Математическое моделирование. – М.: Мир, 1979.
6. Любарский Г.Я. и др. / Математическое моделирование и эксперимент.- Київ: Наукова думка, 1987.
7. Горский В.Г. Планирование промышленных экспериментов. / В.Г. Горский, Ю.П. Адлер – М.: Металургия, 1974. – 264 с.
8. Гусейнов Ф.Г. Планирование эксперимента в задачах электротехники. / Ф.Г. Гусейнов, О.С. Мамедяров. – М.: Энергоатомиздат 1988. – 151 с.

Куницкий С.О., Меддур М.Н.
Национальный университет водного хозяйства и природопользования

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ ФИЛЬТРОВАНИЯ И ПРОМЫВКИ ФИЛЬТРОВ В ПРОЦЕССЕ КОНТАКТНОГО ОБЕЗЖЕЛЕЗИВАНИЯ ПОДЗЕМНЫХ ВОД

Аннотация
Исследован процесс контактного обезжелезивания воды с последующим моделированием изменения потерь напора и кинетики выноса загрязнений из загрузки в процессе ее регенерации.
Ключевые слова: контактное обезжелезивания, фильтр, уравнение регрессии, кинетика загрязнения, потери напора.

Kunytskiy S.O., Meddour M.M.
National University of Water Management and Nature Resources Use

MATHEMATICAL MODELING OF TECHNOLOGICAL REGIMES FILTERING AND WASHING THE FILTER IN THE CONTACT PROCESS IRON REMOVAL GROUNDWATER

Summary
The process of iron removal water contact with subsequent changes in the modeling of head loss and kinetics of removal of dirt from filling in the process of regeneration.
Keywords: pin iron removal filter, the regression equation, kinetic pollution, pressure loss.

.

УДК 004.93'12

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО СИСТЕМ РОЗПІЗНАВАННЯ ПЕРЕШКОД В УМОВАХ ПРОМИСЛОВОГО ТА ПОБУТОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ МОБІЛЬНИХ РОБОТІВ

Ржепішевський А.Л.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

Досліджено існуючі підходи до виявлення перешкод. Запропоновано новий підхід до виявлення перешкод. Проведено порівняльний аналіз систем розпізнавання перешкод.
Ключові слова: розпізнавання перешкод, мобільні роботи, комп'ютерне бачення, обробка зображення, датчик положення.

Постановка проблеми. З кожним роком все більшого розповсюдження набувають системи комп'ютерного бачення, які застосовуються в промисловому виробництві, ігровій індустрії, системах забезпечення безпеки, системах керування автономними транспортними засобами, системах контролю якості товарів та ін.

Для певних задач комп'ютерного бачення необхідно не лише виявляти об'єкти на зображеннях, але і вимірювати відстань до об'єкта та його положення в просторі. Наприклад, виявлення відстані до об'єктів та їх положення може застосовуватися для задач керування автономними транспортними засобами, задач відслідковування траєкторії об'єкта, для задач доповнення реальності (ігри, засоби допомоги людям з вадами зору).

Використання камери в поєднанні з сенсорами обертання дозволить виявляти відстань до об'єкту стеження, а також дозволить виділяти об'єкту стеження місце в тривимірному просторі, яке не залежить від початкового нахилу пристрою.

Створення власної підсистеми розпізнавання та ідентифікації об'єктів робочого простору вимагає розгляду аналогічних систем, оскільки розробки в даній області повинні бути спрямовані на модифікацію існуючих методів або на створення абсолютно нових методів роботи підсистеми в цілому. При розгляді існуючих розробок виявляються характеристики класичних методів обробки зорової інформації, їх позитивні і негативні сторони.

Підсистеми подібного класу розробляються в більшості випадків великими корпораціями для власних промислових потреб. Такі розробки найчастіше є вузькоспеціалізованими. Цей факт являє собою значну проблему при перенесенні подібних систем в умови середніх і малих підприємств. На більшості підприємств досі використовуються старі моделі системи технічного зору, що зарекомендували себе як надійний засіб автоматизації виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією із досить давно розроблених та такою, що з успіхом застосовується у робототехніці є система технічного зору «AUTOVIEW» фірми British Robotic Systems (Великобританія) [1]. Система побудована на базі спеціалізованого процесора lsi 11-13, який здатний в реальному часі аналізувати зображення розміром 256x256 (256 градацій яскравості). Алгоритми роботи базуються на безпосередній взаємодії захоплюючого пристрою з розпізнаваним об'єктом, який переміщається перед об'єктивом статично закріпленою камери, з метою ідентифікації та подальшої обробки об'єкта. Система забезпечує позиціонування деталі з похибкою не більше ± 0,5 мм. Область застосування: ділянки автоматичного складання виробів. Недоліком системи є статичне розташування камери, що позначається на вимогах, пропонованих до робочого простору системи технічного зору.

Іншим застосуванням системи технічного зору, є технологічні ділянки сортування об'єктів, що проходять по конвейєру. Системою технічного зору подібного класу є розробка фірми Optical Recognition Systems (США). Система використовується на ділянках сортування пачок сигарет. У системі використовується інформація про кольорову гаму пачок. Інформація піддається модифікованому алгоритму гістограмного згладжування, за рахунок якого забезпечується швидкісне виділення країв об'єктів, з подальшою ідентифікацією об'єктів за колірною гамою.

Застосування промислових роботів, оснащених системою технічного зору не обмежується виробничими приміщеннями підприємств. В інституті імені Келдиша розроблено експериментальний комплекс, який в реальному часі емулює захоплення космічного супутника за допомогою маніпулятора типу РМ-01 [1]. Система технічного зору є апаратно-програмним комплексом на базі персонального комп'ютера і двох статично закріплених відеокамер. У системі використовуються методи розпізнавання на основі особливих точок об'єкта. До недоліків системи слід віднести відсутність мобільних камер і як наслідок високі технічні вимоги до робочого простору.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Найбільш перспективна і багатообіцяюча область застосування система технічного зору – це забезпечення зоровими якостями мобільних роботів. Тут позначаються відмінності мобільних роботів від статично встановлених роботів – можливість вільно переміщатися в виробничому приміщенні. Їх область застосування найбільш обширна: транспортні операції в межах цеху; підводні, космічні, геологічні дослідні роботи та інше. У таких системах швидкісні характеристики систем технічного зору є критичними, оскільки вони повинні забезпечувати розпізнавання та ідентифікацію об'єктів навколишнього простору за час менше, ніж 1/30 секунди.

В тому числі для такої задачі використовується запропонований алгоритм виявлення перешкод, що буде розглянутий в даній статті.

Запропонований метод передбачає використання вбудованої курсової камери в сукупності з датчиком орієнтації, а також сенсором висоти. Загальна стереометрична схема роботи наведена на рис. 1. В даній статті буде розказано, як крок за кроком отримати зображення з камери, обробити його виділивши предмет, що може нести загрозу як перешкода, позначити його на зображенні та порахувати кутову відстань від оптичної осі каме-

© Ржепішевський А.Л., 2014

ри до цієї умовної перешкоди, після чого отримати кутову відстань до вертикальної осі. Знаючи висоту, можемо за стереометричною формулою знайти відстань до об'єкта [2].

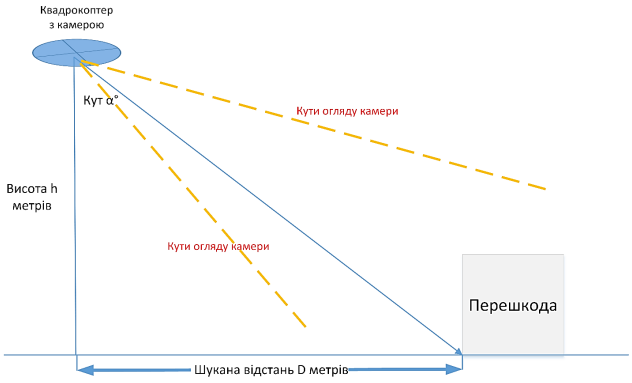

Рис. 1. Схема стереометричних обчислень

Виклад основного матеріалу. Пропонується алгоритм, що отримує зображення, представляє його у форматі 256 відтінків сірого, виділяє на ньому переходи між границями, після чого застововується лінійне представлення Хафа [3, 4], за допомогою якого знаходяться лінії на зображенні, серед таких ліній шукаються ті, що закінчуються на основі зображення, тобто лінії, що можуть означати нижні границі перешкод, вибирається точка стеження, як нижній кінець такої лінії та заміряється відстань до неї за висотою та кутовою відстанню до перешкоди.

Для обробки даних з камери нам знадобиться модифікований алгоритм Хафа:

Основна ідея

Нехай дана хмара точок у просторі Rm:

X = {x1,:, xn}

і сімейство параметрично заданих кривих:

F (φ, x) = 0

де F – деяка функція, φ – вектор параметрів сімейства кривих, x – координати точок з Rm. Кожне значення φ визначає одну криву, а все безліч значень φ утворюють фазовий простір Φ кривих даного сімейства.

В силу обмеженого обсягу пам'яті і дискретного машинного подання не можемо розглядатися кожне значення φ окремо, тому фазовий простір Φ розбивається на осередки, для чого вводиться регулярна сітка з заданим кроком дискретизації. Кожній клітинці ставиться у відповідність лічильник. Набір всіх лічильників називається акумулятором. Будь-який осередок задає безліч кривих, а значення лічильника осередку визначається кількістю точок із хмари X, що лежать хоча б на одній з цих кривих. Тоді якщо всі крапки з X лежали на одній кривій з параметром φ0, то у відповідній клітинці значення лічильника буде максимально.

Базовий алгоритм

Базовий алгоритм виділення кривих складається з наступних кроків:

1. Вибір сітки дискретизації.

На цьому етапі належить вибрати крок дискретизації для кожного параметра кривої. Від цього вибору залежатиме складність (~ швидкість) і ефективність алгоритму.

2. Заповнення акумулятора (матриці лічильників).

Найчастіше це найдовший крок алгоритму, оскільки заповнення проводиться шляхом повного перебору. Складність алгоритму безпосередньо залежить від першого кроку і становить O (N * M), де N – кількість точок, M – кількість осередків акумулятора.

3. Аналіз акумулятора (пошук піків).

У матриці акумулятора шукається лічильник з максимальним значенням.

4. Виділення кривої.

Кожна комірка акумулятору є значення фазового простору, а значить, вона задає деяку (шукану) криву. Але оскільки значення на кроці 1 стало дискретним, може знадобитися уточнення кривої яким іншим методом по вже знайденим точкам кривої.

5. Віднімання з акумулятора.

Для точок виділеної кривої вважається тимчасовий акумулятор і поточечно віднімається з основного.

6. Перехід на крок 3.

На кроці 1 вибирається сітку дискретизації. У зв'язку з цим вибором можливі наступні проблеми:

– Сітка обрана занадто дрібною. Тоді, якщо у вихідному хмарі точок був присутній шум, то навіть точки однієї кривої будуть потрапляти в різні осередки сітки, а значить, потенційний максимум акумулятора (відповідний цією кривою) буде <розмитий> і його буде складніше або взагалі неможливо знайти.

– Сітка встановлені надто великою. Тоді існує ймовірність того, що в одну клітинку потраплять точки, що лежать на різних кривих.

– При будь-якій сітці дискретизації, якщо точки хмари X утворюють криву з параметром φ0, лежачим на межі осередку, то через шум точки цієї кривої будуть потрапляти в сусідні осередки і спостерігатиметься розмиття піку в акумуляторі. Це взагалі фундаментальна проблема дискретизації.

Складність алгоритму

Заповнення акумулятора на кроці 2 є найбільш трудомісткою частиною алгоритму, складність якої залежить від: розмірності фазового простору і сітки дискретизації. Чим більше розмірність Φ і менше сітка, тим більше осередків в акумуляторі. Значить, тим більше потрібно пам'яті і часу для його зберігання та заповнення. Саме тому на практиці найчастіше фазовий простір є площину, а перетворення Хафа застосовується в основному для пошуку прямих на площині (зображеннях).

Так отримуються всі необхідні дані про перешкоди з камери (рис. 2.), та можемо за стереометричними обчисленнями визначити відстань до об'єкта.

Таким чином, отримується система розпізнавання перешкод та засоби визначення відстані до неї, за умови, що поверхня, над якою знаходиться камера та перешкода є достатньо рівною [2].

Рис. 2. Схема обробки даних

Проведемо порівняння пропонованої системи з існуючими системами розпізнавання об'єктів (табл. 1):

Таблиця 1

Порівняння систем розпізнавання об'єктів

Система розпізнавання об'єктів	AUTOVIEW	ORS	PM-01	Запропонований алгоритм
Датчики, що використовуються	Камера, обертальна платформа	Закріплена камера	Дві статично закріплені камери	Вбудовані: камера, датчики орієнтації та висоти
Швидкодія	В реальному часі	В реальному часі	В реальному часі	В реальному часі
Якість розпізнавання динамічних предметів	Не застосовується	Відмінна	Не застосовується	Задовільна
Якість розпізнавання статичних предметів	Відмінна	Відмінна	Відмінна	Добра
Можливість швидко змінювати середу роботи	Ні	Ні	Ні	Так
Можливість вести обробку даних на літальному апараті	Ні	Ні	Так	Так
Вірогідність фальшивого спрацьовування	Неможлива	Низька	Низька	Висока

Висновки і пропозиції. Отже, запропонована система не є достатньо точною для визначення форми та розміру перешкоди, проте працює в широкому спектрі зовнішніх умов, є мобільною та невимогливою до обчислювальних ресурсів. В той же час, система допускає достатню кількість помилкових визначень перешкод, зокрема зображення перешкоди на дорозі буде визначено як справжня перешкода, а також оскільки визначення перешкод відбувається за даними з камери – то різкий перехід колірної гами також може бути розпізнанний як перешкода.

Загалом, система підходить для таких застосувань, де середа передбачає часту зміну умов, таких як керування літальними апаратами та автомобілями, та ін.

Список літератури:

1. Путятин Е.П., Аверин С.И. / Обработка изображений в робототехнике. / М.: Машиностроение, 1990. – 320 с.
2. Master Thesis LiTH-ISY-3132 / Computer Vision Classification of Leaves from Swedish Trees / Oskar J.O. / Söderkvist September 20, 2001. – P. 45-48.
3. R. O. Duda and P. E. Hart/ Use of the Hough Transformation to Detect Lines and Curves in Pictures/ Communications of Association for Computing Machinery/ 15(1):11-15, 1972.
4. D. H. Ballard / Generalizing the Hough Transform to Detect Arbitrary Shapes / Pattern Recognition, 13(2):111-122, 1981.

Ржепишевский А.Л.
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт»

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К СИСТЕМАМ РАСПОЗНАВАНИЯ ПРЕПЯТСТВИЙ В УСЛОВИЯХ ПРОМЫШЛЕННОГО И БЫТОВОГО ПРИМЕНЕНИЯ МОБИЛЬНЫХ РОБОТОВ

Аннотация
Исследованы существующие подходы к выявлению препятствий. Предложен новый подход к выявлению препятствий. Проведен сравнительный анализ систем распознавания препятствий.
Ключевые слова: распознавание препятствий, мобильные роботы, компьютерное зрение, обработка изображения, датчик положення.

Rzhepishevskyi A.L.
National Technical University of Ukraine
«Kiev Polytechnic Institute»

APPROACHES TO THE RECOGNITION OF OBSTACLES IN INDUSTRIAL AND CONSUMER USE OF MOBILE ROBOTS

Summary
The existing approaches to detecting obstacles. A new approach to detect obstacles. A comparative analysis of the recognition of obstacles.
Keywords: obstacles detection, mobile robots, computer vision, image processing, orientation sensor.

УДК 624.074:[624.012.4+624.014.2]

ПРОЕКТУВАННЯ СТАЛЕЗАЛІЗОБЕТОННИХ СТРУКТУРНО-ВАНТОВИХ ПОКРИТТІВ

Стороженко Л.І., Гасій Г.М., Гапченко С.А.
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Наведено методику проектування сталезалізобетонних структурно-вантових покриттів з визначенням оптимальних геометричних параметрів конструкції. Досліджено напружено-деформований стан конструкції теоретичним та експериментальним шляхом. На основі проведених досліджень запропоновані конструкції сталезалізобетонного структурно-вантового покриття типових розмірів.
Ключові слова: структура, ванти, сталезалізобетон, покриття, напружено-деформований стан, оптимізація.

Постановка проблеми. Сучасний етап зведення будівель та споруд як в Україні, так і в усьому світі характеризується впровадженням новітніх та ефективних конструкцій. Разом із цим постає проблема розроблення методики проектування цих конструкцій. До таких конструкцій належить сталезалізобетонне структурно-вантове покриття. Ефективність таких конструкцій полягає у зменшенні витрат цементу й сталі порівняно з аналогічними залізобетонними конструкціями і, як наслідок, загальної ваги. Об'єднання сталі й бетону для сумісної роботи дозволяє отримати композитний матеріал – армоцемент, з потрібними характеристиками міцності та техніко-економічними показниками.

Внаслідок незаперечних переваг, раціональної просторової роботи та високої техніко-економічної ефективності сталевих структурних покриттів, рішення об'єднати їх із армоцементом для сумісної роботи є перспективним напрямом розвитку будівельних конструкцій. Сталезалізобетонне структурно-вантове покриття є комплексним, в якому сумісно працюють сталеві, вантові елементи та армоцементна плита. Використання таких конструкцій в будівництві потребує більш детальних досліджень та їх удосконалення. Особливістю запропонованих конструкцій є те, що верхні стиснуті пояси перехресних ферм сталевої структури замінені армоцементною плитою, а елементи нижнього поясу – на ванти або гнучкі стрижні, що сприймають тільки зусилля розтягу. Для ефективної роботи таких конструкцій покриття необхідно визначити їх оптимальні геометричні характеристики.

Тому вирішення питання розроблення методики проектування сталезалізобетонного структурно-вантового покриття за умови забезпечення високого рівня несучої здатності при низькій масі є актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поступове впровадження сталезалізобетону в будівництво та постійне вдосконалення існуючих конструкцій породжує велику кількість досліджень [1, 2, 4, 5, 7-12, 14]. Значну увагу приділено дослідженню напружено-деформованого стану існуючих сталезалізобетонних конструкцій [3, 13]. Широко вивчаються конструкції зі стрічковим армуванням і різноманітні сталезалізобетонні елементи плоских покриттів [6]. Практично не досліджуються просторові сталезалізобетонні конструкції, винятком є дослідження армоцементних конструкцій. Експериментальним та теоретичним шляхом установлено ефективність використання армоцементу в конструкціях покриттів громадських і промислових будівель [6].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На основі аналізу існуючих досліджень виявлено переваги сталезалізобетонних покриттів. Складність проектування запропонованих конструкцій залежить від їх конструктивного рішення. Для підвищення інтересу до цих конструкцій необхідно дослідити основні питання, що стосуються особливостей запропонованих конструкцій, їх різновидів та конструктивного рішення.

Для впровадження запропонованих конструкцій в будівництво, необхідно вирішити проблему пошуку оптимальних геометричних параметрів покриття, які б задовольняли умові його роботи.

Мета статті. Визначення оптимальних геометричних параметрів запропонованих конструкцій при яких в елементах нижнього поясу виникають зусилля розтягу.

Виклад основного матеріалу. Структурно-вантове сталезалізобетонне покриття складається з окремих секцій, котрі поєднуються із полегшених елементів структури [6]. Полегшені елементи структури покриття поєднуються між собою за допомогою зварювання закладних деталей у верхньому поясі та гнучкими стрижнями (вантами) в нижньому поясі.

Для вирішення поставленої проблеми було розроблено програму теоретичних та експериментальних досліджень. Теоретичне дослідження зводилося до трьох етапів, перший етап – досліджувалися плоскі моделі, другий і третій етап – просторові моделі. При прийнятті геометричних розмірів дослідних зразків з метою зменшення трудомісткості досліджень застосовано теорію подібності, тому всі моделі мали висоту полегшеного елемента структури H=1,5 м (рис. 1) [9]. Зразки були об'єднанні у групи із однаковими базовими параметрами: навантаження та фізико-механічні характеристики матеріалів. Досліджувалися конструкції з прольотами 30, 36 та 42 м, в яких змінною характеристикою була кривизна конструкції та спосіб її спирання. Приймалися дві схеми об-

Таблиця 1

Оптимальні параметри сталезалізобетонних структурно-вантових покриттів

Параметр	Одиниця виміру	Значення		
Проліт, L	м	30	36	42
Стріла підйому, f	мм	1400...1450	1460...1570	1580...2100
Кут нахилу площини покриття до її горизонтальної проекції, α	градус	9,0...9,9	10,0...10,9	11,0...12,3

Джерело: розробка авторів

© Стороженко Л.І., Гасій Г.М., Гапченко С.А., 2014

пирання: з шарнірно-нерухомими та шарнірно-рухомими в'язями.

Для моделювання розрахункової схеми приймалось рівномірно-розподілене навантаження по всій довжині покриття.

При проведенні досліджень циліндричної оболонки на першому етапі отримано наближені параметри оптимізації, що дозволяють використовувати вантові елементи. Для першого варіанта обпирання вони характеризуються початковим кутом нахилу «модуля» до горизонту у межах 0° – 85° та стрілою підйому конструкції від 0 до радіуса кривизни конструкції f (рис. 2). Ці характеристики зведено до таблиці 1 та використано при побудові об'ємних моделей у подальших дослідженнях.

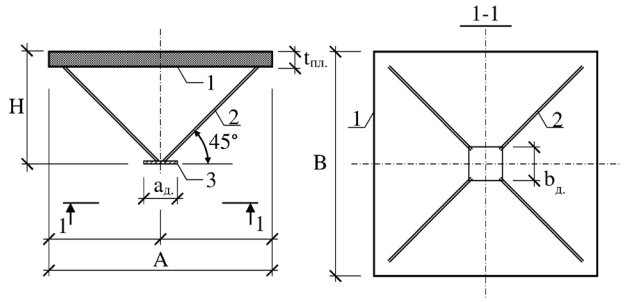

Рис. 1. Полегшений елемент структурної конструкції покриття:

1 – армоцементна плита; 2 – сталеві стрижні; 3 – елемент нижнього пояса у вигляді сталевої пластини з товщиною t, мм; H – висота полегшеного елемента, м; A та B – розміри у плані полегшеного елемента, м; $a_д$ та $b_д$ – розміри сталевої пластини, м; tпл. – товщина армоцементної плити, м.

Джерело: розробка авторів

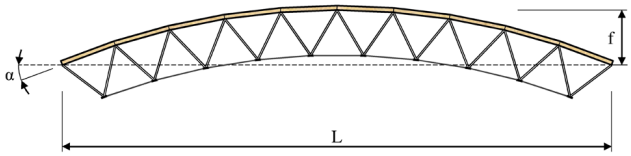

Рис. 2. Основні досліджувані геометричні параметри сталезалізобетонного структурно-вантового покриття:

L – проліт покриття, приймається рівним 30, 36 та 40 м; α – кут нахилу площини покриття до її горизонтальної проекції, градуси; f – параметр який визначає кривизну покриття

Джерело: розробка авторів

Рис. 3. Узагальнена діаграма розподілу внутрішніх зусиль від навантаження в елементах сталезалізобетонного структурно-вантового покриття для зразків прольотом 30, 36 та 42 м

Джерело: розробка авторів

Далі аналогічно дослідженням плоскої схеми, моделюється просторова секція положистої оболонки (рис. 4) з прольотами 30, 36, 42 м., в яких змінною характеристикою є кривизна конструкції, що знаходяться в межах оптимальних параметрів наведених у табл. 1.

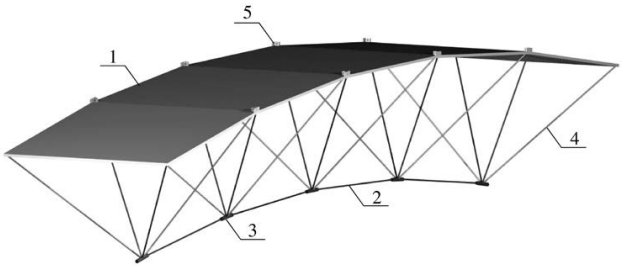

Рис. 4. Фрагмент аркового сталезалізобетонного структурно-вантового покриття попередньо укрупнених із полегшених елементів:

1 – армоцементна плита; 2 – нижній пояс із вантів; 3 – вузол з'єднання вантів структурної решітки; 4 – стрижні структурної решітки; 5 – вузол з'єднання армоцементних плит

Джерело: розробка авторів

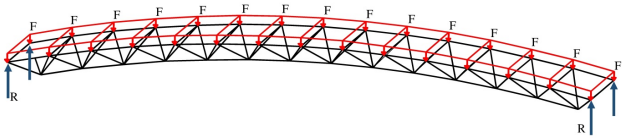

Рис. 5. Розрахункова схема секції покриття прольотом 42 м з навантаженням F на плиту

Джерело: розробка авторів

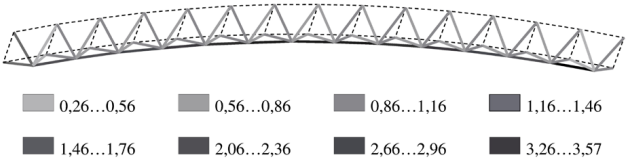

Рис. 6. Розподіл внутрішніх зусиль в елементах секції сталезалізобетонного структурно-вантового покриття прольотам 42 м зі змінним параметром α=8,36°

Джерело: розробка авторів

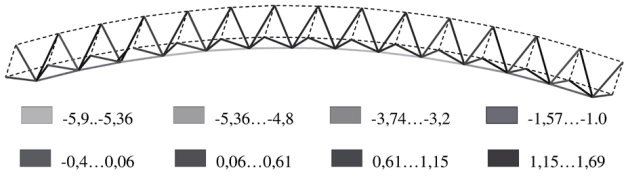

Рис. 7. Розподіл внутрішніх зусиль в елементах секції сталезалізобетонного структурно-вантового покриття прольотам 42 м зі змінним параметром α=12,37°

Джерело: розробка авторів

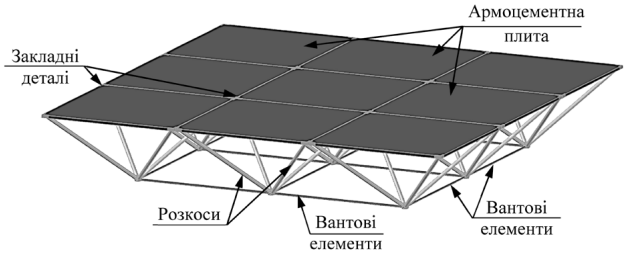

Рис. 8. Фрагмент покриття з гнучкими вантами

Джерело: розробка авторів

Завершальним етапом оптимізації параметрів конструкції є моделювання поведінки структурно-вантового покриття в цілому (рис. 8). Розрахункова схема моделюється аналогічно попереднім. При цьому використовуємо параметри, які отримані раніше.

Висновки і пропозиції. На основі дослідження поведінки положистої оболонки, було встановлено, що елементи нижнього поясу сприймають

лише зусилля розтягу з максимальним значенням в середині прольоту. Стрижні решітки сприймають зусилля стиску та розтягу. Верхній пояс конструкції працює на стиск. Зокрема, при рівномірно розподіленому навантаженні:

Застосування вантових елементів доцільно при шарнірно-рухомій схемі обпирання аркової конструкції, тоді у всіх елементах нижнього пояса окремої секції виникають розтягуючи зусилля.

Застосування вантових елементів при шарнірно-нерухомій схемі обпирання аркової конструкції можливо лише при куті нахилу першого структурного модулю до 12˚.

Шарнірно-нерухома схема обпирання дозволяє значно зменшити внутрішні зусилля в елементах решітки та нижнього поясу, проте в елементах верхнього поясу (плиті) виникають значні напруження, а в вузлах спирання значна концентрація напружень.

В вузлах з'єднання структурної решітки та плити виникають значні локальні концентрації внутрішніх зусиль, що необхідно враховувати при розрахунку.

Список літератури:

1. Гасій Г.М. Зведення структурних сталезалізобетонних покриттів / Г.М. Гасій // Актуальні задачі сучасних технологій: зб. тез доповідей міжнар. наук.-техн. конф. молодих учених та студентів. – Тернопіль: ТНТУ, 2013. – С. 73-74.
2. Гасій Г.М. Монтаж структурно-вантових сталезалізобетонних оболонок / Г.М. Гасій // Проблеми сучасного будівництва: Матеріали Всеукраїнської інтернет-конференції молодих учених і студентів. – Полтава 2012. – С. 274-275.
3. Гасій Г.М. Напружено-деформований стан структурно-вантових сталезалізобетонних конструкцій покриття / Г.М. Гасій // Проблеми сучасного будівництва: Матеріали Всеукраїнської інтернет-конференції молодих учених і студентів. – Полтава 2012. – С. 121-122.
4. Гасій Г.М. Проектування сталезалізобетонних структурних конструкцій покриття / Г.М. Гасій // Сталезалізобетонні конструкції: дослідження, проектування, будівництво, експлуатація. – К.: НДІБК, 2008. – Вип.70. – С. 269-277.
5. Гасій Г.М. Розрахунок вузлів сталезалізобетонної структурної конструкції за методом кінцевих елементів / Г.М. Гасій // Будівельні конструкції: зб. наук. праць. – К.: НДІБК, 2007. – Вип. 67. – С. 119-124.
6. Дослідження і проектування сталезалізобетонних структурних конструкцій / Л.І. Стороженко, В.М. Тимошенко, О.В. Нижник, Г.М. Гасій, С.О. Мурза. – Полтава: АСМІ, 2008. – 262 с.
7. Особливості сталезалізобетонних структурних покриттів та їх будівництва / Л.І. Стороженко, Л.І. Сердюк, В.М. Тимошенко, О.В. Нижник, Г.М. Гасій // Галузеве машинобудування, будівництво: зб. наук. праць. – Полтава: ПолтНТУ. – 2006. – Вип. 18. – С. 90 – 96.
8. Пат. 59293 Україна, МПК E04B 1/04. Структурно-вантова сталезалізобетонна аркова конструкція / Л.І. Стороженко, Г.М. Гасій; патентовласник Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка. – № u201012539; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9.
9. Пат. 59300 Україна, МПК E04B 1/04. Полегшений елемент структури конструкцій покриття споруд / Л.І. Стороженко, Г.М. Гасій; патентовласник Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка. – № u201012551; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9.
10. Патент на корисну модель 59293 Україна, МПК E04B 1/04 Структурно-вантова сталезалізобетонна аркова конструкція / Л.І. Стороженко, Г.М. Гасій; власник ПолтНТУ. № u201012539; опубл. 10.05.2011. Бюл. № 9
11. Патент на корисну модель 70340 Україна, МПК E04B 1/04 Полегшена структурна сталезалізобетонна положиста оболонка / Л.І. Стороженко, Г.М. Гасій; власник ПолтНТУ. №u201112978; опубл. 11.06.2012. Бюл. № 11.
12. Стороженко Л.І. Особливості роботи структурно-вантових покриттів / Л.І. Стороженко, Г.М. Гасій, С.А. Гапченко // Строительство, материаловедение, машиностроение: сб. научных трудов. Вып. 69.-Дн-вск, ПГАСА, 2013. – С. 488-491.
13. Стороженко Л.І. Результати експериментальних досліджень сталезалізобетонного структурного покриття / Л.І. Стороженко, В.М. Тимошенко, Г.М. Гасій // Ресурсоекономні матеріали, конструкції, будівлі та споруди. – Рівне, 2008. – Вип. 16. – С. 376-381.
14. Стороженко Л.І. Структурно-вантові сталезалізобетонні конструкції покриттів / Л.І. Стороженко, Г.М. Гасій // Сталезалізобетонні конструкції: дослідження, проектування, будівництво, експлуатація. // Зб. наук. статей. Вип. 9. – Кривий Ріг: КТУ, 2011. – С. 168-172.

Стороженко Л.И., Гасий Г.М., Гапченко С.А.
Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка

ПРОЕКТИРОВАНИЕ СТАЛЕЖЕЛЕЗОБЕТОННЫХ СТРУКТУРНО-ВАНТОВЫХ ПОКРЫТИЙ

Аннотация
Приведена методика проектирования сталежелезобетонных структурно-вантовых покрытий с определением оптимальных геометрических параметров конструкции. Исследовано напряженно-деформированное состояние конструкции теоретическим и экспериментальным путем. На основе проведенных исследований предложены конструкции сталежелезобетонного структурно-вантового покрытия типовых размеров.
Ключевые слова: структура, ванты, сталежелезобетон, покрытие, напряженно-деформированное состояние, оптимизация.

Storozhenko L.I., Gasii G.M., Gapchenko S.A.
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

DESIGN OF COMPOSITE STRUCTURE CABLE COVERINGS

Summary
The methods of design of composite structures cable coverings with obtain optimal geometric parameters the construction. The stress-deformed state of the finite element method. Based on the researches suggested a standard sizes a composite structures cable coverings.
Keywords: a structure, a steel cable, composite, covering, the stress-strain state, optimization.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

УДК 639.2/3

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА РЫБНЫХ МОРОЖЕННЫХ ПОЛУФАБРИКАТОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ООО «САЛЕХАРДСКИЙ КОМБИНАТ»

Казакова Н.В., Волынкина М.Г.
Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение
высшего профессионального образования
«Государственный аграрный университет Северного Зауралья»

В статье дается характеристика особенности технологии производства рыбных полуфабрикатов на предприятии «Салехардский комбинат». Приводится рецептура рыбных котлет, шницеля, ромштекса и рыбных палочек. Определяется экономическая эффективность производства рыбных полуфабрикатов.
Ключевые слова: рыбные полуфабрикаты, пищевая и энергетическая ценность готовой продукции.

В настоящее время постоянно увеличивается выпуск рыбной продукции, предусматривающий наиболее рациональное использование рыбы и других продуктов ее переработки. Широкий ассортимент полуфабрикатов из рыбы высокой степени готовности позволяет рационально распределять сырье: из крупной рыбы можно изготавливать, например, полуфабрикаты в виде филе порционных кусков, из мелкой или рыбы, имеющей механические повреждения, – фаршевую и пастообразную продукцию. Увеличение в уловах доли мелких рыб и рыб пониженной товарной ценности диктует разработку новых видов полуфабрикатов, с тем, чтобы повысить спрос населения на эти продукты [1, с. 23].

Выпуск рыбных полуфабрикатов является одним из перспективных направлением в развитии рыбообрабатывающей отрасли. В последние годы отечественной рыбоперерабатывающей промышленностью были освоены многие виды изделий на основе рыбного фарша. Это позволило не только расширить ассортимент полуфабрикатов, но и получить продукцию с повышенной энергетической ценностью и улучшенными потребительскими достоинствами за счёт обогащения яичным порошком или меланжем, сухим молоком, жиром, сливочным маслом и введением наполнителей [2, с. 55].

Целью наших исследований было определить особенности технологии производства рыбных мороженных полуфабрикатов, производимых на предприятии ООО «Салехардский комбинат».

ООО «Салехардский комбинат» крупнейшее в России и единственное в Ямало-Ненецком автономном округе рыбоперерабатывающее предприятие, которое является продолжателем традиций Салехардского рыбоконсервного завода, который работал на Ямале с 1931 года. Всю рыбную продукцию на ООО «Салехардский комбинат» изготавливают из свежей, охлажденной или мороженной рыбы. В продукции завода сохраняется пищевая ценность и усвояемость белков, жиров и углеводов. Разнообразные приемы обработки в сочетании с доброкачественными продуктами, позволяют придать собственному аромату рыбы своеобразный и хорошо сочетаемый с ней аромат пряностей, различных маринадов и соусов.

Завод оснащен самым современным оборудованием и способен перерабатывать 5000 тонн рыбы в год. Для их изготовления используется речная рыба сиговых и частиковых пород, такая как муксун, чир, сырок, пыжьян, щука, налим, язь, ерш [3, с. 8].

В цехе кулинарии на предприятии производится различное количество полуфабрикатов в основе которых лежит рыбный фарш.

Сырье поступает на предприятие в свежем, мороженном и охлажденном виде. Приемка сырья со взвешиванием осуществляется на напольных электронных весах с пределом взвешивания 2 тонны, после чего идет сортировка по размеру.

На предприятиях применяют два способа размораживания рыбы: в воде и на воздухе. Наиболее быстрый способ – размораживание в воде. Для размораживания используют специальные ванны, к которым подводится холодная и горячая вода, стекающая затем в канализацию. Блоки мороженой рыбы помещают в металлические решетчатые корзины и загружают в ванну, которую затем заполняют холодной и горячей водой до полного погружения рыбы. Температуру воды в ванне поддерживают на уровне 20-25°С. Продолжительность размораживания зависит от размеров рыбы (толщины), начальной температуры мышечной ткани и составляет обычно 2-3 ч. Перемешивание воды сокращает продолжительность размораживания на 30%. Оптимальная скорость движения воды 0,2 м/с.

На воздухе размораживают брикеты замороженного рыбного филе, а также отдельные экземпляры рыбы ценных пород (муксун и нельма). Для этой цели рыбу полностью освобождают от упаковки, раскладывают на стеллажах или столах так, чтобы брикеты не соприкасались. Продолжительность размораживания при прочих равных условиях зависит от температуры воздуха в помещении. Размораживание рыбы на воздухе сопровождается уменьшением её массы на 8-11% за счёт вытекания сока и испарения влаги. Для снижения потерь массы на 30-40% рыбу закрывают полиэтиленовой плёнкой.

Очистка рыбы от чешуи проводят на чешуеочистительных машинах. Дефростация рыбы в дефростере оросительного типа путем вдувания пара через насадки, при температуре не более плюс 20°С до достижения температуры в толще рыбы -1-2°С (производительность дефростера 1тн/час). Одновременно с удалением чешуи с поверхности рыбы удаляют слизь, количество которых у отдельных видов рыб достигает 3% массы тела и более.

Следующий этап – это разделка рыбы на филе, которая осуществляется на рабочем столе на 6 рабочих места с использованием головоотсекающей машины производительностью около 4-10 рыб/мин. и филетировочной машины производительностью от 10 до 20 шт/мин. Обработанные тушки тщательно промывают в проточной воде и укладывают на 10-15 мин на решётки для стекания воды.

Приготовление фарша осуществляется с использование универсального волчка и добавление компо-

© Казакова Н.В., Волынкина М.Г., 2014

нентов по соответствующей рецептуре для данного вида фаршевых изделий. Взвешивание всех компонентов проводится на напольных электронных весах. Формовка фаршевых изделий осуществляется на формовочно-порционирующей машине, производительностью 45 подъемов/мин. Панировка изделий на машине сухой или мокрой панировки.

Заморозка полуфабриката включает в себя укладку готовых изделий на лотки из нержавеющей стали с установкой на тележки и заморозку в камере шоковой морозки при температуре -30°С до температуры в толще изделия -18°С.

Упаковка готовых изделий проводится в пленочные пакеты под вакуумом с использование вакуумупаковочной машины. Хранение продуктов зависит от вида: котлеты – хранить при температуре -18°С – 30 суток (ТУ 9266-007-00476524-98 котлеты рыбные мороженые); фарш мороженый – хранить при температуре – -18°С – 4 месяца (ТУ9261-029-00476524-2004 фарш рыбный мороженый).

Микробиологические и химические испытания проводятся в производственной лаборатории согласно ГОСТа и САН ПИНа. Продукты перед употреблением требуют дополнительной термической обработки.

К вторичным замороженным блюдам, производимым на предприятии относятся, фри-

Таблица 1

Рецептура приготовления фарша рыбного (полуфабрикат), в кг на 100 кг готовой продукции

Наименование компонентов	Рецептура
Фарш рыбный,1-2-3 рыб в соотношении, % -100; -50-50; 50-35-15	81,7
Лук репчатый свежий, мелкоизмельченный (сухой)	9,6 (6,72)
Масло растительное дезодорированное	3,3
Соль	1,5
Перец черный молотый	0,2
Рис отварной	7,0

Таблица 2

Рецептура приготовления начинки для рыбных пельменей

Наименование компонентов	Количество, кг
Фарш рыбный	42
Лук репчатый сушенный или свежий измельченный	2,0
Перец черный молотый	0,1
Масло коровье или маргарин	8,2
Соль поваренная пищевая	1,0
Выход массы с учетом потерь на формовку и	
замораживание пельменей	53,3

Таблица 3

Рецептура приготовления котлет рыбных в кг на 100 кг готовой продукции

Наименование компонентов	Количество
Лососевые, сиговые	69,9
Хлеб белый пшеничный	7,9
Масло коровье или маргарин	1,0
Яичный порошок	1,11
Лук репчатый свежий или сушеный замоченный	6,0 / 2,16 (0,54)
Перец черный молотый	0,05
Соль поваренная пищевая	1,0
Вода	7,9
Вода для разведения яичного порошка	2,89
Сухари панировочные	6,0

Таблица 4

Рецептура приготовления шницеля рыбного (полуфабрикат) в кг на 100 кг готовой продукции

Наименование компонентов	Количество
Фарш рыбный или рыбное филе без кожи	73,67
Рис отварной (сырой)	3,8 (1,9)
Лук свежий очищенный (сухой)	4,0 (2,8)
Яйцо свежее (порошок яичный)	2,0 (0,556)
Шпик свежий (свиной) или масло растительное	8,4
Чеснок свежий очищенный	0,63
Соль поваренная	1,3
Перец черный молотый	0,05
Перец душистый молотый	0,03
Панировочные сухари	18

кадельки рыбные п/ф, рыбный фарш п/ф, филе рыбное «Пикантное», шницель рыбный п/ф, ромштекс п/ф, отбивная п/ф, рыба пласт-филе фаршированная п/ф, тефтели п/ф, голубцы п/ф, рыбные палочки п/ф.

Технологическая схема производства этих продуктов включает следующие этапы, приемка сырья, дефростация и разделка рыбы, приготовление фарша и производство полуфабрикатов.

Приемка сырья производится со взвешиванием на напольных электронных весах с пределом взвешивания 2 тн., сортировка рыбы по размеру. Дефростация рыбы осуществляется в дефростере оросительного типа путем вдувания пара через насадки, при температуре не более +20°С до достижения температуры в толще рыбы – 1-2°С и мойка готовых полуфабрикатов.

Таблица 5

Рецептура приготовления ромштекса рыбного (п/фабрикат) в кг на 100 кг готовой продукции

Наименование компонентов	Количество
Фарш рыбный или филе рыбное без кожи	80,6
Лук свежий очищенный (сухой)	5,0 (3,5)
Яйцо свежее (яичный порошок)	3,1 (0,4)
Маргарин	2,8
Рис отварной (сырой)	12,5 (6,25)
Соль поваренная	1,6
Сухари панировочные	18

Таблица 6

Рецептура приготовления рыбных палочек (полуфабрикат) в кг на 100 кг готовой продукции

Наименование компонентов	Количество
Фарш рыбный	82,5
Шпиг свиной	17,3
Лук репчатый свежий подготовленный	8,0
Соль	1,3
Яйцо куриное свежее (яичный порошок)	1,2 (0,4)
Крупа рисовая отварная (сырая)	13,0 (6,5)
Перец черный молотый	0,1
Сухари панировочные	18

Таблица 7

Рецептура приготовления рыбы пласт-филе фаршированной (п/ф) в кг на 100 кг готовой продукции

Наименование компонентов	Количество
Рыба пласт-филе с кожей	86,9
Соль	1,4
Рис отварной (сырой)	11,7 (5,8)
Лук свежий измельченный (сушеный)	1,0 (0,7)
Лук жареный полуфабрикат	2,0
Чеснок свежий измельченный	0,2
Масло растительное	1,6
Перец черный молотый	0,1

Таблица 8

Пищевая и энергетическая ценность готовой продукции

Вид продукта	Белки, г	Жиры, г	Углеводы, г	Калорийность, ккал
Пельмени рыбные	14,9	6,7	23,9	209
Рыбные котлеты	11,8	6.1	2,7	113
Рыбный ромштекс	26,9	27,4	11,1	395
Рыбные палочки	9,2	16,2	11,6	290

Таблица 9

Экономическая эффективность производства рыбных полуфабрикатов

Показатель	Шницель	Ромштекс
Количество продукции, шт.	100	100
Цена реализации 1 уп., руб.	65,00	65,00
Себестоимость 1 уп., руб.	56,00	59,09
Полная себестоимость реализованной продукции, руб.	5600	5909
Выручка от реализации, руб.	6500	6500
Прибыль, руб.	900	591

Разделка рыбы проходит на разделочных столах, мойка с температурой воды не более 15°С.

Приготовление фарша осуществляют с использованием универсального волчка, перемешивание. Добавление компонентов по соответствующей рецептуре, перемешивание и формовка фаршевых п/ф на формовочной машине с использованием требуемых насадок.

Панировка полученных полуфабрикатов в сухарях. Укладка на противни с установкой на морозильные тележки.

Заморозка в камере шоковой морозки при температуре минус 30°С до достижения температуры в толще изделия минус 18°С. Расфасовка готового п/ф в полиэтиленовые пакеты с запайкой на вакуумупаковочной машине. Упаковка пакетов в картонные коробки и этикетирование. Хранение на складе при температуре – 18°С 40 суток с даты изготовления.

При производстве филе Пикантного проводятся дополнительные операции: обваливания филе в смеси соли и специй, после чего необходимо завернуть в подпергамент; далее идет созревание филе в охлаждаемом помещении сроком 24 часа при температуре 0°-1°С.

Рыбный фарш – это измельчённая рыба, подвергнута предварительной обработке. Для получения фарша разделанную рыбу на тушки пропускают через специальные устройства, например аппарат «Фарш-2» или другой конструкции, который освобождает мышечную ткань от костей и кожи. Для удаления резкого специфического запаха фарш может быть промыт горячей водой температурой 80°С. Такой фарш называется особым, срок хранения повышается до 6 мес. при -18°С, вместо 3-4 мес. для непромытого фарша. Чтобы улучшить потребительские свойства особого фарша, применяют промывания 1,5% раствор поваренной соли, вкусовые вещества (до 1% сахара) и пищевые добавки (табл. 1).

Согласно рецептуре, представленной в таблице 1, 81,7% приходится на рыбный фарш, который готовится из трех видов рыбы в разном соотношении (это может быть один вид сырок и пыжьян, по 50% каждого вида или 50% – сырок и пыжьян, 35% – щекур и 15% – щука). Для улучшения вкусовых качеств добавляется лук в свежем или сухом виде, рис отварной – 7%, соль и перец.

Рыбные пельмени готовят из тонкоизмельчённого рыбного фарша с добавлением пряностей, масла, яиц, сахара, лука и тонкораскатанной тестовой заготовки. После формовки пельмени замораживают до температуры -10...-12°С, слегка посыпают мукой и упаковывают в потребительскую тару – полимерные пакеты по 0,5 и 1 кг (табл. 2).

В состав пельменного фарша входит масло коровье или маргарин 8,2 кг, лук репчатый в сухом или свежем виде – 2 кг.

Рыбные котлеты готовят из рыбного фарша или измельчённого филетированного мяса свежей либо мороженой рыбы с добавлением раз моченного в воде пшеничного хлеба, обжаренного лука, перца, соли, сырых яиц, а также сливочного масла. Сырьё тщательно перемешивают в фаршемешалке до получения однородной массы, а затем формуют котлеты круглой или овальной формы массой 45-50 или 80-85 г, панируют сухарной мукой, укладывают в пластиковые лотки и охлаждают до -6°С (табл. 3).

Для производства рыбных котлет используется рыба лососевых или сиговых рыб – 69,9 кг, хлеб пшеничный – 7,9 кг, масло – 1 кг и яичный порошок – 1,11 кг. В качестве специй добавляется лук репчатый – 6 кг свежего или 2,16 кг сушеного. При подготовке лука и яичного порошка эти ингредиенты разводятся водой. Окончательным этапов производства является обработка готовых котлет в панировочных сухарях.

В таблице 4 представлен рецепт рыбного шницеля.

В состав шницеля входят: фарш рыбный или филе рыбы (73,67 кг), рис отварной 3,8 кг, лук репчатый – 4 кг, яйцо – 4 кг, шпик свиной – 8,4 кг и пряности и приправы.

Ромштекс – это отбитый и обжареный в сухарях филе рыбы и фарш (табл. 5).

Норма закладки при производства ромштекса следующая: фарш рыбный или филе рыбы (80,6 кг), рис отварной 12,5 кг, лук репчатый – 5 кг, яйцо – 3 кг, маргарин – 2,8 кг и в качестве приправы поваренная соль – 1,6 кг. Готовые полуфабрикаты панируются в сухарях, 18 кг в расчете на 1000 кг готовой продукции.

Рецепт производства рыбных палочек представлен в таблице 6.

В состав рыбных палочек в отличие от других продуктов вносится свиной шпиг, в количестве 17,3 кг.

Известно, что мясо рыбы переваривается значительно быстрее, чем мясо убойного скота, птицы и других продуктов, но меньше насыщает организм. Эта особенность мяса рыбы не зависит от разницы в аминокислотном составе мяса рыбы и животных, а обусловлена физико-химическими особенностями белков рыбы, строением и составом ее тканей. В таблице 8 приведено содержание пищевых веществ (калорийности, белков, жиров, углеводов, витаминов и минералов) на 100 г съедобной части.

Пищевая и энергетическая ценность разных продуктов зависит от вида рыбы, состава продукта и внесения различных составных частей. Так рыбный ромштекс имеет самую высокую калорийность 395 ккал, за счет более высокого количества белков 26,9 г и жиров 27,4 г.

Продукция, основой которой, является рыбный фарш, имеет самую низкую калорийность из-за меньшего количества рыбы. Так энергетическая ценность рыбных котлет – 113 ккал, а рыбных пельменей – 209 ккал.

Эффективность продажи полуфабрикатов зависит от цены реализации, себестоимости и покупательского спроса у населения. При производстве шницеля количество рыбы идет меньше, но по вкусовым качествам он лучше, за счет того, что в его состав входит свиной шпик и чеснок. В состав же ромштекса эти ингредиенты не входят, но количество рыбы в нем на 9% больше, что влияет на себестоимость продукции. Показатели экономической эффективности производства рыбных полуфабрикатов представлены в таблице 9.

Так, при одинаковой цене реализации рыбных полуфабрикатов за одну упаковку массой 360 г себестоимость шницеля не на много, но ниже. Что позволяет получить дополнительной прибыли на 309 руб или на 35% больше. При этом этот продукт пользуется большим спросом у населения.

Список литературы:
1. Сиренко В.С. Кулинарные рыбные изделия // Рыбное хозяйство. 2011. – № 2. С 23-26.
2. Шугурова, Т.Б. В центре внимания – современное оборудование для полуфабрикатов //Мясная индустрия. 2014. – № 9. – С. 54-59.
3. Волынкина М.Г., Казакова Н.В. Состояние и перспективы развития ООО «Салехардский комбинат». Актуальные вопросы современной науки: сборник научных трудов / Под общ. ред. С.С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2014. – Выпуск № 33. – С. 6-16.

Kazakova N.V., Volynkina M.G.
FSEI HPE «State Northern Trans-Urals Agrarian University»

FEATURE OF TECHNOLOGY OF PRODUCTION OF FISH FROZEN SEMI-FINISHED PRODUCTS AT LLC «SALEKHARD PLANT»

Summary
The article describes the special features of production technology of fish semi-finished products at the enterprise «Salekhard plant». Is a recipe fish chops, breaded, rump steak and fish sticks. Defines the economic efficiency of production of fish products.
Keywords: fish semi-finished products, food and energy value of finished products.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 929.52

МІСЦЕ СІМ'Ї ТА ПОДРУЖНІХ ВІДНОСИН У ЖИТТІ М.О. МАКСИМОВИЧА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ ДО ДРУЖИНИ

Ковальчук О.О.
Музей книги і друкарства України

Матеріал статті базується на майже не використаній епістолі видатного вченого-енциклопедиста, літератора Максимовича М.О. Крізь призму листування із дружиною, автор виокремлює і характеризує таку життєву цінність вченого як «сім'я». Попри численні історіографічні дослідження, присвячені постаті першого ректора університету св. Володимира, тема сімейних відносин є нерозкритою. В руслі загального зростаючого інтересу до постаті М.О. Максимовича, та розвитку просопографічної науки дана тематика є новаторською і заслуговує на увагу дослідників.
Ключові слова: Максимович М.О., епістола, листування, сім'я, подружні відносини, виховання.

Постановка проблеми. З кінця 80-х років XX століття, із занепадом старої радянської історіографії й зверненням українських істориків до традицій національної історіографії, незмірно зріс інтерес до епістолярної спадщини. Особливо, якщо мова йде про спадщину класичних постатей вітчизняної історичної думки. І це зрозуміло, оскільки листи є матеріалізованою людською пам'яттю, вони віддзеркалюють усю сферу життєдіяльності людини, і є найбільш універсальними за тематичним охопленням джерелами. За допомогою епістолярної спадщини дослідник має змогу підняти питання генеалогії, родинних стосунків, повсякдення, внутрішнього світу людини, системи цінностей загалом тощо. Саме тому приватне листування має тривалу традицію прикладного використання у конкретно-історичних й особливо просопографічних дослідженнях. Особливо якщо мова йде про епістолу, що не призначалася для публікації, і тому багато життєвих ситуацій та історичних фактів висвітлено там докладно і правдиво.

Досліджуючи постать видатного вченого-енциклопедиста, першого ректора університету св. Володимира у Києві Михайла Олександровича Максимовича, зустрічаємося із наступною ситуацією: серед усього масиву праць присвячених цій особистості не використовується приватне листування вченого із його дружиною Марією Василівною. Погляд на постать М.О. Максимовича як на людину із власним баченням світу, своєю системою моралі, цінностей, своїми бажаннями і прагненнями теж відсутній.

Аналіз останніх публікацій. Історіографічний масив присвячений життю і діяльності вченого є досить об'ємним і провокує уже самостійні дослідження. Інтерес до осмислення сторінок життя і творчості М. Максимовича розвинувся ще за часи його життя. Особливий характер творчості вченого у галузі природознавства, історичних і словесних наук, досвід видавничої діяльності був помічений його друзями і сучасниками М. Гоголем, О. Дельвігом, О. Пушкіним, П. Вяземським, В. Одоєвським пізніше Т. Шевченком та І. Франком. Сучасна українська історіографія має низку досліджень, присвячених М. Максимовичу. Серед них і два дисертаційних – Н.І. Бойко «Вчений енциклопедист М.О. Максимович як історик України» [8] та С.Г. Біленького «Роль М.О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834-1845 рр.)» [7]. Серед монографічних видань особливий інтерес становить праця В.А. Короткого та С.Г. Біленького «Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.» [13]. На широкій джерельній базі автори реконструюють факти біографії М.О. Максимовича і подають їх у проблемно-хронологічному викладі. В контексті мирних соціально-політичних і культурних процесів у монографії вибудовуються окремо кілька віх життя і діяльності вченого – від народження до 1834 р. – з особливим розглядом московської кар'єри професора та поясненнями причин його переходу до Києва; далі розглядається київський період діяльності вченого у спеціальному зв'язку його з Київським університетом, зокрема – ректорство, педагогічна робота і творчість періоду київських викладів.

Ґрунтовними дослідженнями постаті Михайла Олександровича є також монографія Н.І. Бойко «Михайло Максимович – навіки з рідним краєм» [9]. Н.Бойко дослідила процес становлення історичного краєзнавства крізь призму наукового доробку вченого. Авторка у першому розділі послідовно розглянула життєпис М. Максимовича та проаналізувала початки родоводу майбутнього вченого, періоди життя від гімназиста до професора та ректора університету, діяльність і творчість на Михайловій горі. Другий розділ книги присвячений висвітленню творчості М. Максимовича як теоретика та практика вітчизняного краєзнавства.

Ще однією монографією черкаської дослідниці Н.І. Бойко є «М.О. Максимович: «Не покину, – поки згину, – мою Україну...»: Історіографічний нарис життя та творчості М.О. Максимовича» [10]. В праці зроблено аналіз певного корпусу історіографічних джерел присвячених творчій біографії вченого. У полі зору Н. Бойко автобіографія, наукова та епістолярна спадщина М. Максимовича, як джерело до вивчення його життя і творчості. У книзі також знайшло своє вивчення й історіографія присвячена дослідженню історичної спадщини вченого.

В роки незалежності перевидаються й самі твори Михайла Максимовича. На окрему увагу заслуговують вступні статті написані В. Скопенком [20], В. Замлинським [11] та В. Коротким [14].

Епістолярна спадщина вченого досі є ще мало використаним типом джерел серед дослідників. Вперше книга епістолярію Максимовича була підготовлена та видана В.А. Коротким до 200-річчя від дня народження вченого [15]. Проте у книзі охоплено лише службову епістолу. Частково приватне листування використовували і дослідники Черкаського університету ім. Б. Хмельницького у своїх публікаціях: В. Мусієнко [19], Л. Корновенко [12]. До листування Михайла Олександровича із дружиною звертається лише В.Ю. Мельниченко у праці «Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодянський. Микола Гоголь)» [16]. Проте автора цікавить лише московський період листування. Дана епістола ви-

© Ковальчук О.О., 2014

користовується лише для висвітлення характеру відносин між подружжям Максимовичів. До постаті Михайла Олександровича В.Ю. Мельниченко звертається і в двох інших своїх працях: «Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп» [18] та «Тарас Шевченко в Москві» [17]. Вчений частково висвітлює малодосліджену частину біографії Максимовича в контексті розгляду московського кола спілкування Тараса Шевченка. Аналізує відносини між Шевченком та Максимовичем. З точки зору аналізу московського товариства в якому знаходився Михайло Олександрович, дані праці становлять особливий інтерес.

Проте, незважаючи на значну кількість публікацій у всеукраїнському масштабі, життєвий і творчий шлях Михайла Максимовича до кінця не вивчений. Особливо останні роки його життя.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Як можемо побачити більшість досліджень розглядають Михайла Олександровича крізь призму його діяльності не зупиняючись на його особистісних характеристиках. Тема сімейних відносин фактично не розглядається істориками, в той час, коли саме сім'ю Михайло Олександрович вважав своїм найважливішим життєвим досягненням.

Мета статті. Метою даного дослідження є охарактеризувати таку життєву цінність вченого як «сім'я» на базі приватного листування Максимовича із дружною.

Виклад основного матеріалу. Як пише сам Максимович у автобіографії, щоб не залишатися одиноким у 1853 р. він одружується на землячці Марії Василівні Товбич [6, с. 344]. Разом із дружиною він остаточно оселяється на власному хуторі Михайлова Гора. Не дивлячись на велику різницю у віці, що було характерним для того часу, між подружжям складаються теплі відносини. На момент 1858 р., коли М.О. Максимович змушений по роботі їхати до Москви, йшов уже п'ятий рік подружнього життя. Це була перша тривала розлука. «Це перша і остання зима, яку довелося проводити порізно з тобою; і я думаю і сказу тепер по-твоєму: що після цієї першої розлуки з тобою я не розлучуся уже з тобою так надовго ніколи!» [1, акр. 9] Між подружжям була укладена домовленість щодо листування. « Я пишу тобі як і обіцяв, рішуче кожний тиждень, хоч трішки» [2, арк. 22]. Стосовно дружини, то знаходимо наступні відомості: «Пам'ятай домовленість нашу: писати мені 2 рази в місяць.» [3, арк. 1]. Саме тому, за цей період збереглося найбільше листів. Це стане сімейною традицією, писати щотижня. А під час довгих і самотніх зимівок у Києві у 1864-1867 рр. вчений буде писати додому двічі на тиждень.

Листи Максимовича до дружини із Москви (1858-1859 рр.) рясніють ніжними любовними звертаннями, зізнаннями, вчений всяко засвідчує своє кохання та турботу. На окрему увагу заслуговують лише безліч пестливих форм звертання до дружини. Серед самих поширених можна назвати: «моя наймиліша Марусенька», «дружина кохана», «мій милий друже», «мій ангел милий», «моя безцінна Марусенько», «Машечко», «душа моя», «моє серденятко». Уже листи написані у Києві (1864-1867 рр.), в більш пізній період, є стриманішими в цьому плані, проте звертання не втрачають своєї теплоти: «моя мила Маруся», «мила Марія Василівна», «моя дорога Марія Василівна», «моя кохана».

Майже усі листи Михайло Олександрович підписував або «люблячий тебе Михайло», «вірний тобі Михайло», «душевно вірний вам М.М.» або, що найчастіше, «твій М.М.».

Судячи із листів, розлука давалася Михайлу Олександровичу нелегко. Частими є фрази про бажання повернутися, пришвидшити момент зустрічі із дружиною. Особливо яскраво ця лінія прослідковується у епістолі за 1858-1859 рр. «Але ще три місяці і трохи чекати, доки побачимося! Буду чекати, треба чекати, озброюючись терпінням.» [1, арк. 21] – писав Максимович із Москви. Показовою в цьому плані є цитата із наступного листа до дружини: «Господь лаштує до кращого і я утішаю себе і тебе думкою, що ця розлука наша налаштує подальше життя наше на краще. Будемо ж молити його, щоб він зберіг нас у здоров'ї і духовній радості для нашого взаємного щастя і радості один одним!» [1, арк. 24].

Марія Василівна теж писала чоловіку, що сумує за ним, на що той відповідав: «сум уже недоречний – в сторону його...», й обіцяв зробити все можливе, для зустрічі. У епістолі за 1864-1867 рр. Максимович теж постійно пише про сум за дружиною та дітьми, проте з іншим відтінком – моральної та фізичної втоми літньої людини: « Бажав би я отримувати листи від вас кожного тижня...Такі часті вісті мені дадуть необхідне для душі моєї заспокійливе в моїй самотності і розлуці з вами...» [4, арк. 4]. Робота в Києві не була такою плідною, як Михайло Олександрович сподівався, і від цього туга за сім'єю ставала ще сильнішою, особливо, у погану погоду. У листі від 25 березня 1867 р. вчений написав:

«Сердце в будущем живет;
настоящее уныло;
Все мгновенно, все пройдет;
Что пройдет, то будет мимо, –
Писав колись Пушкін.

Вітер грюкоче ставнями, хитає тополями; а мої чижики виспівують собі. Що поробляє мій Олексійко голубчик на Михайловій Горі в нинішню хвилину... щось з Олюткою твоєю горличкою діється тепер?.. І як ти, моя зозулько там справляєшся?» [5, арк. 24] В такі моменти листи із дому були єдиною розрадою Максимовича.

Із епістоли професора ми можемо також прослідкувати і відношення Марії Василівни до свого чоловіка, принаймні у перші шість років спільного життя. Весною 1859 р. Михайло Олександрович у своєму листі писав: «Спасибі тобі, моє серденько миле, за листи твої, якими ти мене так багато радуєш, і за ту любов до мене, яку висловлюєш і мене так солодко нею утішаєш!» [2, арк. 19].

Особливий інтерес викликає бачення Михайлом Олександровичем подружніх відносин. Так весною 1859 р. він писав до дружини із Москви: «Ти знаєш моє правило відвертості, навіть на неприємні випадки у житті, – правило, до якого ти у мене вже звикла нарешті, але у перші роки розігрувала інколи зі мною ту ж комедію, яку дорога наша вічно грає із своїм Левом, а той і звик уже до того, наче не може бути між подружжям по-іншому в сімейному і домашньому житті. Але ми з тобою Слава Богу, з року в рік все більше і більше зживаємося, мені здається, душа в душу, і в повну любов один до одного, а відповідно і в таку взаємну довіру і відвертість, при якій нічого не повинно приховуватися один від одного. Це обов'язково має ввійти у звичку, в щоденне правило, на всякі щонайменші випадки і деталі у житті, з яких і складається ціле наше життя, як складається рік із тижнів, діб і годин» [2, арк. 13].

Як бачимо, запорукою хороших відносин між дружиною і чоловіком Максимович вважав взаємну повну довіру і відвертість, навіть у неприємних ре-

чах. Чоловік і дружина, в очах Михайла Олександровича виступали як одне ціле, усі важливі рішення мали прийматися разом, біди ділитися надвоє.

Відразу ж після весілля Максимович довірив Михайлову Гору дружині. В усіх господарських моментах він покладався на думку Марії Василівни і в цьому плані повністю довіряв і підтримував її. Неодноразово у листах за всі роки ми читаємо, майже дослівно, відповідь на всі запитання дружини по господарству: «ти пані і хазяйка». Для прикладу наведемо кілька промовистих цитат: «Як тільки ти стала на Михайловій Горі, я надав тобі повну волю і законну владу дружини і господині» [5, арк. 9], «...розпоряджайся як побачиш краще: ти ж пані і хазяйка у мене на Михайловій Горі; а я не настільки примхливий, щоб не вірити твоєму рішенню, і не настільки вимогливий, щоб придиратися до дрібниць» [5, арк. 17].

Проте не можна сказати, що питання влаштування сімейного маєтку, чи домашнє господарство Максимовича не цікавило. У листах він часто описує що б він хотів перебудувати на хуторі, цікавиться поведінкою прислуги, особливо інформативними є листи, які містять поради щодо висівки чи посадки грядок, квітників і саду. Як професор ботаніки він просто не міг не приділяти цьому уваги, й не відбирати насіння власноруч.

Також у листах ми бачимо, що Михайло Олександрович позиціонує себе як турботливого чоловіка. Не дивлячись на досить невеликі статки, Максимович хотів по максимуму виконати бажання дружини, і забезпечити той стан речей, якого Марія Василівна прагнула. Восени 1858 р. постало питання про можливий приїзд дружини до Москви на зиму. У своєму листі професор писав: «Роби, як вважаєш ти краще; а у мені ти маєш бути впевнена, що я радий буду твоєму приїзду, що я завжди радий всіма моїми силами піклуватися, щоб забезпечити тобі бажаний тобою стан, наскільки це залежить від моїх нажаль небагатих засобів. Але багато хто і при багатших статках не живе по серцю і в радості» [1, арк. 8]. Як ми бачимо із листування, на протязі всього подружнього життя Максимович, в міру своїх можливостей, купує і відсилає на Михайлову гору численні подарунки, залишаючи на свої потреби мінімальні кошти. У листі за 24 березня 1859 р. читаємо: «...що скажеш тепер, що накажеш ще, я постараюся виконати, і пришлю чи привезу» [2, арк. 22].

Небайдужий професор був і до особистих проблем Марії Василівни. Чи то із здоров'ям, чи конфлікти із братом або сусідами, чи якісь внутрішні переживання. В даній сфері, професор намагався виступати як друг. Така поведінка йшла навзаєм, оскільки Максимович розповідав Марії Василівні і про свої переживання, думки, відносини із людьми. Протягом років ця лінія у епістолярії не зникає.

Первісток у сім'ї Максимовичів з'явився 22 лютого 1860 р., назвали його Олексійком. Через п'ять років – 15 березня 1865 р. – народилася дочка Ольга. Михайло Олександрович дітей любив, особливо сина. Починаючи із листів за 1864 р. не має жодного у якому б професор не згадував Олексійка. Здоров'я, виховання і успіхи у навчанні сина стають у сімейній епістолярії головним пріоритетом. У кожному листі Максимович писав до дружини: «Бережи і збережи, мій друже, і Олексійка в доброму здоров'ї і характері цього ангела утішителя мого!» [3, арк. 3], «...бережи мені Олексійка, як зіницю ока» [3, арк. 7]. У листі від 22 березня 1865 р. професор зробив окрему приписку для сина: «Любий синку Олексійку! Будь розумним і здоровим і добрим, щоб мила мама твоя була тобою задоволена, – щоб і я, коли приїду весною, порадів із тебе. Відправляю тобі кілька обіцяних речей; а скоро і ще пришлю. Бережи їх: і тоді весною привезу тобі багато. Посилаю тобі своє батьківське благословення і цілую тебе. Люблячий тебе батько М.М.» [3, арк. 8]. Посилки для сина Михайло Олександрович буде відправляти із Києва ледве не кожного тижня.

Дуже хвилювався професор за виховання сина. Якщо в усіх інших сімейних питаннях Максимович покладався на рішення дружини, то у процесі виховання сина бажав брати безпосередню участь, і намагався слідкувати за його розвитком. У своїх листах він категорично висловлював ті принципи, якими мали керуватися дружина і учителька Оксана Іванівна при вихованні Олексійка. Так у листі від 7 січня 1867 р. Максимович писав: «Про Олексійка сто раз говорив я, що при його ніжній будові потрібно дуже берегти його і особливо на цьому сьомому році його віку; як лише можливо потрібно берегти його.

Навчати його потрібно злегка, розповідями, а не уроками, заохочуючи його, а не набридаючи и не втомлюючи, і не примушуючи...

Повторюю знову, щоб вона *(учителька)* займала його просто розповідями із історії, по картинках, яких є уже достатньо, і ще пришлю... Гуляти з ним надворі в хорошу погоду вона повинна обов'язково, хоч би і не хотіла інколи. Придивляйтесь що Олексійку шкідливо, того зовсім не потрібно. Оксана себе присвятити повинна на цей час Олексійку, щоб він був і веселий і зайнятий легко і приємно, коли народився з розумом і з любов'ю до хорошого і доброго. З ним неможна ще поводитися як з учнем, втомлювати уроками, примушувати до занять читанням і письмом... потрібно дивитися за його здоров'ям і характером, оберігати його від дурних впливів, які легко можуть статися і були від простих дівок, аніськи, насті...» [5, арк. 1-2].

Як можемо судити із даного уривку, Максимович хотів виховати сина в кращих традиціях домашньої освіти. З дитинства прищепити любов до історії, природознавства, науки загалом, вберегти від впливів дворових людей. Максимович із Києва присилав для сина історичні журнали та картинки: «Тепер посилаю через Єгора Олексійку 5-й зошит Руської історії в картинках, згорнутий в трубку, і другий пакет з різними вирізками із німецьких газет, які будуть забавляти його, так як він любить розставляти і розкладати навіть прості кусочки паперу; а деякі картинки він може перемальовувати, особливо ті маленькі» [5, арк. 17].

Як батько, Михайло Олександрович бажав забезпечити сину достойне майбутнє. Весною 1867 р. Максимович писав до дружини: «...сиджу вдома не виходячи, зберігаючи себе для вас; і особливо для Олексійка, бо хотів би дожити до того часу, коли він буде гімназистом і допомогти йому на перших шляхах його суспільного життя. Багато хочеться ще попрацювати, щоб забезпечити його майбутнє» [5, арк. 19].

Висновки. Автор робить висновки, що листи подружжя Максимовичів один до одного були не лише найбільш доступним способом розповісти останні новини, виконуючи чисто фіктивну обіцянку писати один одному. У своїх епістолярії, Максимович продовжував будувати взаємні теплі відносини у сім'ї, намагався бути активним учасником у житті Михайлогорців, підтримувати дружину у її турботах та заняттях на Михайловій Горі, давати поради, і навіть на великій відстані залишатися

турботливим чоловіком і другом. Михайло Олександрович старався бути хорошим батьком, брав активну участь у процесі виховання дітей, особливо старшого сина Олексійка.

У сімейному житті Максимовичів, як і усюди, були свої проблеми, проте головним принципом у відносинах, професор вважав взаємну довіру і відвертість. Дружина з чоловіком виступають єдиним цілим, і усі труднощі розділяють на двох. Протягом років, Максимовичі використовували ці принципи, що яскраво спостерігається у епістолярній спадщині. Працюючи на науковому поприщі, вчений думав про майбутнє своєї сім'ї. Науково-літературна діяльність була не лише життєвим покликанням, талантом, але й способом утримати родину, матеріально забезпечити її. Життєва цінність «сім'я» стояла в ряді перших пріоритетів Михайла Олександровича.

Постать Михайла Олександровича Максимовича є унікальною у вітчизняній історичній думці, проте дослідження присвячені просопографічному портрету вченого фактично відсутні. З виникненням нових напрямків у історії, розробці новітніх методів, та залученню упущених раніше джерел – перед дослідниками відкриваються можливості по-новому поглянути на світочів національної науки.

Список літератури:

1. Письма Максимовича Михаила Александровича //Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Далі – ІР НБУВ) – Ф. 32, № 1-13. – 25 арк.
2. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 14-31. – 35 арк.
3. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 32-34. – 5 арк.
4. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 36-41. – 10 арк.
5. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 42-56. – 26 арк.
6. Автобиография М.А. Максимовича// Киевская старина. 1904. Т. LXXXVI. Сентябрь. – С. 322-344.
7. Біленький С.І. Роль М.О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834-1845 роки) : автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / С.Г. Біленький ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 21 с.
8. Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.І. Бойко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.
9. Бойко Н.І. Михайло Максимович – навіки з рід ним краєм / Н.І. Бойко. – Черкаси: Брама, 2004. – 247 с.
10. Бойко Н.І. М.О. Максимович: «Не покину, – поки згину, – мою Україну...»: Історіографічний нарис життя та творчості М.О. Максимовича/ Н.І. Бойко. – Сміла ДВПП «Тясмин», 2002. – 176 с.
11. Замлинський В. Патріарх української науки // М.О.Максимович. Киевъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 8-23.
12. Корновенко Л. Комунікативний статус російської мови в епістолярії М. Максимовича / Л. Корновенко // Вісник Черкаського університету. Вип. 169. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 2009. – С. 39-45.
13. Короткий В. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні а першій половині XIX ст. / В.А. Короткий, С.Г. Біленький; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка; передмова В.В. Скопенка. – Київ: Київський університет, 1999. – 387 с.
14. Короткий В. «Старий українець» М.Максимович // У пошуках омріяної України. – К., 2003. – С. 5-19.
15. Максимович Михайло Листи / Упор. і вст. ст. В.Короткого. – К.: Либідь, 2004. – 312 с.
16. Мельниченко В.Ю. Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодянський. Микола Гоголь)/ В.Ю. Мельниченко. – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2010. – 672 с.
17. Мельниченко В.Ю. Тарас Шевченко в Москві/ В.Ю. Мельниченко. – К.: Либідь, 2009. – 740 с.
18. Мельниченко В.Ю. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп / В.Ю. Мельниченко. – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2009. – 768 с.
19. Мусієнко В. Комунікативна позиція адресанта в епістоляріях М. Максимовича / В. Мусієнко // Вісник Черкаського університету. Вип. 169. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 2009. – С. 5-12.
20. Скопенко В. Переднє слово // М.О.Максимович. Киевъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 3-7.

Ковальчук Е.О.
Музей книги и книгопечатания Украины

МЕСТО СЕМЬИ И СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ЖИЗНИ М.А. МАКСИМОВИЧА: ВЗГЛЯД СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПИСЕМ К СУПРУГЕ

Аннотация
Материал статьи основан на почти не использованной эпистоле выдающегося ученого-энциклопедиста, литератора Максимовича М.А. Сквозь призму переписки с женой, автор выделяет и характеризует такую жизненную ценность ученого как «семья». Несмотря на многочисленные историографические исследования, посвященные фигуре первого ректора университета св. Владимира, тема семейных отношений является нераскрытой. В русле общего растущего интереса к личности М.А. Максимовича и развития просопографической науки, данная тематика является новаторской и заслуживает внимания исследователей.
Ключевые слова: Максимович М.А., эпистола, переписки, семья, супружеские отношения, воспитание.

Kovalchuk O.O.
Museum of Book and Book-printing of Ukraine

PLACE OF FAMILY AND MARITAL RELATIONS IN THE LIFE OF MAKSYMOVYCH M.O.: INSIGHTS THROUGH THE LETTERS TO HIS WIFE

Summary
The article is based on almost unused epistle of outstanding scientist, lexicographer and writer Maksymovych M.O. By exploring the correspondence with his wife, the author distinguishes and characterizes such a life value of the scientist as "family". Despite numerous historiography studies devoted to the figure of the first Rector of the University of St. Volodymyr, the theme of family relations is still undisclosed. As the interest to the figure of Maksymovych M.O. gradually grows and the prosopographic science steadily evolves, this theme is innovative and deserves the attention of researchers.
Keywords: Maksymovych M.O., epistle, letter writing, family, marital relations, education.

УДК 316.77:32(47+57):94(100)"1944/1945"

ОСОБЕННОСТИ ПРОПАГАНДИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БЕЛОРУССКИХ ФРОНТОВ ВО ВРЕМЯ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ В КОНЦЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Куцкая О.Н.
Академия сухопутных войск имени гетьмана Петра Сагайдачного

Анализируются основные направления ведения пропагандистского сопровождения Белрусских фронтов Красной Армии, формы морально-психологического влияния и их практическое значение в ходе боевых действий советских войск на территории Европы на заключительном этапе Второй мировой войны. Задачи по организации и ведению пропаганды на вверенном фронтам участке боевых действий возлагались на отделы по работе среди войск противника. Осенью 1944 года в их состав введенные отделения по работе среди местного населения освобожденных стран. Организовывая и проводя агитационные мероприятия, советские пропагандисты наиболее широко использовали такие ее формы как устное (звуковое) вещание и распространение печатной продукции.
Ключевые слова: пропаганда, политотделение, мощные громкоговорящие установки, листовки, митинги, устная агитация.

Постановка проблемы. Актуальность данного исследования заключается в последних тенденциях развития вооруженной борьбы современности. Конец XX века ярко доказал, что мир вступил в новую эру вооруженного противоборства. Все большее значение придается пропаганде или, как говорят современные военные специалисты, информационно-психологической войне. Все чаще кульминацией конфликтов и войн становятся миротворческие и стабилизационные миссии и операции. И хотя такие понятия, как «информационная война» и «информационно-психологическая борьба» являются терминами, рожденными концом XX века, значительный опыт истории пропагандистской и агитационной работы прошлых войн позволит более эффективно использовать возможности современных специальных органов в вопросах влияния на военную и гражданскую аудиторию.

Знание целесообразности, правильности и своевременности тех или иных пропагандистских мероприятий на исторических примерах служит переходом к верному пониманию планирования и проведения современного информационно-психологического противоборства, что и предопределяет актуальность исследования и его практическое значение.

Цель работы – проанализировать основные вопросы, касающиеся пропагандистской деятельности Белорусских фронтов на заключительном этапе Второй мировой войны на Европейском театре военных действий (ТВД).

Анализ исследований и публикаций. Историография деятельности советской пропаганды и агитации в годы Второй мировой войны отличается как разнообразием научных взглядов, так и значительным объемом литературы разных жанров и направлений. Но это не означает, что выбранная для исследования тема разработана должным образом. Накопленные издания, документы и источники на современном этапе исторической науки еще только способствуют стиранию «белых пятен» и уточнению достоверности событий.

Рассмотрим основные из них. Отдельные этапы формирования органов пропаганды и их деятельность рассмотрены в работах Никонова С.М. (органы пропаганды до Второй мировой войны), Поваляева М.Г. (органы спецпропаганды), Жаркова В.В. (органы пропаганды во Второй мировой войне), Леонтьевой Л.Е. (критические взгляды на советскую пропаганду), Волковского Н.Л. (история информационно-психологической борьбы) и др. Но в вышеупомянутых исследованиях информация, касающаяся конкретно периода военных действий Красной Армии на территории Европы, отсутствует. В то же время работы некоторых авторов [1, 2, 3] дают возможность для изложения следующих обобщений по данному вопросу.

Информация о советских технических средствах пропаганды в структурированном виде на сегодняшний день отсутствует. Некоторые упоминания можно встретить в работах Волковского Н.Л. [4] и Никонова С.М., отдельные образцы технических средств пропаганды упоминаются в электронных публикациях Интернета, посвященных определенным родам войск [5, 6], на конкретных примерах их использования бази-

© Куцкая О.Н., 2014

руются некоторые материалы Бюллетеней «Опыт работы» издания годов Великой Отечественной войны [7, 8], а также обозревательно рассматриваются в советских изданиях поствоенного периода, посвященных культурно-массовой работе в войсках [9]. При существовании ряда исследований по вопросу советской пропаганды в годы Второй мировой войны (неоднократно обозначены выше) их авторы в большей степени характеризовали общие черты работы органов спецпропаганды.

В современной историографии отсутствуют систематизированные данные об особенностях форм и способов советской пропаганды на страны Европы в период заключительных операций Красной Армии в 1944-1945 годах. В рамках исследования вопроса особенностей работы во время пребывания советских войск на территории Польши изложена работа автора данной научной статьи [10] и материалы Бюллетеней «Опыт работы» издания Главного политического управления РККА 1944-1945 годов [11-13], которые раскрывают значительный фактический материал на конкретных исторических примерах.

Особенностям советской пропаганды на немецкие войска в годы Второй мировой войны посвящено достаточно большое количество публикаций. Некоторые из них раскрывают весь период войны на советско-немецком фронте (Волкогонов Д., Волковский Н., Крысько С., Жарков В.), некоторые касаются определенных периодов или операций (Леонтьева Л., Никонов С.). В то же время неоценимый материал для исследования предоставляют Бюллетени «Опыт работы» издания ГлавПУ военных и послевоенных годов [14-17], которые дают возможность конкретизировать определенные выводы современных исследователей истории спецпропаганды.

Выделение не решенных ранее частей общей проблемы. Автором предложен самостоятельный теоретико-методологический подход к изучению пропагандистского обеспечения боевых действий Красной Армии на узком примере работы спецпропагандистов Белорусских фронтов на вверенном им участке фронта (территориях Польши и Германии) в конце 1944 – начале 1945 годов. Акцентируя внимание именно на этапе военных действий в Европе, удалось расширить теоретическую базу по исследуемой проблеме, донести до широкой общественности значительное количество необработанных архивных документов и печатных источников.

Изложение основного материала. Необходимо отметить, что в боевых действиях в Европе в годы Второй мировой войны участвовали три Белорусских фронта. На них была возложена основная задача в Висло-Одерской, Восточно-Померанской, Варшавско-Познанской, Восточно-Прусской, Берлинской операциях. Основной задачей по линии пропагандистского обеспечения боевых действий в вышеуказанных операциях было создание благоприятного образа СССР, и Красной Армии в частности, перед гражданским населением Польши и Германии, а также снижение морально-психологического состояния войск противника на данном участке советско-германского фронта. Эти мероприятия носили разновекторный характер, который раскрывается в следующих основных составляющих.

Органы пропаганды. Общие задачи по организации и ведению пропаганды в СССР возлагались на Главное политическое управление Красной Армии (ГлавПУ РККА). В его состав входил отдел по работе среди войск противника. Его порядковый номер был седьмым, поэтому с целью сохранения секретности его называли «седьмым отделом», а после реформирования, в 1943 году, «седьмым управлением». Соответственно в политуправлениях фронтов были созданы соответствующие отделы, а в политотделах армий – отделения [1, с. 126]. После перехода Красной Армией границы СССР (согласно приказа НКО № 0268 от 4 августа 1944 года) происходят изменения в структуре ГлавПУ РККА, а именно: дополнительно к управлению кадров, управлению агитации и пропаганды было придано управление по работе среди войск и населения противника [2]. Тогда же в состав фронтовых отделов по работе среди войск противника были введены отделения по работе с местным населением освобожденных стран (штат 5-6 человек). Аналогичные отделения из 5-6 человек были созданы и в политотделах армий [3].

Технические средства пропаганды. Общеполитическую пропаганду (военно-политическую проблематику, вопросы международной обстановки, соотношения сил и средств воюющих сторон и т.п.) доносили до противника и гражданского населения стран Европы, используя радио. Радиопередачи для населения Германии и других стран велись из Москвы, а также созданными при седьмых отделах политуправлений фронтов радиоредакциями [4, с. 382].

По линии устной пропаганды среди войск противника и на освобожденной территории использовались звуковещательные станции таких модификаций: МГУ-39, МГУ-44, МГУ-3500 (МГУ – мощная громкоговорящая установка), ЗВС-100 (ЗВС – звуковещательная станция), МЗС-40 (МЗС – мощная звуковещательная станция). Данная техника была предназначена для звуковещания и звукоимитации. Звуковещание проводилось фронтовыми политорганами с целью агитации и пропаганды среди войск противника через линию фронта. Перечисленная выше техника состояла в штатах полков связи и проводила звуковещание по заданиям седьмых отделов политуправлений фронтов. Звукоимитационные фильмы находились или при станциях, или на складах политуправлений фронтов [5].

Окопные громкоговорящие установки были основным средством устного вещания политотделов дивизии. Они были стационарными, монтировались на передвижных средствах, а также были переносными и работали на аккумуляторах. Мощность таких ОГУ – 70 Ватт, дальность действия – 1-2 километра [6].

Важная роль в агитационно-пропагандистской работе принадлежала агитмашинам. Их мобильность позволяла оперативно реагировать на требования по обеспечению боевых действий. Агитмашина была оборудована кинопередвижкой, радиоприемником, кинофильмами с субтитрами на языке страны пребывания, а также печатной агитационной литературой [7, с. 9; 9, с. 54]. По инициативе командиров и политработников в ряде частей оборудовались агитсани и агитповозки [9, с. 55].

Пропаганда на врага велась также простейшими техническими средствами при помощи жестяных рупоров и мегафонов. Подобные передачи велись рупористами-солдатами, учившими наизусть 3–5 лозунгов на иностранном языке [5]. Качество подобной пропаганды было невысоким из-за примитивизма лозунгов, грубых ошибок в произношении, сильного акцента дикторов, что вызывало насмешки вражеских солдат.

Печатные материалы общеполитического характера разрабатывались в Москве центральным аппаратом Рабоче-Крестьянской Красной Армии по работе среди войск противника. На фронтах получали как отпечатанные листовки, так и матрицы, с которых шло размножение пропагандистских материалов. Фронты использовали свою полиграфическую базу; в армиях обычно имелась походная типография; в дивизиях листовки самостоятельно практически не издавались [4, с. 382].

Для непосредственного изготовления пропагандистских материалов фронты имели в штате свои печатные базы, которые находились в железнодорожных вагонах или нескольких автофургонах. Армейские типографии располагались в одной машине [8].

Агитматериалы, издаваемые Главным политическим управлением Красной Армии, доставлялись на фронты самолетами специальной эскадрильи. На фронтах они распространялись авиацией фронтового и армейского подчинения, а в отдельных случаях, когда осуществлялись полеты в глубокий тыл врага (налеты на Кенигсберг, Берлин, Росток и др.), – авиацией дальнего действия [6].

Практиковалось применение прицельных артиллерийских средств распространения: агитснарядов, агитмин, агитгранат как заводского, так и полукустарного производства. Наиболее распространенным из них был 152-мм гаубичный агитснаряд, вмещавший около 1 килограмма листовок [6].

С 1944 года в целях пропаганды советские войска стали применять новый агитснаряд 122-миллиметровой гаубицы, разработанной по германскому образцу (для гаубиц образцов 1909/37 г., 1910/30 г. и гаубицы М-30) [5]. Он предназначался для дистанционной стрельбы с целью получения разрывов в воздухе и обеспечения прицельного распространения. Пропагандистами Красной Армии применялась винтовочная агитационная граната ВАГ-42 (образца 1942 г.), запускавшаяся из надкалиберной мортирки без прицела.

Применялись для распространения агитматериалов полукустарные технические средства: катапульты, агитзмеи, шары-пилоты и т.п. Их в основном задействовали в условиях отсутствия основных (заводских) средств, а использовались они с учетом находчивости пропагандистов и воинской смекалки солдат.

Особенности пропаганды на территории Польши. Прежде чем начать разговор об особенностях советской пропаганды на страны в зоне ответственности Белорусских фронтов, необходимо отметить, что она напрямую зависела от дипломатических отношений и исторических связей между конкретной страной Европы и СССР. Как известно, по вине польского правительства в эмиграции отношения СССР с ним были прерваны весной 1943 года. Поэтому принципиальное соглашение на вступление советских войск на территорию Польши советское Верховное Командование в начале июля 1944 г. получило от делегации созданного в Варшаве подпольного парламента – Краевого Совета Народового. Соответствующее соглашение между Советским правительством и Польским комитетом национального освобождения (созданным в г. Хелме 21 июля) было подписано несколько позже – 26 июля. Учитывая вышесказанное, можно предположить, что работа политорганов Белорусских фронтов с польской аудиторией велась несколько проще, чем с немецкими войсками и населением (на этом вопросе остановимся ниже).

Что касается основных форм информационно-психологического воздействия, которые применяли советские пропагандисты во время освободительной миссии на территории Польши в годы Второй мировой войны, то основными из них были: устная агитация, звуковещание и печатная пропаганда. В свою очередь устную агитацию можно сгруппировать по следующим видам: групповые беседы, митинги, торжественные собрания, крестьянские съезды [10].

Групповые беседы. Массовая работа среди населения освобожденных территорий начиналась, как правило, в первый же момент после освобождения города или населенного пункта. Первыми начинали проводить работу среди населения политработники и коммунисты частей, которые освободили данный населенный пункт. Политическая работа среди населения велась сначала с местным населением, которое собралось стихийно, желая поздравить Красную Армию и оказать ей помощь, и проходила в форме групповых бесед. Одновременно с этим агитационную работу разворачивали старшие инструкторы фронтов, которые распространяли среди местного населения документы, лозунги и плакаты о советско-польских отношениях [10].

Митинги. В первые 10-15 дней после освобождения города, села, поселка наиболее распространенной формой массовой работы с местным населением были митинги. В крупных городах в первые дни после их освобождения ежедневно возникали десятки стихийных митингов [11; с. 5], на которых представители местного населения выступали с целью выражения благодарности Красной Армии, а представители Красной Армии – с поздравлениями, в которых сообщали об успехах советских войск и всего советского народа в борьбе против немецко-фашистских захватчиков, а также разъясняли освободительную цель Красной Армии.

Торжественные собрания. Значительное место среди массовых мероприятий, проводимых с польским населением, занимали праздничные собрания, которые организовывались по поводу национальных польских праздников или в честь Советского Союза и его Красной Армии. Например, 7 ноября 1944 в связи с 27-й годовщиной Октябрьской революции во всех восточных уездах Польши были проведены торжественные собрания, а в большинстве городов и рабочих поселков были, кроме того, проведены митинги и демонстрации [11; с. 7].

Кроме праздничных митингов и торжественных собраний, на которые приглашались представители различных слоев населения, подобные собрания проводились различными польскими демократическими организациями при участии только своих членов.

Одной из форм ведения морально-психологического обеспечения и агитации, к которым активно привлекались советские пропагандисты, сопровождая вход и пребывание Красной Армии на территории Польши, в данный период было звуковещание.

В каждом только что освобожденном городе и в большинстве населенных пунктов для работы среди населения использовались МГУ. С помощью МГУ прежде всего передавались последние сведения, заявления, обзоры фронтовых газет и т.д.

В сентябре-декабре 1944 г. польское население восточных районов Польши систематически обслуживалось подвижными кинематографическими агитмашинамы и МГУ политуправлений фронтов.

На МГУ помимо обычной аппаратуры была установлена кинопередвижная аппаратная [10]. Рейсы киноаппаратуры планировались с таким расчетом, чтобы обслужить в первую очередь отдаленные сельские пункты, в которых еще не проводилось разъяснительной работы.

Одновременно важнейшей формой влияния на любую аудиторию во все времена остается печатная пропаганда. На территории Польши в исследуемый период печатная пропаганда была начата раньше всех видов разъяснительной работы, проводимой политуправлениями фронтов среди польского населения. В печатной пропаганде, проводимой политорганами, например, 2-го Белорусского фронта, гражданам Польши доводилось, что Красная Армия вступает на территорию их государства для преследования и окончательного разгрома гитлеровской армии и оказания помощи польскому народу в его борьбе с немецкими захватчиками с целью восстановления независимой, сильной и демократической Польши. Польскому населению разъяснялось, что Советский Союз считает создание польских органов власти делом собственно польского народа и не намерен менять существующий в государстве общественный порядок [13, с.3]. Основными пропагандистскими материалами, которые распространялись среди населения освобожденных районов Польши были:

1) листовки на различные актуальные темы;
2) лозунги;
3) плакаты;
4) официальные документы Польского Комитета Национального освобождения, а затем Временного правительства Польской Республики;
5) официальные документы советского правительства, а также высказывания Сталина о советско-польских отношениях, которые издавались в виде листовок, плакатов, брошюр;
6) фронтовые газеты, в которых пропагандировалась роль Советского социалистического государства, боевое содружество Красной Армии и Войска Польского; рассказывалось о Красной Армии и состоянии дел на фронтах, о Польше и ее внутреннем строительстве и т.д. [10, 18].

Для населения освобожденных районов Польши с августа 1944 года издавались газеты на польском языке: Политуправлением 2-го Белорусского фронта – газета «Wolna Polska» («Свободная Польша»), Политуправлением 1-го Белорусского фронта – «Wolnosc» («Воля») [12; с. 176].

Особенности пропаганды на территории Германии. В Германию, которая активно вела боевые действия против Советского Союза, начиная с июня 1941 года, советские войска вступали по праву победителей и в силу военной необходимости с целью разгрома войск противника. Это обусловило и определенную особенность в советской пропаганде, начиная с 1944 года.

В этот момент приобретает значимость вопрос развития у воинов Красной Армии чувств человечности и гуманности в ходе боевых действий непосредственно на территории Германии. Следует отметить, что советское командование неоднократно встречало распространение призывов деморализующих армию в этом вопросе. Например, один из них находился в статьях И. Эренбурга «На Берлин»: «Нет, не люди перед нами... Как простить немцев?» [14, с. 2] или «Их нельзя осилить установками, их можно перевоспитать страхом» [14, с. 4].

Согласно такому положению вещей, в январе 1945 года военно-политическим командованием Советского Союза был издан ряд приказов и распоряжений, в которых было категорически сказано: «не допускать грубого отношения к немецкому населению», «направить чувство ненависти на уничтожение врага на поле боя» и наказывать за мародерство, изнасилования, грабежи, бессмысленные разрушения [3, с. 220].

В сентябре 1944 г. пропаганда Белорусских фронтов на немецькие войска была сосредоточена главным образом на тезисе «Германия зажата в клещи». Превращение бывших союзников Германии в ее противников, выход англо – американских войск на немецкие границы и близость советских войск к Восточно-Прусской границе были основными темами различных листовок этого периода («Только поражения», «События развиваются с сумашедшей скоростью», «падение Вествала» и другие) [15, с. 21].

Советские пропагандисты кроме аргументов относительно победного шествия Красной Армии использовали и данные о поражении немецких войск в Африке, о выходе из войны Италии, о бомбардировке Германии с воздуха, об угрозе массового уничтожения вследствие тотальных мобилизаций. В пропаганде постоянно подчеркивалось, что во всех поражениях немецкой армии и бедствиях народа виноваты Гитлер и его клика.

На важных участках действий Белорусских фронтов широко применялся действенный опыт концентрации всех средств пропаганды, особенно против окруженных гарнизонов и изолированных групп противника, а также массовая засылка военнопленных и лиц гражданского населения в тыл противника.

В октябре 1944 г., когда войска фронтов перешли границу Восточной Пруссии и вошли в ее пределы, пропаганда была сосредоточена вокруг этого основного события. В период с октября 1944 г. по январь 1945 г. советская печатная пропаганда и устная агитация строились главным образом на следующих утверждениях:

1. Гитлеровские утверждения про неприступность Восточно-Прусского вала – такая же ложь, как и слухи о непреодолимости Атлантического вала и «линии Зигфрида».

2. Гитлер перенес войну на территорию Германии. Красная Армия вошла в Восточную Пруссию, советские западные союзники – в Германию.

3. Бывшие союзники Германии разорвали отношения с Гитлером и тем самым спасли себя от катастрофы. Сотни тысяч немецких солдат порвали с Гитлером, покончили с войной и под руководством своих генералов сдались в плен.

4. Немецкие группировки «Центр», «Южная Украина», «Север» – разбиты. Очередь дошла до восточно-прусской группировки. Спасется лишь тот, кто своевременно оставит обреченную армию Гитлера.

5. Никто не может нанести Германии больше вреда, чем это делают немецкие солдаты, которые продолжают противостояние.

6. «Фольксштурм» – новый кровавый обман немецкого народа и солдат. Он не заменит уничтоженых кадровых дивизий. Гитлер организовует не «народное ополчение», а народное убийство.

7. «Фольксштурм» создано потому, что у Гитлера нет больше резервов, – он больше не полагается на регулярную армию.

8. Созданное на Тегеранской конференции единство союзников прочно сейчас, как никогда. Геббельсовская пропаганда о том, что «Тегеран – война нервов», оказалась очередной ложью. Решения конференции выполняются с исключительной

точностью. Готовятся еще более мощные удары по гитлеровской Германии [15, с. 22].

С февраля 1945 г., когда восточно-прусская группировка была разделена на три части и отрезана от центральной Германии, в печатной пропаганде и устной агитации выдвигались следующие основные положения:

1. Опыт «котлов», которые создавала Красная Армия, учит, что окруженным войскам никогда не удавалось их прорвать (Сталинград, Витебск, Будапешт и др.).

2. Немецкие части в Восточной Пруссии находятся глубоко в тылу русских, и о возможности прорыва для них не может быть и речи.

3. У тех, кто окружен, остался небольшой кусочек территории, который ежедневно сокращается силами русских.

4. В рамках восточно – прусского «котла», созданного Красной Армией на территории Германии, находится и немецкое население, которое в случае продолжения противостояния немецких войск обрекается на смерть вместе с войсками.

5. Все порты на побережьи Польши и Померании или захваченные русскими, или будут захвачены в ближайшие дни. Бежать некуда.

6. Российская авиация и подводный флот, который базируется сейчас на Балтийском побережье, имеют полную возможность топить немецкий транспорт.

7. Дождаться конца войны, оставаясь в «котле», никому не удастся. «Котел» будет ликвидирован раньше, чем завершится война. Все, кто не желает сдаваться, погибнут.

8. Победители не будут уничтожать ни пленных, ни немецкий народ. Уничтожены будут только германский империализм и нацизм [15, с. 21].

В период непосредственной подготовки к наступлению на Берлин перед спецпропагандистами фронтов командование поставило задачу – максимально усилить работу среди войск противника и тем самым способствовать подрыву политико-морального состояния немецких частей и соединений. Для этого в пропаганде были использованы успехи отдельных боевых операций, проводимых командованием с целью расширения плацдармов на Одере. На переднем крае непрерывно работали все средства звуковещания – мощные громкоговорящие установки, рупоры. Над главной оборонительной полосой противника, в тылу и над Берлином ежедневно распространялись сотни тысяч листовок.

Как только было получено сообщение о капитуляции берлинского гарнизона, все средства пропаганды начали использовать для помощи советским частям в ликвидации отдельных изолированных групп противника, которые, не обладая информацией о капитуляции, продолжали осуществлять противостояние. Через звуковещательные средства передавались приказ немецкого генерала Вейдлинга о капитуляции и выступления немецких офицеров с обращением к немецким солдатам сложить оружие [16, с. 31].

Кроме того, на переднем крае советскими пропагандистами были выставлены плакаты с изображением карты Германии, на которых раскрывались линии фронта на востоке и западе, а также транспаранты, призывавшие немецких солдат к сдаче в плен как единственному пути к спасению. В условиях резкого снижения политико-нравственного состояния войск противника эффективные результаты иногда давала отправка парламентеров. Парламентерские группы обычно состояли из советских офицеров и переводчиков. Иногда в их состав включали немцев-военнопленных из числа офицеров. Отправка парламентеров вполне себя оправдала. В результате их переговоров тысячи немецких солдат сложили оружие, переходили на советскую сторону. В данном случае посылка парламентеров диктовалась тем, что еще не все солдаты знали о капитуляции берлинского гарнизона. К тому же 2 мая в 13 часов 30 минут адмирал К. Дениц обратился по радио к солдатам берлинского гарнизона с призывом продолжать противостояние [17, с. 27].

Последней листовкой, изданной в годы Отечественной войны, было обращение генерала армии И. Баграмяна (заместителя командующего 3-го Белорусского фронта) к остаткам немецких войск, которые оборонялись в устье реки Висла и косе Фриш-Неруг. В листовке говорилось о безоговорочной капитуляции германского верховного командования и устанавливался срок, к которому немецкие войска должны сложить оружие [15, с. 25].

Выводы и предложения.

1. Советские органы пропаганды накануне вступления Красной Армии на территорию Европы пережили определенные структурные изменения и перераспределение функциональных обязанностей, которые предоставили возможность фронтам выполнять задания, отвечающие требованиям конкретной обстановки на советско-германском фронте.

2. Советские технические средства для обеспечения пропагандистского сопровождения Красной Армии в ходе боевых действий были достаточно высокого, как для того времени, уровня. Их разнообразие позволяло вести агитационно-пропагандистскую работу как среди войск противника, так и среди мирного населения на освобожденных территориях Европы.

3. Организовывая и проводя агитационные мероприятия, советские пропагандисты наиболее широко использовали такие ее формы, как устное (звуковое) вещание (трансляция обращений, зачитывание текстов, выступления военнопленных, доведение происходящих событий на фронте и т.п.) и распространение печатной продукции (листовки, газеты, брошюры, плакаты).

4. Советское руководство, обеспечивая вступление и пребывание своих войск на территории Польши в конце Второй мировой войны, использовало разностороннюю палитру аргументаций необходимости данных действий и, учитывая победный ход Красной Армии, сумело создать необходимую политико-моральную обстановку для привития польскому населению мысли об освободительной миссии СССР в Восточной Европе, а впоследствии создать условия для привлечения страны в орбиту социалистических сателлитов Советского Союза.

5. Органы спецпропаганды Белорусских фронтов по работе среди немецких войск и населения вели разностороннюю агитационную, морально-психологическую работу, которая невзирая на отдельные недостатки была действенной основой для вступления и пребывания Красной Армии на территории Германии в октябре 1944 – апреле 1945 гг.

На современном этапе в историографии остается малоисследованным вопрос реакции на советскую пропаганду войск противника и население европейских государств, куда были введены войска Красной Армии, что и представляет перспективы дальнейшего исследования.

Список литературы:
1. Куцька О.М. Радянські органи пропаганди та їх функції в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) / О.М.Куцька // Наукові записки (Серія «Історичні науки»). – Острог, 2013. – Випуск 20. – С. 122-129.
2. Военная пропаганда Второй Мировой: общая структура советских органов пропаганды-введение // [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://agitka.su/forum/ viewtopic.php?f=6&t=4#p220. – (Форум «Штыки в землю!»).
3. Мощанский И. Б. Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии / И. Б. Мощанский. – К.: Вече, 2010. – 406. – (Серия Забытые страницы Второй мировой) [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://lib.rus.ec/b/356074/read
4. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. – Ч. 2 / Н.Л.Волковский. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – 729 с. – (Военно-историческая библиотека).
5. Военная пропаганда Второй мировой // [Електронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://agitka.su/forum/viewtopic.php?f=19&t=37 – (Форум «Штыки в землю!»).
6. Средства распространения агитационных материалов // [Електронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/1007577/3/Moschanskiy_-_Informacionnaya_voyna._Organy_specpropagandy_Krasnoy_armii.html
7. Из опыта работы среди населения освобожденных районов Польши// Бюллетень «Опыт работы». – М.:Типография ВВВПК, 1944. – №15 (24). – С.3-14. – экз. 102. – (Личный архив автора).
8. Суомалайнен М.А., Куорти Я.А., Ритари И.П., Гринин Н.А. Опыт работы политорганов Ленинградского фронта среди финских войск в период Великой Отечественной войны / М.А. Суомалайнен, Я.А. Куорти, И.П. Ритари, Н.А. Гринин // Бюллетень «Опыт работы». – М.: 3-я типография Управления Военного Издательства МВС СССР, 1948. – № 1(52). – С. 3-68. – Экз. 290. – (Личный архив автора).
9. Новиков В.П. Культурно-просветительная работа в армии и на флоте. Учебное пособие для высших военно-политических училищ / В.П. Новиков, П.С. Додычко, В.Е. Кирпич, В.А. Михайлов и др. – М.: Воениздат, 1977. – 316 с.
10. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Польщі в період Другої світової війни/ О.Куцька // Науковий збірник «Труди академії». – Київ: НАОУ, 2005. – № 64. – С. 245-252.
11. Формы и методы политической работы среди польского населения (1-й Украинский фронт) // Бюллетень Главного политического управления РККА «Опыт работы». – № 8(33). – 1945. – Июль. – 36 с. – Инв. № 191. – (Личный архив автора).
12. Работа заместителей военных комендантов по политчасти на территории Польши (1-й Украинский фронт) // Бюллетень «Опыт работы». – М.:1-я типография Управления Воениздата НКО им. С.К. Тимошенко. – № 7(32). – Июль. – 1945. – 32 с. – Инв. № 187. – (Личный архив автора).
13. Из опыта работы среди населения освобождённых районов Польши // Бюллетень главного политического управления РККА «Опыт работы». – № 15(24). – декабрь. – 1944. – 32 с. – Экз. 102. – (Личный архив автора).
14. Эренбург И. На Берлин! / И.Эренбург // Красноармеец. – 1944. – № 13-14. – С. 4; № 17-18. – С. 2.
15. Работа политорганов Западного фронта среди войск противника// Бюллетень «Опыт работы». – М.: Главное политическое управление вооруженных сил СССР, 1946. – № 4(37). – С. 15-35. – Экз. 295. – (Личный архив автора).
16. Работа среди войск и населения противника в период Берлинской операции // Бюллетень «Опыт работы». – М.: Главное политическое управление вооруженных сил СССР, 1947. – № 1(40). – С. 9-30. – Экз. 214. – (Личный архив автора).
17. Работа среди войск противника в период окружения Берлина// Бюллетень «Опыт работы». – М.: 1-я типография Управления Воениздата им. С.К. Тимошенко, 1945. – № 7(32). – С. 23-31. – Экз. № 38. – (Личный архив автора).

Куцька О.М.
Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ОСОБЛИВОСТІ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІЛОРУСЬКИХ ФРОНТІВ ПІД ЧАС БОЙОВИХ ДІЙ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація
Аналізуються основні напрями ведення пропагандистського супроводу Білоруських фронтів Червоної Армії, форми морально-психологічного впливу та їх практичне значення в ході бойових дій радянських військ на території Європи на завершальному етапі Другої світової війни. Завдання з організації і ведення пропаганди на призначених фронтам ділянках бойових дій покладалися на відділи по роботі серед військ противника. Восени 1944 року до їх складу введені відділення по роботі серед місцевого населення звільнених країн. Організовуючи і проводячи агітаційні заходи, радянські пропагандисти найширше використовували такі її форми як усне (звукове) мовлення і поширення друкованої продукції.
Ключові слова: пропаганда, політвідділення, потужні гучномовні установки, листівки, мітинги, усна агітація.

Kutskaja O.N.
Army Academy named after Hetman Petra Sagaidachnogo

FEATURES OF PROPAGANDA ON THE BELARUSIAN FRONTS DURING THE FIGHTING OF THE RED ARMY IN EUROPE AT THE END OF WORLD WAR II

Summary
The main directions of conducting propaganda that accompanied Belorussian Fronts of the Red Army, forms of the moral and psychological influence and their practical meaning during the fighting Soviet troops in Europe in the final stages of World War II. Tasks of the organization and conduction propaganda on the entrusted fighting fronts plot pinned on the service departments which were worked inside of the enemy troops. In the autumn of the 1944 in the composition of that department were entered the sections with responsibility to work with the local population of liberated countries. Organizing and carrying out agitation campaign activities, Soviet propagandists most widely used such forms as oral (sound) broadcasting and distribution of printed materials.
Keywords: propaganda, political office, powerful loud-speakers, leaflets, demonstrations, oral agitation.

УДК 94:726.8.03(477.83-25)

DZIAŁALNOŚĆ POLSKIEGO TOWARZYSTWA OPIEKI NAD GROBAMI BOGATERYW WE LWOWIE W OKRESIE MIĘNDZYWOJENNYM

Charczuk K.
Lwowski Narodowy Uniwersytet Rolniczy

W artykule autor analizuje działalność Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bogateryw we Lwowie w okresie międzywojennym. Analizowany wkład tego towarzystwa w zakladanie cmentarzy wojskowych i porządkowanie grobyw poległych żołnierzy polskich z okresu wojny ukraińsko-polskiej w latach 1918-1919 i polsko-bolszewickiej w latach 1919-1921.
Słowa kluczowe: towarzystwo, społeczeństwo, cmentarz wojskowy, memorial, pomnik dziedzictwa.

Wszystkie państwa Europy, a w tym i Polska, do ktyrej po 1919 r. wchodziła Galicja Wschodnia*[1], na warunkach traktatu pokojowego Wersalskiego, określonych w Saint Germain, podpisanego w Paryżu 10 września 1919 r. (artykuły 171 i 172)*[2], po I wojnie światowej, zobowiązały się do utrzymania porządku i opieki nad grobami poległych w tej wojnie żołnierzy. Ten szlachetny obowiązek miał spełniać rząd i władze Rzeczypospolitej. Rząd miał zająć się rywnież opieką nad rozsianymi po całej Rzeczypospolitej mogiłami polskich żołnierzy z I wojny światowej (a także zmarłych bohateryw powstań listopadowego, styczniowego i innych walk wyzwolęczych), a obok nich rywnież żołnierzy innych narodowości, ktyrzy znaleźli na polskiej ziemi od kuli, czy bagnetu. O tym, czy groby mają w danym miejscu pozostać, czy też pochowane tam szczątki powinny być przeniesione do innego miejsca, miała decydować specjalna komisja, ktyra opiekowała się cmentarzami. Organizacje rządowe i władze Rzeczypospolitej, do ktyrej należała wywczas Galicja Wschodnia, były zobowiązane do opieki nad grobami polskich żołnierzy i żołnierzy z innych grup etnicznych i ugrupowań wojskowych, ktyrzy zginęli na jej terytorium. Do takich komisji na terytorium Galicji Wchodnej należały, oprycz rządowych instytucji wojewydztw, także towarzystwa dobroczynne, ktyre dbały o ochrone grobyw wojskowych i miały na celu utrwałanie historycznej pamięci o poległych żołnierzach. Do takich instytucji pyłrządowych należało m.i. Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bogateryw, ktyre pomagało umożliwić polskiemu rzadowi w trudnych stosunkach finansowych wypełnić ten szlachetny obowiązek, nałożony przez wspomniany traktat pokojowy. Działalność Towarzystwa nie znalazła należytego opracowania w pracach historykyw, zajmujących się zagadnieniami odnoszacymi się do danej problematyki. Częściowo o działalności tego Towarzystwa można dowiedzieć się z prac Marii Baczyńskiej [1], Ewy Szczerbańskiej [12], Jyzefa Białyni Chołodeckiego [2], Aleksandera Medyńskiego [6] i rywnież z publikacji w polskiej prasie międzywojennej [2, 8]. Ważne materiały o tej organizacji znajdują się we lwowskich archiwach [2, 5, 6] i rywnież w materiałach, wydanych przez same Towarzystwo Opieki nad Grobami Bogateryw i Straż Mogił Polskich Bogateryw [10, 11, 13].

Po wojnie polsko-ukraińskiej, w lipcu 1919 r., z inicjatywy Marji Ciszkowej, żony lekarza i matki jednego z poleglych w tej wojnie, utworzona została nowa organizacja charytatywna, ktyra miała za zadanie opiekować się grobami poległych polskich żolnierzy. Maria Ciszkowa zwryciła się do ywczesnego dziekana wojskowego ks. Jyzefa Panasia i prosiła go o wzięcie cmentarza w opiekę. Ks. Panaś wraz z p. Ciszkową i Julią baronową Jorkaschową utworzyli w tym celu specjalny Komitet. W tym samym 1919 r., gdy statut, ułożony przez ks. Panasia był gotowy, zarejestrowano we Lwowie Towarzystwo pod nazwą "Straż Mogił Polskich Bohateryw" [12, s. 6; 7, s. 35]. Na początku Towarzystwem kierowała Kazimierza Neumannowa, żona prezydenta Lwowa Jyzefa Neumanna, a następnie – Wanda Mazanowska [7, s. 35]. Posiedzenia Towarzystwa odbywały sie we lwowskim Ratuszu, a kancelaria mieścila się w mieszkaniu Wandy Mazanowskiej po to, by uratować rocznie znaczną kwotę, ktyrą musiano by wydać na opłaty za lokal, światło, opał, telefon, woźnego, itp.

W pierwszych dniach działalności, w tym że 1919 r., "Straż Mogił Polskich Bohateryw" zajęła się założeniem cmentarza poleglych we Lwowie

*[1] 5 marca 1923 r. Rada Ambasadoryw uznała polską suwerenność nad Galicją Wschodnią.

*[2] Pyźnej był także podpisane postanowienie traktatu pokojowego w Rydzie (18 marca 1921 r.) odnośnie do żołnierzy rosyjskiej i ukraińskiej republiki sowieckiej.

© Charczuk K., 2014

polskich żołnierzy, ktyry pyźniej stał się znany jako "Cmentarz Obroncyw Lwowa" lub "Cmentarz Orląt" [10, s. 4]. Z pomocą przyszedł rowniez zarząd miasta Lwowa, ktyry udzielał wydatnych subwencji i przeprowadzał niezbędne inwestycje. Zgodnie ze wkazywkami prof. dr. Kubika osadzono nowy cmentarz wojenny krzewami i kwiatami, zaś nad stroną architektoniczną przedsięwzięcia czuwała komisja budowlana ekspertyw, do ktyrej należeli: pp. Witold Doliński, prof. Witold Minkiewicz, inż. Klimczak, inż. Michał Łużecki, inż. Tadeusz Karasiński, inż. Antoni Olszewski, bud. arch. Antoni Nestarowski, prof. Juliusz Bełtowski i artysta- rzeźbiarz prof. Jan Juliusz Nalborczuk oraz inż. Zygmunt Harland. Rozpisano konkurs na projekt cmentarza wojskowego. Z nadesłanych prac najwiecej spodobał się projekt studenta architektury i asystenta Politechniki Lwowskiej, Rudolfa Indrucha i to jego projekt został przyjety. Nadzyr nad pracami objał inż. Michał Łużecki, a budowę Kaplicy prowadził bezinteresownie inż. Kazimierz Weiss. Dzięki działalności "Straż Mogił Polskich Bohateryw" na Cmentarzu Łyczakowskim powstał memoriał wojenny, stanowiący kompozycje trzech monumentalnych budowli, powiązanych architektonicznie jedną myślą twyrczą. Do tej kompozycji wchodziły, m.in.: położona na wzgyrzu Kaplica Orląt w formie rotundy, ponizej kaplicy – związane z nią szeroko założonymi schodami – katakumby oraz Pomnik Chwały w formie łuku triumfalnego i dwunastu kolumn doryckich ustalonych w pyłkolu. Projekt pomnika był drogi i wymagał znacznego wkładu inwestycyjnego. Wstępny kosztorys na budowę Pomnika Chwały wynosił 250 000 złotych, ale ostatecznie jego budowa wymaga znacznie większej sumy. Aby budowa była kontynuowana, konieczne było pozyskanie środkyw.

Wtedy z pomocą przyszły banki, instytucje finansowe, Ministerstwo Robyt Publicznych i Ministerstwo Wojny. Zarząd miasta Lwowa pod kierownictwem prezydenta Jyzefa Neumanna na ten cel rywnież przeznaczył znaczne sumy – władze miasta kupiły jedną kolumnę Pomnika Chwały za 7 000 złotych, na ktyrej umieszczono fundacyjny napis: "Miasto Lwyw". Drugą kolumnę ufundowało miasto Poznań, trzecią – Związek Narodowy Polakyw w Ameryce, czwartą – Towarzystwo Mieszczan Lwowskich – Strzelnica, pozostałe kolumny czekały na swych fundatoryw. Jednak i tych funduszy było za mało na dalszą budowę cmentarza. Musiano szukać innych sposobyw, abu uzyskać niezbędne środki. Towarzystwo organizowało zbiyrki na ulicach miasta, w Dnie Zaduszne sprzedawało na cmentarzu świeczki, kwiaty i chorągiewki. Urządzano także podwieczyrki i loterje fantowe, przedstawienia w teatrze i na wolnym powietrzu, prowadzono sprzedaż tytoniu, a od r. 1929 «Straż Mogił Polskich Bohateryw» prowadziła bufet na Targach Wschodnich we Lwowie, w pawilonie Zakładyw Gazowni Miejskiej [13, s. 8].

Najwięcej dochodyw przyniosły Towarzystwu dwa piękne wydania ilustrowane: "W Obronie Lwowa i Kresyw Wchodnich, polegli od 1.XI.1919 do 30.VI.1919" i «Semper fidelis». W pierwszym wydaniu zebrano bogaty zbiyr fotografii z tego czasu z krytkimi życiorysami ks. biskupa Bandurskiego, bryg. Czesława Mączynskiego, Jyzefa Białyni Chołodeckiego, Adama Nechaja, Wandy Mazanowskiej, Ludwiki Białoskyrskiej. Według Kornela Makuszyńskiego była to «książka dziwna – do żadnej na świecie niepodobna». Drugie wydanie – «Semper fidelis» było obszerniejsze i bogatsze, zawierało około 700 fotografii, związanych z walkami Polakyw o Lwyw. Wszystkie te zdjęcia były wykonane w artystycznej rotograwiurze. Obie książki wydała własnym kosztem p. Wanda Mazanowska, długoletnia członkini i prezeska «Straży». Dzieła te stanowią dziś niezawodne źrydło wiadomości stwierdzonych i prawdziwych. Książki zakupiły wszystkie polskie szkoły lwowskie, a dzięki poparciu następcy kuratora Sobińskiego p. Riemera, rywnież i inne szkoły w Polsce. Znaczną iłość egzemplarzy została zakupiona przez Polonię amerykańską. Towarzystwo także wysłało fotografie Cmentarza Orląt do Pawilonu Polskiego Komitetu Szerzenia Sztuki Polskiej w Paryżu, gdzie wzbudziły podziw, a w r. 1929 znalazły się na Wystawie Krajowej w Poznaniu. Ze sprzedaży książek «Straz» otrzymała 70 000 złotych.

Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw to jedno z najbardziej skutecznych i wpływowych organizacji spolecznych działających w okresie międzywojennym. Towarzystwo działało w oparciu o Statut przyjęty na walnym zgromadzeniu, ktyre odbyło się 29 marca 1925 r. [3, s. 1]. Zostało utworzone zgodnie postanowieniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeczypospolitej z dn. 24 czerwca 1925 r. w Warszawie i wciągnięte do rejestru stowarzyszeń i związkyw pod nazwą «Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw», dawniej instytucja pyłrządowa «Towarzystwo Polskiego Żałobnego Krzyża», utworzona w Warszawie 15 lipca 1921 r. (wydział wojewydzki lwowski utworzony w maju 1922 r.) [2, s. 116-167]. Jego celem była «długowieczna wdzięczność Narodu Polskiego względem tych, ktyrzy złożyli życie swoje i krew na Ołtarzu Ojczyzny dla wyzwolenia Jej z przeszło stuletniej niewoli i wywalczenie niepodległości». W oparciu o artykuły 225 i 226 Traktatu Wersalskiego, podpisanego 28 lipca 1918 r., dotyczące grobyw wojskowych oraz miejscowe przepisy, Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw koncentrowało swoją działalność na porządkowaniu grobyw żołnierzy polskich poległych w I wojnie światowej oraz w wojnach polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej, tj. w latach 1914-1920 [3, s. 7]. Towarzystwo miało na celu szerzenie kultu grobyw polskich bohateryw, a rywnież należne uszanowanie żołnierzy innych narodowości zmarłych i pochowanych na terenach Rzeczypospolitej. Miało ono zajmować się opieką, a także dekoracją grobyw wojskowych na terytorium państwa polskiego. Prezesem Stowarzyszenia Oddziału Wojewydzkiego we Lwowie był Marian Weber, jego zastępcą – Jyzef Białynia Chołodecki [9, s. 3-6]. Do Oddziału wchodziły rywnież znane działaczki – prezydentowa Kazimierza z Pilleryw Neumannowa i Wanda Mazanowska, a także generał Wojska Polskiego Leon Zawistowski, redaktor Stefan Rajski i inni [9, s. 3-6]. Lwowskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw było jednym z pierwszych w Galicji Wschodnej, jego działalnośc była rozszerzona na terytorium powiatyw Stanisławywskiego i Tarnopolskiego. O owocnej i pracowitej działalnosci lwowskiego Wydziału Wojewydzkiego dowiadujemy się także z wydanego drukiem sprawozdania P. T. O. N. G. B.[*3] we Lwowie za 1926 r. Lwowski Wydział Wojewydzki, jak i wszystkie inne wojewydzkie i gminne wydziały, wydziały Towarzystwa, podlegały Zarządowi Głownemu w Warszawie, ktyry nadawał ogylny kierunek całemu Towarzystwu.

W 1926 r. Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw przeniosło biuro z gmachu Wojewydztwa do pomieszczenia Małopolskiej Straży Obywatelskiej przy ul. Galickiej 20. W ciągu 1927 r. Towarzystwo wypracowało i ogłosiło drukiem regulamin i instrukcję dla tworzenia zarzadyw Eksrozytur powiatowych

[*3] Taki skryt jest w oryginale tekstu (patrz: Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw, Głos Polski, Lwyw, 1927, nr. 2, s. 4).

і gminnych, oraz instrukcję do akcji zbierania funduszy. W zycie została wprowadzona instrukcja dla członkyw wspierających wśryd mieszkancyw gmin wiejskich, stowarzyszeń i zrzeszeń, z roczną składką 60 groszy, płatną w formie cegiełek składających na ręce wyznaczonego skarbnika. W celach propagandowych Towarzystwo wydało drukiem szereg odezw i artykuływ, opracowanych przez redaktora Stefana Rajskiego i wiceprezesa Jyzefa Bialyni Chołodeckiego. Szczegylnie działalność literacka Bialyni Chołodeckiego była bardzo płodna – wydawał broszury: "Wojenny posiew Anioła Śmierci", "Kult Pamięci poległych", "Bohaterska dziatwa w obronie Lwowa", i wiele innych prac, ktyre były zamieszczone w wydanej przez Straż Mogił Polskich księdze pamiątkowej i w ryżnych czasopismach [9, s. 4].

Oprycz propagandyskiej działalności, w latach 1925 – 1927 P. T. O. N. G. B. we wspyłpracy z innymi organizacjami i stowarzyszeniami zajmowało się porządkowaniem cmentarzy. Towarzystwo pracowało także nad ustalaniem losyw poległych, śpiesząc z pomocą rodzinom w poszukiwaniu ich miejsc pochowkyw, ekshumowaniu i przenoszeniu zwłok oraz w innych sprawach, rywnież pomocy materialnej. Lwowski Wydział Wojewydzki opiekował się więc 100-letnim Grzegorzem Dańczukem, sługą gen. Jyzefa Dwiernickiego, zajmował się ekshumowaniem por. hr. Karola Rewertery, sprawą grobu gen. z r. 1863 Michała Heydenreicha-Kruka, porządkowaniem grobyw żołnierzy kościuszkowskich: gen. Benedykta Kołyszki, Jyzefa Reichana, Antoniego Piyreckiego, jak rywnież rotmistrza Wojska Polskiego z pod czasyw kampanii napoleońskiej, bogatera spod Somosierry – Jyzefa Czołowskiego oraz sprawami innych poległych w I wojnie światowej [9, s. 3-6].

Wielką uroczystością dla Lwowa była organizowana 21 marca 1926 r. P. T. O. N. G. B. wspylnie z Małopolską Strażą Obywatelską ekshumacja i przeniesienie zwłok 155 Bohateryw na Cmentarz Obrońcyw Lwowa. Podobną manifestację zorganizowało P. T. O. N. G. B. razem z M. S. O. 20 lutego 1927 r. przy przeniesieniu szczątek Legionistyw II. elaznej Brygady, poległych w walce z Austrją pod Rarańczą. 2 września 1926 r. prezes Towarzystwa Marian Weber brał udział w odsłonięciu i poświęceniu pomnika 90 poległych żołnierzy, pomordowanych w 1920 r. przez bolszewikyw w Łopatynie.

W latach 1926–1927 P. T. O. N. G. B. zakupiło 450 krzyży betonowych na mogiły żołnierskie na Cmentarzu Janowskim we Lwowie. Na Cmentarzu Austriackim wojennym z I wojny światowej na Łyczakowie odnowiono wschodnią bramę wjazdową, ogrodzenie i ustawiono 3 500 nowych krzyży betonowych [9, s. 3-5]. Odrestaurowano rywnież kilka cmentarzy wojskowych na terytorium Wojewydztwa Lwowskiego. Aktywna działalność Towarzystwa Polskiego była bardzo wysoko oceniana nie tylko w centralnej komyrce w Warszawie – wdzięczność Towarzystwu wyrazili rywnież general Wojska Polskiego Jan Thulie i austriacki «Czarny Krzyż».

P. T. O. N. G. B. działało na podstawie ustawy z dn. 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych na mocy artykułu 44 Konstytucji II Rzeczpospolitej, ktyry został wydrukowany 30 maja 1933 r. w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [4, s. 749-751; 3, s. 1-18]. Według pierwszego artykułu statutu cmentarzami wojskowymi były: 1) groby żołnierzy, ktyrzy zginęli za niezależność i zjednoczenie państwa polskiego, 2) groby żołnierzy, ktyrzy zmarli lub zginęli w wyniku wojny, bez względu na narodowość, i 3) groby siosrt miłoserdzia oraz wszystkie osoby, ktore wykonywały zlecone im czynności przy jakichkolwiek formacjach wojskowych, osoby polegle lub martwe na skutek operacji wojskowych, 4) groby jeńcyw wojennych i internowanych, 5) gryby uchodźcyw rosyjskich z 1915 r. W ustawie zauważono także, że gryby rodzinne, chociażby były w nich umieszczone zwloki osyb, wymienionych w ust. 1, nie są grobami wojskowymi. Cmentarzami wojskowymi zostały uznane groby osob wymienionych w pierwszym artykule uchwały. Zgodnie z drugim artykułą rezolucji, groby wojenne, bez względu na narodowość i tożsamość religijną osyb w nich pochowanych, powinny być zadbane i otoczone czcią i szacunkiem. W trzecim artykule stwierdzono, że parcele gruntowe zajmowane przez groby i cmentarze wojskowe, a także parcele gruntowe, ktyre są potrzebne do zakładania nowych cmentarzy i grobyw wojskowych (z wyjątkiem parcel cmentarzy wyznaniowych i gminnych), nabywa na własność Skarb Państwa Polskiego. Według artykułu czwartego władze mają prawo do przeprowadzania ekshumacji szczątkyw w grobach wojskowych i przeniesienia ich do innego grobu. Artykuł piąty ustawy zabraniał przeprowadzania robyt ziemnych, wznoszenia pomnikyw i innych memoriaływ na cmentarzach i grobach wojennych, bez zezwolienia władzy. Zezwolienia wymagało rywnież robienie zdjęć fotograficznych i planyw sytuacyjnych cmentarzy wojennych oraz tych grobyw wojennych, ktyre są położone poza obszarem cmentarzy wyznaniowych i gminnych. Przy odpowiednej argumentacji rząd może pozwolić rodzinie lub innych osobom na ekshumację grobu wojennego i przeniesienie szczątkyw w inne miejsce, lub nawet poza granice II Rzeczypospolitej oraz na przeniesienie szczątkyw z innego kraju. Dziewiąty artykuł informował, że naruszenie artykuły drugiego, czwartego, piątego lub też za nieodpowiednie zachowanie na cmentarzu, ponoszona jest kara administracyjna do sześciu tygodni aresztu i 500 złotych grzywny, lub jedną z tych kar.

Na podstawie tej uchwały w 1936 r. Minister Spaw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrami Spraw Wojskowych i Opieki Społecznej wydał szczegyłowe rozporządzenie wykonawcze. Przepisy te stanowily, m. in., że opiekę nad wszelkimi grobami niezależnie od narodowości i wyznania pochowanych weń osyb mają sprawować gminy, a koszty konserwacji pokrywać będzie państwo. Przy dokonywaniu wszelkich zmian: remontyw, budowaniu pomnikyw, grobowcyw, tablic, wykonywaniu ekshumacji, powtyrnych pochywkach wymagane było zezwolenie wojewody. Przepisy tej ustawy są nadal obowiązujące.

Polacy opiekowali się cmentarzami wojskowymi jeszcze przed zakończeniem działań wojennych. Pierwszą powołaną do tego celu agendą był Oddział Grobyw Wojennych działający już od dn. 3 lipca 1918 r. przy Polskiej Komendzie Wojskowej w Krakowie. Działalność tę przypieczętowano w listopadzie tegoż roku, przejmując akta i agendy Wydziału Grobyw Wojennych C. k. Komendantury Wojskowej w Krakowie – K. u. k. Militдrkommando Krakau, Kriegsgrдberabteilung. Oddział ten wcielono 19.02.1919 r. do Zarządu Budownictwa Wojskowego w Krakowie jako Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi, podlegający Gływnemu Urzędowi w Ministerstwie Spraw Wojskowych w Warszawie. Zadaniem Urzędu była opieka nad cmentarzami, ich konserwacja, prowadzenie i uzupełnianie ewidencji poległych, dysponowanie przedmiotami pozostałymi po pochowanych. Urząd istniał do końca 1922 r., kiedy to sprawę opieki nad cmentarzami wojennymi przejęło Ministerstwo Robyt Publicznych. W jego ramach powstał Oddział Grobyw Wojennych, a w Okręgowych Dyrekcjach Robyt Publicznych – Referaty Grobyw Wojennych.

Gływnym celem Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohateryw było szerzenie w społeczeństwe kultu mogił polskich bohateryw i właściwego poszanowania mogił poległych żołnierzy innych narodowości pochowanych w Rzeczypospolitej.

Towarzystwo dbało i upiększało wszystkie groby wojskowe, ktyre znajdowały się w Polsce, a także i groby polskich żołnierzy pochowanych poza krajem. Zgodnie ze statutem Towarzystwo udzelało pomocy polskiemu rządowi w jego sprawie, dotyczącej opieki nad grobami wojennymi, w miarę posiadanych funduszy. W miarę możności Towarzystwo udzielało rywnież wszelkiej pomocy finansowej rodzinom poległych i zmarłych podczas wojny żołnierzy, w szczegylności przy wykonaniu ekshumacji i przenoszeniu zwłok oraz wyszukiwaniu zaginionych osyb. Towarzystwo udzelało pomocy rodzinom poległych żołnierzy, w tym i cudzoziemcom, w znalezieniu możliwości odwiedzenia grobyw swoich bliskich. Celem Towarzystwa było rywnież aktywne rozwijanie swej działalnośći do tego stopnia, by było ono zdolne przejąć od Rządu i prowadzić całą akcję opieki nad grobami wojennymi [11, s. 2].

Po wyborach wyzupełniających 26 stycznia 1934 r. przewodniczącą Towarzystwa została Wanda Mazanowska, jej zastępczynią i skarbniczką – Olga Zakrejsowa [12, s. 34]. Do członkyw honorowych Towarzystwa należeli: abp. Jyzef Bilczewski, abp. Bolesław Twardowski, Kornel Makuszyński (Warszawa), ś. p. Jyzef Neumann, pułkownik Tadeusz Petrażyński (Warszawa) i Zygmund Wiśniewski (Chicago).

W 1936 r. z inicjatywy P. T. O. N. G. B. powstała odrębna kwatera wojskowa z wojny polsko-ukraińskiej (ponad 600 pochowanych żołnierzy) na Cmentarzu Janowskim we Lwowie [1, s. 25]. Towarzystwo opiekowało się tym memoriałom wojskowym. W 1938 r. dzięki aktywnej działalności Towarzystwa obudowano blokami betonowymi 36 pyl mogilnych, odrestaurowano krzyże żelazne, ustawiono pomnik z bazaltowych płyt ku pamięci 27 nieznanych żołnierzyw polskich, a także obsadzono wierzbami gyrny stok cmentarzyka [8, s. 2]. W tymże roku Towarzystwo podjęło starania o ogloszenie konkursu na projekt wzniesienia pomnika na centralnej osi kwatery. W konkursie wzięli udział studenci uczelni politechnicznych ze Lwowa, Warzawy i Gdańska. Wygrali projekt studenci Stanisław Kaller i Tadeusz Wrecionka [8, s. 2].

Budowa pomnika została ukończona w lipcu 1939 r. Byl to siedmiometrowy krzyż z czanego granitu na tle ściany z piaskowca. W jego dolnej części umieszczono przypory tworzące rodzaj ołtarza na składanie kwiatyw i wieńcyw, od frontu przykryte płytami z piaskowca. Teren dookoła został wyłożony płytami z kamienia. W murze za pomnikem umieszczono pamiątkową płytę z napisem: «Bohaterskim żołnierzom ze wszystkich regionyw Polski, ktyrzy polegli lub zmarli z ran w obronie Lwowa i Kresyw Wschodnich w latach 1918–1920, wzniosło ten pomnik chwały Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw w lipcu 1939 roku». Ten pamiątkowy kryż i napis na nim przetrwał do dnia dzisiejszego.

Kwatera ta nie była jednym miejscem spoczynku żolnierzy polskich z lat 1918-1920 na cmentarzu Janowskim. W cywilnej części zostało pochowanych około 150 osyb. Na terenie cmentarza pochowano też kilkudziasięciu cywilyw. Mogiły uczestnikyw, walczących na stronie Polski, znajdowały się także na przylegajacym do cmentarza Janowskiego nowym kirkucie żydowskim. Memoriał żydowskich żolnierzy, walczących po stronie Polski w latach 1918-1919, skladający się po powiększeniu w 1922 r., z 16 rządyw mogił, w ktyrych było pochowanych 375 osyb [5, s. 1-3]. Pamiętny obelisk ku czci poległych żołnierzy żydowskich na cmentarzu żydowskim zaprojektował architekt Wawrzynec Dajczak około 1919 r. [6, s. 6].

W latach 1918-1920, zanim doszło do utworzenia cmentarzyka wojennego na 37 polu cmentarza Janowskiego we Lwowie, liczba pochowanych tu żołnierzy ulegała ciągłym zmianom [1, s. 24]. Chowano tu poległych na froncie Polakyw i Ukraińcyw, ofiary cywilne wojny polsko-ukraińskiej (wspylny gryb 9 osyb z listopada 1918 r.) [1, s. 24], a także włoskich, austriackich i rosyjskich żołnierzy – pierwszych ofiar I wojny światowej (8 grobyw pojedyńczych i 12 grobyw masowych, przeniesionych z 28. pola w sierpniu i wrześniu 1914 r.), [1, s. 24]. W pierwszych latach po wojnie polsko-ukraińskiej tutaj przywożono ekshumowane szczątki z ryżnych pyl bitewnych Galicji Wschodnej. Do grupy tej dołączyli rywnież ci, ktyrzy w tym czasie zmarli we Lwowie śmiercią naturalną.

W okresie miendzywojennym, dzięki działalności Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bogateryw we Lwowie powstały dwa memoriały wojskowe: "Cmentarz Orląt" na Cmentarzu Łyczakowskim i wojskowy z okresu wojny ukraińsko-polskiej na 37. polu Cmentarza Janowskiego. Jednocześnie Towarzystwo opiekowało się cmentarzami powstania listopadowego z lat 1831-1832 oraz styczniowego z lat 1863-1864 a takze I wojny światowej. Strefą działalności P. T. O. N. G. B. – organizacji charytatywnej, działającej w Galicji Wschodnej w okresie miendzywojennym, było propagowanie i kultywowanie pamięci o poległych bohaterach. Towarzystwo rywnież wniosło znaczący wkład w tworzenie świadomości narodowej młodego pokolenia Polakyw w tamtych i dzisiejszych czasach.

Bibliografia:

1. Baczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim / Maria Baczyńska. – Lwyw: nakładem Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohateryw. – 1937.
2. Białynia Chołodecki J. Patriotyzm Lwowa w epoce porozbiorowej/ Jyzef Białynia Chołodecki // Studia Lwowskie. (BL XXXI – XXXII). – Lwyw, 1932. – S. 166-167.
3. Centralny Państwowy Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie [dalej – CPAH], f. 865, opis 1, sprawa 2, s. 1.
4. Dziennik ustaw Rzeczypolskiej Polskiej. – Warszawa, 30 maja 1933. – Nr. 39.
5. Lwowski Państwowy Archiwum Obwodowy [dalej – LPAO], f. 1, opis 30, sprawa 4489, s. 1-3.
6. LPAO, f. 1, opis 50, sprawa 168, s. 6.
7. Medyński A. Ilustrowany przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. – Lwyw, 1937.
8. Należniak P. Zapomniałe Orlęta/ Paweł Należniak // Gazeta Polska: Historia – II Rzeczpospolita. – Rocznik: nr. 44. – 2 listopada 2011. – S. 1-8.
9. Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohateryw. – Głos Polski. – Lwyw, 1927. – Nr. 2.
10. Przewodnik po cmentarzu Obrońcyw Lwowa. – Nakładem Straży Mogił Polskich Bohateryw. – Lwyw, 1934.
11. Statut «Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohateryw». – Warzawa. – 24 czerwca 1925.
12. Szczerbańska E. Cmentarz Obrońcyw Lwowa i działalność Towarzystwa Straży Mogił Polskich Bohateryw/ Ewa Szczerbańska. – Nakładem Towarzystwa Straży Mogił Polskich Bohateryw. – Lwyw, 1934.
13. W szesnastą rosznicę. – Nakładem Towarzystwa Straży Mogil Polskich Bogateryw. – Lwyw, 1934.

Харчук Х.Р.
Львівський національний аграрний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ВОЄННИХ МОГИЛ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1927-1939 РОКІВ)

Анотація
У статті автор розглядає діяльність Польського Товариства над могилами героїв у Львові в міжвоєнний період. Проаналізований вклад товариства у закладання військових цвинтарів і упорядкування могил загиблих польських воїнів з періоду польсько-української війни 1918-1919 рр. та польсько-радянської війни 1919-1921 рр.
Ключові слова: товариство, воєнні цвинтарі, воєнні поховання, полеглі герої, національна пам'ять.

Харчук Х.Р.
Львовский национальный аграрный университет

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЫ ВОЕННЫХ МОГИЛ НА ТЕРИТОРИИ ГАЛИЦИИ В МЕЖДЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1927-1939 ГОДОВ)

Аннотация
В статье автор рассматривает деятельность Польского общества по уходу за могилами героев во Львове в междувоенный период. Проанализирован вклад общества в создание военных кладбищ, а также мероприятия по уходу за могилами погибших польских воинов из периода польско-украинского войны 1918-1919 гг. и польско-советской войны 1919-1921 гг.
Ключевые слова: общество, военные кладбища, военные захоронения, погибшие герои, национальная память.

Kharchuk K.
Lviv National Agrarian University

ACTIVITIES OF UKRAINIAN SOCIETY OF WAR GRAVES PROTECTION ON THE TERRITORY OF GALICIA DURING INTERWAR PERIOD (1927-1939)

Summary
In the article the author considers the activities of the Polish society for the care of the graves of the heroes in Lviv during the interwar period. The contribution of the society in the establishment of military cemeteries, as well as measures for the care of the graves of Polish soldiers who died from the period of the Polish-Ukrainian War of 1918-1919 and the Polish-Soviet War in 1919-1921 is analyzed.
Keywords: society, military cemetery, war graves, dead heroes, national memory.

УДК 94(477)

ТЕОРІЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ У ТВОРАХ ДМИТРА ДОНЦОВА (1913-1939 РОКІВ)

Шліхта І.В.
Національний транспортний університет

Проаналізовано теорію нації та націоналізму у працях Дмитра Донцова 1913–1939 років. Автор дійшла висновку, що погляди Донцова на природу нації та націоналізму мають наукову цінність. Донцов мав величезний потенціал як дослідник у галузі студій націоналізму, однак не реалізував його повністю, оскільки обрав роль ідеолога націоналізму.
Ключові слова: Дмитро Донцов, націоналізм, український націоналізм, нація, українська нація, студії націоналізму.

Постановка проблеми. Студії націоналізму – перспективний напрям у сфері гуманітарних досліджень. Розквіт цих студій закордоном припав на XX століття, однак на пострадянському просторі вивчення націоналізму все ще перебуває на етапі становлення. Попри це, ще на початку XX століття поза межами радянської України дослідники активно працювали над осмисленням природи (української) нації та (українського) націоналізму. Саме тому ознайомлення з доробками українських вчених (термін вжито в широкому сенсі) першої половини XX століття у цій галузі є надзвичайно важливим. Особливо якщо йдеться про таку знакову в історії України постать як Дмитро Донцов. Аналіз внеску Донцова в теоретичне осмислення явищ нації та націоналізму дозволяє простежити тяглість студій націоналізму в Україні й поглянути з іншої перспективи на цю людину, адже для загалу науковців Донцов – ідеолог, а не теоретик націоналізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постаті Дмитра Донцова присвячено чималий масив наукової літератури. Особливо варто відзначити ґрунтовні розробки Михайла Сосновського [29], Михайла Чугуєнка [30] та Сергія Квіта [22]. У 2007 р. створено Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова, співробітники якого всебічно досліджують спадщину «головного» ідеолога українського націоналізму.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що активне вивчення творчого доробку Донцова триває з 1920-х рр.,

© Шліхта І.В., 2014

його внесок у наукове дослідження явищ нації та націоналізму повністю проігноровано.

Мета статті – проаналізувати внесок Дмитра Донцова в теоретичне осмислення явищ нації та націоналізму в період його творчого розквіту й найбільшого впливу на українське суспільство (1913–1939 рр.).

Обрані хронологічні межі дослідження умовні. Доробок Донцова аналізується крізь призму двох періодів у його творчості 1913–1939 рр.: 1) 1913–1921 рр. (етап інтелектуального становлення); 2) 1921–1939 рр. (період «чинного націоналізму»).

За методологічну основу взято розвідку Георгія Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [21].

Виклад основного матеріалу. Теоретичні міркування Донцова 1913–1921 рр. про явища нації та націоналізму заслуговують на виключну увагу дослідників. У роки свого інтелектуального становлення Донцов виявив глибоке (наукове) розуміння природи явищ нації та націоналізму. І є всі підстави стверджувати, що він дійшов своїх висновків самостійно.

Найвиразнішою можна вважати думку Донцова про те, що на початку XX століття відбувся процес переродження «офіційного націоналізму» Російської імперії в націоналізм російської нації. (На думку Бенедикта Андерсона, винахід терміну «офіційний націоналізм» належить Х'ю Сетон-Вотсону [1, с. 112]). Донцов чітко усвідомлював усю небезпеку цього явища для українського визвольного руху, оскільки, на відміну від урядового, казенного характеру «офіційного націоналізму», націоналізм російської нації («суспільний націоналізм») проникав у товщу народних мас [14, с. 14–15].

Чи не найголовнішою причиною цього процесу він вважав нездатність «націоналізму бюрократії» [11, с. 129] боротися з рухами інородців [14, с. 15]. Тобто російський націоналізм поставав вторинним щодо українського. Водночас, він не відкидав таких факторів як європеїзація та демократизація Росії [14, с. 15]. Отже, Донцов на теоретичному рівні простежував зв'язок між демократією та націоналізмом. На українському ґрунті цю ідею пізніше блискуче розвинув Ольгерд Бочковський.

Донцов вказував на амбівалентний характер модерного російського націоналізму, тобто не відкидав можливості його порозуміння з «офіційним націоналізмом» Російської імперії в боротьбі з націоналізмами інших націй: «Траґедія і комедія заразом. Боротьба касти за свої привілеї з нацією, що хоче бороти ся зі всіми народами Росії *проти тої касти*, але також *проти всіх чужих народів з тою кастою*... Хто з тих двох побідить?» [3, с. 104].

Соціальною базою нового руху стало міщанство [15, с. 76]. Крім того, відбувся процес «зараження бацилою націоналізму» ліберальних російських кіл [14, с. 14]. На думку Донцова, не існує жодної різниці між Петром Струве, графом Георгієм Бобринським, єпископом Євлогієм чи Павлом Мілюковим, оскільки всі вони є «вождями» суспільного російського націоналізму [19, с. 698].

Отже, розгляд Донцовим процесу зародження модерного російського націоналізму дає підстави твердити, що одним із головних чинників його світоглядної еволюції (від соціалізму до націоналізму) було усвідомлення того факту, що на теренах Російської імперії націоналізм перетворився на ідеологію мас.

Роздуми Донцова про націю були менш послідовними, ніж його погляд на націоналізм. Так, у праці «З приводу одної єресі» (1914) він виявив об'єктивне розуміння цього феномена: «...під «нацією» розумію тут ті її кляси, котрим за або проти своєї волі – нарід доручив веденє своєї політики» [6, с. 24]. Однак, того ж року у статті «Фантазії та реальність» Донцов зробив спробу окреслити українську національну ідею, тобто визнав роль суб'єктивного фактора в житті нації. Суб'єктивне розуміння нації повністю перемогло в 1917 р., коли Донцов стверди, що «націю творить не етнографічна самостійність, не давність походження, ні форми – лише та містична сила (містична, бо причини її ще не вияснені), котра зветься «волею до життя», волею творити окрему гуртову одиницю між расами» [9, с. 211]. Водночас, він наголосив на комплексному характері природи нації [9, с. 213] та піддав сумніву застосовність визначення нації Ернеста Ренана в конкретній українській ситуації [9, с. 212] – уся стаття «Нарід-бастард» будувалася на протилежному засновку, що на 1917 рік українці залишалися проблемною нацією, своєрідною «недонацією». Визначення нації Ренана дещо пізніше піддав критиці й один з улюблених мислителів Донцова Хосе Ортега-і-Гасет [27, с. 127].

У свій час теза Донцова про неповноцінність української нації викликала хвилю нерозуміння. Зокрема, на думку Юрія Липи, «в цій теорії «народу-бастарда» пораженство українських інтелєктуалістів дійшло вже до абсолютного знищення орґанічности власної раси. Це вже не було самопоменшення, це було самознищення, остаточне поневолення духа раси» [24, с. 211]. Проте, сучасний стан науки дозволяє твердити, що погляд Донцова не був абсурдним.

Ще перед Першою світовою війною Донцов усвідомив виключну роль української нації в перетворенні домодерного етнічного субстрату на теренах Російської імперії в новітні утворення. На його думку, від українського визвольного руху залежить чи цей субстрат стане базою для формування однієї російської нації, куди, як складові частини, увіллються всі потенційні нації, чи на його основі виникне ціла низка модерних націй [15, с. 78].

Він виявив також розуміння того, що в наш час Роман Шпорлюк сформулював таким чином: творення однієї нації є руйнуванням іншої. Так, у статті «Петербурзький переворот» за 1917 рік Донцов висловив упевненість, що «...Росія є – з натури річи – нашим невблаганим і прінціпіяльним ворогом, котрий – не неґуючи себе самого – не може ніколи дати нам скілько-небудь широких національних уступств» [11, с. 128]. По суті, ця думка була підставою і для його тверджень про проблемність української нації у статті «Нарід-бастард»: українці є проблемною нацією, оскільки не наважуються вийти з усталених національних форм польської та російської націй.

Про теорію нації та націоналізму у творчості Донцова 1921–1939 рр. слід говорити з великим застереженням. Якщо в попередній період його позиція в цьому питанні була, до певної міри, позицією стороннього спостерігача, то в 1921–1939 рр. стало очевидним, що Донцов пожертвував науковою розробкою проблеми для досягнення певних ідеологічних цілей. Тому, незважаючи на численні об'єктивні судження 1913–1921 рр., він не розвинув свої погляди в напрямку побудови цілісної наукової теорії нації та націоналізму.

На думку Василя Лісового, свої уявлення про феномен нації Донцов формував під впливом ідей Йоганна Фіхте, Фрідріха Ніцше, Артура Шопенгауера та соціал-дарвінізму. Дослідник також відзначає, що ідеолог «чинного націоналізму» надав перевагу Ніцше та Фіхте над Шопенгауером, що цілком зрозуміло, зважаючи на прагматизм його доктрини [26, с. 617]. Крім того, можна вказати на обмежений вплив дефініції нації Ренана, поглядів Ортеги-і-Гасета та французьких інтегральних націоналістів, а також припустити можливість запозичень у теоретиків австромарксизму.

На сторінках «Підстав нашої політики» Донцов запропонував визначення, що вписується в межі політичної (суб'єктивної) теорії нації: «...яко групи людей різних класів і національностей, що замешкують спільну територію, зв'язаних спільними історичними традиціями» [15, с. 238]. Він ототожнив націю з державою [15, с. 184] та проголосив, що воля до творення політичної нації мусить бути для українців найвищим законом їхнього існування [15, с. 146].

У наступні роки спостерігається зміщення акценту в бік прийняття окремих елементів етнічної (об'єктивної) теорії нації. Донцов почав вбачати схожість нації з біологічним утворенням і використовувати такі поняття як «організм нації», «мозок нації», «душа нації», «геній нації» [4, с. 47–68], «інтелект нації» [18, с. 333] тощо. Однак, у «Націоналізмі» він не закріпив пріоритету жодної з теорій. Хоча праця пропонує визначення, у центрі якого знаходиться поняття етнічної групи («...скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу. Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку, може, поширену, залишить своїм дітям» [15, с. 394]), це формулювання ніби зависає між етнічною та політичною теоріями нації. Богдан Харахаш відзначив той факт, що в дефініції нації 1926 року Донцов віддав перевагу майбутньому (ідеалу) над минулим і сучасним (традиціями й територією). З іншого боку, Донцов прирівняв поняття нації та роду [15, с. 269]. Очевидними є також елементи психологічної теорії, тобто суто суб'єктивного розуміння нації: «України ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі» [15, с. 394].

Невизначеність уявлень Донцова знайшла відображення на сторінках праці 1928 року, коли він обмежився загальною тезою, що нація – це суспільна група [12, с. 42]. У 1929 р. Донцов вважав за слушне розглядати націю як культурну спільноту [13, с. 8], хоча в «Підставах нашої політики» наполягав на тому, що нація «...задивлена лише в культурні цінності, – засуджена скорше чи пізніше на смерть» [15, с. 165]. Елементи культурологічної теорії нації знаходимо й у розвідці 1938 року, в якій Донцов стверджував, що головною ознакою національності є мова, а раніше нею була релігія [5, с. 22].

Хаос формулювань поняття «нація», що спостерігається не лише в межах періоду, а й на сторінках окремих творів Донцова, дає підстави С. Квіту твердити, що ідеолог свідомо уникав конкретизації з таких причин: по-перше, цьому не сприяла вільна есеїстична форма його праць, якій були чужими будь-яка статичність та академізм; по-друге, екзистенційне загострення доктрини «чинного націоналізму» вимагало не тільки зрозуміння поняття, але й засвоєння його в якості способу думання й існування; по-третє, іронічність Донцова не дозволяла конституювати такі важливі поняття як щось застигле та непорушне, бо рано чи пізно це могло викликати справедливу іронію опонента. У Донцова ці поняття завжди виступали в системі певної конкретної аргументації [23, с. 22–23]. Однак, пояснення Квіта не дають відповіді на питання – чому в 1921 році, будучи ідеологом українського націоналізму, Донцов запропонував формулу державної нації, що була непридатною на практиці в конкретній українській ситуації? Ще одним аспектом проблеми є подвійний стандарт в оцінюванні Донцовим української та російської націй. Якщо його погляди на українську націю можна вважати поглядами антимодерніста, адже українська нація для нього є вічною [15, с. 406], то в роздумах про російську націю він простежує зв'язок між появою модерної нації та розвитком капіталізму [16]. Це дає йому підстави постійно наголошувати на тому, що Росія – це нація, яка ще не усвідомила себе [8, с. 178]. Вислів «модерна нація» Донцов вживав і стосовно української нації. Проте, у цьому випадку, модерність була лише одним із етапів у розвитку «вічної» української нації. Цей етап, на його думку, розпочався за часів Гетьманщини, однак був загальмований на декілька століть. І тому у XX ст. українці були змушені проходити його знову [17].

В. Лісовий наголошує, що Донцов виступав проти розуміння нації як явища історично зумовленого та детермінованого [25, с. 245–262]. Якщо погодитися з таким твердженням, то можна зробити висновок, що ідеолог «чинного націоналізму» дотримувався переконань, характерних для майбутньої концепції примордіалістів (започаткована Едвардом Шилзом у 1957 році). Однак, цей висновок не буде відповідати дійсності. Адже свої висловлювання про націю Донцов пристосовував, переважно, до сучасності й майбутнього. Його не цікавив процес націогенези. Встановити чи ідеолог наполягав на природності нації, чи розглядав її як явище історичне, чи поєднував ці уявлення практично неможливо. Відповідно, неможливо чітко окреслити погляди Донцова: частково вони відповідають поглядам примордіалістів, а частково – переніалістів.

Хоча для Донцова в цілому більш характерні погляди антимодерністів, слід констатувати, що він завжди (незалежно від контексту) був переконаний у тому, що нація є суспільною групою з ієрархічною будовою, і вказував на роль політичної та культурної еліти у формулюванні національної ідеї й визначенні рівня національної свідомості. Таким чином, щоб уникнути термінологічної плутанини, пропонуємо обмежитися твердженням, що Донцов сповідував романтичну концепцію нації з притаманними їй ідеєю українського месіанства, ідеалізацією та закоріненням національної історії (усіх періодів, окрім XIX ст.), та ідеалізацією героїчних рис національної вдачі.

Базуючись на аналізі праці «Націоналізм», можна говорити про такі елементи концепції нації Донцова:

1) погляд на націю як на самодостатню цінність і на державу як на інструмент захисту цієї цінності, хоча часто вживаються висловлювання на кшталт: «...через те, що несамодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіми іншими» [15, с. 406];

2) уявлення про те, що нація є первинною щодо держави;

3) погляд на націю як на: а) певну реальність, що живе згідно з внутрішніми законами, має власну ієрархію цінностей і підпорядковується своїй національній правді [15, с. 262–263, 411]; б) позачасовий феномен, що об'єднує мертвих, живих і ненароджених членів нації [15, с. 272, 368];

4) переконання, що «...коли з поняття нації виключається все, зв'язане з волею, з афектом: жадоба «панування», «пристрасть», релігійність, – очевидно, від нього не лишається нічого...» [15, с. 291];

5) уявлення про національну волю як незвідну до суми воль членів нації [15, с. 406];

6) закон вічної конкуренції націй [15, с. 249], який суперечив твердженням Донцова про те, що законів суспільного розвитку не існує;

7) застосування фактора сили в міжнаціональних відносинах є виправданим, бо нація є самодостатньою лише тоді, коли вона прагне втягнути у свою орбіту інші нації [15, с. 383].

Попри те, що оцінка націоналізму як явища у творах Донцова 1921–1939 років перебуває в ще більшій залежності від його потреб як ідеоло-

га, ніж оцінка природи нації, очевидними є окремі об'єктивні судження. Так, Донцов усвідомлював багатоаспектність терміну «націоналізм» і виділяв такі можливі його трактування як політичний рух, програма, світогляд, «релігія», містика [7, с. 23–35]. Хоча Донцов не запропонував історичного огляду розвитку доктрини націоналізму, він усе ж таки підкреслював значення ідей 1789 року у становленні цієї доктрини [7, с. 32] та розрізняв такі історичні форми націоналізму як націоналізм німецьких романтиків, якобінський націоналізм, націоналізм XIX століття й націоналізм XX століття. Можна припустити, що він усвідомлював близькість своєї ідеології з якобінським націоналізмом [12].

Донцов не розробив цілісної типології форм націоналізму, оскільки потреби його ідеології обмежувалися необхідністю аналізу націоналізмів XIX і XX століть. Зокрема, у статті «Церква і націоналізм» він здійснив спробу порівняти «старий» націоналізм (націоналізм XIX століття) із «модерним» націоналізмом (націоналізмом XX століття), найбільшим апостолом якого Донцов називав Моріса Барреса. У «Націоналізмі» «старий» націоналізм отримав назву «провансальського», а «новий» – «чинного». На думку Донцова, віссю світорозуміння націоналістів XIX століття була ідеалізація розуму, а вихідною точкою уявлень націоналістів XX століття – поетизація афекту.

Донцов простежував процес наближення ідеології новітнього націоналізму до релігійного світогляду [20, с. 75]. Таким чином, у 1921–1939 рр. він почав тлумачити націоналізм як «політичну релігію» та пропагувати ці переконання в суспільстві. Ентоні Сміт, аналізуючи аналогічний погляд на націоналізм Еміля Дюркгайма, відзначає, що в такій концепції націоналізм розглядається як політичний сурогат релігії; він постає як модерна, світська ідеологія, що виконує роль «цивільної релігії» й забезпечує ті ж функції, що і традиційна релігія [32, с. 98]. На думку Донцова, процес підміни релігії світською ідеологією спостерігається не лише у випадку націоналізму, а й інших ідеологій XX століття, тому він характеризував його як добу «релігійних воєн» [7, с. 23–35]. Таке означення значно пізніше використав Ерік Гобсбаум [2, с. 15]. Релігійний характер націоналізму XX століття породжував такі його риси як агресивність і самодостатність [15, с. 345, 394]. Крім того, Донцов відзначав орієнтацію модерного націоналізму на традиційні цінності [20, с. 79], а також його революційність і масовість [7, с. 28].

Донцов усвідомлював відмінність природи націоналізму та патріотизму. Для нього патріотизм – це тільки один із проявів націоналізму. Відповідно, він виділяв дві форми патріотизму: патріотизм на рівні почуття (примітивний патріотизм, патріотизм для домашнього вжитку) і патріотизм як свідома колективна ідея (національний патріотизм) [15, с. 334]. В основі національного патріотизму, на його погляд, лежить голий інстинкт панування [10, с. 26], породжений усвідомленням того факту, що світ є ареною боротьби націй за своє існування.

Що стосується такого поняття як «шовінізм», то Донцов розглядав його виключно як ярлик соціалістів для позначення будь-якої здорової любові до свого [15, с. 214; 5, с. 41]. Тобто, шовінізму як явища для нього не існувало.

Усі дефініції націоналізму, запропоновані Донцовим, поза певним контекстом не мають великої наукової або ж ідеологічної вартості. Можливо, виняток становить формулювання 1937 року [7, с. 33], яке відображає його глибоке переконання в тому, що націоналізм – це ідеологія, яка дарує визначеність за умов тотальної переоцінки цінностей.

Підводячи підсумок поглядам Донцова на явища нації та націоналізму, слід констатувати той цікавий факт, що до кінця життя (1973 р.) у своїх творах він ніколи не робив посилань на визнаних теоретиків нації та націоналізму, праці яких почали з'являтися в першій половині XX століття. Маються на увазі такі дослідники як Карлтон Дж. Гейз, Ганс Кон, Альфред Коббан, Едвард Карр, Луїс Снайдер, Бойд Шейфер та інші. Цей промовистий факт, так чи інакше, говорить сам за себе. Провідний радянський критик «буржуазного націоналізму» Рем Симоненко стверджував, що ідеї Донцова вплинули на науковий світогляд Г. Кона [28, с. 18]. Ця теза є маловірогідною. Однак, той факт, що визначення націоналізму, запропоноване дослідником у праці «Націоналізм: його значення й історія» [31, с. 10], нагадує численні висловлювання Донцова, заслуговує на увагу.

Висновки і пропозиції. Внесок Донцова в теоретичне осмислення явищ нації та націоналізму в період сформованої ідеології «чинного націоналізму» можна оцінювати по-різному. Або просто стверди ти, що він є незначним. Або, наголосивши на незначущості внеску, все ж визнати, що Донцов як теоретик у галузі досліджень націоналізму мав блискучі задатки, які виявилися в 1913–1921 роках. Згадати хоча б його трактування проблеми виникнення модерного російського націоналізму та зумовленого ним постання модерної російської нації, чи його бачення ролі української нації в процесі перетворення домодерного етнічного субстрату на просторах Російської імперії в модерні утворення.

Зниження рівня теоретичного опрацювання феноменів нації та націоналізму в період сформованої ідеології «чинного націоналізму» було результатом свідомого вибору Донцова на користь побудови псевдонаукової націоналістичної доктрини. Успіх «чинного націоналізму» в 1920-х – 1930-х рр. є найпереконливішим доказом політичної доцільності такого вибору Донцова.

Список літератури:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; [пер. з англ. В. Морозова]. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
2. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку: 1914–1991 / Ерік Гобсбаум; [пер. з англ. О. Мокровольського]. – К.: Альтернативи, 2001. – 543 с.
3. Донцов Д. Воскресеннє мертвих (Перед погребанням деспотичної Росії) / Дмитро Донцов // Шляхи. – 1917. – № 1–2. – С. 103–104.
4. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – Львів, 1991. – 295 с.
5. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій / Дмитро Донцов. – 2-ге вид. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 112 с.
6. Донцов Д. З приводу одної єреси / Дмитро Донцов. – К.: Друкарня 2-ої артілі, 1914. – 59 с.
7. Донцов Д. Клич доби: Твори / Дмитро Донцов. – Львів: Державність, 1994. – 128 с.
8. Донцов Д. Крок вперед / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1926. – Кн. 10. – С. 167–183.
9. 9. Донцов Д. Нарід-бастард / Дмитро Донцов // Генеза. – 1998. – № 1–2. – С. 205–215.
10. Донцов Д. Патріотизм /Дмитро Донцов. – Львів: Квартальник Вістника (ч. 1(9)), 1936. – 63 с.
11. Донцов Д. Петербурський переворот / Дмитро Донцов // Шляхи. – 1917. – № 3–4. – С. 125–133.

12. Донцов Д. Політика прінціпіяльна і опортуністична / Дмитро Донцов. – Львів, 1928. – 56 с.
13. Донцов Д. Росія чи Европа? / Дмитро Донцов. – Лондон: Вид-во Союзу Українців у В. Брітанії, 1955. – 59 с.
14. Донцов Д. Русскій либерализмъ и украинское движеніе / Дмитро Донцов // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 7–16.
15. Донцов Д. Твори / Дмитро Донцов; [упоряд. О. Баган]. – Львів: Кальварія, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – 487 с.
16. Донцов Д. 1927 / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1927. – Кн. 1. – С. 64–78.
17. Донцов Д. Українсько-російська угода та її правний характер / Дмитро Донцов // Шляхи. – 1917. – № 9–10. – С. 558–570.
18. Донцов Д. Українсько-совітські псевдоморфози / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1925. – Кн. 12. – С. 321–336.
19. Донцов Д. Характеристичні постаті російської революції / Дмитро Донцов // Шляхи. – 1917. – № 11–12. – С. 697–705.
20. Донцов Д. Церква і націоналізм / Дмитро Донцов // ЛНВ. – 1924. – Кн. 5. – С. 75–82.
21. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
22. Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет / Сергій Квіт. – К.: Київський університет, 2000. – 260 с.
23. Квіт С. Дмитро Донцов і «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник») на тлі розвитку української літератури і журналістики 20-х – 30-х років. Ідеологічні, естетичні та організаційні принципи. Автореф. дис. … д-ра філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 36 с.
24. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Нью-Йорк: Говерля, 1953. – 305 с.
25. Лісовий В. Культура–ідеологія–політика / Василь Лісовий. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 350 с.
26. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / Василь Лісовий // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 593–626.
27. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет; [пер. з ісп. В. Бурггардта]. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.
28. Симоненко Р. Чорне перо фальсифікаторів. Проти перекручень історії боротьби за Радянську владу на Україні / Рем Симоненко. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1968. – 61 с.
29. Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму / Михайло Сосновський. – Нью Йорк–Торонто: Trident International, Inc., 1974. – 419 с.
30. Чугуєнко М. В. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 / Михайло Віталійович Чугуєнко; Харківський держ. ун-т. – Харків, 1998. – 286 с.
31. Kohn H. Nationalism: its meaning and history / Hans Kohn. – Revised ed. – Princeton–Toronto–New York–London: D. Van Nostrahd Company, Inc, 1965. – 191 p.
32. Smith A.D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / Anthony D. Smith. – London–New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 1998. – 270 p.

Шлихта И.В.
Национальный транспортный университет

ТЕОРИЯ НАЦИИ И НАЦИОНАЛИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДМИТРИЯ ДОНЦОВА (1913–1939 ГОДОВ)

Аннотация
Исследовано теорию нации и национализма в произведениях Дмитрия Донцова 1913–1939 гг. Автор пришла к заключению, что взгляды Донцова на природу нации и национализма имеют научную ценность. Донцов имел огромнейший потенциал как исследователь в сфере студий национализма, но не реализовал его полностью, поскольку выбрал роль идеолога национализма.
Ключевые слова: Дмитрий Донцов, национализм, украинский национализм, нация, украинская нация, студии национализма.

Shlikhta I.V.
National Transport University

THEORY OF NATION AND NATIONALISM IN DMYTRO DONTSOV'S WORKS, 1913–1939

Summary
The article examines theory of nation and nationalism in Dmytro Dontsov's works of 1913–1939. The author argues that Dontsov's remarks on the essence of nation and nationalism are of the scholarly value. Dontsov had a huge potential as a scholar in the field of nationalism studies but did not fully realize it because he chose his role as an ideologist of nationalism.
Keywords: Dmytro Dontsov, nationalism, Ukrainian nationalism, nation, Ukrainian nation, nationalism studies.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 338.242:351.72:330.322

ИНСТРУМЕНТЫ И ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРОЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В ИНФРАСТРУКТУРНЫХ ОТРАСЛЯХ ЭКОНОМИКИ

Бондарь Н.Н.
Национальный транспортный университет

Рассмотренные вопросы, связанные с предоставлением государственной поддержки проектам государственно-частного партнерства в инфраструктурных отраслях экономики. Определены наиболее распространенные в мировой практике инструменты и формы государственной поддержки проектов ДПП, а также систематизированные принципы ее предоставления. Предложенная концептуальная схема принятия правительством решений о предоставлении государственных гарантий проектам ДПП в отраслях инфраструктуры.
Ключевые слова: государственно-частное партнерство, инфраструктура, государственные гарантии, риски проектов государственно-частного партнерства, государственная поддержка проектов ГЧП.

Постановка проблемы. Сегодня для решения общественно важных задач все большее число стран начинает привлекать механизм партнерских взаимодействий государства и частного бизнеса, получивший в мировой практике название государственно-частного партнерства (ГЧП). Решение таких задач связано, как правило, с развитием инфраструктурных отраслей, в частности транспорта, жилищно-коммунального хозяйства, образования, медицины и других, эффективность функционирования которых не только влияет на благосостояние и качество жизни населения, но и создает предпосылки для активизации инвестиций и повышения производительности в отраслях материального производства.

Из-за высоких рисков, обусловленных значительными объемами соответствующих инвестиций, длительными сроками их реализации, влияющими на текущую стоимость ожидаемых денежных потоков, а также государственным регулированием тарифов (цен) на услуги инфраструктурных отраслей, изменениями в законодательно-нормативной базе реализация таких проектов невозможна без соответствующей поддержки со стороны государства.

Как показала мировая практика, предоставление проекту ГЧП чрезмерной или недостаточной государственной поддержки вызывает либо отсутствие интереса к эффективности у частного партнера, что приводит к неэффективности проекта в целом, либо остановку проекта по причине передачи частному партнеру слишком большого уровня рисков.

Активное внимание к механизму ГЧП, имеющее место в постсоветских странах, объясняет необходимость изучения инструментов и форм государственной поддержки проектов партнерских взаимодействий государства и частного бизнеса, применяемых в практике более опытных стран.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы предоставления государственной поддержки проектам ГЧП стали предметом исследования многих зарубежных специалистов. Так, инструменты государственной поддержки проектов ГЧП исследованы в работах известных специалистов Всемирного банка T.C. Irwin [7, 8], В. Варнавского [2]. Формы государственной поддержки ГЧП в отраслях инфраструктуры являются предметом исследования Dailami M. и Klein M. [5]. В работе Brandao L.E.T. и Saraiva E. обоснованы размеры необходимой государственной поддержки для обеспечения финансовой устойчивости проектов ГЧП [4]. Риски государства, обусловленные предоставлением им гарантий по проектам ГЧП, стали предметом изучения C.M. Lewis и A. Mody [9].

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В постсоветских же странах пока отсутствуют подобные глубокие аналитические исследования, прежде всего, из-за недостаточности опыта реализации проектов ГЧП. В то же время, с ростом заинтересованности органов власти к использованию механизма ГЧП, возникает потребность в изучении мирового опыта предоставления государством различных форм и инструментов поддержки соответствующих инвестиционных проектов.

Цели статьи. Целью исследования является изучение основных направлений, форм и инструментов воздействия государства на обеспечение успешной реализации проектов ГЧП, систематизацию основных принципов предоставления государственной финансовой поддержки проектам ГЧП и разработку рекомендаций для правительства Украины процедуры принятия решений о предоставлении государственных гарантий проектам ГЧП.

Изложение основного материала исследования. Исследование мировой практики применения механизма ГЧП предполагает использование соответствующей статистической базы данных. Во время сбора необходимой информации была выявлена существенная проблема, а именно: отсутствие единой международной статистической методологии привело к тому, что в различных странах по-разному формируются базы данных об инвестициях, осуществленных на основе ГЧП. При этом одна и та же организационная форма партнерских взаимодействий государства и частного бизнеса в разных странах может иметь или не иметь статуса государственно-частного партнерства. Например, в Австрии, Германии, Южной Африке и ряде других стран к ГЧП относят аутсорсинг, в то время как в Великобритании он категорически таковым не признается. Кроме того, отдельные статистические базы ГЧП содержат информацию только об инвестициях по завершенным проектам, о реализуемых же проектах информация отсутствует. Все это затрудняет сбор информации для анализа практического опыта применения механизма ГЧП.

Поэтому исследование опыта реализации проектов ГЧП в инфраструктурных отраслях проводилось на основе статистической базы Всемирного банка, составленной по развивающимся странам. В таблице 1 приведена информация о количестве проектов ГЧП со статусом: отменен, проблемный

© Бондарь Н.Н., 2014

Таблица 1

Распределение проектов ГЧП по регионам и статусу (1990-2012)

Регион	Статус проекта			Всего
	отменен	проблемный	заключен	
Восточная Азия и Тихоокеанский регион	72	10	36	118
Европа и Центральная Азия	33	1	17	51
Латинская Америка и Карибский бассейн	90	43	63	196
Ближнего Востока и Северной Африки	6	0	10	16
Южной Азии	9	4	16	29
К югу от Сахары	35	14	41	90
Всего	245	72	183	500

Источник: разработана автором по данным [11]

Таблица 2

Распределение проектов, признанных неудавшимися, по отраслям инфраструктуры (1990-2012)

Отрасли инфраструктуры	Количество проектов	Доля в общем объеме инвестированного в отрасль капитала
Водоснабжение и канализация	63	32%
Транспорт	77	6%
Связь	59	3%
Энергия	118	5%
Всего	317	46%

Источник: разработана автором по данным [11]

и заключен (т.е. реализуемый без существенных трудностей) в течение 1990-2012 годов.

К неудавшимся проектам относятся те, которые были отменены и проблемные. Их общее количество составляет 317 проектов либо 63 процента от общего количества рассматриваемых проектов. В таблице 2 представлено распределение этих проектов по отраслям инфраструктуры.

Наибольшее количество проектов, признанных неудавшимися, приходится на энергетический сектор экономики (118 проектов), в то время как наибольший объем безвозвратно потерянных инвестиций наблюдается в секторе водоснабжения и канализации (32%).

К основным причинам неудач реализации значительного количества проектов ГЧП следует отнести следующие: 1) несоответствие требованиям существующей институциональной среды; 2) недостатки, имевшие место при разработке проектов (технические ошибки, неправильное определение спроса в будущем, недооценка рисков и пр.); 3) передача слишком высоких рисков частному сектору; 4) принятие государством на себя чрезмерных обязательств (рисков) по проектам ГЧП и др.

Указанные причины обусловлены отсутствием эффективной государственной политики, направленной на создание условий для успешной реализации партнерских взаимодействий государства и частного бизнеса в инвестиционном обеспечении развития отраслей инфраструктуры.

Исследование факторов успешности проектов, проведенное специалистами МВФ, позволило выделить следующие основные направления влияния правительств на обеспечение реализации проектов ГЧП [6]: 1) формирование необходимой правовой и институциональной среды, создание благоприятного инвестиционного климата в стране; 2) непосредственное участие государством в организационной структуре проектной компании, реализующей проект ГЧП; 3) финансовая поддержка проектов ГЧП.

Инструментами финансовой поддержки проектов ГЧП со стороны государства являются [3]: 1) субсидии; 2) финансовые инструменты (приобретение правительствами акций, облигаций проектной компании); 3) гарантии.

Государственная поддержка проектов ГЧП может предоставляться в разных формах. К основным формам государственной поддержки проектов ГЧП относятся (рис. 1):

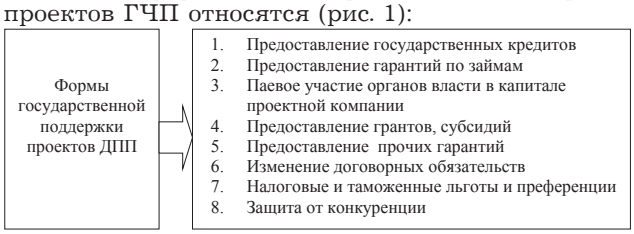

Рис. 1. Формы государственной поддержки проектов ГЧП

Источник: Разработан автором

1) Предоставление государственных займов. Такие займы могут предоставляться на условиях: а) беспроцентных или низких процентных ставок для снижения общих расходов по финансированию проекта; б) предоставления государством субординированных займов; в) доступности займов для всех участников проекта или временной доступности для компании, реализующей проект, при наступлении основных рисков проекта.

2) Предоставление гарантий по займам, привлеченным проектной компанией ГЧП. Правительство принимает на себя обязательства погасить любой краткосрочный дефицит проектной компании, связанный с основными платежами и выплатой процентов при условии наступления заранее обусловленных ситуаций.

3) Долевое участие. Прямое или опосредованное участие государства в проекте гарантирует поддержку его реализации, а также способствует достижению более благоприятного соотношения между собственным капиталом и долговыми обязательствами.

4) Предоставление субсидий. Может иметь место в случаях отсутствия рентабельности проектной компании, реализующей проект ГЧП, и принимать формы [10]: а) тарифных субсидий,

предоставляемых для поддержания уровня дохода проектной компании ГЧП, когда полученные от проекта доходы снижаются ниже установленного минимального уровня; б) субсидий, предоставляемых для покрытия разницы между полной коммерческой стоимостью и величиной реальных полученных от потребителей платежей с целью сохранения стимулов для эффективности частного сектора в проекте ГЧП; в) субсидий, принимающих форму прямых выплат проектной компании ГЧП в виде единовременной выплаты или многократных платежей, уплачиваемых дополнительно к доходам такой компании.

5) Другие государственные гарантии. Основными из них являются: а) гарантии активов (при наступлении определенных условий правительство обязуется выкупить у частного партнера объект по цене, обеспечивающей последнему минимальную или согласованную заранее доходность); б) гарантии дохода (правительство гарантирует частному партнеру доходы на минимально допустимом уровне рентабельности в случае, если фактически полученный доход таковую не обеспечивает); в) гарантии обменного курса (в случае, если новый курс валюты превышает определенный порог, правительство компенсирует частной компании рост расходов, связанных с обменом валют); г) гарантии продления срока концессии (правительство может продлить срок концессии в случае, когда прибыль частного партнера становится ниже определенного уровня).

6) Изменение договорных обязательств. Является необходимым для пересмотра условий стимулирования частных партнеров по проектам ГЧП с длительным сроком реализации с учетом новых экономических, социальных, политических изменений в стране.

7) Налоговые и таможенные льготы и преференции. Их использование должно быть обоснованным и применяться, если они действительно способствуют реализации проекта или необходимы для привлечения инвесторов. Такими специальными режимами могут быть: а) освобождение от корпоративного налога на прибыль в течение периода действия концессии; б) освобождение от налога на доходы физических лиц – иностранных работников, работающих по проекту; в) освобождение или снижение ставки налога на недвижимость; г) освобождение или снижение ставки налога на импорт оборудования, сырья и строительных материалов, а также на эксплуатацию и техническое обслуживание проекта; д) налоговые льготы на роялти; е) возврат долга иностранным инвесторам, инвестирующим свою прибыль в новые проекты, направленные на развитие инфраструктуры в стране, где реализуется основное концессионное соглашение; ж) сокращение базы налогообложения с учетом реальной стоимости и конкретных расходов на электроэнергию, воду, транспорт; з) списание по налоговым обязательствам в форме обесценивания активов или амортизации.

8) Защита от конкуренции. В этом случае государство гарантирует проектной компании ГЧП, что в течение определенного времени на определенной территории не будет реализован ни один конкурирующий проект, и ни одно государственное учреждение не будет конкурировать с этой компанией непосредственно или через концессионера. Ограничениями использования этой формы поддержки является необходимость соблюдения требований законодательства о конкуренции, а также условий международных (региональных) соглашений.

Предоставление отдельных форм финансовой поддержки часто приводит к увеличению нагрузки на бюджет страны (региона), из-за чего возникает потребность в мониторинге объемов обязательств, принимаемых на себя государственным партнером с тем, чтобы он был способен их выполнять, не увеличивая нагрузку на налогоплательщиков.

Исследование мировой практики государственной финансовой поддержки (ГФП) проектам ГЧП дало возможность сформулировать следующие принципы ее предоставления:

· ГФП должна обеспечивать лучшее соотношение цены и качества услуг, которые будут получены в результате реализации проекта;

· ГФП должна сохранять стимулы для тщательной оценки инвестиционных проектов частными партнерами и их эффективной работы;

· правительства должны избегать скрытых обязательств по проектам ГЧП и не пытаться спасать все без исключения проекты ГЧП на любой стадии их реализации. Все участники проекта должны заранее знать, в каком случае, в каком размере и на каких условиях правительство окажет поддержку проекта;

· ГФП должна происходить по определенным правилам, поскольку влечет за собой необходимость управления рисками и дополнительные обязательства правительства;

· отдельные виды ГФП, в частности, государственные гарантии, должны предоставляться на платной основе. Объяснением этому является следующее: 1) принимая на себя соответствующие риски, правительство выступает как страховщик; 2) платность государственных гарантий позволяет проектным компаниям выбирать варианты их привлечения; 3) взимание платы за государственные гарантии создает определенные стимулы для конкуренции на финансовом рынке; 4) взимание платы за государственные гарантии создает определенные стимулы для проектной компании по оптимизации источников ее финансирования.

· перед предоставлением государственных гарантий правительство должно определиться с рядом ключевых вопросов, в частности: 1) кто будет платить за предоставленные государственные гарантии; 2) когда взимать плату за предоставленные государственные гарантии (в течение периода эксплуатации или после окончания проекта); 3) определение размера платы за предоставление государственные гарантии.

· государственные гарантии должны быть ограничены по объемам и продолжительности срока их предоставления. При этом следует учитывать, что: 1) более активным предоставление государственных гарантий может быть на ранних стадиях проектов ГЧП, когда существует большая неопределенность относительно результатов проекта; 2) потребность в правительственной поддержке проектов ГЧП существует не на всех фазах реализации проекта; 3) поддержка в виде государственных гарантий должна носить возвратный характер.

Следует указать, что предоставление финансовой поддержки в виде государственных гарантий имеет большое значение не только для проекта ГЧП, но и для правительства. По причине условности (то есть исполнения государством в случае наступления обстоятельств, оговоренных условиями предоставления) государственные гарантии могут иметь существенное влияние на государственные финансы в будущем. Поэтому предоставляемые

государственные гарантии должны быть тщательно оценены и учтены в бюджете страны (региона).

Предоставление государственных гарантий часто ограничивается и законодательными требованиями, такими как национальные или международные, например, европейские, положения. Так, в странах ЕС предоставление государственных гарантий проектам ГЧП может осуществляться только при условии согласования с Европейской комиссией. При этом страны, находящиеся в условиях предоставления санкционированных льгот (помощи) от ЕС предоставлять такую поддержку не могут. Главным же принципом предоставления государственной помощи проектам ГЧП в странах Европейского Сообщества является получение коммерческих преимуществ от проекта (другими словами, соблюдение «принципа инвестора в рыночной экономике»). Предоставление государственных гарантий проектам ГЧП автоматически рассматривается как государственная помощь, и может происходить только, если [10]: 1) заемщик не находится в финансовом затруднении; 2) государственные гарантии предоставляются только для конкретной операции (этапа) проекта с определенным размером суммы и срока действия во времени; 3) сумма предоставленных государственных гарантий не должна покрывать более 80% непогашенного кредита или иного финансового обязательства по проекту ГЧП; 4) стоимость государственных гарантий должна определяться на рыночной основе.

Поскольку предоставление каких-либо государственных гарантий влечет финансовый риск для государства, которым необходимо управлять, вся информация о них должна быть централизована, а в решении вопросов их предоставления главную роль должно выполнять министерство финансов страны.

Процедура принятия решений о предоставлении правительством государственных гарантий должна предусматривать ряд действий, позволяющих реально оценить потребность в таких гарантиях, оценить их объемы, получить прогноз ожидаемых последствий для правительства и разработать ряд предупредительных мер по устранению возможного негативного влияния на бюджет. В целом, схема принятия правительством решений о предоставлении государственных гарантий должна включать следующие этапы (рис. 2):

Этап 1. Установка конфигурации и ограничений для государственных гарантий. Решаются задачи: 1) определение конфигурации государственных гарантий – их предоставление в пределах конкретной программы ГЧП или в рамках конкретного проекта ГЧП; 2) идентификация проблем, на решение которых предоставляются государственных гарантий; 3) определение границ рисков, подпадающих под покрытие государственных гарантий; 4) оценка соотношения цены и качества государственных гарантий; 5) сравнение с другими формами правительственного вмешательства в проект (инвестиционными грантами, кредитными линиями, налоговыми льготами); 6) определение границ предоставления государственных гарантий с точки зрения ограничения политических рисков.

Этап 2. Установление правил предоставления государственных гарантий. Предусматривается: 1) установление критериев соответствия проектов ГЧП для получения государственных гарантий; 2) установление основных условий предоставления государственных гарантий программам и отдельным проектам ГЧП из соответствующих программ; 3) привлечение к принятию решений заинтересованных лиц из правительства, к компетенции которых относятся вопросы одобрения проектов ГЧП и проектов бюджетов; 4) четкое установление правительственного органа, предоставляющего государственные гарантии; 5) четкая идентификация и структуризация потенциальных получателей государственных гарантий; 6) установление проектных фаз реализации проекта ГЧП, в ходе которых могут предоставляться государственные гарантии; 7) обеспечение сохранения стимулов для инвесторов качественно управлять рисками, на которые они могут влиять; 8) сохранение определенного уровня риска кредиторам во избежание их недобросовестности; 9) составление планов предоставления государственных гарантий.

Этап 3. Проведение переговоров по предоставлению государственных гарантий. Предполагает: 1) привлечение высококвалифицированных специалистов или консультантов; 2) оптимизацию сроков процедуры проведения переговоров; 3) изучение проблем отношений между кредиторами проекта ГЧП и влияния предоставления государственных гарантий на преимущества отдельных кредиторов; 4) ранжирование требований кредиторов относительно первоочередности предоставления им государственных гарантий.

Этап 4. Определение платы за предоставление государственных гарантий. Предусматривается: 1) привлечение высококвалифицированных специалистов или консультантов; 2) установление стоимости предоставления государственных гарантий с учетом административных расходов и премии за принимаемый правительством риск; 3) установление круга лиц – плательщиков и сроки уплаты платежей за предоставленные государственные гарантии; 4) установление соответствия размера платы за предоставленные государственные гарантии действующей политике поддержки ГЧП.

Рис. 2. Концептуальная схема порядка принятия правительством решений о предоставлении государственных гарантий

Источник: [1]

Этап 5. Составление бюджета и учет предоставления государственных гарантий. Предполагает: 1) установление порядка учета и планирования предоставления государственных гарантий; 2) полное раскрытие в бюджете страны (региона) обязательств, принятых правительством в результате предоставления государственных гарантий и обеспечения публичности этой информации; 3) обеспечение централизованного управления государственными гарантиями со стороны министерства финансов или другого уполномоченного им лица; 4) проверка совместимости предоставленных государственных гарантий с ограничениями государственного бюджета.

Этап 6. Законодательное и нормативное регулирование предоставления государственных гарантий. Предполагает: 1) обеспечение соответствия предоставленных государственных гарантий действующему законодательству; 2) проверку на ранних стадиях соответствии проекта предоставления государственных гарантий регулирующим положениям предоставления государственной помощи; 3) закрепление вопросов, связанных с предоставлением государственных гарантий, в договоре проекта или дополнительных соглашениях.

Этап 7. Управление предоставленными государственными гарантиями. Предусматривает ведущую роль в управлении государственными гарантиями министерству финансов.

Выводы и предложения. Как видим, вопросы государственной поддержки проектов ГЧП являются сложными и многоаспектными. Успешность реализации правительственной политики привлечения частных инвестиций для развития инфраструктурных отраслей зависит от последовательности и обоснованности предоставления им поддержки. Систематизированные автором принципы предоставления государственной финансовой поддержки проектам ГЧП дают возможность снизить риск неудачи таких проектов, а последовательное выполнение предложенной «технологической карты» рассмотрения и принятия правительством решений, связанных с предоставлением государственных гарантий проектам ГЧП и последующего управления ими позволит оптимизировать бюджетную нагрузку.

Список литературы:

1. Бондар Н.М. Державні гарантії по проектах державно-приватного партнерства на транспорті / Н. М. Бондар // Вчені записки Університету «КРОК» / Ун-т економіки та права «КРОК». Вип.1 (1997). – Вип. 31. – К., 2012. – С. 13-20.
2. Варнавский В.Г. Партнерство государства и частного сектора: формы, проекты, риски / В. Г. Варнавский. – РАН; Институт мировой экономики и международных отношений. – М. : Наука, 2005. – 315 с.
3. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства. Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. – Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк и Женева, 2008. – 128 с.
4. Brandao LET The option value of government guarantees in infrastructure projects / L. E. T. Brandao, E. Saraiva. // Construction Management and Economics (November 2008) 26. – С. 1171-1180.
5. Dailami M. and Klein, M. (1997) Government support toprivate infrastructure projects in emerging mark ets / Dailami M., Klein, M. – in Irwin T. Dealing with Public Risk in Private Infrastructure / Irwin T., Klein M., Perry, GE and Thobani, M. (Eds), WorldBank, Washington, DC, 1997. – С. 21-42.
6. Hammami Mona, Jean-Francois Ruhashyankiko and Etienne B. Yehoue, 2006, «Determinants of Public-Private Partnerships in Infrastructure», IMF Working Paper, WP/06/99. (Washington: International Monetary Fund).
7. Irwin T. Dealing With Public Risk in Private Infrastructure / Timothy Irwin. – World Bank Publications, 1997 – 155 pp.
8. Irwin T. Government guarantees: allocating and valuing risk in privately financed infrastructure projects / Timothy C. Irwin. – The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank. – 2007. – 230 pp.
9. Lewis C.M. Risk Management Systems for Contingent Infrastructure Liabilities / Christopher M. Lewis, Ashoka Mody. – Finance, Private Sector, and Infrastructure Network. The World Bank Group. – № 149, August, 1998. – 4 pp.
10. State Guarantees in PPPs. A Guide to Better Evaluation, Design, Implementation and Management / European Commission, Directorate General Regional Policy (May 2011). http://www.eib.org/epec/resources/epec-state-guarantees-in-ppps-public.pdf
11. The World Bank Group. Private Participation in infrastructure Projects Database (пер. с англ. автора), 2013, http://ppi.worldbank.org/explore/ppi_exploreSector.aspx?sectorID=3 (дата захода на сайт 01.07.2014)

Бондар Н.М.
Національний транспортний університет

ІНСТРУМЕНТИ І ФОРМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В ІНФРАСТРУКТУРНИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ

Анотація
Розглянуті питання, пов'язані з наданням державної підтримки проектам державно-приватного партнерства в інфраструктурних галузях економіки. Визначені найбільш поширені у світовій практиці інструменти й форми державної підтримки проектів ДПП, а також систематизовані принципи її надання. Запропонована концептуальна схема прийняття урядом рішень про надання державних гарантій проектам ДПП у галузях інфраструктури.
Ключові слова: державно-приватне партнерство, інфраструктура, державні гарантії, риски проектів державно-приватного партнерства, державна підтримка проектів ГЧП.

Bondar N.M.
National Transport University

TOOLS AND FORMS OF THE STATE SUPPORT OF PROJECTS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN INFRASTRUCTURAL INDUSTRIES OF ECONOMY

Summary
The questions connected with granting of the state support to projects of public-private partnership in infrastructural industries of economy are considered. On the basis of studying of the international practice most widely applied tools and forms of the state support of projects PPP are specified, and also principles of its granting are systematized. The conceptual scheme of accepting is offered by the government of decisions on granting of the state guarantees to projects PPP in infrastructure industries.
Keywords: public-private partnership, an infrastructure, the state guarantees, risks of projects of public-private partnership, the state support of projects PPP.

УДК 657

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИТРАТ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Булат Г.В., Гайдар П.Е.
Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут

Досліджено класифікаційні ознаки витрат в різних сферах діяльності. Доведено доцільність виділення різних витрат, з метою побудови ефективної системи управління та аналізу. Визначено напрямки удосконалення класифікації витрат.
Ключові слова: витрати, класифікація, види витрат, види діяльності, управління.

Постановка проблеми. В умовах обмеженості фінансових ресурсів всі зусилля підприємств спрямовуються на зниження витрат. Саме витрати виступають центральною категорією обліку суб'єктів різних галузей. Від правильної організації їх обліку, створеної системи управління ними залежить кінцевий фінансовий результат діяльності господарюючого суб'єкта.

На сьогоднішній день можливості впливати на величину витрат в площині фінансового обліку є дещо обмеженими. Саме тому, все більше підприємств воліють застосовувати елементи управлінського обліку витрат у своїй діяльності. Перш за все – це стосується поділу витрат за різними ознаками, що дозволяє сформувати ефективну систему управляння витратами та їх аналізу на підприємстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання класифікації витрат ось уже тривалий час не перестають привертати увагу науковців. Варто виділити праці Бутинця Ф.Ф. [1], Канаки Й.В. [3], Макарука Ф. [5], Козаченко Г.В. [4], Нападовської Л.В. [6], Новодворської В.В. [7], Паскалової А.Г. [8], Рябенко Г.М., Резніченко Ю.С. [11] та ін.. Дослідження в даній сфері, в основному, побудовані на принципі «різні витрати для різних цілей», який є досить актуальним і в сучасних умовах господарювання.

Метою статті є дослідження різних видів витрат з метою формування системи управління ними в умовах ринкових перетворень та виділення податкових витрат в окрему групу.

Виклад основного матеріалу досліджень. Витрати підприємства є ключовою категорією не лише в сфері обліку, а й аналізу, управління, аудиту, планування тощо. В різних галузях економіки виділяються різні витрати, що дає можливість ефективно провадити діяльність та забезпечувати максимальні прибутки.

У фінансовому обліку витрати класифікуються за видами діяльності (таблиця 1) та елементами.

Таблиця 1

Класифікація витрат за видами діяльності

Вид діяльності	*Вид витрат*
Операційна діяльність	Собівартість реалізованої продукції, товарів, робіт, послуг
	Загальновиробничі витрати
	Адміністративні витрати
	Витрати на збут
	Інші операційні витрати
Фінансова діяльність	Фінансові витрати
Інвестиційна діяльність	Втрати від участі в капіталі
	Інші витрати

Джерело: [10]

Дана класифікація витрат є доречною, оскільки дозволяє проаналізувати склад і структуру витрат в розрізі видів діяльності підприємства та використовується для складання звіту по фінансові результати. Однак, як показує практика, такий поділ витрат є недостатнім, оскільки не задовольняє потреби користувачів в інформації стосовно усіх можливих витрат підприємства. Тому, науковці розробляють інші класифікації витрат.

Найпоширенішою є класифікація витрат залежно від цілей управління за трьома напрямами:

– витрати для визначення собівартості продукції і отриманого прибутку, оцінки запасів;

– витрати для прийняття управлінських рішень і планування;

– витрати для здійснення процесу контролювання і регулювання.

© Булат Г.В., Гайдар П.Е., 2014

Таблиця 2

Класифікація витрат для різних рівнів управління підприємством

№ з/п	Ознака	Рівень управління		
		стратегічний	поточний	оперативний
1	Важливість під час підготовки рішень	Релевантні, нерелевантні		
2	Можливість планування	Плановані, неплановані		
3	Можливість вибору	Дійсні, можливі		
4	Сфера виникнення	Виробничі, невиробничі		
5	Рівень усереднення	Маржинальні, середні		-
6	Залежність від обсягу виробництва	Умовно-змінні та умовно-постійні, змінні та постійні		-
7	Ступінь регулювання	-		Регульовані, частково регульовані, слабкорегульовані
8	Період виникнення	-		Поточні, минулих періодів, майбутніх періодів

Джерело: [3]

Дану класифікацію витрат підтримує і Пилипенко К.А. [9]. Науковець вважає, що запропонована класифікації витрат дає можливість отримати повну інформацію про витрати, що дозволяє проводити поглиблений і ґрунтовний їх аналіз, планування та контроль.

Досліджуючи іншу сферу народного господарства – виробництво стінових матеріалів, Канак Й.В. виділяє інші види витрат (таблиця 2).

Паскалова А.Г., досліджуючи питання контролінгу, пропонує класифікувати витрати відповідно до його завдань та функцій:

1. За участю у прийнятті рішень;
2. Відповідно до плану, прогнозованого періоду та затверджених норм;
3. Враховуючи потреби обліку, контролю та аналізу;
4. За процесами калькулювання витрат;
5. За сферами мотивації та регулювання тощо.

Запропонована класифікація використовується і при вивченні діяльності ринків [5].

Козаченко Г.В. та Погорелов В.С. стверджують, що запропоновані класифікації витрат не дають можливості пов'язати зазначені витрати з їх доходами. Тому, авторами пропонується виділяти відшкодовані і невідшкодовані, визначені, ймовірні і невизначені види витрат [4].

Новодворська В.В., вивчаючи сферу ресторанного господарства, розробила класифікацію витрат даних суб'єктів господарювання, що носить комплексний характер, і включає ознаки за:

- видами діяльності;
- економічними елементами;
- статтями витрат;
- ступенем реагування на зміну обсягів діяльності;
- періодами (поточного, майбутнього);
- центрами відповідальності (дільниця, кухня);
- ступенем однорідності;
- можливістю контролювати (контрольовані, неконтрольовані);
- принципом організації управління (планові, позапланові) [7].

Проаналізувавши запропоновані класифікації витрат можна зробити висновок, що усі витрати є схожими, ознаки класифікації повторюють одна одну. Однак, вони мають право на існування, оскільки дозволяють в межах обраного виду діяльності вести детальну аналітику витрат та забезпечувати контроль за повнотою та ефективністю використання ресурсів. Все це забезпечує можливість побудови ефективної системи управління не лише витратами, а й підприємством в цілому.

Проте, на сьогодні в Україні обов'язковими є два види обліку: бухгалтерський та податковий. При цьому, як свідчить практика, зазвичай бухгалтерська служба більше уваги приділяє саме веденню податкового обліку, оскільки за заниження оподатковуваного прибутку передбачаються значні штрафні санкції. Тому, цілком логічним є виділення з поміж усіх класифікацій класифікації витрат за видами обліку: бухгалтерські та податкові витрати. Дані витрати будуть притаманні для усіх сфер діяльності та усіх суб'єктів господарювання, незалежно від того, яку систему оподаткування вони обрали.

Виділення податкових витрат є досить важливим в умовах ринкових перетворень в Україні. Їх заниження або завищення негативно позначиться на діяльності суб'єкта господарювання, тому потребує детального обліку, аналізу та контролю.

Висновки. Отже, класифікаційних ознак може бути безліч, відповідно до цього і видів витрат. Питання управління витратами підприємства надзвичайно актуальне в сучасних умовах переходу українських підприємств до ринкових умов господарювання. Конкретні параметри класифікації й обліку витрат підприємства визначаються як економічними та юридичними, так і організаційними та технологічними умовами, а також компетентністю керівників і, відповідно, їхніми потребами в управлінській інформації. Класифікація витрат за принципом «різні витрати для різних цілей» дає змогу менеджерам ефективно керувати ними та досягати поставленої мети діяльності підприємства.

Виділення податкових витрат з поміж інших дозволить мінімізувати втрати підприємства від можливих помилок при веденні податкового обліку.

Список літератури:

1. Бутинець Ф.Ф. Витрати виробництва та їх класифікація для потреб управління / Ф.Ф. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2012. – Вип. 1(22). – С. 11-18.
2. Гоголь М.М., Садченко О.В. Особливості класифікації витрат при удосконаленні системи управлінського обліку на вертикально-інтегрованих підприємствах / М.М. Гоголь, О.В. Садченко // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. – 2012. – Т. 17. Вип. 2. – С. 38-44.
3. Канак Й.В. Внутрішньогосподарський (управлінський) облік витрат і доходів на підприємствах із виробництва стінових матеріалів [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.06.04 / Й.В. Канак. – Львів, 2003. – 23 с.

4. Козаченко Г.В., Погорелов Ю.С. Удосконалення класифікації витрат підприємства / Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 2. – С. 81-85.
5. Макарук Ф. Класифікація витрат ринків / Ф. Макарук // Економічний аналіз. – 2010. – Вип. 6. – С. 116-118.
6. Нападовська Л.В. Управлінський облік : [монографія] / Л.В. Нападовська. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2000. – 450 с.
7. Новодворська В.В. Облік і контроль витрат у громадському харчуванні в умовах ринкової економіки [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.06.04 / В.В. Новодворська. – Київ, 2004. – 21 с.
8. Паскалова А.Г. Класифікація витрат підприємства відповідно до функцій та завдань контролінгу / А.Г. Паскалова // Бізнесінформ. – 2013. – № 2. – С. 212-217.
9. Пилипенко К.А. Оцінка методів обліку витрат і калькулювання собівартості в управління виробництвом сільськогосподарської продукції. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/3.2/95.pdf
10. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»: затв. Наказом Міністерства фінансів України від 31.12.99 № 318 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://buhgalter911.com/Res/PSBO/PSBO16.aspx.
11. Рябенко Г.М., Резніченко Ю.С. Щодо економічної сутності витрат та їх класифікації / Г.М. Рябенко, Ю.С. Резніченко // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6 [44]. – С. 319-321.

Булат Г.В., Гайдар П.Э.
Хмельницкий кооперативный торгово-экономический институт

КЛАССИФИКАЦИЯ РАСХОДОВ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Аннотация
Исследованы классификационные признаки затрат в различных сферах деятельности. Доказана целесообразность выделения различных расходов, с целью построения эффективной системы управления и анализа. Определены направления совершенствования классификации расходов.
Ключевые слова: расходы, классификация, виды затрат, виды деятельности, управления.

Bulat G.V., Gaidar P.E.
Khmelnytskyi Cooperative Trade-economic Institute

CLASSIFICATION OF COSTS IN THE ENTERPRISE MARKET TRANSFORMATION

Summary
Investigated classification features costs in different areas. The expediency of different allocation of costs to build an efficient system management and analysis. Directions improving the classification of costs.
Keywords: costs, classification, types of costs, activities and management.

УДК 351.84

ПІДХОДИ ДО РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Булат Г.В., Федчишина Н.І.
Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут

Досліджено сутність соціального страхування та його види. Проаналізовано окремі види державного соціального страхування. Обґрунтовано необхідність реформування системи соціального страхування в Україні.
Ключові слова: соціальне страхування, соціальний захист, соціальне забезпечення, реформування, адресна допомога.

Постановка проблеми. Інтеграція України у світове співтовариство вимагає значних структурних перетворень не лише в сфері права, економіки, управління, а й в системі соціального захисту населення. Створення адекватної такої системи зумовлене правом працівників на матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби і втрати працездатності. Дані норми закріплені Конституцією України і забезпечуються широким розвитком мережі соціального страхування за рахунок держави. Однак, спад економіки, дефіцит фінансових ресурсів не дають можливості органам соціального страхування в повній мірі виконувати свої функції. Тому виникає потреба у реформуванні системи соціального страхування, враховуючи практику зарубіжних країн та реальну економічну ситуацію в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми соціального захисту населення неодноразово привертали увагу вітчизняних вчених. Зокрема, лише за останні роки варто виділити праці Стецюк Т.І. [9], Петрученко Л.Ю. [6], Олієвської М.Г. [4], Ботвиновської О.Л. [1], Вольської А.О. [3] та ін. Зокрема, у роботі Вольської А.О. розглядається сучасна система соціального страхування, але не пропонується дієвих механізмів її вдосконалення [2, с. 358]. Петрученко Л.Ю. розглядає еволюційні етапи соціального страхування через призму контролю за діяльністю діючих органів адміністрування [7, с. 73]. Ботвиновська О.Л. та Стецюк Т.І. зосередили свою увагу на окремих видах соціального захисту населення [1, 9].

Аналіз літературних джерел вказує на відсутність комплексного підходу щодо докорінного реформування системи соціального страхування в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження основних напрямків реформування системи соціального страхування, враховуючи потреби та можливості українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день питання соціального страхування та соціального захисту населення в Україні регулюються низкою законодавчих актів, першочерговим з яких виступає Закон «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Відповідно до даного закону, загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються

Таблиця 1

Видатки державного бюджету України на соціальний захист та соціальне забезпечення у 2009-2012 рр.

Показник	Роки							
	2009		2010		2011		2012	
	План, млрд. грн.	Виконано, %	План, млрд. грн.	Виконано, %	План, млрд. грн.	Виконано, %	План, млрд. грн.	Виконано, %
Соціальний захист та соціальне забезпечення	**53,9**	**95,6**	**71,0**	**97,6**	**64,4**	**98,7**	**77,4**	**97,3**
Соціальний захист на випадок непрацездатності	0,6	92,5	0,7	93,3	0,8	85,7	1,2	91,7
Соціальний захист пенсіонерів	49,0	97,8	64,8	98,9	58,3	100,0	64,5	100,0
Соціальний захист ветеранів війни та праці	0,4	99,1	0,6	97,2	0,6	99,6	0,8	100,0
Соціальний захист сім'ї, дітей та молоді	0,1	97,4	0,4	94,1	0,3	96,1	0,0	1000,0
Соціальний захист безробітних	0,0	96,2	0,0	22,8	0,0	78,9	0,4	100,0
Допомога у вирішенні житлового питання	1,0	28,2	1,6	52,9	1,3	54,3	1,5	73,3
Допомога на утримання житла	0,0	-	0,0	-	0,0	-	-	-
Допомога на забезпечення житлом	1,0	28,2	1,6	52,9	1,3	54,3	-	-
Соціальний захист інших категорій населення	2,4	89,6	2,5	98,5	2,6	98,1	8,8	81,8
Дослідження і розробки у сфери соціального захисту	0,0	98,6	0,0	98,3	0,0	98,1	0,02	100,0
Інша діяльність у сфері соціального захисту	0,4	19,6	0,4	68,3	0,3	93,4	0,1	60,0

Джерело: [10]

© Булат Г.В., Федчишина Н.І., 2014

шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі – роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом [5].

Виділяють декілька видів загальнообов'язкового державного соціального страхування:

– пенсійне страхування;

– страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням;

– медичне страхування;

– страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;

– страхування на випадок безробіття;

– інші види страхування, передбачені законами України.

В рамках визначених видів страхування держава має забезпечити певну систему страхування, яка, в свою чергу, повинна бути відкритою, прозорою, доступною та недорогою. Сьогодні фінансування такої системи здійснюється за рахунок соціальних відрахувань та податків (таблиця 1).

Одним із видів дієвої системи страхування є медичне страхування. Для створення обов'язкової системи медичного страхування необхідно забезпечити всеохопленість верств населення. Система медичного страхування має стати невід'ємною частиною національної системи соціального страхування. Для адміністрування та управління цією системою потрібно створити (реформувати діючі) місцеві органи соціального страхування в кожній територіальній одиниці. Центральним органом може стати Національна комісія соціального страхування. Для забезпечення функціонування системи необхідно збільшити видатки державного бюджету на витрати з охорони здоров'я. Наразі частка видатків в Україні становить 2,45% від загальної суми видатків бюджету, а для стабільного функціонування системи необхідні видатки на рівні 9-10%. Діюча структура витрат на охорону здоров'я забезпечує 50,4% витрат на лікарні, 19,8% на санітарно-профілактичні та протиепідемічні заходи, 9,5% на амбулаторне лікування, 17,2% на інші цілі та лише 3,1% на дослідження та розробки. За умови збільшення видатків на охорону здоров'я необхідно досягти зміни структури витрат, зокрема, суттєво збільшити частку витрат на амбулаторне лікування. Формування бюджету витрат на охорону здоров'я має забезпечувати внески не лише державного бюджету, а й місцевих бюджетів та роботодавців [8].

Слід зазначити, що система не передбачає повного всеохоплюючого безкоштовного медичного страхування. Необхідно на державному рівні ввести верхню межу плати, після досягнення якої подальше лікування проводиться безкоштовно. Медичне страхування може виступати у різноманітних проявах: стоматологічне, травматологічне, хірургічне, косметологічне, репродуктивне, причому для кожного з цих видів встановлюється своя межа платного лікування.

Іншим видом соціального страхування є пенсійне страхування. Законодавством України передбачено впровадження трирівневої пенсійної системи:

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка базується на засадах солідарності, та здійснення виплати пенсій за рахунок коштів Пенсійного фонду (діюча наразі).

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка базується на засадах обов'язкового накопичення пенсійних коштів та здійснення фінансування витрат довічних пенсій і одноразових виплат.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат, що буде доповненням до пенсійних виплат з I та II рівнів.

В Україні існує нагальна необхідність швидкого проходження еволюційних перетворень щодо рівні пенсійного забезпечення. Саме функціонування пенсійного забезпечення на етапі третього рівня забезпечить справедливу пенсію для різних категорій громадян. Вона передбачає виплату двохскладової суми пенсії – одна частина більш-менш рівна для всіх, інша частина пенсії – за працю. Це буде об'єднання двох елементів системи пенсійного забезпечення – розподільчої та накопичувальної.

Накопичувальну пенсію доцільно обчислювати за наступною схемою: затвердити певний відсоток від заробітку, відрахування по якому щорічно (щомісячно) зараховуватимуться на особистий умовно-накопичувальний рахунок. На кінець року річна сума становитиме щомісячні надходження та відсотки по внесках за попередні періоди.

Причому, доцільно запровадити два етапи виходу на пенсію: 60-62 роки (для жінок та чоловіків відповідно) – за умови накопичення внесків на умовно-накопичувальному рахунку та 65 років (як для жінок так і для чоловіків) – після досягнення цього віку громадяни матимуть гарантовану мінімальну пенсію (в разі відсутності (недостатності) коштів на умовно-накопичувальному рахунку чи недостатністю страхового стажу). Фондом виплати мінімальної пенсії має стати бюджет, наповненням якого є надходження від загальних податків. Крім того за рахунок державного бюджету покриватимуться витрати пов'язані з врахуванням у страховому стажі таких періодів як безробіття, хвороба, інвалідність, догляд за дитиною, військова служба, обов'язкове навчання для отримання середньої освіти.

Забезпечення такої пенсійної системи дасть змогу досягти наступних цілей:

– забезпеченість пенсії по старості відповідно до розміру страхових внесків та тривалості їх сплати;

– прозорість у перерозподілі коштів всередині пенсійної системи;

– довгострокова фінансова стабільність пенсійної системи;

– забезпечено можливість виходу на пенсію у будь-якому віці вище встановленого мінімуму з урахуванням змін у здоров'ї громадянина;

– створені умови для поєднання роботи та пенсії.

Соціальне страхування на випадок безробіття має перш за все забезпечити працевлаштування на робоче місце за необхідності забезпечити професійну перепідготовку, а лише потім за умови незабезпечення очікуваних результатів встановлювати фінансову допомогу. Потрібно відмовитись від програм субсидіювання підприємств для підтримки зайнятості, ці програми надто дорогі в обслуговувані, часто підприємства беруть на роботу працівників і не звільняють їх лише до тієї пори, поки заробітну плату їм забезпечує центр зайнятості, а фінансовий зиск отримують вони.

Що стосується допомоги сім'ям з дітьми, то наразі в Україні діє два її види:

– допомога при народжені дитини;

– допомога по догляду за дитиною до трьох років.

Батьківське соціальне страхування має стати інструментом впливу держави на планування сім'ї, народжуваність та розвиток сімейних відносин. Допомога по догляду за дитиною має бути на рівні прожиткового мінімуму для дітей до шести років, що станом на сьогодні становить 1032 гривні. Для забезпечення розвитку економіки пропонуємо скороти термін перебування у відпустці по догляду за дитиною до двох років, але в свою чергу збільшити допомогу до рівня 150% від прожиткового мінімуму для дітей до шести років.

Соціальне страхування від нещасних випадків вступає в дію при виникненні виробничої травми у випадку аварії на робочому місці, по дорозі на роботу або з роботи, а також у випадках професійних захворювань. Доки людина знаходиться на лікарняному вона отримує допомогу із захворювання згідно з діючими правилами, але якщо з причини нещасного випадку чи аварії вона не в змозі більше працювати до їй виплачується довічна пенсія. Наразі в державі забезпечено виплату пенсію таким особам відповідно до встановлених груп інвалідності. Доцільно встановити пенсію на рівні заробітної плати за останнім місцем роботи.

Важливим етапом реформування системи соціального страхування в Україні є відмова від пільг, а натомість встановлення адресних допомог.

Головною проблемою системи пільг в Україні є невідповідність між державними зобов'язаннями та можливостями бюджету фінансувати пільги. Як наслідок, система пільг не виконує повною мірою покладені на неї завдання соціального захисту, додаткового заохочення чи визнання. З іншого боку, пільги можуть поширюватися на членів суспільства, які не потребують соціального захисту, додаткового заохочення або визнання. Забезпечення всіх пільг у тому вигляді, як вони зараз задекларовані у законодавстві України, означає кількаразове збільшення бюджетних видатків на пільги. Оскільки таке збільшення бюджетних видатків фактично не є можливим, система пільг потребує реформування, тобто збільшення її ефективності. Пропонуємо замінити пільги, що надаються за соціальною ознакою, на адресну (грошову) допомогу.

Скасування професійних (службових) пільг може супроводжуватися підвищенням заробітної плати за необхідності додаткового заохочення працівників певних небезпечних і суспільно важливих професій, а також спеціалістів, які працюють у сільській місцевості. Пільги, які прямо пов'язані з виконанням професійних (службових) обов'язків, повинні бути замінені іншими формами компенсацій і фінансуватися за рахунок відповідних органів виконавчої влади – розпорядників бюджетних коштів у межах виділених асигнувань. Пільги, що надаються за особливі заслуги перед Батьківщиною, також підлягають скасуванню із заміною на відповідні пенсії або компенсації, а в окремих випадках – надання особливих прав.

Висновки. Проведення реформування системи соціального страхування забезпечить більшу захищеність населення держави та знизить тягар постійно збиткової соціальної сфери.

Список літератури:

1. Ботвиновська О.Л. Обов'язкове соціальне пенсійне страхування [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.00.08 / О.Л. Ботвиновська. – Київ, 2009. – 19 с.
2. Вольська А. О. Становлення сучасної системи соціального страхування в Україні: проблеми і перспективи / А. О. Вольська // Науковий вісник Чернівецького торг.-екон. ін-ту КНТЕУ. – Вип. № 1. – Чернівці, 2007. – С. 357–363.
3. Вольська А.О. Соціальне страхування в умовах трансформаційної економіки [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.00.08 / А.О. Вольська. – Київ, 2011. – 17 с.
4. Олієвська М.Г. Формування та розвиток національної системи соціального страхування найманих працівників [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.00.07 / М.Г. Олієвська. – Львів, 2009. – 22 с.
5. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон від 14.01.1998 № 16/98-ВР. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр
6. Петрученко Л.Ю. Державне соціальне страхування населення України на випадок безробіття [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.00.08 / Л.Ю. Петрученко. – Київ, 2009. – 24 с.
7. Петрученко Л.Ю. Перспективи розвитку державного соціального страхування в Україні: матеріали наук.-практ. конф. «Розвиток фінансової системи України в умовах трансформаційних перетворень» (Київ, 23-24 березня 2006 р., Ч. 2) / НДФІ; редкол. : І. Я. Чугунов (голова) та ін. – К.: НДФІ, 2006. – 278 с. – С. 73-75.
8. Прес-реліз Міністерства соціальної політики «Соціальні реформи в Україні». Електронний ресурс. – Режим доступу: http://mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=146352&cat_id=107177
9. Стецюк Т.І. Медичне страхування та його роль у забезпеченні соціального захисту громадян [Текст] : автореф. дис. канд. ек. наук : 08.00.08 / Т.І. Стецюк. – Київ, 2009. – 23 с.
10. Топішко Н.П. Проблеми модернізації системи соціального захисту населення в контексті формування ефективного механізму управління соціальними процесами в Україні / Н.П. Топішко // Scientific research and their practical application modern state and ways of development '2013. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2013

Булат Г.В., Федчишина Н.И.
Хмельницкий кооперативный торгово-экономический институт

ПОДХОДЫ К РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Аннотация
Исследована сущность социального страхования и его виды. Проанализированы отдельные виды государственного социального страхования. Обоснована необходимость реформирования системы социального страхования в Украине.
Ключевые слова: социальное страхование, социальная защита, социальное обеспечение, реформирование, адресная помощь.

Bulat G.V., Fedchyshina N.I.
Khmelnytskyi Cooperative Trade-economic Institute

GOING IS NEAR REFORMATION OF SYSTEM OF SOCIAL SECURITY IN UKRAINE

Summary
The nature of social insurance and its types. Analysis of certain types of state social insurance. The necessity of reforming the social insurance system in Ukraine.
Keywords: social insurance, social protection, social security reform, targeted assistance.

УДК 311.21:658.14

КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ ІНДЕКСУ ЛІКВІДНОСТІ ЛІСОВИХ ГОСПОДАРСТВ

Винятинська Л.В.
Буковинський державний фінансово-економічний університет

У статті розглядається платоспроможність лісових господарств, її актуальність в умовах ринку. Розкрито сутність кореляційно-регресійного аналіз, його застосування в оцінці фінансово-господарської діяльності лісових господарств, а саме рівня платоспроможності. Запропонована методика обчислення індексу ліквідності лісових господарств як показник, що забезпечує реальну кількість грошових коштів для погашення боргових зобов'язань та їх реальний термін в умовах ринкової економіки.
Ключові слова: кореляційний аналіз, регресійний аналіз, платоспроможність, загальний показник платоспроможності, індекс ліквідності, лісові господарства.

Лісова промисловість є однією із найстаріших галузей України, що займається: заготівлею, механічною обробкою та хімічною переробкою деревини, виробляє конструкційні матеріали, тд. Враховуючи те, що Україна – це лісова країна, тому для держави їх цінність не можливо виміряти та оцінити.

Для ефективного функціонування та розвитку лісової промисловості, зокрема лісових господарств та переходу на самоокупність, необхідно, щоб економічне стимулювання, а саме: державні централізовані капіталовкладення, надходило безпосередньо до обласного управління лісів – господаря всіх державних лісів регіону, яке буде самостійно визначати для кожного лісокомплексного підприємства величину цих коштів та ефективність їхнього використання. Всі обов'язкові платежі до державного та місцевих бюджетів лісокомплексні підприємства здійснюють самостійно. Поряд з тим, з іншої сторони лісовим господарствам необхідно слідкувати за рівнем платоспроможності, що дасть змогу контролювати власні грошові надходження та забезпечення своїх зобов'язань на даний момент часу, так і на перспективу.

В умовах ринкової економіки, вітчизняним державним лісовим господарствам необхідно збільшувати надходжень грошових коштів для ефективно здійснювати фінансово-господарську діяльність та орієнтуватися на економічні та екологічні методи господарювання. Тому необхідно вивчити та визначити можливі джерела надходження коштів, здатність ефективно працювати та фінансувати діяльність лісових господарств України.

Постановка проблеми. На даний час, як на мікро-, так і макрорівнях необхідно враховуючи специфіку ведення фінансово-господарської діяльності лісових господарств (особливо враховуючи той факт, що лісові господарства належать до державної форми власності) та отримують централізовані державні капіталовливання. Поряд з тим, вітчизняним лісовим господарствам необхідно вчасно сплачувати свої боргові зобов'язання перед державою, кредиторами, постачальниками, тощо.

Таким чином, сучасній українській науці необхідно вносить свій вклад в дану сферу дослідження, пристосовуючи інструменти статистики до вітчизняних умов господарювання враховуючи менталітет ведення бізнесу, що характеризуються різними чинниками, як на мікро, так і на макрорівнях. Статистичні дані, дали б можливість державним органам побачити «картину» фінансового забезпеченні лісових господарств, визначити найефективніші та економічно стабільні лісові господарства у галузі, а також виявити ті, які потребують більшої «фінансової уваги» з боку державних органів.

© Винятинська Л.В., 2014

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми сучасного стану платоспроможності, як цілісної системи знайшли своє відображення у працях вітчизняних учених І.Р. Юхновського, М.М. Бойка, В.П. Мікловди, М.І. Долішного, О.І. Фурдичка, М.О. Данилюка та інших. Незважаючи на те, що розкриття даної проблеми присвячено чимало робіт вітчизняних вчених, проте оптимізація вирішення даної питання, яке в подальшому забезпечать належний рівень платоспроможності лісових господарства, повністю не розкрита.

Поряд з тим, особливістю ведення лісового господарства, що випливала із стану одержаних від попередніх господарів лісів та зростаючих потреб їх раціонального використання, стала необхідність інтенсифікації лісокористування при забезпеченні науково обґрунтованого відновлення високопродуктивних, технічно цінних, корінних деревостанів, підвищення стійкості лісів до несприятливих умов і покращення їх регулятивної ролі в екосистемах.

Постановка завдання. В статті розкривається актуальність статистичного аналізу платоспроможності лісових господарств, необхідність у правдивій статистичній інформації щодо рівня платоспроможності в галузі, а також розкрито методику кореляційно-регресійного аналізу індексу ліквідності лісових господарств як один із прийомів отримання необхідної статистичної інформації про рівень платоспроможності в умовах глобалізації суспільних процесів економіки під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, що безпосередньо впливають на фінансово-господарську діяльність підприємств. Чітка послідовність та алгоритм проведення певних дій, щодо оцінки індексу ліквідності, що у свою чергу, дасть можливість отримати результат, у вигляді ефективного управлінського рішення на макрорівні, що є оптимальним.

Виклад основного матеріалу. На даний час, в умовах функціонування лісових господарств у невизначеному ринковому середовищі необхідно вивчати, здійснювати оцінку та враховувати дії комплексу взаємопов'язаних, взаємозалежних та взаємообумовлених чинників для прийняття та реалізації зважених державних управлінських рішень. При цьому необхідно врахувати і те, що статистична методологія пропонує цілу низку методів для оцінки залежностей враховуючи обмеженість аналітичних можливостей, недостатністю інформаційного забезпечення тощо. Саме тому виникає необхідність застосування кореляційно-регресійного аналізу, який враховує залежність рівня платоспроможності від різноманітних чинників, дає змогу врахувати вплив сукупності чинників, що носять невизначений характер.

Лісове господарство веде облік збереження лісів, посилює їх корисні природні властивості, забезпечує розширене відтворення та поліпшення їхньої якості, підвищення продуктивності, сприяє раціональному використанню земельного лісового фонду, а також безпосередньому та невиснажливому користуванню лісом для забезпечення потреб у деревині та іншій лісовій продукції [5].

В умовах ринку, при переході на самоокупність та досягнення належного рівня платоспроможності лісових господарств є всі можливості для збільшення обсягів надання додаткових послуг, що додатково збільшить надходження коштів до новоствореного бюджетного фонду «Лісове господарство». Самоокупність вимагає нових підходів до фінансування лісового господарства.

Державні лісогосподарські підприємства виконують весь комплекс робіт по охороні та лісовпорядкуваню за рахунок державного бюджету. Як наслідок, з бюджету виділялось до 30,0% від сум необхідного фінансування, що негативно впливало на стан ведення лісового господарства. Тобто, найбільш складні складові елементи лісового господарства – роботи по охороні, збереженню, захисту, відтворенню – повинні виконуватись за рахунок бюджетних коштів, оскільки рубки головного користування були передані приватним підприємницьким структурам, які, не маючи відповідних технічних засобів, проводили безсистемні рубки лісу, платили лише попневу плату за деревину, що в ті часи була дуже низькою[5].

Для підвищення фінансової результативності, вдосконалення управління грошовими потоками, зокрема активами та пасивами, з метою запровадження найоптимальніших варіантів діяльності всіх структурних підрозділів для реалізації державної програми «Ліси України» необхідно впровадження бюджетної системи у діяльність лісового господарства.

На даний час, статистичне забезпечення управління платоспроможністю лісових господарств, що є результатом проведення статистичного дослідження дасть змогу не лише державним органам приймати відповідні управлінські рішення, але і дозволить конкретному лісовому господарству побачити свій реальний стан (порівняно іншими підприємствами) в галузі, сконцентруватися на недоліках та розробити заходи щодо їх мінімізації на майбутні періоди.

Поряд з тим, статистична методологія пропонує низку методів, які б дали змогу оцінити реальні показники лісових господарств та розглянути вплив основних чинників на результати ведення фінансово-господарської діяльності в умовах ринку. Один із статистичних методів, що допоміг як найточніше впоратися з даним завданням – це кореляційно-регресійний аналіз.

Суть кореляційно-регресійний аналіз полягає у виборі виду рівняння регресії, обчисленні його параметрів та встановленні адекватності (відповідності) теоретичної залежності фактичним даним. Наявність такої теоретичної залежності значно облегшує аналіз економічних явищ та процесів, дає змогу встановлення прогнозу на майбутнє [3,4].

Розглянемо історичні аспекти становлення кореляційно-регресійного аналізу, як методу статистичного факторного аналізу, що дасть конкретизацію негативних та позитивних, а також внутрішніх і зовнішніх чинників впливу на платоспроможність лісових господарств в умовах глобалізацій них процесах.

Під терміном «регресія» розуміють рух назад, повернення до попереднього стану. Названий термін ввів у кінці XIX ст. Френсіс Галтон. В результаті проведеного ним дослідження зв'язку між зростом батьків і дітей, виявилося, що наявна обернена залежність. Так, у батьків з дуже високим зростом діти мають менший зріст порівняно з середнім зростом батьків. І, навпаки, у дуже низьких батьків середній зріст дітей вищий. В одному і другому випадку середній зріст дітей прямує (повертається) до середнього зросту населення певної місцевості. Саме такою залежністю і пояснюють терміна «регресія» [9].

Регресійний аналіз (англ. regression analysis) – це метод визначення відокремленого і спільного впливу факторів на результативну ознаку та кількісної оцінки цього впливу шляхом використання відповідних критеріїв.

Він проводиться на основі побудованого рівняння регресії і визначає внесок кожної незалежної

змінної у варіацію досліджуваної (прогнозованої) залежної змінної величини.

Завданням є визначення впливу чинників на результативний показник (в абсолютному вимірі). Передусім для цього необхідно підібрати та обґрунтувати рівняння зв'язку, що відповідає характеру аналітичної стохастичної залежності між досліджуваними ознаками. Рівняння регресії показує як в середньому змінюється результативна ознака під впливом з міни факторних ознак.

Кореляція (латин. «correlation» – відношення, відповідність, взаємозв'язок, взаємозалежність) – це співвідношення, відповідність речей, понять. Визначення кореляційного зв'язку між ознаками займає значне місце в дослідженнях соціально-економічних явищ в економіці та управлінні. Зміст такого зв'язку складає теорія кореляції. Основоположниками цієї теорії є англійські вчені-біологи Ф. Гамільтон (1822 – 1911 роки) та К. Пірсон (1857 – 1936 роки) [9].

Кореляційний аналіз – це аналіз, що позазує кількісне вираження взаємозв'язку та взаємозалежності масових соціально-економічних явищ та процесів. Дає змогу виміряти ступінь впливу факторних ознак на результативні, встановити єдину міру тісноти зв'язку і роль досліджуваного фактора (факторів) у загальній зміні результативної ознаки. Кореляційний метод дозволяє одержати кількісні характеристики ступеня зв'язку між двома і більшим числом ознак, а тому на відміну від розглянутих вище методів дає більш широке уявлення про зв'язок між ними.

Суть: побудова економіко-математичних моделей у вигляді рівняння регресії (рівняння кореляційного зв'язку) та їх аналіз, тобто у вигляді тієї чи іншої функції, що приблизно виражає залежність середнього значення результативної ознаки від одного або декількох ознак чинників.

Застосування кореляційного аналізу тісно пов'язане з регресійним аналізом, тому його часто називають кореляційно-регресійним аналізом. Оскільки вони є доповнюючи один одного і дають можливість більш широко зробити висновки про об'єкт дослідження, поряд з тим дають можливість розробити альтернативні управлінські рішення, яке безпосередньо вплине на роботу. Також необхідно враховувати, що значна кількість вітчизняних науковців рахує, що необхідно кореляційно-регресійний аналіз сприймати як одне ціле і розділяти його немає сенсу.

В умовах ринку, платоспроможність лісових господарств характеризуються індексом ліквідності. Індекс ліквідність лісових господарств характеризує спроможність будь-якого з активів трансформуватися в грошові кошти, а ступінь ліквідності визначається тривалістю періоду, впро-

Таблиця 1

Макет платіжного балансу для обчислення індексу ліквідності

Показники	Сума, тис. грн.	Кількість днів, необхідних для перетворення активів на готівку (К)	Разом
Розрахункові дані станом на 31 грудня 20__ року			
1. Готівка (А1)			
2. Дебіторська заборгованість (А2)			
3. Товарні запаси (А2)			
Всього			
Розрахунковий індекс ліквідності $^{2}_{\ddot{e}} = \frac{\grave{A}_1 \times \hat{E}_{\grave{A}1} + \grave{A}_2 \times \hat{E}_{\grave{A}2}}{\hat{E}_{\grave{A}1} + \hat{E}_{\grave{A}2}}$			

Таблиця 2

Динаміка індексу ліквідності лісових господарств України, днів

Підприємства	Індекс ліквідності							Середній рівнів
	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	
1. ДП «Чернівецький лісгосп»	595,2	969,0	976,8	916,8	1624,5	1456,6	2650,4	1191,2
2. ДП «Сторожинецький лісгосп»	657,4	1687,5	1036,1	996,0	1635,8	1334,8	1884,1	1256,7
3. ДП «Новоселецький ДСЛ АПК»	0,6	8,6	7,1	63,3	71,4	18,1	27,5	13,6
4. ДП «Бучацький лісгосп»	209,2	345,1	447,2	548,8	653,1	753,1	914,2	504,5
5. ДП «Чернігівський лісгосп»	72,5	48,2	58,4	73,4	68,3	96,3	88,2	70,8
6. ДП «Шепетівський ДСЛ АПК»	1728,6	1093,9	2107,4	2740,4	1965,6	1797,0	1476,6	1794,9
7. ДП «Берегометський ЛМГ»	1252,9	1736,0	1836,9	780,1	1048,0	957,6	1053,4	1194,1
8. ДП «Путильський лісгосп»	357,1	657,9	1600,6	1303,3	1865,8	1076,3	975,4	1001,1
9. ДП «Великобереський лісгосп»	1423,1	965,7	1225,6	1558,3	1034,2	656,3	564,1	1007,6
10. ДП «Надвірнянський лісгосп»	771,3	455,6	833,8	1431,5	920,6	803,0	1462,5	899,3
11. ДП «Ізяславський лісгосп»	886,3	1546,9	894,5	724,7	696,2	724,1	941,6	890,0
12. ДП «Красноїльський ДОК»	1363,6	1572,4	1702,9	1636,5	3151,9	846,6	944,0	1483,9
13. ДП «Дубровецький лісгосп»	507,5	835,3	863,8	1320,8	1256,1	726,4	755,7	860,6
14. ДП «Карпатський лісгосп»	405,3	477,1	610,4	325,7	1010,6	1740,6	1491,0	725,3
15. ДП «Вижницький ДСПГ АПК»	386,2	468,0	593,4	415,8	214,9	164,3	94,4	285,5
16. ДП «Сарненський лісгосп»	252,5	233,9	342,9	335,1	306,0	307,1	298,0	295,7
17. ДП «Вінницький лісгосп»	3007,4	930,4	2283,4	1488,9	2482,3	1595,5	1076,6	1709,9
18. ДП «Олевський лісгосп»	133,4	485,0	222,6	612,7	799,8	671,2	532,6	428,0
19. ДП «Коломийський лісгосп»	666,9	534,5	369,3	821,8	854,4	677,3	615,7	632,1
20. ДП «Золотоніський лісгосп»	984,6	580,0	569,6	345,8	476,1	460,9	373,1	515,1

**сформовано автором самостійно.*

довж якого ця трансформація може бути здійснена. Чим коротший період, тим вища ліквідність. З цією метою визначається індекс ліквідності, що показує кількість днів, необхідних для перетворення поточних активів у готівку [8].

Для підтвердження ступеня платоспроможності підприємства необхідно розрахувати індекс ліквідності, що показує кількість днів, необхідних для перетворення поточних активів у готівку (чим нижчий даний індекс, тим краще для фінансово-господарської діяльності підприємства). Обчислення індексу ліквідності лісових господарств здійснюється за допомогою складання платіжного балансу, що представлений у таблиці 1.

В таблиці 1, можемо наочно методологію обчислення індексу ліквідності лісових господарств на основі платіжного балансу використовуючи інформацію з фінансової звітності – форми 1 «Баланс (Звіт про фінансовий стан)» і даних планово-економічного відділу досліджуваних підприємств. Використовуючи дані аналітичної таблиці 2, в якій представлено динаміку індексу лісових господарств та його середній рівень для проведення кореляційно-регресійного аналізу.

З таблиці 2 можем побачити, динаміку рівня індексу ліквідності на досліджуваних підприємствах. Варто зазначити, що середня кількість днів на розрахунок з боргамина лісових господарства стновить 838,0 дня, з можливим відхиленням на 494,4 дня аба на 59,0%, тобто сукупність неоднорідна, середня не типива, а розоділ підлягає окремого дослідження.

Хоча варіація факторної ознаки – індексу ліквідності, велика, вона перевищує 33,0%. Це означає, що вихідні дані можна оцінити як однорідні та використати в подальших дослідженнях. Вважається, якщо варіація вище 33,0% – це свідчить про неоднорідність сукупності та потребує виключення нетипових матеріалів спостереження, як правило, в перших та останніх ранжованих рядах вибірки. Незначною визнається варіація, що не перевищує 10,0% (табл. 3).

Таблиця 3

Оцінка варіації за квадратичним коефіцієнтом варіації

Значення коефіцієнта варіації	Оцінка варіації
До 5,0%	Варіація слабка
6 – 10%	Варіація помірна
11 – 20%	Варіація значна
21 – 50%	Варіація велика
Більше 50%	Варіація дуже велика

При виду розподілу та його напряму використовують коефіцієнт асиметрії та ексцесу. Обчисливши коефіцієнт асиметрії, який характеризує напрямок та міру асиметрії. Бачимо, що він становить 0,010 – це означає, що рівень асиметрії низький (оскільки до 0,25), зміщення вершини в праву сторону. При дослідженні ступеня концентрації одиниць навколо середнього рівня визначають коефіцієнт ексцесу, що становить 0,131 – розподіл госптровершинний, низької міри.

Кореляційно-регресійний аналізу впливу індексу ліквідності лісових господарств на загальний показник платоспроможності буде складатися з певних послідовних етапів:

І етап – апріорний аналіз (попередній):

– сформування завдання аналізу – визначити вплив індексу ліквідності та прлатоспроможність лісових господарств в умовах невизначеного впливу зовнішніх чинників;

– обґрунтувати методику вимірювання результативної ознаки – загального показника платоспроможності, тобто вибір показника (індексу ліквідності), який найбільш чітко характеризує загальний показник платоспроможності;

– обрати найбільш важливі та суттєві фактори, які теоретично мають впливати на результативну ознаку. Це грошові кошти в касі та на банківському рахунку, короткострокова дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги, товарні запаси та кількість днів, на що необхідні на перетворення даних активів в готівку.

– обрати факторні ознаки – індекс ліквідності, як комплексний показник.

ІІ етап – збір інформації та її первинна обробка:

– встановити й уточнити межі сукупності, що досліджується в часі та у просторі, а також одиницю цієї сукупності. Необхідна інформація представлена в аналітичній таблиці 4.

Таблиця 4

Середній рівень індексу ліквідності та загального показника платоспроможності лісових господарств України

Підприємства	Середній рівень	
	Індекс ліквідності (х)	Загальний показник платоспроможності (у)
1. ДП «Чернівецький лісгосп»	1191,2	0,552
2. ДП «Сторожинецький лісгосп»	1256,7	0,171
3. ДП «Новоселецький ДСЛ АПК»	13,6	3,927
4. ДП «Бучацький лісгосп»	504,5	0,291
5. ДП «Чернігівський лісгосп»	70,8	1,866
6. ДП «Шепетівський ДСЛ АПК»	1794,9	0,333
7. ДП «Берегометський ЛМГ»	1194,1	0,102
8. ДП «Путильський лісгосп»	1001,1	0,084
9. ДП «Великобереський лісгосп»	1007,6	0,394
10. ДП «Надвірнянський лісгосп»	899,3	0,102
11. ДП «Ізяславський лісгосп»	890,0	0,812
12. ДП «Красноїльський ДОК»	1483,9	0,252
13. ДП «Дубровецький лісгосп»	860,6	1,580
14. ДП «Карпатський лісгосп»	725,3	0,926
15. ДП «Вижницький ДСПГ АПК»	285,5	0,267
16. ДП «Сарненський лісгосп»	295,7	0,788
17. ДП «Вінницький лісгосп»	1709,9	0,478
18. ДП «Олевський лісгосп»	428,0	0,259
19. ДП «Коломийський лісгосп»	632,1	0,836
20. ДП «Золотоніський лісгосп»	515,1	0,528

ІІІ–ІV етапи – вибір моделі зв'язку та розрахунок показників щільності кореляційного зв'язку.

Формування кореляційної моделі передбачає визначення чи це буде проста (парна) кореляція (результативна ознака з одним фактором), чи множинна (результативна ознака і декілька факторів). У свою чергу за характером зв'язку кореляційні моделі можуть бути лінійними (прямолінійними, з оберненою лінійною залежністю) чи нелінійними (криволінійними).

Зв'язки між індексом ліквідності та загального показника платоспроможністю лісового господарства представлені на рис. 1. Враховуючи дані табл. 3,

аналітично даний зв'язок виражений за допомогою логарифміного рівняння: y = -0,639Ln(x) + 4,8006.

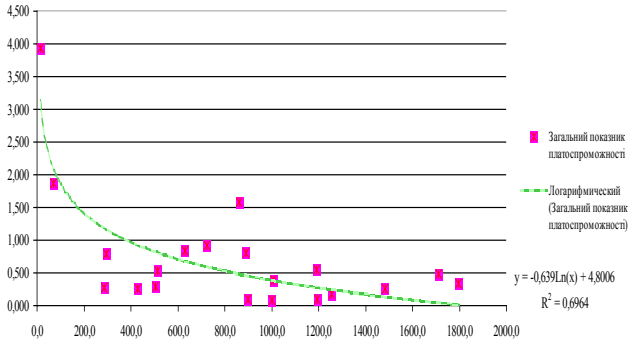

Рис. 1. Кореляційне поле залежності загального рівня платсопроможності від індексу ліквідності лісових господарств

У кореляційних моделях тіснота зв'язку між досліджуваними показниками вимірюється за допомогою індексу кореляції, який у стновить -0,527. Індек кореляції набуває значень у межах ±1, завдяки чому відображає не лише щільність (тісноту) зв'язку, а й його напрям. Так, додатне значення свідчить про наявність прямого зв'язку, а від'ємне – зворотного.

Шкала оцінки тісноти зв'язку за коефіцієнтом кореляції та критичне його значення наведені в табл. 5.

Таблиця 5

Величина коефіцієнта кореляції і тіснота зв'язку за «Таблицею Чеддока»

Коефіцієнт кореляції	Тіснота зв'язку
1,00	Зв'язок функціональний
0,90 – 0,99	Дуже сильний
0,70 – 0,89	Сильний
0,50 – 0,69	Значний
0,30 – 0,49	Помірний
0,10 – 0,29	Слабкий
0,00	Зв'язок відсутній

Отже, розрахований індекс кореляції свідчить про наявність значного, зворотнього зв'язку між індексом ліквідності та загальним показником платоспроможності лісових господарств є значним.

Оскільки обчислений індекс кореляції більший за критичне його значення (0,527 > 0,5368), то з вірогідністю 0,99 можна стверджувати про статистично достовірну залежність між індексом ліквідності та загальним показником платоспроможності лісових господарств (використовуючи дані табл. 6).

Крім відображення щільності зв'язку, коефіцієнт кореляції відіграє ще одну важливу роль – через коефіцієнт детермінації, який характеризує розмір впливу чинників на результативну ознаку та становить 0,278 або 27,8%. Тобто на 27,8% рівень платоспроможності лісових господарств залежить індексу ліквідності, а решта – 72,2%, від інших чинників, які були не враховні у даному випадку. Цими чинниками є – групи пасивів, що формуються за терміновістю зобов'язань та термін їх виплат.

Таблиця 6

Критичне значення коефіцієнта кореляції

Кількість одиниць сукупності	Вірогідність	
	0,95	0,99
1	2	3
...	...	...
19	0,4329	0,5487
20	0,4227	0,5368
25	0,3809	0,4869
30	0,3194	0,4487

Висновки та пропозиції. До переходу на самоокупність та відповідний рівень платоспроможності лісовим господарствам регіонів необхідно створити відповідні умови для того, щоб лісове господарство в цілому по Україні було здатне більш ефективно працювати й отримувати кошти не тільки з державного бюджету, але могти їх самостійно заробляти в результаті клопіткої, ефективної фінансово-господарської діяльності та прийняття вчасних оптимальних рішень.

Слід зазначити, що кореляційно-регресійний аналіз має велике значення в статистичному аналізі платоспроможності лісових господарств. Зокрема, він допомагає вирішити такі завдання:

– встановлення характеру і тісноти зв'язку між індексом ліквідності платоспроможності та загальним показником;

– кількісний вимір ступеня впливу досліджуваних чинників та їх сукупності на рівень платоспроможності лісових господар;

– розрахунок кількісних змін індексу ліквідності при прогнозуванні показників та об'єктивна оцінка фінансово-господарської діяльності лісових господарств.

В умовах інноваційного перетворення економіки, головним завдання державних підприємств є виконання принципу самофінансування, тобто забезпечити себе коштами для можливого подальшого функціонування, а можливо і розвитку. Слід зазначити і той факт, що досліджувані лісові господарства, як показала реальна дійсність, не в змозі дотримуватися даного принципу. Підприємствам суттєво не вистачає коштів для погашення боргів. Поряд з тим, враховуючи специфіку ведення господарства, а також часткове фінансування з боку держави (яке по факту не здійснюється і становить лише 20,0%) підприємства функціонують, займається виробничо-фінансовою та лісовирощувальною діяльність, обслуговують державні об'єкти та втілюють вдію державні програми за власні кошти.

Список літератури:

1. Бойко Я.М. Фінансово-економічний механізм розвитку лісового господарства регіону / Я.М. Бойко // Науковий вісник Ужгородського університету 2011. – Ужгород. – Ч. 3 – С. 16-19.
2. Головач А.В. Статистичне забезпечення управління економікою: прикладна статистика з використанням аналітичних можливостей програмного середовища Microsft Excel / А.В. Головач, В.Б. Захожай, І.Г. Манцуров, Н.А.Головач. – К. : КНЕУ. – 2006 – с. 322.
3. Єріна А.М. Статистика: навч. – метод, посібник для самостійного вивчення дисцип. / А.М. Єріна, Р.М. Моторин, А.В. Головач та ін./ за заг. ред. А. М. Єріної, М. Р. Моторина. – К. : КНЕУ – 2002. – 448 с.
4. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу: навч. посіб./ Г.І. Купалова. – К. : Знання, 2008. – 639 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми «Ліси України» на 2002-2015 роки» від 29.04.2002 № 581 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18 (17 травня). – С. 113.

6. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч. посіб./ М. Долішній, Ю. Стадницький, А. Загородній, О. Товкан // М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів: Інтелект-Захід, 2003. – 255 с.
7. Фурдичко О. І. Лісова галузь України у контексті збалансованого розвитку: теоретико-методологічні, нормативно-правові та організаційні аспекти / І. О. Фурдичко, В. В. Лавров. – К. : Основа, 2009. – 424 с.
8. Цал-Цалко Ю.С. Фінансовий аналіз: підр. / Ю.С. Цал-Цалко. – К.: ЦНЛ, 2008. – 566 с.
9. Чекотовський Е.В. Історія статистичної науки: навч. посіб./ Е.В.Чекотовський. – К. : Знання, 2011. – 495 с.

Винятинська Л.В.
Буковинский государственный финансово-экономический университет

КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ ИНДЕКСА ЛИКВИДНОСТИ ЛЕСНЫХ ХОЗЯЙСТВ

Аннотация
В статье рассматривается платежеспособность лесных хозяйств, ее актуальность в условиях рынка. Раскрыта сущность корреляционно-регрессионного анализ, его применение в оценке финансово-хозяйственной деятельности лесных хозяйств, а именно уровня платежеспособности. Предложена методика вычисления индекса ликвидности лесных хозяйств как показатель, обеспечивающий реальное количество денежных средств для погашения долговых обязательств и их реальный срок в условиях рыночной экономики.
Ключевые слова: корреляционный анализ, регрессионный анализ, платежеспособность, общий показатель платежеспособности, индекс ликвидности, лесные хозяйства.

Vinyatinska L.V.
Bukovina State Finance and Economics University

REGRESSION ANALYSIS LIQUIDITY INDEX FORESTRY

Summary
The article discusses the solvency of forestry, its relevance in the marketplace. The essence of the correlation and regression analysis, its use in the evaluation of financial and economic activities of forestry, namely the level of solvency. The technique of calculating the liquidity index of forestry as an indicator that provides a real amount of money for debt repayment and their actual life in a market economy.
Keywords: correlation analysis, regression analysis, solvency, the broadest measure of solvency, liquidity index, forest economy.

УДК 338.53

ЦЕНОВАЯ ПОЛИТИКА КОМПАНИИ

Волощенко Е.В.
Московский государственный институт международных отношений
Университета МИД России

В статье рассматривается ценовая политика компании в различных ситуациях. В краткосрочном периоде выявляется, насколько низкой может быть допустимая цена. Для долгосрочного периода определяется наиболее эффективный метод ценообразования – установление цены на базе функционального метода учета затрат. Также внимание уделяется ценообразованию в зависимости от стадии жизненного цикла продукта, по принципу "затраты плюс прибыль", а также ценовой политике в условиях наличия ценового лидера и в ситуации жесткой конкуренции.
Ключевые слова: ценовая политика, маржинальный доход, доход от пропускной способности, ценообразование на базе функционального метода учета затрат, жизненный цикл продукции.

В условиях рыночной экономики ценообразование является важнейшим элементом стратегии компании и инструментом повышения ее конкурентоспособности. Эффективность ценовой политики компании, или, иными словами, принципы, которых организация придерживается при формировании цен на товары, работы и услуги, напрямую влияет на результаты и перспективы деятельности компании. Для России и других государств, где рыночная экономика все еще находится в стадии формирования, а опыт управленческих решений в области ценовой политики весьма скромен, жизненно необходимо теоретическое ознакомление и практическое использование опыта стран с развитой рыночной экономикой, осознание перспектив развития ценообразования и ценовой политики в разных условиях и ситуациях.

Теории ценообразования и ценовой политики посвятили свои работы такие авторы, как А. Маршалл, Дж. Хиршлейфер, Орлова Е.В., Гаранян А.С., Морякова А.В., Воронова Е.Ю. В то же время можно констатировать, что в настоящее время в проблема ценообразования в России недостаточно изучена, особенно применительно к ценообразованию, используемому в банковской сфере и теории управления. Во многих компаниях ценообразование остается слабо управляемым, не использующим современные методы формирования цены. Поэтому целью данной статьи является обобщение различных теоретических подходов к выработке ценовой политики компании и определение наиболее приемлемых и перспективных направлений развития ценовой политики в современных рыночных условиях.

Ценовая политика фирмы меняется в зависимости от конъюнктуры рынка и периода, в котором функционирует компания. При установлении цены необходимо принимать во внимание весь спектр факторов, оказывающих на нее влияние: потребителей, участников каналов сбыта, конкурентов, затраты, их структуру и др. Тем не менее, какой бы ни была ценовая политика, конечная цель заключается в максимизации прибыли в долгосрочном периоде. Рассмотрим формирование цены в следующих ситуациях:

1. Определение самой низкой допустимой цены
2. Ценообразование на базе функционального метода учета затрат – метода АВС.
3. Формирование цены в зависимости от стадии жизненного цикла продукта.
4. Ценообразование по принципу «затраты плюс прибыль».
5. Политика компании в условиях наличия ценового лидера и в ситуации жесткой конкуренции.

Определение самой низкой допустимой цены. Каждая компания, прежде чем запустить товар на рынок, определяет для себя, какой может быть самая низкая допустимая цена. «Как правило, предприятие не может избежать постоянных затрат, но переменные затраты можно исключить, если предприятие не будет производить продукцию. Продажная цена, таким образом, как минимум должна быть равна переменным (предельным) затратам на производство и продажу. Любая цена выше этого минимального уровня продажной цены добавляет определенную сумму для покрытия постоянных затрат и образования прибыли» [2, с. 56].

Главным вопросом является, какие именно переменные затраты следует включать в расчет себестоимости. В традиционном бухгалтерском учете под переменными понимаются следующие затраты: прямые материальные затраты, прямые трудовые затраты и переменные производственные накладные расходы. Однако не все указанные затраты могут являться переменными для различных компаний в различных ситуациях. Например, «компании, использующие труд квалифицированных рабочих, сталкиваются с ситуацией, когда рабочих нельзя легко уволить в периоды низкой деловой активности и затем снова нанимать, когда деловая активность растет. Производственные накладные расходы в основном представлены косвенными расходами, которые по определению являются общими для нескольких видов продукции» [3, с. 66] и подлежат распределению на периодической основе.

Поэтому список переменных затрат, включаемых в себестоимость продукции, может быть довольно коротким, например, только прямых материальных затрат. Данный подход принят в управлении предприятием на основе теории ограничений (Theory of constraints) и в специально разработанном для данного вида управления учете пропускной способности (Throughput accounting). Включение в себестоимость продукции исключительно прямых материальных затрат (которые, согласно теории ограничений, являются практически единственными «истинно» переменными затратами) приводит к объективно низким издержкам, которые должны быть покрыты ценой клиента. Следует отметить, что «имеются некоторые возражения против исключения накладных расходов из формулы цены. Во-первых, это может привести к чрезвычайно низкой цене, что не позволит компании покрыть все расходы, и приведет к убыткам, особенно, в долгосрочной перспективе» [1, с. 244].

Однако в краткосрочной перспективе, если компания имеет в наличии избыточные производственные мощности, она может принимать специальные заказы, если дополнительно произведенная продукция способна генериро-

© Волощенко Е.В., 2014

вать либо маржинальный доход (выручка минус «традиционные переменные затраты»), либо доход от пропускной способности (выручка минус «истинно переменные» затраты (в большинстве случаев, прямые материальные затраты)). В ситуации, когда производственные мощности уже достигли максимума, следует отказаться от предложенных продаж, если маржинальный доход или доход от пропускной способности (в зависимости от выбранной ценовой политики) у вновь произведенной продукции окажется ниже, чем у той, что была выпущена ранее.

При ценовой политике, основанной на традиционном бухгалтерском учете, придерживаются мнения, что небольшой заказ, требующий, например, длительной наладки станка, должен иметь цену продукта плюс стоимость наладки станка; если дополнительные затраты повлекут за собой убытки, тогда следует отказаться от продажи. Однако весьма вероятно, что при существующих производственных мощностях компания сможет покрыть дополнительные расходы на наладку регулярными продажами. Согласно этой логике, если имеются дополнительные производственные мощности, то и дополнительная наладка будет бесплатной. Такой подход чаще всего приводит к тому, что компании предлагают различные варианты объемов заказа своим клиентам, таким образом охватывая большую долю рынка. Однако данный подход следует использовать с осторожностью, поскольку в определенный момент способность компании постоянно создавать дополнительные единицы продукции увеличит ее производственные возможности, что, в свою очередь, спровоцирует рост дополнительных затрат.

Ценообразование на базе функционального метода учета затрат – метода АВС. Ценовая политика, приемлемая для краткосрочного периода, может обанкротить компанию, если использовать ее в долгосрочном периоде. Поэтому для долгосрочного периода применяются иные подходы. Наиболее успешным и динамично развивающимся походом является ценообразование на базе функционального метода учета затрат (метода ABC-costing).

Для функционального метода учета затрат характерна иерархия объектов, с которыми соотносятся затраты. «Затраты, относимые на продукцию, обычно проходят три уровня распределения: уровень единицы продукции, уровень партии продукции, уровень продуктовой линии и уровень предприятия. Затраты уровня единицы продукции осуществляются каждый раз, когда производится единица продукции. Затраты уровня партии продукта возникают вместе с производством или обработкой партии продукта независимо от того, из скольких единиц она состоит (например, наладка оборудования). Затраты уровня продуктовой линии должны быть выполнены независимо от того, сколько партий или единиц продукции произведено (например, проектирование продукта)» [4, с. 73]. Вышеперечисленные затраты могут значительно превзойти совокупные переменные издержки, включаемые в расчет себестоимости продукции при принятии специальных заказов в краткосрочном периоде. Это особенно относится к компаниям, имеющим большую и дорогостоящую базу автоматизированного оборудования.

Функциональный метод учета затрат является методом, направленным на потребителя, позволяя выделять соответствующие виды деятельности и относящиеся к ним затраты. «Ценообразование, основанное на функциональном методе, учитывает информацию об особенностях спроса на продукцию компании и уточненные данные по себестоимости каждого выпуска продукции. Это предотвращает установление заниженных цен на продукцию, выпускаемую небольшими объемами, или наоборот, завышение цен, если эти объемы остаточно велики» [4, с. 75]. Использование данного метода предоставляет возможность исчисления более точной и реальной целевой нормы прибыли.

Формирование цены в зависимости от стадии жизненного цикла продукта. Говоря о цене на новый товар в долгосрочном периоде, неправильным было бы рассматривать ее как простое суммирование всех постоянных и переменных затрат, относящихся к продукту. Необходимо принимать во внимание изменения в затратах и ожидаемой прибыли, которые несомненно будут иметь место в долгосрочном периоде. Каждому продукту присущи не только определенные свойства, но и определенный жизненный цикл, в котором продукт проходит через ряд стадий: стадия разработки; стадия запуска на рынок; стадия роста; стадия зрелости; стадия спада. Жизненный цикл продукта влияет на период присутствия продукта на рынке, на спрос и издержки. В зависимости от стадии жизненного цикла, на которой находится товар, формирование цены будет обусловлено разными целями, следовательно, цена на продукт будет изменяться в зависимости от того, на какой стадии жизненного цикла он находится.

На начальной стадии, стадии разработки и выпуска товара на рынок, цена призвана покрывать затраты на модернизацию производства и расходы НИОКР. Компания должна будет компенсировать достаточно большие издержки на фазе старта нового продукта, что потребует высокой цены за единицу продукции из-за низкого ожидаемого объема продаж. Однако установление высокой начальной цены на продукт дает хорошие возможности конкурентам для вступления на рынок. Поэтому многие компании в настоящее время предпочитают изначально назначать невысокие цены на новые продукты. Поступая таким образом, они посылают сигнал для потенциальных участников рынка о готовности конкурировать на низкой начальной цене. Эта стратегия предполагает отказ от большой начальной прибыли, но может уменьшить количество конкурентов, тем самым снижая уровень конкуренции в долгосрочной перспективе.

На стадии роста продукт сталкивается с продукцией конкурентов; именно тогда у потребителя появляется возможность выбора, что приводит к тому, что его восприимчивость к цене растет. Именно на этой стадии возможно определить, с какой целью фирма использует ценовую политику (хочет ли она «снять сливки» или,например, установить паритетные цены).

Стадия зрелости примечательна тем, что имеет место насыщение рынка продуктом. Ценовая конкуренция становится жестокой, цены на данной стадии, как правило, имеет тенденцию к снижению. Компания должна принять решение в этой ситуации, либо конкурировать с низкими ценами, либо изъять продукт с рынка, либо заменить его на улучшенный и ввести на рынок. Именно в такой ситуации особенно важна доля рынка, занимаемая компанией, поскольку при низкой цене и сокращении присутствия компании на рынке может возникнуть угроза того, что окупить расходы уже не получится.

На стадии спада продукт постепенно уходит с рынка, но это не означает, что на про-

дукт обязательно будут устанавливаться низкие цены. В данной ситуации все будет зависеть от умения компании ликвидировать избыточные производственные мощности и/или заняться разработкой нового продукта.

Компания должна определить наиболее приемлемую ценовую стратегию на весь жизненный цикл продукта с тем, чтобы соответствующим образом позиционировать себя на рынке и иметь возможность зарабатывать максимально возможную прибыль в течение всего периода продажи продукта.

Ценообразование по принципу «затраты плюс прибыль». В ситуациях, когда компания поучает заказ от клиентов на создание сложного для разработки и производства продукт, она рискует понести слишком большие расходы для того, чтобы завершить его. Примером такого продукта может являться принципиально новый проект с участием передовых технологий. В таких случаях, как правило, компания будет запрашивать очень высокую цену, которая обеспечит ей достаточную маржу безопасности и получение солидной прибыли независимо от того, насколько дорого ей обойдется завершение проекта. Однако клиент, как правило, не может и не желает поддерживать такую высокую цену и вместо этого предлагает контракт, основанный на принципе «затраты плюс прибыль».

«При ценообразовании по принципу «затраты плюс прибыль» клиент возмещает компании все затраты, понесенные на разработку и производство продукта, заказ на который он разместил, а также ранее обговоренную маржу» [1, с. 249]. Для компании выгодно согласиться на такие условия, так как при этом она ничего не потеряет – все расходы гарантированно покроет клиент. Именно по этой причине, клиенты, в свою очередь, заинтересованы в том, чтобы в расчет включались только те расходы, которые были оговорены заранее и установлены в контракте. Переменные затраты, как правило, возмещаются полностью; главный вопрос заключается в том, какая сумма постоянных накладных расходов будет включена в контракт.

Может указываться как конкретная сумма, которая не должна быть превышена, либо проценты от общей стоимости или от стоимости каждого вида работ. (например, стоимость работы инженера, который задействован в нескольких проектах одновременно). Обычно проценты за каждый вид работ согласовывают отдельно для каждого контракта, поэтому он никогда не бывает постоянным. Так же в контракте может быть обговорено положение о том, что часть созданной экономии компания разделит с заказчиком. Этим положением пользуются многие клиенты на разумном основании, поскольку они, если они оплачивают счета по перерасходу затрат, то должны иметь право и на свою долю экономии.

Некоторые контракты позволяют добавлять накладные расходы к стоимости проекта (а затем относить их на счет заказчика). Клиенты понимают, что распределением накладных расходов можно злоупотреблять. Следовательно, бухгалтер компании должен быть особенно осторожным, соотнося операции с соответствующими заказами, а также должен вести подробные учетные записи для того, чтобы, при необходимости, иметь возможность подтвердить эту информацию.

Политика компании в условиях наличия ценового лидера и в ситуации жесткой конкуренции. На рынке может возникнуть ситуация, когда появляется «ценовой лидер, диктующий цены на продукцию. Это, как правило, компания, занимающая преобладающую долю на рынке, она более стабильна и обычно в структуре ее затрат преобладают переменные издержки. Такая фирма, следовательно, может контролировать цены на значительную часть товаров, проданных в определенной нише рынка» [5, с. 54]. Если другая компания пытается продать свою продукцию по более высокой цене, она столкнется с тем, что потребители будут продолжать покупать продукцию ценового лидера по более низкой ставке. Если компания хочет продавать свою продукцию по цене ниже цены, установленной ценовым лидером, она может сделать это, но доминирование лидера, с большой долей вероятности, помешает компании получить большую долю рынка. Большинство компаний, как правило, принимают любую цену, установленную ценовым лидером.

Точно также никто не застрахован от возникновения ожесточенной ценовой конкуренции. Когда в индустрии имеется слишком много производственных мощностей, а спрос на продукцию недостаточен, чтобы обеспечить адекватную загрузку этих мощностей, обычным результатом является ценовая война, при которой одна компания снижает цены для того, чтобы перетянуть клиентов от конкурента, который, в свою очередь, либо устанавливает такие же цены, либо уменьшает их, чтобы сохранить своих клиентов. Заказчику становится доступен товар по необычайно низким ценам; однако, это может оказаться губительным для компаний, снижающих цены.

«Одним из способов избежать ценовой войны является анализ того, насколько каждая характеристика продукции компании соотносится с аналогичной характеристикой продукции конкурентов. Если компания может четко выделить характеристики своего продукта, которыми не обладает продукт конкурента, и эти характеристики могут в значительной степени способствовать повышению стоимости продукции в глазах заказчиков, то их реклама позволит компании избежать ценовой войны. Тем не менее, такой анализ должен проводиться до того, как компания примет решение о ценовой войне» [1, с. 250].

Другим вариантом является проведение конкурентного анализа компании, которая уже начала ценовую войну, чтобы выяснить, позволит или нет ее структура затрат снижать цены до уровня ниже, чем тот, что собственная компания может поддержать. Если нет, то рациональным ходом будет краткосрочное снижение цен до уровня ниже переменных затрат конкурента, тем самым давая ему ясно понять, что дальнейшая ценовая конкуренция выведет его из бизнеса.

Это является особенно эффективным подходом, если существует возможность выяснить, занимается ли конкурент обеспечением своего производства за счет аутсорсинга, поскольку расходы на аутсорсинг являются переменной величиной в отличие от сочетания постоянных и переменных затрат при внутреннем обеспечении производства продукции. Собственное обеспечение производства дает преимущество в ценовой войне, поскольку производитель имеет возможность не включать постоянные издержки в расчет цены в краткосрочном периоде. Таким образом, тип производственной системы напрямую влияет на конкурентную позицию компаний, оказавшихся в условиях ценовой войны.

Еще одним вариантом является разработка детальной структуры затрат компании и раскрытие этой информации, например, в виде публикации

в профессиональном журнале. Это делается для того, чтобы конкуренты видели, что структура затрат данной компании позволит ей выиграть ценовую войну. Этот вариант, безусловно, является жизнеспособным только для компании с явным преимуществом в структуре затрат, обеспечивающим ей высокую стабильность.

Стратегией компании в ценовой войне может быть установление прямого контакта с ключевыми клиентами и предложение им специальных долгосрочных сделок, которая блокирует их в определенной ценовой категории на предполагаемый период ценовой войны. Эта стратегия была использована большей частью телефонных компаний США, в которых клиенты подписывали контракты на предоставление услуг телефонной связи в течение нескольких лет по относительно низким ценам, которые в конечном итоге оказались выше обычной ставки, так как ценовая война постоянно заставляла компании снижать цены на услуги. Это позволило телефонным компаниям заработать дополнительную прибыль.

Если конкурентной борьбы избежать не удается, то, по возможности. следует установить очень низкие цены и донести это до всех. Конкуренты должны знать, что компания серьезно относится к своему участию в ценовой войне. Такое поведение может даже остановить ценовую войну, прежде чем она успеет набрать обороты. Некоторые компании прибегают к такой стратегии, но в немного более жесткой форме, публикуя свои намерения о снижении цен в деловой прессе, прежде чем кто-либо предпримет попытку начать ценовую войну. Это служит для предупреждения конкурентов на случай, если те решат снизить цены, а также может удержать их от начала ценовой войны.

Подводя итог, можно сделать вывод, что существуют различные подходы к формированию цены в различных ситуациях, применение которых окажет огромную помощь российским компаниям в их деятельности. Следует учитывать тот факт, что вопросах ценообразования исключительно важна структура затрат. Сравнительный анализ структуры затрат и других характеристик собственной компании и компании-конкурента позволяет выявить собственные сильные и слабые стороны и оказать существенную помощь в установлении цены на продукцию. Правильный выбор ценовой стратегии напрямую влияет на успех компании и занимаемые ей позиции на рынке.

Список литературы:

1. Bragg S. M. Management Accounting Best Practices: A Guide for the Professional Accountant / S. M. Bragg. – New Jersey: John Wiley&Sons, Inc., 2007. – 283 p.
2. Воронова Е.Ю. Концепция маржинального дохода: принятие решений / Е.Ю. Воронова //Аудиторские ведомости. – 2005. – № 11. – С. 55-61.
3. Воронова Е.Ю.Теория ограничений в управленческом учете / Е.Ю. Воронова // Аудиторские ведомости. – 2006. – № 5. – С. 63-70.
4. Воронова Е.Ю. Функциональный метод учета затрат / Е.Ю. Воронова // Аудиторские ведомости. – 2008. – № 2. – С. 67-76.
5. Тарасевич В.М. Ценовая политика предприятия: Учебник для вузов. 3-е изд. / В.М. Тарасевич. – СПб.: Питер, 2010. – 320 с.

Voloshchenko E.V.
MGIMO University

PRICING POLICY

Summary
The article adresses companys pricing policy in different situations. In short term period we define how low an acceptable price for a company can be. In long term we look at what would be the most effective pricing method – the price is set with regards to the functional based cost accounting. The attetion is also payed to the pricing decisions based on the life cycle stages of the product, on the «cost plus» pricing, and to the pricing policy in case there is a price leader or a stiff competition.
Keywords: pricing policy, contribution margin, throughput contribution, activity-based pricing, product life cycle.

УДК 330.3:331.101

ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В ІНТЕРЕСАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Галько Л.Р.
Тернопільський національний економічний університет

У статті розкрито зміст інноваційного розвитку підприємства та досліджено вплив інтелектуального потенціалу на його забезпечення. Визначено особливості формування людського капіталу для досягнення інноваційних цілей розвитку підприємства. Запропоновано напрямки формування кадрового потенціалу інноваційного типу на основі мотивації творчої праці та інвестування у розвиток персоналу підприємства.
Ключові слова: людський капітал, інноваційний розвиток, творча діяльність, інтелектуалізація виробництва, розвиток персоналу, мотивація, інвестування, інноваційно-активне підприємство.

Постановка проблеми. В умовах інтелектуалізації сучасного виробництва людський капітал виступає стратегічним чинником розвитку підприємства, який стимулює зростання продуктивності праці, підвищення якості продукції та формує конкурентні переваги на ринку. Інноваційно-орієнтовані підприємства повинні забезпечувати не лише ефективне використання людського капіталу, але й сприяти розвитку творчих, новаторських якостей працівників, активізації їх інтелектуальної діяльності через систему професійного навчання, підвищення кваліфікації та мотивації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці формування людського капіталу та його використання в інноваційних цілях підприємства присвячено праці багатьох вчених-економістів, таких як В.П. Антонюк, В.В. Близнюк, Н. Богацька, С.В. Волошина, О.М. Головінов, О.А. Грішнова, Т.В. Давидюк, О.В. Захарова, С.Г. Климко, Н.В. Коваленко, Н.Б. Кузнецова, А.П. Лазарева, О.С. Мороз, О.О. Наумова, О.В. Толмачова, Н.В. Ушенко, О.М. Фіщенко, М.І. Хромов, О.М. Чечель, Т.А. Ящук та інші.

Більшість наукових публікацій стосуються досліджень сутності та особливостей людського капіталу, виявлення мотивів активізації інноваційної діяльності та напрямків інвестування у розвиток персоналу підприємства.

Невирішеними на сьогодні залишаються питання формування якісного складу людського капіталу у відповідності до потреб інноваційного розвитку підприємства та підвищення ефективності його використання в умовах інтелектуалізації виробничого процесу.

Метою статті є визначення ролі людського капіталу у забезпеченні інноваційного розвитку підприємства та пошук конкретних способів активізації інноваційної складової трудової діяльності працівників.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція економіки країни у світовий економічний простір, для якого характерний високий ступінь конкуренції, визначає необхідність переходу на якісно новий рівень розвитку ринкових відносин. Це, насамперед, стосується реалізації інноваційної моделі розвитку, націленої на ефективне використання людського капіталу підприємства, який виступає якісною складовою діяльності підприємства в умовах конкуренції. Ефективність роботи підприємства обумовлюється наявністю чітких принципів формування та розвитку людського потенціалу в контексті інноваційного розвитку. Поєднання людського капіталу та досягнень виробничої діяльності підприємства дозволять забезпечити конкурентні переваги на ринку.

Розвиток підприємства розглядається як безперервний процес, який передбачає якісні зміни економічного стану підприємства в просторі та часі, в результаті чого відкриваються нові можливості та перспективи діяльності, що дозволяють здійснювати нові функції, протидіяти негативним впливам зовнішнього середовища та позиціонувати себе на галузевому ринку.

Розвиток підприємства передбачає руйнування його рівноважного стану. Рівновага у діяльності підприємства та у відносинах із партнерами є явищем тимчасовим, яке існує протягом певного періоду і піддається змінам під впливом зовнішніх чинників. Накопичені кількісні параметри в процесі еволюції змінюють якісні характеристики підприємства, внаслідок чого порушується внутрішня узгодженість його ресурсів та відбувається стрибкоподібне перетворення організаційної структури.

Таким чином, виведення підприємства із рівноважного стану супроводжується виникненням нових пропорцій, тим самим забезпечуючи йому перехід на якісно новий рівень розвитку. Зміни у діяльності підприємства можуть носити кількісний та якісний вимір. Слід зазначити, що наявність кількісних змін характеризує процес зростання підприємства, тоді як якісні зміни вказують на його розвиток. Хоча в економічній літературі досить часто розвиток підприємства розглядається як сукупність кількісних, якісних та структурних змін в системі.

Оскільки конкурентні переваги на ринку неможливі без запровадження у діяльність підприємства інноваційних розробок та продуктів, особливо актуальним постає питання забезпечення його інноваційного розвитку, який передбачає безперервний пошук і використання нових способів реалізації потенціалу підприємства в умовах динамічного зовнішнього середовища.

Основу інноваційного розвитку формує процес розробки та реалізації новинок (інноваційний процес) та наявність у підприємства відповідного ресурсного забезпечення такого процесу та можливостей його впровадження (інноваційний потенціал) [5, с. 149]. Таким чином, інноваційний розвиток поєднує у собі як технологічну сторону розробки та впровадження новинок, так і інтелектуальну його складову, яка представлена кваліфікованими кадрами, здатними творчо мислити, ризикувати, генерувати ідеї та розробляти способи їх матеріалізації і практичного використання.

Інноваційний процес спрямований на використання та комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок та передбачає поступове перетворення знань в інновацію, здатну задовольнити суспільні потреби. Під час інноваційного процесу

© Галько Л.Р., 2014

можуть створюватися не лише очікувані інноваційні продукти, а й супроводжувальні інновації, які є побічним результатом креативної (творчої) інноваційної діяльності на певному її етапі. Інноваційний потенціал відображає максимальні можливості підприємства генерувати високу активність у сфері впровадження інновацій та реалізовувати їх на власному виробництві або організаційній структурі.

В основі інновацій завжди лежить винахід, що є ядром підприємницької діяльності. Саме тому інноваційний розвиток підприємства має особистісний вимір, який визначається рівнем активності винахідника та його ресурсами – здібностями, мотивацією, кваліфікацією тощо. Таким чином, людські ресурси виступають одночасно джерелом виникнення нових ідей та інструментом їх безпосереднього втілення у практичну діяльність підприємства.

Інноваційна активність підприємств прямо залежить від людського капіталу, яке знаходиться у його розпорядженні, та від організаційних зв'язків, що дозволяють ефективно нарощувати трудовий потенціал. Інновації, як правило, концентруються там, де спостерігається висока концентрація спеціалізованих ресурсів для проведення інноваційного процесу – висококваліфікованих вчених, інженерів, техніків, близькість до навчальних закладів та науково-дослідних установ.

В науковій літературі розроблений підхід до класифікації індивідуальних якостей новатора за критерієм призначення, які визначають функціональну спрямованість його творчих результатів [9, с. 49]:

– ідея-створюючі якості – це схильність до зародження в процесі мислення ідей, які відрізняються особливою новизною, унікальністю та оригінальністю. До них відносять ті якості, які дозволяють розглянути проблематику з урахуванням набутих знань у сфері науки, виробництва, споживання – кругозір, уява, технічний талант;

– ідея-реалізуючі якості – це здатність у ході мислення трансформувати технічну ідею у технічне рішення. Сюди слід зарахувати ті якості, які налаштовують дослідника на аналіз конкретної практичної задачі, враховуючі здобутті навики – інженерна уява та талант, індивідуальне бачення, креативність дослідника, нестандартність мислення.

За оцінками експертів від 7 до 60 оригінальних ідей після опрацювання та споживчої апробації дають лише одне технічне рішення [9, с. 49]. Це вказує на те, що для появи життєздатної новації, необхідно створити критичну масу оригінальних та технічно здійснимих ідей. Таким чином, в умовах безперервного технічного прогресу головним чинником інноваційного розвитку підприємства стає нові технічні ідеї, виникнення яких залежить від якості людського капіталу.

Поняття людського капіталу формувалося поступово і пройшло етапи від виробничої категорії до продуктивної та соціально-економічної. На сучасному етапі розвитку економічних відносин питання людського капіталу залишається актуальним, оскільки посилення трудової мотивації дозволить вивільнити людський капітал, що може слугувати імпульсом для економічного зростання. Формування людського капіталу в умовах ринкових відносин мають певну специфіку, яка пов'язана із розвитком інтелектуального підприємництва, диференціацією кваліфікованих кадрів, зростанням прибутковості вкладень в підвищення продуктивності праці. Якщо за часів адміністративно-планової економіки практичний акцент у вивчені людського капіталу зосереджувався на ресурсному забезпеченні виробництва, то сучасний етап становлення даної науки передбачає дослідження економічного зростання залежно від якості робочої сили, стану науки, освіти та охорони здоров'я.

Для цілей інноваційного розвитку підприємства формування людського капіталу повинно базуватися на таких його особливостях [2, с. 59-60; 3, с. 195]:

– людський капітал окремого підприємства є унікальним і неповторним. При цьому слід зазначити, що якісною характеристикою людського капіталу виступає саме сукупність здобутих знань, вмінь та навичок, а не обставини, у яких вони реалізовуються. Саме тому створення належних умов праці, у яких працівники можуть творчо розвиватися та самореалізовуватися, визначає ефективність використання людського капіталу та розкриття потенційних можливостей інноваційного потенціалу підприємства;

– людський капітал має здатність до накопичення в процесі навчання, професійної підготовки та трудової діяльності, тим самим змінюючи свою корисність в цілях інноваційного розвитку підприємства. Ефективна реалізація інновацій неможлива без генерування прогресивних ідей та розробки шляхів їх практичного втілення, а єдиний виробничим фактором, який містить в собі творчу складову, є персонал. Саме тому формування якісного, інноваційно-активного складу людського капіталу підприємства вимагає значних вкладень;

– людський капітал є результатом інвестування у розвиток персоналу, тим самим генеруючи додаткові грошові потоки в процесі трудової діяльності. В контексті цього, людський капітал підприємства визнається його активом, який здатний продукувати нові ідеї та матеріалізувати їх у конкретних благах, а його використання забезпечує майбутні економічні вигоди як власнику, так і підприємству, яке використовує найману працю;

– людський капітал невід'ємний від самого носія – людини, яка наділена інтелектом та володіє комплексом знань, вмінь та навиків роботи, її участь у виробничому процесі є осмисленою та чітко спрямованою на досягнення поставлених цілей;

– підвищення ефективності використання людського капіталу та активізація інтелектуального потенціалу підприємства можливе за умови забезпечення нормального рівня відтворення робочої сили відповідної кваліфікації;

– потреби та очікування працівників є стимулюючим чинником їх творчої діяльності, ініціативності та креативності. При цьому унікальність людських ресурсів проявляється у специфічній реакції на конкретні управлінські дії. Саме тому формування людського капіталу вимагає врахування мотивоутворюючих чинників інноваційної діяльності працівників та застосування ефективних методів кадрового менеджменту;

– людський капітал як виробничий ресурс піддається оцінці для цілей відображення в обліку та звітності, що дозволяє оцінити витрати підприємства на активізацію інноваційної діяльності персоналу, отримані доходи від реалізації нововведень та визначити ефективність їх розробки.

Таким чином, людський капітал виступає ключовою ознакою ефективного управління підприємством та визначає стратегічні напрямки його розвитку, в тому числі й інноваційному.

Формування людського капіталу виступає безперервним процесом, який протікає з різною інтенсивністю залежно від етапів життєвого циклу людини та потреб її формування як особистості з врахуванням сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників, а також джерела фінансування [4, с. 152]. Він охоплює стадії від становлення особистості, нагромадження знань та вмінь, професійного розвитку, відтворення здобутих навиків аж до етапу пасивного використання, коли людина припиняє активну трудову діяльність.

Для інноваційно-орієнтованого підприємства особливо важливими є етапи нагромадження та відтворення інтелектуалу персоналу, оскільки саме на цих стадіях воно безпосередньо долучається до формування людського капіталу. Нагромадження людського капіталу передбачає акумуляцію якісних характеристик людини для здійснення трудової діяльності. Це дуже важливий період у формуванні якісного людського капіталу, оскільки в процесі роботи людина не лише використовує та вдосконалює раніше отримані знання, але й здобуває нові навики та вміння. Людський капітал з часом не лише нагромаджується, але й має здатність до зношення та втрати конкурентоспроможності, що викликає потребу у постійному інвестуванні у його розвиток. Понесені витрати підприємства на формування нових професійних знань персоналу покриваються доходами від реалізації інноваційної продукції, отриманих за рахунок здобуття нових конкурентних переваг на ринку. Реалізація потенційних можливостей працівників дозволяє конвертувати людський потенціал в капітал, набути практичний досвід, підвищити рівень кваліфікації та збільшити доходи. Продуктивне відтворення людського капіталу вимагає створення сприятливих умов праці та зростання рівня задоволеності від інтелектуальної роботи.

Таким чином, важливими інструментами формування людського капіталу підприємства для реалізації власної інноваційної політики виступають мотивація творчої праці персоналу та інвестування у його безперервний розвиток.

В умовах науково-технічного прогресу важливими факторами інноваційного розвитку підприємства виступають гнучкість та адаптивні властивості людського капіталу до змін зовнішнього середовища. Вказані характеристики набуваються в процесі саморозвитку працівників, коли відбувається усвідомлення цінності власних знань та необхідності постійного їх удосконалення. Компетентність (знання, вміння та навички) та творчі зусилля (ініціативність, винахідливість працівників, відсутність шаблонного мислення) виступають стратегічним ресурсом інноваційного розвитку підприємства [6, с. 150]. При цьому система мотивації інноваційної активності визначає ступінь використання працівниками даного ресурсу та результативність.

Система мотивації інноваційної активності персоналу повинна базуватися на формуванні стійкої мотиваційної структури особи для забезпечення цілеспрямованої діяльності та досягнення визначених результатів, враховуючи комплекс мотивоутворюючих чинників та їх відповідність прагненням та інтересам самим працівників.

Співвідношення різних мотивів, які визначають модель поведінки працівника, утворює його мотиваційну структуру, яка є стійким утворенням, хоча і піддається цілеспрямованому впливу. Кожному працівнику властива власна, індивідуальна мотиваційна структура, склад якої залежить від рівня його добробуту, соціального статусу, кваліфікації, посади, схильністю до новаторської діяльності, рівня сприйняття керівництвом висунутих ідей та наявністю умов їх практичної реалізації, цілісних орієнтації тощо.

Процес мотивації праці на інноваційно-активному підприємстві передбачає проходження таких основних стадій [8, с. 193-194; 10, с. 86]:

1) Виникнення потреби у працівника реалізувати свої здібності шляхом активної участі в інноваційній діяльності.

Як правило, інноваційну діяльність працівника стимулюють потреби психологічного та соціального характеру. Так, психологічна потреба вимагає реалізації творчого потенціалу працівника, тоді як соціальна – визначає необхідність у колективній підтримці ініціатив особи та їх визнання. Фізіологічні потреби в мотивації інноваційної діяльності відіграють другорядну роль, адже стосуються матеріального стимулювання творчих пошуків людини для задоволення особистих потреб. В цьому випадку інноваційна діяльності здійснюється не за рахунок внутрішніх покликів, а для матеріального збагачення. Такий спосіб у часті працівників в розробці інновацій має тимчасовий ефект, оскільки активність підтримується лише за умови її належного фінансування.

2) Пошук шляхів усунення потреби.

Нова потреба, яка виникає в процесі трудової діяльності, вимагає негайного її усунення: задоволення, ігнорування, подолання тощо. Залежно від внутрішніх ціннісних установок кожен працівник вибирає той спосіб, який відображає його ставлення до інноваційних стимулів. Творчі працівники, які активно розробляють нові ідеї та проекти, досить часто навіть без зовнішнього стимулювання та незалежно від сприйняття керівництвом їх ініціатив, здійснюють інноваційну діяльність. Недоліком даної групи працівників може бути надмірна самовпевненість, тому вони схильні діяти відповідно до власних вподобань, відкидаючи вимоги та цілі підприємства. Для інноваційно пасивних працівників, які мають приховані творчі навики і не прагнуть їх розвивати, реакція на потребу реалізується шляхом її ігнорування. Активізації інноваційної діяльності таких працівників відбувається за рахунок високої мотивації або прямого управлінського впливу.

3) Одержання винагороди.

В процесі інноваційної діяльності працівник одержує конкретний результат, за рахунок якого він може усунути потребу або обміняти його на бажаний для нього об'єкт. На даній стадії відбувається оцінка результативності діяльності працівника та її корисності для нього.

Оцінка участі працівників в інноваційних розробках має два виміри: економічний та соціальний. Економічний ефект проявляється у співвідношенні між результатом праці та масштабами її використання (продуктивності праці) та відповідності очікуваної винагороди до цінності розробленого інноваційного продукту чи прогресивності ідеї. Соціальний ефект виявляється у рівні задоволеності працівників умовами праці та відпочинку, можливості для саморозвитку та самореалізації, досягненні балансу інтересів учасників інноваційного процесу, формуванні сприятливого для творчої діяльності клімату та створенні в колективі умов для суперництва та здорової конкуренції між винахідниками тощо.

Залежно від отриманого результату відбувається ослаблення, збереження або посилення мотивації.

4) Усунення потреби.

Залежно від ступеня напруженості, викликаного потребою, працівник або припиняє свою діяльність до виникнення нових потреб, або продовжує шукати інші можливості реалізації потреби.

Складність завдань, які висуваються до мотивації працівників, залучених до новаторської діяльності, визначається неоднозначністю рушійних мотивів активізації інноваційних розробок, мінливістю мотиваційного процесу, характер якого залежить від потреб, що його ініціюють, відмінність мотиваційних структур окремих працівників та різним ступенем впливу однакових мотивів на їх діяльність.

У структурі мотивації інноваційної діяльності персоналу виділяють внутрішню та зовнішню. Зовнішня мотивація формується за рахунок [6, с. 150]:

– матеріальної мотивації конструкторської та винахідницької діяльності у вигляді заробітної плати, доплат, премій;

– трудової мотивації, яка передбачає усвідомлення працівником свого значення в процесі розробки та впровадження інновацій та проявляється у підвищенні рівня відповідальності за практичне втілення нових рішень, самостійності при вирішенні виробничих завдань, розвитку комунікаційних зв'язків у колективі, вдосконаленні організації праці на робочому місці;

– статусної мотивації, яка характеризується суспільним визнанням виробничих заслуг працівника, бажанням мати професійний та моральний авторитет, бути неформальним лідером у колективі.

Особлива роль у мотивації трудової діяльності персоналу відіграє матеріальна зацікавленість, яка стимулює їх участь у розробці інновацій, і проявляється тоді, коли розмір винагороди адекватно співвідноситься із витраченими зусиллями. Саме відсутність необхідних матеріальних стимулів, гарантій соціального захисту, системи заохочень до генерування нових ідей є основними причинами зниження творчої активності працівників та зниження інноваційної складової в результатах їх трудової діяльності.

Низький рівень матеріальної підтримки новаторської діяльності викликає зниження зацікавленості працівників у розробці нових продуктів, пасивність персоналу до професійного розвитку, переміщення фахівців зі сфери досліджень до сфери бізнесу, внаслідок чого престижними стають ті види діяльності, які легко приносять дохід і не потребують високого освітньо-кваліфікаційного рівня. В умовах обмеженості фінансових ресурсів ця проблема особливо актуалізується і для більшості підприємств виходом з неї є відмова від проведення складних розробок та зосередження зусиль на операціях з мінімальної інноваційною складовою. Проте, при формуванні бюджету підприємства слід враховувати той факт, що підтримка творчої ініціативи працівників, сприяння в засвоєнні та використанні новітніх досягнень науки на виробництві формує передумови гармонійного розвитку людського капіталу, що забезпечить підприємству конкурентні переваги на ринку за рахунок підвищення технологічності його продукції, зумовить економічне зростання та постійне надходження прибутку.

До внутрішньої мотивації інноваційної діяльності відносять змістовність праці, зацікавленість та задоволеність працівників трудовим процесом. Дохід в даному випадку не є ключовим фактором, оскільки інноватор в більшій мірі прагне задовольнити свою потребу в освоєнні нового досвіду, в інтелектуальному збагаченні, він займається виконанням своєї роботи, насамперед, заради морального задоволення. Слід зазначити, що нематеріальні стимули для працівників мають вагомий ефект, якщо вони поєднанні з об'єктивним і відповідним обсягом матеріальної винагороди за участь працівника в інноваційній діяльності. Розмір винагороди за творчий підхід у вирішенні завдань сприймається працівниками не лише як засіб задоволення певних матеріальних потреб, а насамперед, як рівень визнання заслуг працівника відповідно до ступеня впливу на кінцеві результати від впровадження інновації.

Формування якісного людського капіталу для цілей інноваційного розвитку підприємства передбачає постійне підвищення його якісних характеристик та забезпечення відповідності як вимогам ринку, так і потребам самого підприємства.

Нарощення інтелектуального потенціалу людського капіталу можливе за рахунок інвестування у формування висококваліфікованих кадрів. Навички та здібності, які людина набуває в процесі навчання та професійного становлення, накопичуються у вигляді запасів, які вона успішно використовує у своїй трудовій діяльності. Витрати, які сприяють підвищенню професійної кваліфікації працівників та продуктивності її праці, розглядаються як інвестиції, оскільки усі поточні витрати здійснюються з тим розрахунком, що вони будуть компенсовані шляхом їх практичного застосування на виробництві і приноситимуть дохід у майбутньому.

Інвестиції у людський капітал мають певні особливості, які відрізняють їх від вкладень в інші активи підприємства [1; 7, с. 423]:

– віддача від вкладень у людський капітал залежить від терміну його використання, тобто, тривалості життя та працездатного віку його носія. У міру збільшення обсягів інвестування людського капіталу його прибутковість підвищується до певного рівня, який обмежений межею активної діяльності людини та станом її здоров'я;

– не усі інвестиції можуть виступати вкладеннями в розвиток людського капіталу. Інвестиційними ресурсами будуть лише ті, які засвоєнні людиною та активно використовуються нею в процесі трудової діяльності для одержання доходу;

– специфіка інвестування полягає в тому, що людський капітал не може формуватися без прямої безпосередньої участі його власника. Це стосується як матеріальних втрат, так і затрат часу, розумової і фізичної енергії;

– характер та види інвестицій у людину обумовлюються історичними, культурними, національними особливостями та традиціями суспільства, менталітетом нації;

– інвестування в людський капітал є найвигіднішою формою вкладення коштів як для окремої людини, так і для суспільства загалом. За твердженнями провідних економістів, інвестиції у розвиток працівників дозволить забезпечити віддачу у 5-6 разів більшу, ніж сфера матеріального виробництва. Ефективність інвестування в людський капітал проявляється для його власника у вигляді здобутих інтелектуальних цінностей (знань, вмінь, навичок, професіоналізму, досвідченості, рівня кваліфікації) та матеріальних винагород від їх використання. Для підприємства ефект проявляється у підвищенні продуктивності праці, якості виробленої продукції та її конкурентоспроможності, економії трудових ресурсів, збільшенні доходів та забезпе-

ченні постійного грошового потоку. Процес інвестування створює ефект і для держави у вигляді підвищення добробуту населення, зростання валового доходу, громадської активності, скорочення витрат на соціальне забезпечення, формування інтелектуальної складової суспільного виробництва.

Рівень віддачі від використання людського капіталу повністю визначаються волею людини, яка є його власником, її індивідуальними інтересами та світоглядом, зацікавленістю у результати своєї праці, загальним рівнем культури. Саме тому капіталовкладенням у людину притаманний вищий рівень ризику та невизначеності, а зміни в обсязі людського капіталу залежно від витрат на його формування неможливо точно спрогнозувати. Особливо гостро дана проблема спостерігається на підприємствах з високим рівнем плинності, коли втрачається вкладений інвестиційний капітал та майбутні недоотримані надходження разом із зміною працівником місця роботи.

Висновки і пропозиції. Людський капітал виступає джерелом інноваційного розвитку підприємства, визначаючи інтенсивність процесів відтворення його інтелектуального потенціалу та досягнення поставлених стратегічних цілей. Саме тому людські ресурси перестають бути лише виробничими факторами, а набувають ознак цінності, яка може формувати та примножувати дохід підприємства.

Ефективність використання людського капіталу в інноваційній діяльності залежить від ціннісних орієнтирів самого працівника, усвідомлення власних можливостей генерувати нові ідеї, рівня інноваційної свободи та системи мотивації новаторства на підприємстві. Дієвість останньої визначається оптимальністю поєднання стимулів матеріального та морального характеру, що передбачає виплату адекватної затраченим зусиллям винагороди та задоволеність працівників від участі в інноваційному процесі.

Формування кадрів інноваційного типу та створення на підприємстві належних умов для їх професійного розвитку посилить новаторську складову діяльності підприємства, підвищить ефективність його бізнес-процесів та забезпечить стійкі конкурентні переваги на ринку.

Список літератури:

1. Богацька Н. Людський капітал на підприємствах та його інвестування в сучасних умовах [Електронний ресурс] / Н. Богацька, В. Бабій – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/31_ONBG_2009/Economics
2. Давидюк Т.В. Людський капітал як складова капіталу підприємства / Т.В. Давидюк // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2008. – № 4. – С. 56-60.
3. Коваленко Н.В. Аналіз людського капіталу підприємства як ключової компетенції / Н.В. Коваленко, А.П. Должикова // Економічний простір. – 2013. – № 75. – С. 191-199.
4. Лазарева А. П. Формування та управління людським капіталом / А. П. Лазарева // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності – 2013. – Вип. 1. – Т. 2. – С. 151-154.
5. Мороз О.С. Інноваційний розвиток підприємства: сутність та проблема визначення складових частин / О.С. Мороз // Наукові записки. Серія «Економіка». – 2012. – Вип. 20. – С. 148-150.
6. Наумова О.О. Вдосконалення мотивації інноваційної діяльності персоналу / О.О. Наумова // Вісник НТУ «ХПІ». – 2010. – Вип. 7. – С. 149-158.
7. Радько М. І. Інвестиції в людський капітал / М. І. Радько // Сучасні проблеми економіки і менеджменту: Міжнар. наук.-практ. конф., 10–12 листопада 2011 р.: тези доповідей. – Л.: Національний університет «Львівська політехніка», 2011. – С. 422–423.
8. Толмачова О.В. Мотивація інноваційної активності кадрової складової інноваційного потенціалу / О.В. Толмачова, Є.А. Бельтюков // Економічні інновації. – 2013. – Вип. 52. – С. 191-197.
9. Ушенко Н.В. Розвиток людського капіталу інноваційно-орієнтованого підприємства / Н.В. Ушакова // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 1. – С. 45-53.
10. Фіщенко О.М. Формування механізму мотивації інноваційної діяльності підприємства / О.М. Фіщенко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 3(7). – С. 84-92.

Галько Л.Р.
Тернопольский национальный экономический университет

ФОРМИРОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ИНТЕРЕСАХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
В статье раскрыто содержание инновационного развития предприятия и исследовано влияние интеллектуального потенциала на его обеспечение. Определены особенности формирования человеческого капитала для достижения инновационных целей развития предприятия. Предложены направления формирования кадрового потенциала инновационного типа на основе мотивации творческого труда, а также инвестирования в развитие персонала предприятия.
Ключевые слова: человеческий капитал, инновационное развитие, творческая деятельность, интеллектуализация производства, развитие персонала, мотивация, инвестирования, инновационно-активное предприятие.

Galko L.R.
Ternopil National Economic University

HUMAN CAPITAL FORMATION IN THE INTERESTS INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISE

Summary
The article is concerned with disclosing the contents of innovative development company and research of intellectual capacity influence to achieve it. The features of human capital formation to achieve the innovative development goals of enterprises are given. The directions of human resources formation of innovation type based on the motivation of creative work and investment in staff are offered.
Keywords: human capital, innovation development, creative activity, production intellectualization, staff development, motivation, investment, active in innovation enterprise.

УДК 336.76(477)

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА ФОНДОВИМ РИНКОМ ТА МОЖЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЙОГО ДЛЯ УКРАЇНИ

Городніченко Ю.В.
Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Дана стаття присвячена напрямкам вдосконалення нагляду та контролю (державного регулювання) фондового ринку. Здійснивши аналіз, можна стверджувати, що ринок, який не контролює держава, веде до монополізму, надмірного майнового розшарування населення, безробіття та соціального напруження. Ці недоліки особливо чітко виявляються у період переходу до ринку в умовах зламу соціально-економічного ладу, тому в такі періоди ринок цінних паперів потребує особливого нагляду.
Ключові слова: ринок, фондовий ринок України, державне регулювання, директива, фінансовий інструмент, інвестиційна фірма, інвестиційні послуги і діяльність, фінансовий регулятор, європейська система фінансових контролерів.

Постановка проблеми. Фондовий ринок є багатоаспектною соціально-економічною системою, на основі якої функціонує ринкова економіка в цілому. Він сприяє акумулюванню капіталу для інвестицій у виробничу і соціальну сфери, структурній перебудові економіки, позитивній динаміці соціальної структури суспільства, підвищенню достатку кожної людини шляхом володіння і вільного розпорядження цінними паперами, психологічній готовності населення до ринкових відносин. Тому фондовий ринок потребує пошуку нових методів та принципів нагляду та контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню вдосконалення системи державного регулювання ринків фінансових послуг та, зокрема, мегарегуляторній моделі регулювання фінансових послуг, присвячені праці багатьох іноземних вчених, а саме Р. Левін, Д. Говард, Д. Норт, Л. Абалкін, В. Шарп тощо, та вітчизняних вчених: О. Барановський, М. Білик, О. Вовчак, В. Гончаренко, В. Грушко, В. Міщенко, С. Науменкова, Ц. Огонь, В. Шевчук, О. Чубукова, Г. Терещенко, О. Іваницька та інших науковців.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Для підвищення ефективності функціонування фондового ринку України необхідно передусім забезпечити його прозорість, відкритість і ліквідність, інтегрування в міжнародні ринки цінних паперів. Цього можна досягти лише шляхом державного регулювання індустрії цінних паперів у тісній взаємодії з її представниками.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження зарубіжного досвіду регулювання фондового ринку, виявлення недоліків та переваг, та можливість застосування для фондового ринку України.

Виклад основного матеріалу. До кінця 2007 р. основним документом, що визначає загальні принципи функціонування ринку цінних паперів ЄС, була Директива Ради ЄС від 10 травня 1993 р. № 93/22/ЄЕС «Про надання послуг на ринку цінних паперів» (Investment Services Directive, ISD) [1].

Регулювання, встановлюваний ISD, мало комплексний характер і включало положення про ліцензування професійної діяльності на ринку цінних паперів, про контроль такої діяльності та захисту прав інвесторів. У ISD містилися поняття, що використовуються у сфері ринку цінних паперів і відображають потреби інтеграції.

З моменту свого ухвалення ISD повинна була, по суті, об'єднати 12 регулятивних підходів різних правових культур держав – членів ЄС в цілісну систему регулювання ринку фінансових послуг. Необхідно нагадати, що в це число входили як держави, фінансовий ринок яких будувався на системі універсальних банків (представницею є Німеччина), так і країни, традиційно розділяють банківський сектор, а з ним і ринок фінансових послуг, на сектор, займаний комерційними банками, і сектор, що складається з інвестиційних банків та інших інвестиційних посередників (Великобританія).

У листопаді 2007 р. набула чинності нова Директива ЄС від 21 квітня 2004 р. № 2004/39/ЄС «Про ринки фінансових інструментів» (MiFID), [2] що змінює деякі директиви ЄС, а також скасовує дію ISD, одночасно включаючи в себе ряд її положень.

Даною Директивою (ст. 4) закріплюються ключові поняття ринку цінних паперів ЄС: «(передаються) цінні папери», включаючи акції та депозитарні розписки на акції; облігації та інші боргові цінні папери, у тому числі депозитарні розписки на облігації; інші цінні папери, дають право на придбання або продаж цінних паперів. Поняття «інструменти грошового ринку» включають в себе короткострокові (до 1 року) фінансові інструменти,

© Городніченко Ю.В., 2014

такі як казначейські векселі, депозитні сертифікати, комерційні папери, інші платіжні інструменти.

Введене Директивою поняття «фінансовий інструмент» включає в себе не тільки цінне папери та інструменти грошового ринку, але й інструменти інститутів колективного інвестування, розрахункові та поставні похідні фінансові інструменти (опціони, ф'ючерси, СВОП, форварди) з різними базовими активами.

Одне з ключових понять MiFID – «інвестиційна фірма», що є особою, що здійснює одну або більше інвестиційних послуг третім особам або реалізують один або більше видів інвестиційної діяльності. При цьому обумовлюється, що держави – члени ЄС можуть визнати інвестиційною фірмою освіта, яка не є юридичною особою в цьому випадку, якщо будуть дотримані вимоги щодо захисту інтересів третіх осіб (в тому числі клієнтів).

Визначення «інвестиційні послуги і діяльність» включають в себе: прийняття, передачу та виконання доручень за фінансовими інструментами; ведення власних розрахунків; управління інвестиційним портфелем; інвестиційне консультування; андеррайтинг; розміщення фінансових інструментів; діяльність в якості так званих багатосторонніх фінансових систем (Multilateral Trading Facilities, MTF). Також для MiFID дано визначення понять: «Інвестиційні консультації», «регульований (організований) ринок», «мартмейкер», «клієнт» та ін.

Інститутами, до яких звернуто дію MiFID, є професійні учасники ринку цінних паперів – «інвестиційні фірми», для здійснення діяльності яких необхідне отримання дозволу (ліцензії) у державі реєстрації головного офісу. При цьому сфера дії MiFID поширюється на всі інструментальні сегменти ринку: акції, облігації, похідні фінансові інструменти, ринок колективних інвестицій.

Після такого ліцензування в якомусь державі – члені ЄС компанії повинно бути надано право здійснення діяльності на території всього ЄС без необхідності отримання додаткового дозволу компетентних органів інших членів ЄС.

Директивою встановлені єдині вимоги до розкриття інформації на ринку цінних паперів, зберігання інформації про угоди, вимоги до звітності професійних учасників ринку та ін.

Цікаво, що Директива вводить окремі елементи регулювання позабіржового ринку цінних паперів у рамках MTF, не тільки встановлюючи вимоги про отримання дозволу на здійснення необхідної діяльності у національного регулятора, а й накладаючи на держави – члени ЄС зобов'язання щодо запровадження вимог щодо інвестиційних фірм і операторів, керуючих MTF.

Дані норми Директиви, покликані підвищити прозорість діяльність MTF, вже викликали активний інтерес у великих учасників європейського та американського фінансових ринків до створення MTF.

Крім того, MiFID встановлює важливі положення про захист клієнтів: обов'язок проводити оцінку «адекватності» клієнта (досвід, знання, фінансове становище), а також правило «найкращого виконання» – брокер, отримавши заявку клієнта, зобов'язаний виконати її найкращим способом і на протязі певного часу (від 3 до 5 років) зберігати відповідну інформацію.

Однак необхідно звернути увагу на те, що критерії «найкращого виконання» у Директиві відсутні, а питання рівня визначення і складу таких критеріїв викликають сьогодні запеклі дискусії в європейському професійному співтоваристві.

Крім уже згаданої вимоги про отримання інвестиційною фірмою ліцензії в державі – члені ЄС, в якому знаходиться її головний офіс, в цілях захисту інвестора Директивою встановлені суворі вимоги до звітності та ведення внутрішнього контролю інвестиційних фірм, тобто надання звітності по операціях повинно здійснюватися практично негайно – не пізніше закінчення робочого дня, наступного за днем здійснення угоди. Мінімальний термін зберігання інформації – 5 років. Кожна держава – член ЄС зобов'язана вести реєстр інвестиційних фірм і надавати відповідну інформацію іншим країнам – членам ЄС.

На думку учасників ринку і експертів, прийняття та набрання чинності MiFID стало додатковим поштовхом до консолідації європейського ринку цінних паперів, активізувало процеси його взаємодії, включаючи об'єднання інститутів та інфраструктур (біржі, розрахункові системи). Крім цього, завдяки зростанню конкуренції та підвищенню «технологічності» торгівлі відзначається зниження комісійних та інших біржових зборів.

Функції фінансового регулятора по ринках цінних паперів у країнах ЄС (у наднаціональному масштабі) покладені на профільні комітети при Раді ЄС з економіки та соціальних питань і Комітет з європейських цінних паперів. Останній створений з метою поліпшення координації політики ЄС в області ринку цінних паперів Рішенням Комісії ЄС від 6 червня 2001 р. № 2001/528/ЄС. Завдання Комітету – формування рекомендацій Комісії ЄС у галузі політики на ринку цінних паперів ЄС.

Одночасно Рішенням Комісії ЄС від 6 червня 2001 р. № 2001/527/ЄС створена незалежна консультативна група «Комітет Регуляторів ринку цінних паперів ЄС», чия мета – проведення термінових консультацій з питань ринку цінних паперів.

У сфері регулювання на ринку цінних паперів існують також органи наднаціонального характеру, які не є регуляторами в повному розумінні слова, – це, зокрема, Міжнародна організація регуляторів ринку цінних паперів (International Organization of Securities Commissions – IOSCO), що об'єднує регуляторів фондових ринків понад 100 держав (90% світових ринків цінних паперів). У числі організацій, залучених в розробку стандартів і правил на ринку фінансових послуг, слід також назвати Банк міжнародних розрахунків, Міжнародну асоціацію за свопами і похідних інструментах, Міжнародну асоціацію з ринку цінних паперів.

У той же час єдиного органу з регулювання ринку цінних паперів, наділеного повноцінними функціями з контролю і нагляду, в ЄС не існує, і така ситуація не випадкова – потреба у створенні аналога Європейського Центрального банку для ринків фінансових інструментів і послуг, не пов'язаних з банківським сектором, не очевидна.

Важливо, однак, відзначити, що Директиви ЄС не дають вичерпної відповіді на питання про кінцеву конфігурації національних регуляторів ринку цінних паперів держав – членів ЄС. Вони лише встановлюють необхідні вимоги до функцій і повноважень таких регуляторів через введення за допомогою директив напрямів і змісту регулювання.

Відповідно, питання внутрішнього порядку функціонування регуляторів ринку цінних паперів держав – членів ЄС регулюються національним законодавством. Країни, що входять в ЄС, використовують різні моделі такого регулювання – від створення мегарегулятора на всьому фінансовому ринку до декількох регулюючих органів на окремих сегментах ринку цінних паперів.

Для подальшого зміцнення фінансової стабільності в ЄС та удосконалення регулятивної системи в жовтні 2008 року з ініціативи Європейської комісії була створена незалежна експертна група високого рівня з метою удосконалення нагляду за фінансовою ситуацією. Очолив групу Жак де Ларозьєр, в минулому директор МВФ та керуючий банком Франції. Над доповіддю під керівництвом де Ларозьєра працювали декілька досвідчених економістів та фінансистів, в тому числі колишній прем'єр Польщі Лешек Бальцерович, колишній керівник британського регулятора FSA Калум Маккарті та колишній міністр фінансів Нідерландів Оно Рудінг.

Ця група почала працювати 12 листопада, а вже 25 лютого 2009 року група оприлюднила свою першу доповідь. В доповіді була проаналізована фінансова ситуація в ЄС та запропонована 31 рекомендація. Рекомендації охоплюють як дії, направлені на подолання самої кризи: створення Європейської Ради по системним ризикам (рекомендація 16) та Європейської системи фінансового нагляду, так і заходи з глобального відновлення (global repair). Рекомендації 25-31 пропонують провідну роль Базельського комітету з банківського нагляду у підготовці стандартів в галузі міжнародного фінансового регулювання та провідну роль МВФ у створенні системи раннього попередження фінансових негараздів та забезпечення фінансової стабільності.

Автори доповіді визнають, що було можливо передбачити так звані «системні та пов'язані між собою уразливості», які сталися та призвели до таких драматичних наслідків. З тим, щоб попередити виникнення аналогічної кризи, доповідачі вважають за необхідне провести суттєві зміни не тільки на рівні ЄС, але й на глобальному рівні [3].

В доповіді де Ларозьєра представлена нова модель системи регулювання та нагляду.

Мета запропонованої моделі фінансового регулювання була наступна:

– згладжування системних шоків через збільшення ролі менеджменту ризиків;

– послаблення факторів проциклічності, які є каталізаторами кризових явищ та підвищення прозорості;

– застосування для Європи єдиних та взаємодоповнюючих один іншого систем мікро- та макропруденційного нагляду, що забезпечує єдині для внутрішньо європейського ринку справедливі правила конкуренції;

– запровадження ефективних процедур управління кризами (менеджмент кризи), поліпшення взаємодії та підвищення взаємної довіри органів регулювання та нагляду в різних країнах ЄС та у всьому світі [4].

Що стосується конкретних рекомендацій, то вони зводяться до того, що необхідно змінити регулювання по наступним напрямкам:

1. Посилення макроекономічної політики та макропруденційного аналізу.
2. Реформування вимог до достатності банківського капіталу в рамках процесу Базель 2.
3. Кредитно рейтингові агентства (КРА).
4. Стандарти фінансової звітності.
5. Сектор страхових послуг.
6. Санкції та повноваження органів фінансового нагляду.
7. Паралельна банківська система.
8. Секютиритизовані фінансові продукти/ ринки похідних фінансових інструментів.
9. Подальша гармонізація, послідовне та єдине застосування вимог регулювання та нагляду в країнах ЄС.
10. Корпоративне управління: компенсаційна політика та ризик-менеджмент.
11. Створення на рівні ЄС системи управління кризою (менеджмент кризи).

На саміті ЄС у грудні 2009 р. було ухвалене принципове рішення про створення нової наднаціональної архітектури нагляду і контролю за фінансовими ринками, основу яких мали складати Європейська рада аналізу системних ризиків (European Systemic Risk Board, ESRB) та Європейська система фінансових контролерів (European System of Financial Supervisors, ESFS). На даний час можна підвести перші результати їх функціонування [5].

Європейська рада аналізу системних ризиків як незалежний орган ЄС була створена в межах запровадження макропруденційного нагляду за фінансовими ринками на рівні ЄС з метою запобігання або пом'якшення наслідків системних ризиків для фінансової стабільності в Євросоюзі. Вона має сприяти нормальному функціонуванню внутрішнього ринку і тим самим забезпечити стійкий внесок фінансового сектора в економічне зростання [5].

У листопаді 2010 року в Європейському Союзі було прийнято документи нових європейських регуляторах на фінансовому ринку, а саме ESRB утворено відповідно до Регламенту Європейського парламенту і Ради ЄС № 1092/2010 від 24.11.2010 р. Діяльність інституції забезпечується Європейським центральним банком, а місцем розташування визначено Франкфурт-на-Майні. Завдання ЄЦБ щодо функціонування ESRB визначені Регламентом Ради ЄС № 1096/2010 від 17.11.2010 р. З 16 грудня 2010 р. законодавство, яким утворено ESRB, набуло чинності [5].

Згідно з документами про нових європейських регуляторів на фінансовому ринку створюються такі наднаціональні органи [6]:

1. Європейська рада з системних ризиків (European Systematic Risk Board, ESRB) – даний орган буде відповідати за макроекономічний нагляд над фінансовою системою. Зокрема, Рада буде здійснювати моніторинг і оцінювати потенційні ризики стабільності фінансової системи.

У разі необхідності Рада буде випускати попередження та рекомендації і буде відстежувати їх виконання. Попередження і рекомендації можуть бути як загального характеру, так і торкатися конкретну особу. Відповідні попередження та рекомендації будуть адресовані або Європейській Раді, чи іншим європейським наглядовим органам.

Європейський Центральний Банк буде виконувати певні функції, пов'язані з щоденною роботою ради, а також змінювати існуюче законодавство стосовно нижчезазначених новостворених служб. Місцем розташування ради буде Франкфурт.

2. Європейська служба з банківської справи (European Banking Authority). Місцем розташування служби буде Лондон.

3. Європейська служба по страхуванню і пенсій по працездатності (European Insurance and Occupational Pensions Authority). Місце розташуванням служби буде Франкфурт.

4. Європейська служба з цінних паперів і ринків (European Securities and Markets Authority). Місцем розташування служби буде Париж.

Всі три вищевказані служби матимуть правоздатність по праву Європейського Союзу.

Членами служб будуть представники спостережних органів держав – членів Європейського Союзу.

Національні органи влади продовжать відповідати за щоденний нагляд за фірмами. Буде також утворений координаційний комітет для того, щоб забезпечувати співробітництво та обмін інформацією між трьома службами і європейським радою з системних ризиків [6].

Служби будуть відповідальні за те, щоб забезпечити застосування єдиних правил наглядовими органами різних країн, що входять до Європейського Союзу.

Служби отримають такі повноваження [6]:

– розслідувати порушення законодавства Європейського Союзу. У разі невідповідності дій національних органів служби мають право приймати рішення щодо фінансових інститутів і вимагати від них виконання необхідних дій з метою повного дотримання обов'язки по праву Європейського Союзу;

– в термінових ситуаціях, коли потрібні скоординовані дії національних органів, служби можуть приймати рішення, що встановлюють обов'язки національних органів здійснювати необхідні заходи;

– у разі існування розбіжностей між національними органами різних країн, і коли посередництво служб не призвело до розв'язання цих розбіжностей, приймати обов'язкові рішення, які вимагають від національних органів здійснювати певні дії.

Відповідно до Положення ESRB: ESRB несе відповідальність за макропруденційний нагляд за фінансовою системою в рамках Союзу для того, щоб внести внесок у запобігання або зниження системних ризиків для фінансової стабільності в Союзі, які випливають з подій у фінансовій системи та з урахуванням макроекономічних змін, з тим щоб уникнути періоди повсюдних фінансових труднощів. Це сприятиме безперебійному функціонуванню внутрішнього ринку і тим самим забезпечити стійкий внесок фінансового сектора в економічне зростання [7].

Для цієї мети ESRB здійснюють такі завдання [7]:

1) визначення та/або збір та аналіз всієї відповідної та необхідної інформації;

2) виявлення та визначення пріоритетності системних ризиків;

3) видача попереджень, де такі системні ризики, які вважаються значними і, при необхідності, зробити ці попередження громадськості;

4) видача рекомендацій щодо виправлення становища у відповідь на ідентифіковані ризики і, при необхідності, зробити ці рекомендації громадськості;

5) моніторинг виконання до попереджень та рекомендацій;

6) тісно співпрацює з усіма іншими учасниками Європейської системи фінансового нагляду (ESFS), при необхідності надання ЕСУ (ESAs) інформацію про системні ризики, необхідні для виконання покладених на них завдань, і, зокрема, у співпраці з ЕСУ (ESAs), що розвивають загальний набір кількісних і якісних показників (пульт управління ризиками) для виявлення та вимірювання системних ризиків;

7) бере участь, при необхідності, в функціонуванні Об'єднаного комітету ЕСУ (Joint Committee of the ESAs);

8) координує свої дії з діями міжнародних фінансових організацій, зокрема Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Радою з фінансової стабільності (FSB), а також відповідних органів у третіх країнах з питань, пов'язаних з макропруденційного нагляду;

9) виконання інших завдань, пов'язаних, як зазначено у законодавстві Союзу.

Основними завданнями ESRB визначені такі [5]:

– збір та аналіз необхідної інформації;

– виявлення та визначення пріоритетності системних ризиків;

– визначення сфер, де такі системні ризики вважаються значними;

– надання рекомендацій щодо виправлення становища у зв'язку з виявленими ризиками;

– надання, в разі виявлення ризиків або загрози виникнення надзвичайних ситуацій, що можуть виникнути, конфіденційної інформації Раді ЄС з оцінкою ситуації для прийняття відповідного рішення;

– здійснення моніторингу результатів застосування застережень і рекомендацій;

– співпраця з органами Європейської системи фінансових контролерів, зокрема, з метою визначення кількісних та якісних показників для ідентифікації та вимірювання системних ризиків;

– координація своєї діяльності з діями міжнародних фінансових організацій, зокрема МВФ і Радою з фінансової стабільності (FSB), а також органами макропруденційного нагляду за фінансовими ринками інших країн.

За необхідності, інформація про виявлені ESRB ризики та визначені застереження може бути доведена громадськості та професійним учасникам фінансових ринків [5].

Організаційна структура ESRB складається з [5]:

1) Генеральної дирекції (General Board);

2) Керуючого комітету (Steering Committee);

3) Секретаріату (Secretariat);

4) Консультативного наукового комітету (Advisory Scientific Committee);

5) Консультативного технічного комітету (Advisory Technical Committee).

Європейська система фінансових контролерів являє собою нову структуру нагляду за фінансовими ринками ЄС. До складу ESFS увійшли три новостворені установи: Європейський орган з банківської діяльності (European Banking Authority, EBA), Європейський орган із страхування та пенсійного забезпечення (European Insurance and Occupational Pensions Authority, EIOPA) і Європейський орган з цінних паперів та фондового ринку (European Securities and Markets Authority, ECMA), замінивши відповідно Європейський комітет банківського нагляду (CEBS), Європейський комітет страхового та пенсійного нагляду (CEIOPS) та Європейський комітет регуляторів ринку цінних паперів (CESR) [5].

Основним завданням агенцій є нагляд за діяльністю банків, фінансових і страхових компаній, пенсійних фондів. До функцій ESFS належить контроль за виконанням загальноєвропейських банківських правил, а також моніторинг виконання екстрених антикризових заходів [5].

Вперше висновок про недосконаліть системи фінансового нагляду ЄС було зроблено у Доповіді групи де Ларозьєра (The de Larosiere Group) від 25 лютого 2009 р. Зокрема, зазначалося, що незважаючи на існування спільного європейського ринку, на якому представлені фінансові установи з різних європейських країн, натомість контроль за їх діяльністю, який здійснювався переважно національними регуляторами, був нерівномірним та неузгодженим. Необхідність подолання наслідків фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. та недопущення виникнення нових ризиків у відповідній сфері вимагала запровадження загального для всіх членів ЄС порядку координації дій учасників

фінансових ринків, а також розробки механізмів запровадження заходів швидкого реагування на загрози [5].

Основними повноваженнями ESFS визначені такі [5]:

– розробка проекту Зводу правил щодо технічних стандартів (нормативів) для загальноєвропейського фінансового ринку, який має бути схвалений Комісією;

– сприяння підготовці угоди щодо обміну інформацією між національними наглядовими органами, а у разі потреби – участі при вирішенні будь-яких спорів з метою прийняття узгоджених управлінських рішень;

– забезпечення послідовного застосування правил та технічних стандартів Євросоюзу, у т.ч. шляхом розгляду відповідних запитів;

– здійснення прямих наглядових повноважень щодо кредитних рейтингових агентств;

– координація дій та прийняття рішень в надзвичайних ситуаціях.

Нова система нагляду за фінансовими ринками ЄС базується на принципах партнерства, гнучкості і підпорядкованості, покликана зміцнити довіру між національними наглядовими органами, гарантуючи, крім іншого, відповідність їх дій потребам забезпечення фінансової стабільності [5].

Хоча фінансові ринки України (крім банківського) на сьогодні мало інтегровані до світового та європейського ринків, державним регуляторам – Національному банку України, Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг України, Державній комісії з цінних паперів та фондового ринку – доцільно враховувати у своїй роботі досвід реформування системи нагляду та контролю за загальним фінансовим ринком ЄС. Також варті уваги публічні рекомендації Європейської ради аналізу системних ризиків у контексті вчасного реагування українських регуляторів на можливість поширення нових зовнішніх ризиків та загроз на національні фінансові ринки [5].

Висновки. Якщо зробити загальний порівняльний аналіз правового регулювання ринків фінансових послуг в ЄС та в Україні, то можна зробити висновок про те, в що Україні спостерігається послідовна адаптація фінансового законодавства стандартам ЄС у цієї галузі.

Для вітчизняного регулятора фінансового ринку на даний момент необхідно першочергово зосередити увагу на фундаментальних проблемах та поліпшення дієздатності наглядового органу. Ключове значення має підвищення прозорості у фінансовому секторі України та забезпечення інституційної незалежності регуляторних органів.

Список літератури:

1. Council Directive 93/22/EEC of 10 May 1993 on investment services in the securities field, OJ L 197, 6.8. 1993. – P. 58.
2. Меньшикова А. Регулирование рынка ценных бумаг в ЕС – возможность использования подходов / А. Меньшикова // РЦБ. – 2009. – № 9/10.
3. The High level group on Financial Supervision in the EU, Chaired by Jacques de Larosoere.Report Brussels. 25 February 2009. [Електронний ресурс] Сайт Європейської комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiere_report_en.pdf
4. Институт посткризисного мира. Финансовая архитектура посткризисного мира: эффективность решений. Международное исследование апрель – май 2009 [Электронный ресурс] // Сайт Института посткризисного мира. – Режим доступа: http://www.postcrisisworld.org/files/book_small_all.pdf
5. «Особливості інтеграційних процесів в ЄС на сучасному етапі: інституційні зміни в системі забезпечення економічної та політичної стабільності». Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/598/
6. Европейский Союз: новая система финансового регулирования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.worldbiz.ru/analytics/detail.php?ID=1240
7. ESRB. European System of Finansial Supervision [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.esrb.europa.eu/about/tasks/html/index.en.html

Городниченко Ю.В.
Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды

ИНОСТРАННЫЙ ОПЫТ НАДЗОРА И КОНТРОЛЯ ЗА ФОНДОВЫМ РЫНКОМ И ВОЗМОЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕГО ДЛЯ УКРАИНЫ

Аннотация
Данная статья посвящена направлениям совершенствования надзора и контроля (государственного регулирования) фондового рынка. Осуществив анализ, можно утверждать, что рынок, который не контролирует государство, ведет к монополизму, чрезмерного имущественного расслоения населения, безработицы и социальной напряженности. Эти недостатки особенно отчетливо проявляются в период перехода к рынку в условиях слома социально-экономического строя, поэтому в такие периоды рынок ценных бумаг нуждается в особом уходе.
Ключевые слова: рынок, фондовый рынок Украины, государственное регулирование, директива, финансовый инструмент, инвестиционная фирма, инвестиционные услуги и деятельность, финансовый регулятор, европейская система финансовых контролеров.

Gorodnichenko Yu.V.
Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University

FOREIGN EXPERIENCE SUPERVISION AND CONTROL OF THE STOCK MARKET AND USING IT FOR UKRAINE

Summary
This paper focuses on improving the areas of supervision and control (state regulation) stock market. By carrying out the analysis, it can be argued that the market is not controlled by state monopolies leads to excessive stratification of the population, unemployment and social unrest. These shortcomings are most clearly manifested in the period of transition in terms of breaking the socio- economic system, because in such periods the stock market requires special supervision.
Keywords: market, stock market of Ukraine, government regulation, directive, financial instrument, investment firm, investment services and activities, financial regulator, the European system of financial supervisors.

УДК 330.3:005.56

ПЕРСПЕКТИВИ АКТИВІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ УЧАСНИКІВ ІННОВАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Довбенко В.І.
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розглянуто питання налагодження взаємодії учасників інноваційного процесу з метою формування умов для продуктивної співпраці задля досягнення поставлених цілей розвитку. Проаналізовано існуючий досвід застосування моделей «потрійної спіралі», «трикутника знань» та «відкритих інновацій». Запропоновано підходи до активізації інноваційної діяльності вітчизняних підприємств за рахунок співпраці з університетами і збалансування інтересів усіх сторін-учасників інноваційного процесу.
Ключові слова: інноваційний розвиток, кластерні інноваційні структури, трансфер знань і технологій, потенціал взаємодії учасників, інноваційна культура, моделі потрійної спіралі, трикутника знань та відкритих інновацій.

Постановка проблеми. У сучасному світі в епоху інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) відбувається швидка інтеграція науки, освіти та інновацій, яка має на меті забезпечення розвитку трудових ресурсів відповідно до реальних потреб економіки. Це вимагає посилення зв'язку між суб'єктами навчальної, дослідницької, інноваційної та господарської діяльності з метою досягнення поставлених цілей розвитку за рахунок пристосування до роботи в умовах швидких змін і високої конкуренції. Однак в умовах України без радикального реформування економіки, її переорієнтації на інноваційну модель розвитку неможливо зблизити вершини «трикутника знань» – вищу освіту, наукові дослідження та інноваційну діяльність. Вирішення подібних завдань передбачає зацікавлену активну участь всіх учасників інноваційного процесу із урахуванням сучасних тенденцій розвитку науки й передових технологій та вимог щодо партнерської взаємодії сторін у постіндустріальну епоху відповідно до концепцій відкритих інновацій та «потрійної спіралі» (держава-бізнес-університети). Економіка України зазнає значних втрат в результаті застосування застарілих технологій у бізнесі та побуті, що призводить до хронічної нестачі інвестицій в інноваційну сферу та високотехнологічні галузі. Тому з року в рік не вирішуються завдання переходу вітчизняної економіки на інноваційно-інвестиційну модель розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми інноваційного розвитку та взаємодії учасників інноваційного процесу досліджували такі вчені як С. Бай, В. Геєц, П. Друкер, Г. Іцкович, І. Макаренко, Р. Нельсон, М. Портер, Б. Санто, С. Соколенко, В. Соловйов, Б. Твісс, Л. Федулова, К. Фрімен, Ф. Хайєк, Й. Шумпетер, Г. Чесбро, Н. Чухрай та багато інших науковців. Вони звертають свою увагу на різні аспекти інноваційної діяльності та форми взаємодії її учасників. Так С. Бай та К. Яцишина підкреслюють, що сучасні дослідження проблем формування та ефективного функціонування інноваційних моделей розвитку національних економік переконливо доводять важливість перебудови взаємовідносин між державою, освітніми, науково-дослідними установами та бізнесом у сфері продукування та комерціалізації інновацій, що відповідає концепції «потрійної спіралі», запропонованій Генрі Іцковичем [1]. Разом з цим важливо налагодити процес продукування передових знань, так як у сучасних умовах важливо навчитися швидко оновлювати знаннєвий потенціал з метою приведення його у відповідність до швидко зростаючих потреб інноваційного оновлення виробництва й інших сфер діяльності на засадах ресурсозбереження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. За умов глобалізації економіки і швидкого поширення ІКТ потребують уточнення підходи до формування такого інноваційного потенціалу розвитку, який би відповідав запитам як держави, так і освіти, науки та бізнесу в інтересах усього суспільства. У публікаціях на дану тему немає єдності думок стосовно організації переходу на інноваційну модель розвитку економіки країни, так як точаться дискусії з приводу вибору пріоритетних напрямів досліджень і послідовності виконання окремих етапів робіт. Особливо актуальними є завдання формування адекватного вимогам сучасності механізму ресурсного забезпечення інноваційної діяльності, який би сприяв створенню умов для підтримки старт-апів та інших інноваційних структур, націлених на комерціалізацію

© Довбенко В.І., 2014

наукових ідей та розробок. Це вимагає створення сучасної інноваційної інфраструктури для підтримки вітчизняних новаторів, винахідників, учених у процесі їх взаємодії з бізнес-структурами, а також процесів трансферу технологій і комерціалізації результатів наукових розробок.

Мета статті. Головною метою роботи є визначення форм та характеру взаємодії учасників інноваційного процесу та їх ролі в інноваційному процесі для формування оптимальних умов генерації ними нових ідей і подальшого втілення останніх в перспективні наукові розробки та забезпечення їх своєчасної комерціалізації. Дані завдання розглядаються із врахуванням стану вітчизняної економіки і перспектив її переходу на інноваційну модель розвитку.

Виклад основного матеріалу. Відмінною рисою сучасної економіки є її переорієнтація на нематеріальні ресурси за рахунок формування та ефективного використання інтелектуального капіталу, заснованого на передових знаннях порівняно з попередніми етапами її розвитку, коли основну роль відігравали чинники доступності природних ресурсів і дешевої робочої сили. У розвинутих країнах світу центром відтворення інтелектуального потенціалу суспільства є університет, як організація, котра забезпечує відтворення інтелектуальної еліти, яка у подальшому вносить свій вклад у соціально-економічний розвиток суспільства. Однак для створення умов повноцінного оновлення потенціалу знань на інноваційній основі важливою є взаємодія багатьох сторін, які мають бути кровно зацікавленими в досягненні поставлених цілей розвитку. Зрозуміло, що для продуктивної взаємодії учасників інноваційного процесу необхідною умовою є певний баланс їх інтересів, досягнення якого можливе тільки за умов постійної й плідної співпраці та довіри один до одного.

До основних сторін, які приймають участь в інноваційній діяльності, відносять державу, бізнес та науку (у передових країнах світу дана роль покладається переважно на університети). Вони постійно взаємодіють між собою, однак характер даної взаємодії змінюється. Якщо декілька десятиліть тому переважали бюрократичні структури «командного» типу з великою кількістю рівнів ієрархії, то в нинішніх умовах відбувається інтенсивний перехід до гнучких мережевих структур, де превалюють горизонтальні зв'язки між учасниками господарських та інноваційних процесів. У результаті формується новий тип відносин сторін, який знайшов своє відображення у широко відомій моделі потрійної спіралі [2].

Успішне застосування моделі потрійної спіралі можливе за умов, коли держава, університети і бізнес прикладають спільні зусилля задля досягнення поставлених цілей. Як правило, ініціатором виступає держава або регіональні органи влади, які організують проведення спільних дискусій із вченими та підприємцями щодо економічного розвитку держави й конкретних регіонів. У результаті подібних заходів на основі взаємних домовленостей створюють інноваційні структури, відповідальні за науково-технічний розвиток регіону. Коли нові знання стають основою для створення нових підприємств, у моделі потрійної спіралі починає домінувати роль університетів, а держава і бізнес надають допомогу процесам здійснення наукових досліджень. На цьому етапі створюються дослідницькі центри, прискорюються наукові дослідження, університети отримують додаткові ресурси від держави і бізнесу для проведення наукових досліджень. Наступний етап розвитку потрійної спіралі пов'язаний із трансформацією учасників, коли вони беруть на себе додаткові функції із вирішення нових завдань в галузі інновацій. Так, університети за підтримки держави можуть сприяти створенню старт-апів, організовувати трансфер технологій, а підприємства – створювати структури, які забезпечують навчальний процес і проведення наукових досліджень. Модель потрійної спіралі передбачає перехід людей з однієї спіралі в іншу, наприклад, з бізнесу в університет чи з університету в органи влади, що стимулює генерацію нових ідей, створення спільних проектів, забезпечує взаєморозуміння між складовими потрійної спіралі [1, с. 7].

В Україні потенціал вищих навчальних закладів використовується недостатньо. Основна роль у проведенні наукових досліджень відводиться фундаментальній науці, однак за умов постійного недофінансування науки й освіти результати фундаментальних досліджень часто не переходять на наступні стадії, що знижує загальну ефективність вкладень у наукову сферу. Існуючий стан справ не покращується вже значний період часу, а перспективні молоді вчені шукають застосування своїм талантам у зарубіжних університетах та дослідницьких центрах.

У ряді наукових праць поряд із поняттям моделі потрійної спіралі зустрічається поняття «трикутник знань» (Triangle of Knowledge). Стратегія інноваційного розвитку передбачає своєчасне набуття і підтримання суб'єктами економічної діяльності конкурентних переваг. Досягти цього у сучасних умовах можна лише за умов оптимального поєднання таких складових як високоякісна освіта і відповідні професійні навики працівників, ведення передових наукових досліджень, належний рівень ділової репутації учасників інноваційного процесу. Діяльність сучасного університету охоплює всі елементи «трикутника знань» (освіта, дослідження та інновації). Це дає шанс отримати ефект синергії і суттєво посилити ступінь розвитку кожної із складових «трикутника знань», зокрема, успішного вирішення як завдань трансферу інновацій, так і генерації нових знань для розвитку технологій [3].

Статус сьогоднішнього університету в суспільстві і державі визначає нову функцію університету – функцію інтегратора знань. Університет стає провідним учасником і організаційним посередником інтеграції освітніх і наукових структур з виробництвом, культурними установами, владними структурами. Метою цієї інтеграції є вирішення міждисциплінарних завдань освіти і науки, а також впроваджувальна інноваційна діяльність. Реалії сьогодення вимагають від університету концентрації ресурсів для вирішення великих виробничих проблем, або державного замовлення (інноваційних програм). Для цього формуються тимчасові творчі колективи із співробітників різних організацій, на чолі яких повинні стояти ініціативні лідери, здатні залучати у процес досліджень для вирішення нестандартних завдань студентів.

Для успіху процесу формування привабливого середовища сприйняття інновацій у процесі трансферу знань слід звернути увагу на такі питання:

1) новизна, актуальність, затребуваність знань;

2) мережі передачі, канали доступу та форми розповсюдження інформації;

3) створення сучасних баз даних на основі концепції «open innovation»;

4) підвищення мобільності носіїв знань шляхом налагодження співпраці з партнерами в інших країнах;

5) формування сучасних програм навчання та підвищення кваліфікації наукових кадрів протягом усього життя із наданням пріоритетних можливостей ведення спільних досліджень із зарубіжними колегами.

Концепція (модель) відкритих інновацій Г. Чесбро націлює учасників інноваційного процесу на ефективні форми взаємовигідної співпраці з метою задоволення перспективного попиту споживача. Її застосування дозволяє набагато ефективніше (ніж це мало місце за умови «закритих інновацій») досягати цілей і запланованих результатів. За умов необхідності забезпечення інноваційного розвитку зростають витрати на проведення НДДКР. Їх здійснення вимагає все більш широкої кооперації потенційних учасників інноваційного процесу. Так загальний бюджет на R&D корпорацій США у 2010 р. перевищив 310 млрд. дол. Для розвитку ризикованих напрямків розвинуті країни розвивають мережі венчурних компаній. За даними Європейської асоціації венчурного капіталу (EVCA) в Європі створено і функціонує більше 8000 активних корпоративних венчурних програм. Стає зрозумілою необхідність залучення зовнішніх знань для активізації досліджень. Так половину своїх інноваційних продуктів Procter&Gamble створює за участю зовнішніх винахідників [4].

Досвід ЄС з активізації інноваційної діяльності повинен ширше застосовуватися і в Україні для усунення перешкод на шляху взаємовигідної співпраці і створення умов для формування нового конкурентоспроможного потенціалу розвитку економіки. Утворення Інноваційного Союзу в ЄС передбачає зміцнення бази знань, виведення на ринок нових продуктів, поширення вигод від інновацій, удосконалення процесів трансферу технологій.

З метою комерціалізації результатів наукових розробок у США університети спільно з іншими учасниками ринку інновацій створюють центри трансферу технологій, які надають необхідні консультаційні послуги зацікавленим особам, допомагають у пошуку та залученні інвестицій в інноваційні проекти та у процес комерціалізації результатів наукових розробок. Найбільшу потенційну прибутковість має власне виробництво у вигляді частки в підприємстві. За принципом венчурного інвестування, у випадку успіху вартість такої частки може зрости у десятки разів. Другою високоприбутковою формою трансферу є видача ліцензій. Якщо рівень зацікавленості у розробці високий і існує її надійний патентний захист, то ліцензійні платежі можуть досягати значних розмірів.

Країни ЄС порівняно із США відчувають серйозніші проблеми, пов'язані із втратою позицій у світовій торгівлі, внаслідок недостатньої ефективності інноваційної діяльності, що проявляється у падінні рівня патентної й науково-дослідної (R&D) діяльності та слабкій віддачі інвестицій у розвиток ІКТ. Це передбачає необхідність збільшення вкладень у НДДКР (відносно ВВП) і підвищення їх ефективності. З метою реалізації даних завдань Програмою «Стратегії та інфраструктура регіональних інновацій та технологічного трансферу» (Regional Innovation and Technology Transfer Strategies and Infrastructure – RITTS) передбачено створення відповідної інфраструктури для покращення умов інноваційної діяльності, підвищення значущості інноваційних процесів у забезпеченні конкурентоспроможності та економічного зростання регіонів [5, с. 271-274].

З метою активізації інноваційної діяльності та трансферу технологій Комісією Європейських співтовариств у 2008 р. прийнято Кодекс практики для університетів та інших державних науково-дослідних організацій, який передбачає ефективне використання наукових результатів за рахунок заходів із сприяння передачі знань на національному рівні та Створенні Європейського дослідницького простору. При цьому передбачається підтримка розвитку потенціалу трансферу знань і навичок в університетах та державних науково-дослідних організаціях і здійснення заходів з підвищення інформованості та навичок студентів, особливо у сфері науки і техніки – щодо інтелектуальної власності, передачі знань та підприємництва [6, с. 144-145].

Успіх виходу на ринок учасників співпраці у сфері інноваційної діяльності із новими продуктами залежить від рівня інноваційної культури, яка має вивести на новий рівень взаємовідносини науки, освіти та культури, бізнесу, споживачів та держави, та повинна задавати тон в усіх процесах суспільних перетворень. Сучасна інноваційна культура покликана сприяти швидкому та безперешкодному доступу до сучасних досягнень науки і техніки; покращенню інвестиційного клімату; переорієнтації інвестиційних потоків на інноваційну діяльність; підвищенню екологічної свідомості. Позитивним прикладом формування та поширення інноваційної культури в науці і бізнесі є діяльність Європейської фундації управління якістю (EFQM), яка об'єднала інтереси успішних компаній, дослідницьких центрів та суспільства.

Однією з основних причин успіху кластерних форм співпраці за умов ринкової економіки є ліквідація багатьох штучних обмежень стосовно трансферу знань та формування елементів нової інноваційної культури. У кінцевому випадку трансфер знань та інновацій за умов переходу на модель відкритих інновацій та налагодження плідної співпраці учасників інноваційного процесу у кластерних структурах забезпечує своєчасну актуалізацію бази знань про перспективи розвитку економіки за рахунок безперешкодного доступу до інформації; інтенсифікує процеси обміну досвідом та необхідними даними у різних сферах діяльності; забезпечує системний характер ведення досліджень; сприяє процесам формування нової інноваційної культури; створює можливості для ефективної діяльності кластерів за рахунок підтримки змагальності та взаємовигідного співробітництва сторін у сфері інноваційної діяльності.

Висновки і пропозиції. У статті на основі аналізу існуючого стану взаємодії учасників інноваційного процесу в Україні та передового досвіду застосування моделей потрійної спіралі, трикутника знань та відкритих інновацій виявлено причини, що гальмують процес переходу на інноваційну модель розвитку. Встановлено невідповідність існуючого рівня співпраці учасників інноваційної діяльності, а також недооцінювання ролі дослідницьких університетів у забезпеченні умов для трансферу технологій та своєчасної комерціалізації результатів наукових розробок. Сформульовано основні завдання для досягнення успіху у процесі формування привабливого середовища сприйняття інновацій у процесі трансферу знань і технологій. Подальші дослідження мають виявити нові можливості сприяння процесам налагодження активної взаємодії учасників інноваційного процесу в Україні.

Список літератури:
1. Бай С.І. Співробітництво в тріаді «Держава – наука – бізнес»: проблеми та шляхи вирішення /С.І. Бай, К.В. Яцишина. БІЗНЕСІНФОРМ. – 2012. – № 10. – С. 6-11.
2. Etzkowitz H. Triple Helix: University, Industry, Government. Innovation in Action: Monograph./ H. Etzkowitz – NY: OXON, 2008. – P. 157.
3. Калиновская Т.Г. Треугольник знаний как фактор инновационного развития // Т.Г. Калиновская, С.А. Косолапова, А.В. Прошкин. Современные наукоемкие технологии. – 2010. – № 10. – С. 118-120.
4. Денисов Д. Модель открытых инноваций. /Д. Денисов. «Бизнес-журнал», № 6, 2011.
5. Довідник з європейської інтеграції /під ред. д.е.н., проф. Чернеги О.Б. – Львів. «Магнолія 2006». – 2012. – 383 с.
6. Законодавче регулювання інноваційної діяльності в Європейському Союзі та державах-членах ЄС /за ред. Г. Авігдора, Ю. Капіци. – К. : Фенікс, 2011. – 704 с.

Довбенко В.И.
Национальный университет «Львовская политехника»

ПЕРСПЕКТИВЫ АКТИВИЗАЦИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧАСТНИКОВ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В УКРАИНЕ

Аннотация
В статье рассмотрены вопросы налаживания взаимодействия участников инновационного процесса с целью формирования условий для продуктивного сотрудничества и достижения поставленных целей развития. Проанализирован существующий опыт применения моделей «тройной спирали», «треугольника знаний» и «открытых инноваций». Предложены подходы к активизации инновационной деятельности отечественных предприятий за счет сотрудничества с университетами и сбалансирования интересов всех сторон-участников инновационного процесса.
Ключевые слова: инновационное развитие, кластерные инновационные структуры, трансферт знаний и технологий, потенциал взаимодействия участников, инновационная культура, модели тройной спирали, треугольника знаний и открытых инноваций.

Dovbenko V.I.
Lviv Polytechnic National University

PROSPECTS OF BOOSTING INTERACTION AMONG PARTICIPANTS OF THE INNOVATION PROCESS IN UKRAINE

Summary
The article considers the questions of establishing interaction between participants of the innovation process in order to create the conditions for productive collaboration to achieve its development goals. Existing experience with models of «triple helix», «knowledge triangle» and «open innovation» are analyzed. The approaches to the promotion of innovative activities of domestic enterprises through cooperation with universities and balance the interests of all parties participating in the innovation process are proposed.
Keywords: innovation development, innovation cluster structure, transfer of knowledge and technology, the potential for interaction among participants, innovation culture, triple helix, knowledge triangle and open innovation models.

УДК 330.341.1:338.45(477)

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВЕНЧУРНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ*

Драчук Ю.З., Трушкина Н.В.
Институт экономики промышленности
Национальной академии наук Украины

Исследован зарубежный опыт институционального обеспечения венчурного финансирования инновационного развития. Определены основные направления и инструменты поддержки функционирования венчурных фондов. Проанализированы и обобщены особенности венчурного финансирования инновационных проектов в зарубежных странах. Выявлены проблемы развития институциональной среды инновационной деятельности в Украине. Предложены направления совершенствования институционального обеспечения венчурного финансирования инновационного развития в Украине.

Ключевые слова: венчурное финансирование, венчурный фонд, инновационное развитие, институциональное обеспечение, зарубежный опыт.

Постановка проблемы. Венчурный капитал, как один из источников финансирования развития компаний с высоким показателем добавленной стоимости, является неотъемлемой частью управления корпоративными финансами. Эффективно работающая индустрия венчурного капитала способна обеспечить инвестициями наиболее динамично развивающиеся инновационные предприятия, способствуя, таким образом, повышению конкурентоспособности национальной экономики.

Освоение рынков технологической продукции – процесс длительный. Но скорость обновления путей реализации инноваций по возможности должна быть достаточно быстрой, где, в свою очередь, предъявляются высокие требования к компетенции, опыту и «образу мыслей» предпринимателей.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы привлечения инвестиций находятся в центре внимания ученых и практиков, поскольку адекватное финансирование жизненно необходимо для хозяйственной деятельности субъектов экономики, определяя тем самым процесс экономического роста страны в целом [1–12]. По мнению ряда экспертов, главным препятствием развитию венчурного предпринимательства в Украине является не только отсутствие денежных средств, а дефицит профессиональных команд, способных одинаково эффективно управлять средствами инвесторов и развивать инновационный бизнес. Поэтому поиск источников венчурного финансирования инновационной деятельности остается актуальной проблемой, требующей активных исследований.

Цель данного исследования состоит в анализе и обобщении зарубежного опыта институционального обеспечения венчурного финансирования инновационного развития.

Изложение основного материала. Мировой венчурный рынок переживает переходный период: число участников отрасли сокращается из-за плохих финансовых результатов в период после обвала доткомов (компании, бизнес-модель которых полностью основывается на работе в рамках сети Интернет; или незрелая, неэффективная концепция бизнеса), вследствие чего растет избирательность LP-инвесторов (инвесторы с ограниченной ответственностью). Эта тенденция постепенно проявлялась в течение последних 10 лет, однако начало экономического спада, совпавшее с окончанием срока действия 10-летних венчурных фондов, которые были созданы в 2000 г., ускорило процесс. Последствия этого легко прослеживаются на примере сокращения объема венчурных сделок в США.

В результате на венчурном рынке останется меньшее число игроков, уменьшится и сам размер фондов (хотя ведущие транснациональные компании по-прежнему будут способны формировать и финансировать крупные фонды). Происходящие изменения также усиливают роль эффективных бизнес-моделей с быстрым выходом на прибыльность, где отдельные аналитики сравнивают с инвестиционной средой начала 1990-х годов. Это делает привлекательными такие секторы рынка, как социальные медиа, потребительские услуги и SaaS (программное обеспечение как услуга, что означает бизнес-модель продажи и использования программного обеспечения, при которой поставщик разрабатывает веб-приложение и самостоятельно управляет им, предоставляя заказчику доступ к программному обеспечению через Интернет), где имеются хорошие перспективы роста при относительно небольших финансовых затратах. В тех секторах, где сроки выхода на самоокупаемость больше, а потребности в капитале выше (например, в секторе возобновляемой энергетики или здравоохранения), важнейшую роль будут играть специализированные фирмы с глубоким знанием рыночных рисков и возможностей. Корпоративные венчурные инвестиции и программы государственной поддержки в этих секторах также будут иметь большое значение. Вследствие упомянутых перемен в отрасли и влияния макроэкономических факторов изменилось и отношение венчурных фондов к государственному финансированию. Инвесторы пытаются искать дополнительные источники финансирования для того, чтобы снижать собственные риски.

Помимо этого набирают обороты сотрудничество государств с венчурными фондами. Отсутствие частного капитала для финансирования инноваций заставляет государства задуматься о мерах поддержки частных фондов для привлечения их денежных средств. Имеют место несколько моделей предоставления такой поддержки, например: прямые государственные инвестиции в фонды, которые управляются частными GP; покрытие государством убытков фондов в размере, составляющем определенную долю активов фонда; прямое инвестирование в портфельные компании совместно с

* Исследование выполнено в рамках научно-исследовательской работы ИЭП НАН Украины «Развитие институциональной среды промышленного производства с учетом отраслевой специфики» (№ государственной регистрации 0113U004371).

© Драчук Ю.З., Трушкина Н.В., 2014

частными инвесторами и предоставление инвесторам опционов на последующий выкуп принадлежащих государству акций компании по исторической цене; налоговые льготы для иностранных инвесторов в местные венчурные фонды.

Как правило, венчурный капитал играет важнейшую роль в коммерциализации компаний на ранних стадиях, а его дополнение государственными грантами только увеличивает шансы на успех. Этот вопрос актуален и для предприятий, находящихся на других стадиях развития. Программы государственных грантов могут оказаться успешными при наличии дополнительной поддержки на более поздних этапах инновационного развития. Компании способны эффективнее коммерциализировать НИОКР с использованием надлежащих инструментов государственной поддержки.

В странах с развитыми рынками венчурного капитала, например, в США, Израиле, Австралии, Канаде и других, существуют программы государственной поддержки для всех стадий цикла инновационного развития: от грантов до мер поддержки венчурных инвестиций. Например, в Австралии – программа R&D (НИОКР), Start Program по предоставлению грантов малому и среднему бизнесу на коммерциализацию инноваций, которую дополняет программа Innovation Funds Program по стимулированию инвестиций венчурных фондов в инновационный малый и средний бизнес.

Несмотря на нехватку венчурного финансирования, в странах со средним уровнем дохода крупные транснациональные корпоративные инвесторы, такие как General Electric, Siemens, IBM, способны даже в большей степени, чем венчурные инвесторы, обеспечить финансирование инноваций. Транснациональные корпорации обычно выступают в качестве соинвесторов при создании местных частно-государственных фондов, в том числе для финансирования проектов в тех секторах экономики, где корпорации заинтересованы в появлении новых технологических компаний / стартапов, способных укрепить их собственный бизнес. Отрасль корпоративного венчурного капитала является важным игроком на венчурном рынке, имеющим значительную роль в развитии как локальной, так и глобальной экономики инноваций. Успех венчурной индустрии на местном / национальном уровне зависит от опыта управленческих команд фондов. Успех наиболее известных венчурных фондов определяется следующими факторами:

Опыт осуществления инвестиций. Менеджеры венчурных фондов должны обладать управленческим опытом и хорошо знать рынок, чтобы влиять на управленческие решения портфельных компаний и обеспечивать их успех. Венчурные аналитики имеют узкую специализацию, их отличает глубокое понимание новых технологий и своих рынков.

Управление рисками. Важно уделять внимание управлению рисками: необходимо определиться с профилем риска фонда в зависимости от его бизнес-стратегии. Примером возможной стратегии является диверсификация портфеля компаний таким образом, чтобы высокие прибыли от успешных инвестиций компенсировали возможные потери на остальных проектах (перекрестное субсидирование).

Очередь проектов. Одним из важных критериев является доступ фондов к качественным проектам – перспективным компаниям, переходящим на новую стадию развития, технологическим или инновационным стартапам (проекты).

Финансируемые или управляемые государством фонды, в частности, должны точно отвечать потребностям в конкретной стране и бизнес-среде. Обычно государственные служащие не обладают большим опытом в сфере венчурных инвестиций и технологий, а также готовностью принимать рискованные решения, необходимые для поддержания инновационного процесса на этапе коммерциализации. Кроме того, венчурные фонды, управляемые государственными структурами, обычно работают с успешными компаниями, отбирают наименее рискованные проекты и в основном инвестируют в небольшие компании на более поздних стадиях с менее рискованными продуктами. Государственные фонды ориентированы на задачи бизнеса, при этом залогом успеха является участие в них частного сектора.

Существует ряд рынков (например, Израиль, Тайвань, КНР и США), где государствами создана успешная инфраструктура поддержки венчурной отрасли. Данная поддержка привела к развитию частных венчурных инвестиций в этих странах. Таким образом, государство обеспечило развитие местной венчурной экосистемы, предоставив по существу «стартовый капитал», необходимый для становления венчурного рынка, путем инвестирования в частные фонды.

Государство разделяет риски инвестирования в технологически-ориентированные стартапы (малый и средний бизнес), а венчурные фонды делятся своим коммерческим и управленческим опытом. Эта форма взаимодействия позволяет фондам отказаться от государственной поддержки, если их не устраивают условия ее предоставления.

Наиболее распространенными инструментами поддержки венчурных фондов являются:

Прямое софинансирование. Правительство предоставляет частным фондам ликвидность, выступает в качестве первичного LP-инвестора (инвестор с ограниченной ответственностью) и стимулирует привлечение других потенциальных LP-инвесторов (пример – программа Yozma «инициатива» – программа стимулирования инвестиций, введенная в действия в конце 1992 г.). Эта модель работает только при наличии опытных LP-инвесторов и удобных форм юридического оформления отношений.

Субсидирование прибыли. Государство выступает в качестве покупателя обыкновенных акций или предоставляет гранты, являясь соинвестором наряду с частными инвесторами. Однако при этом оно претендует лишь на небольшую долю прибыли, увеличивая, таким образом, привлекательность инвестирования для частного капитала. Например, Фонд инвестиций в инновации (Innovation investment fund, IIF) был запущен Правительством Австралии для содействия коммерциализации австралийских технологий и содействия быстрорастущим компаниям в выходе на национальные и мировые рынки. В рамках австралийской программы государство предоставляет венчурным фондам до 2/3 капитала, но претендует лишь на 10% прибыли. Оставшиеся 90% распределяются между частными инвесторами и управленческой командой фонда. В обмен на участие в программе фонды должны инвестировать часть своих средств в малый и средний бизнес, а также в компании на ранних стадиях развития, включая стартапы. Аналогичные меры принимаются и в других странах – например, в США имеется программа Small Business Investment Company (SBIC) – программа малых инвестиционных компаний,

предоставляющих венчурный капитал, Создана в 1958 г. с принятием Закона США о малом инвестиционном бизнесе. Такие программы успешны только в странах, где имеется возможность получения высокой доходности на вложенный капитал.

Предоставление гарантий. В странах с развитой экономикой, позволяющей достаточно корректно производить оценку рисков, существуют модели возмещения убытков. Эти модели успешно используются для стимулирования инвестиций в венчурные фонды. Государство значительно снижает риск убытков, компенсируя определенную их часть инвесторам. В некоторых случаях оно защищает инвесторов от крупных убытков, играя при этом второстепенную роль в распределении прибылей фонда.

В течение последних пяти лет взаимоотношения между государством, венчурными фондами и портфельными компаниями, а также их роли на рынке заметно изменились. Среди основных причин таких перемен следует назвать ситуацию на венчурном рынке после краха доткомов и после продолжавшегося до 2007 г. периода, когда венчурные фонды достигали невероятных размеров и осуществляли инвестиции в огромных объемах.

Последовавший за этим обвал рынка и трудности с ликвидностью, с которыми столкнулись крупнейшие инвесторы с ограниченной ответственностью, вместе с неожиданно низкой доходностью фондов, обусловленной мировым финансовым кризисом и непостоянством рынка IPO (рынок ценных бумаг, фондовый рынок) (вплоть до практически полного отсутствия новых размещений, особенно на американской фондовой бирже NASDAQ в 2008–2009 гг.), также сыграли свою роль. В 2010 г. на рынке были совершены сделки на крупнейшую за последнее время сумму в 26,2 млрд долл.

В целом период экономического кризиса характеризовался повышенным уровнем рисков и недостатком прозрачности, активным вмешательством и усилением прямого и косвенного контроля финансового сектора (в том числе индустрии венчурных и прямых инвестиций) со стороны государства.

К одному из выводов по итогам этого периода можно отнести то, что государственные инвестиции в инновации и венчурную индустрию стали ключевым фактором успешной стабилизации и быстрого восстановления экономики после кризиса, а также возвращения на путь устойчивого развития. Объемы государственной поддержки являются одним из ключевых факторов оценки привлекательности венчурного рынка страны с точки зрения инвесторов. Другой вывод – капиталовложения в наукоемкие отрасли экономики способствуют увеличению инвестиций в целом, проведению инноваций и экономическому росту.

Кроме того, тенденция к глобализации и привлекательность рынков стран БРИКС (группа из пяти стран: Бразилия, Россия, Индия, Китай, Южно-Африканская Республика) повлияли на стратегию фондов как в отношении привлечения средств из других стран, так и в плане выхода на иностранные фондовые рынки, продажу портфельных компаний иностранным стратегическим инвесторам, открытие зарубежных представительств фондов и содействию портфельным компаниям в освоении новых рынков. Из-за недостатка частного капитала в период кризиса роль государства в поддержке национальной инновационной инфраструктуры существенно возросла, особенно в капиталоемких и требующих долгосрочных инвестиций отраслях, например, в сфере здравоохранения и чистых технологий. Государство становится активным участником венчурного рынка и оказывает помощь в привлечении средств частных инвесторов, разрабатывая новые формы поддержки бизнеса в изменяющихся условиях.

Период сокращения количества и размера венчурных фондов оказал существенное влияние на объемы средств, доступные для стартапов, что подтверждается данными отчета «Исследование российского и мирового венчурного рынка за 2007–2013 годы» [3].

В связи с недостатком финансирования со стороны частных венчурных фондов, в этот период усилилась роль бизнес-ангелов (частные инвесторы, вкладывающие деньги в инновационное проекты на этапе создания предприятия в обмен на возврат вложений и долю в капитале) и супербизнес-ангелов (инвесторы, вкладывающие финансовые средства в стартапы), инвестирующих в компании на ранних стадиях, роль корпоративного венчурного капитала на более поздних стадиях развития предприятий, а также роль государственных льгот и программ поддержки. Например, для поддержания венчурной экосистемы и компенсации недостатка посевного финансирования в 2011 г. израильское правительство приняло закон о бизнес-ангелах, который предоставил им существенные налоговые льготы.

В этот период государство становится все более значимым участником рынка как потенциальный LP-инвестор или как соинвестор, разделяющий риски частного бизнеса, а также как инициатор программ поддержки фондов и их портфельных компаний. В качестве LP и активного участника венчурного рынка государственные структуры и банки заинтересованы в получении доходов на вложенные средства, стимулировании предпринимателей и развитии венчурного рынка.

Корпоративные венчурные инвесторы, в том числе работающие в традиционных отраслях экономики, начинают играть все более значимую роль в инвестициях и поглощении инновационных компаний. Это составляет важную часть их глобальной стратегии по выходу на новые рынки и поддержке внутренних инноваций. Исторически крупные транснациональные корпорации тесно взаимодействуют с государственным сектором и пользуются предоставляемыми государством льготами, направленными на поддержку инноваций и венчурного рынка.

В последние годы крупные компании также накопили значительные объемы свободных денежных средств. К примеру, объемы свободных средств американских предприятий по разным оценкам превышают 3 трлн долл., при этом свыше половины этой суммы размещено за пределами США. Более 1 трлн долл. США из этих средств приходится на долю технологических корпораций, которые заинтересованы в поглощении перспективных портфельных компаний венчурных фондов.

Исходя из вышеизложенного, характерной чертой современного этапа развития венчурного финансирования инновационного развития в ряде стран следует признать устойчивую положительную динамику количественных изменений его основных индикаторов, на фоне которой проявляются признаки улучшения качественных характеристик. Можно предполагать, что механизм венчурного инвестирования в мировой экономике находится на пороге нового этапа развития, требующего количественных и качественных из-

менений, которые можно будет использовать в условиях Украины.

Как показали исследования, рынок венчурных инвестиций в Украине остается непрозрачным. К факторам, влияющим на эффективность развития институциональной среды инновационной деятельности в Украине, можно отнести следующее:

– правовая и экономическая среда не стимулируют учреждение венчурных фондов, практически отсутствуют нормативные правовые акты, обеспечивающие функционирование венчурного финансирования малого инновационного бизнеса;

– отсутствие приоритета на развитие малого и среднего бизнеса; недостаток отечественных инвестиционных ресурсов (банки, пенсионные фонды, страховые организации не участвуют в работе венчурных компаний) и, как следствие, слабое формирование национального инвестиционного портфеля;

– использование преимущественно иностранного венчурного капитала при минимальном участии украинского, что резко снижает привлекательность данной сферы для зарубежных инвесторов; неэффективное использование средств венчурных фондов;

недостаточная развитость инфраструктуры, способной обеспечить эффективное сотрудничество субъектов венчурной индустрии и малых инновационных фирм, появление новых и развитие действующих малых и средних инновационных предприятий;

– отсутствие экономических стимулов для привлечения прямых инвестиций в предприятия высокотехнологичного сектора, обеспечивающих приемлемый риск для венчурных инвесторов, отсутствие гибкой системы налогообложения венчурного бизнеса;

– недостаток квалифицированного менеджмента и квалифицированных управляющих венчурными фондами; слабая прозрачность рынка интеллектуального капитала и отечественных предприятий для венчурных инвесторов, что приводит к трудностям в поиске предприятий-реципиентов и инновационных проектов под венчурные инвестиции.

По данным Украинской ассоциации инвестиционного бизнеса, в 2013 г. рынок управления активами институциональных инвесторов испытывал изменения в законодательстве – налоговой и депозитарной системы, а также лицензионных условий деятельности компаний. Вступление в силу в 2014 г. Закона Украины «Об Институте совместного инвестирования» призвано расширить возможности для работы на рынке совместного инвестирования и приблизить его условия к действующим на мировых рынках, стимулировать появление новых видов венчурных фондов, лучше удовлетворять

– потребности инвесторов. Необходимым является сохранение действующего

– режима налогообложения институтов совместного инвестирования и доходов инвесторов. Однако, как свидетельствует анализ, политическая нестабильность, падение экономики и необходимость кардинальных структурных реформ еще больше усложняют условия деятельности компаний по управлению активами в Украине в текущем году. Рынок управления активами ожидают новые вызовы в виде законодательных инициатив правительства, которые приведут к качественному росту рынка.

Выводы. Исследования показали, что основными направлениями деятельности по привлечению венчурного капитала для инновационного развития разных сфер экономик для зарубежных стран являются:

– развитие партнерств между представителями бизнеса, ВУЗов и государства – программы должны позволить решить проблему высокой доли НИОКР, приходящейся на высшие учебные заведения и государство, и повысить эффективность затрат на НИОКР;

– развитие программ коммерциализации – по сути, достаточно слабые показатели трансформации знаний в потребительскую продукцию во многом связан с высокой долей затрат, приходящейся на ВУЗы и государственные органы – они, в отличие от бизнес-структур, достаточно неохотно занимаются доведением идей и технологий до потребительского рынка;

– развитие программ для вовлечения студентов в сферу прикладных инноваций путем организации стажировок или их участия в исследовательских проектах бизнес-структур; фокус всех программ развития инноваций на технологической сфере – так, во всех трех странах из понятия НИОКР исключены маркетинговые исследования, социальные и гуманитарные науки, а также разведка и добыча полезных ископаемых [13, с. 6].

На основе анализа и обобщения передового зарубежного опыта институционального обеспечения венчурного финансирования инновационного развития предложены возможные направления его совершенствования, заключающиеся в следующем: дальнейшее формирование законодательства и активная государственная поддержка; привлечение крупных зарубежных и отечественных компаний к развитию инновационных технологий – обеспечение тесного взаимодействия всех звеньев инновационной цепочки; развитие системы экспертизы и сервисных услуг; эффективное использование грантовых средств.

Перспектива развития системы венчурного финансирования инновационных проектов предполагает нормативное, организационное и экономические направления развития венчурного бизнеса. Экономическое и организационное обеспечение предусматривают создание региональных и отраслевых венчурных инвестиционных институтов, привлекающих средства зарубежного частного капитала и вкладывающих эти средства в украинские предприятия [11].

Для развития венчурных фондов необходимым является обеспечение доступа к источникам финансирования инвестиций; создание возможностей структурирования сделки, которые ограничивали бы риски фонда (инструменты собственности со свойствами опциона – конвертируемые привилегированные акции и конвертируемые облигации); развитие рынка акций и создание условий для IPO, которое потребует развития инвести-ционной базы – роста активов пенсионных и инвестиционных фондов [12].

Государственной поддержкой венчурного финансирования инновационных проектов в Украине могут служить следующее:

– законодательное и нормативно-правовое регулирование научно-технической, инновационной и венчурной деятельности;

– решение правовых проблем интеллектуальной собственности, системы льгот и мотивации труда;

– создание и поддержка экономических условий и стимулов развития венчурного предпринимательства посредством развития системы госзаказа, совершенствования планирования научно-технического разви-

тия, эффективных финансово-кредитных рычагов;

– формирование организационно-управленческих условий венчурной индустрии путем совершенствования управления государственной собственностью.

Все вышеперечисленные меры надлежит осуществлять в соответствии со стратегией государственной политики в сфере венчурного бизнеса, входящей в единую концепцию развития инновационной и инвестиционной деятельности. Следует отметить, что венчурное финансирование является механизмом, обеспечивающим инновационное развитие национальной экономики. Для решения основных проблем венчурного предпринимательства необходима активная государственная политика, направленная на создание благоприятных условий и инфраструктуры для реализации инноваций.

Список литературы:

1. Бебрис А.О. Основные принципы успешной стратегии в рисковом бизнесе / А.О. Бебрис // Инновации в науке. – 2013. – № 25. – С. 193–196.
2. Генатулин М.А. Венчурное финансирование инновационной деятельности в России / М.А. Генатулин // Экономика и менеджмент инновационных технологий. – Март 2013. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ekonomika.snauka.ru/2013/03/1965
3. Исследование российского и мирового венчурного рынка за 2007–2013 годы. – М.: РВК, 2014. – 66 с.
4. Панягина А.Е. Развитие венчурного финансирования в России: количественные и качественные оценки / А.Е. Панягина // Век качества. – 2013. – № 3. – С. 50–55.
5. Развитие новых подходов к управлению компаниями, получившими венчурные инвестиции. – СПб: Российская ассоциация венчурного инвестирования, 2012. – 24 с.
6. Родионов И. Рынок венчурного капитала: лекции 1–2 // Венчурный капитал и прямые инвестиции в инновационной экономике / И. Родионов, А. Никконен. – СПб.: Феникс, 2012. – 180 с.
7. Родионов И. Выбор источников венчурного капитала: лекции 3–8 // Венчурный капитал и прямые инвестиции в инновационной экономике / И. Родионов, А. Никконен. – СПб.: Феникс, 2012. – 174 с.
8. Хмелев И.Б. Промышленная политика как фактор модернизации экономики России / И.Б. Хмелев // В мире научных открытий. – 2010. – № 4. – С. 150–151.
9. Хмелев И.Б. Формирование системы отбора эффективного механизма финансирования проектов предприятий Российской Федерации / И.Б. Хмелев, М.А. Новикова // Транспортное дело России. – 2011. – № 6. – С. 178–180.
10. Шатин И.А. Анализ развития рынка венчурного капитала в России / И.А. Шатин // Вестник Челябинского государственного университета. – Сер. Экономика. – 2011. – № 32. – Вып. 34. – С. 75–77.
11. Власова И.В. Предпосылки и проблемы развития венчурного бизнеса в Украине / И.В. Власова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sworld.com.ua/ index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences /june-2013 – Название с экрана.
12. Мертенс А. Венчурные фонды и венчурные инвестиции / А. Мертенс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.uaib.com.ua/files/articles/216/0_4.doc – Название с экрана.
13. Практические аспекты поддержки инноваций в зарубежных странах: аналит. обзор / А. Соболь, Н. Литянская. – М.: Аналитический центр ОАО «МСП Банк», 2014. – 44 с.

Драчук Ю.З., Трушкіна Н.В.
Інститут економіки промисловості
Національної академії наук України

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕНЧУРНОГО ФІНАНСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Анотація
Досліджено зарубіжний досвід інституціонального забезпечення венчурного фінансування інноваційного розвитку. Визначено основні напрями та інструменти підтримки функціонування венчурних фондів. Проаналізовано та узагальнено особливості венчурного фінансування інноваційних проектів у зарубіжних країнах. Виявлено проблеми розвитку інституціонального середовища інноваційної діяльності в Україні. Запропоновано напрями вдосконалення інституціонального забезпечення венчурного фінансування інноваційного розвитку в Україні.

Ключові слова: венчурне фінансування, венчурний фонд, інноваційний розвиток, інституційне забезпечення, закордонний досвід.

Drachuk Yu.Z., Trushkina N.V.
Institute of Industrial Economics
National Academy of Sciences of Ukraine

FOREIGN EXPERIENCE PROVIDING INSTITUTIONAL VENTURE FINANCING INNOVATION DEVELOPMENT

Summary
The paper researches the international experience of institutional support of venture capital for innovation-based development. The main directions and tools to support the operation of venture capital funds are determined. The features of venture capital financing of innovative projects in foreign countries are analyzed and generalized. The problems of the development of the institutional environment of innovation activity in Ukraine are identified. The ways of improving institutional support of venture capital financing of innovative development in Ukraine are offered.
Keywords: venture capital, venture fund, innovation-based development, institutional support, foreign experience.

УДК: 336.71

ЯКІСТЬ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ СУЧАСНОГО БАНКУ

Завадська Д.В.
Одеський національний економічний університет

Стаття присвячена актуальним питанням оцінки конкурентоспроможності банку. Обґрунтовано взаємозв'язок якості та конкурентоздатності. Оцінено конкуренті позиції банківських установ. Запропоновано напрямки удосконалення методик оцінки конкурентоспроможності банку.
Ключові слова: банк, якість, конкурентоспроможність, конкурента позиція, методика оцінки, клієнт.

Постановка проблеми. Комерційні банки, що працюють на фінансовому ринку в умовах сучасного економіко-політичного середовища, знаходяться в конкурентній боротьбі за збереження та поліпшення свого ринкового становища. І тепер, коли довіра клієнтів до банківських установ знижується, а останні прагнуть уникнути невиправданих витрат, посилюється конкуренція на ринку банківських послуг, де основою формування конкурентоспроможності є створення внутрішніх переваг відповідно до зовнішніх умов, що постійно змінюються. Ключовим напрямом в досягненні стратегічних конкурентних переваг є надання продуктів і послуг більш високої якості порівняно з конкуруючими аналогами.

Як відомо, в ринкових умовах мають можливість розвиватися тільки ті банки, які зберігають стабільність і володіють високою конкурентоспроможністю. Тому виникає необхідність в аналізі методичних підходів до її оцінки з приводу наявності складових щодо врахування факторів внутрішнього впливу, зокрема якості, адже конкурентоздатність є інтегральною та всеохоплюючою характеристикою, що включає в себе як фінансові, так і нефінансові показники, такі як новітні технології, інноваційні методи ведення бізнесу тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із головних факторів розвитку економіки України впровадження інвестиційних програм є банківська система взагалі та банки другого рівня зокрема. Важливою якісною характеристикою банківської установи має бути її конкурентоспроможність, проблеми формування, оцінки та механізмів забезпечення якої в останні роки відображені в цілому ряді фундаментальних робіт провідних учених і фахівців, в яких розроблено теоретико-методичні основи та практичні рекомендації щодо їх вирішення [1-8]. Однак, ці проблеми настільки складні та багатогранні, що не всі з них достатньо глибоко вивчено. Однією з таких проблем є формування системи одиничних та комплексних показників щодо оцінки якості, які відображають саме внутрішні відносини. Рекомендації в цій сфері мають вагоме значення – їхня реалізація дозволить підвищити ефективність діяльності банків та, в свою чергу, надати клієнтам нові можливості задоволення своїх потреб на ринку банківських послуг.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Фінансова криза приводить до того, що банки нестримно працюють над ціновою політикою в сфері залучення клієнтів (56% респондентів вважають що політика активного залучення клієнтів в період кризи свідчить про фінансову нестабільність банка [9]), не приділяючи належної уваги ефективним способам підвищення конкурентоспроможності в довгостроковій перспективі: моніторингу та підвищенню рівня якості бізнес-процесів, продуктів та обслуговування.

Проблема формування та оцінки конкурентоспроможності банку досить детально розглянуто в трудах Буздаліна А., Вікулова В., Захар'ян П., Кромонова В., Масленченкова Ю., Команова В., Криклій А., Мірошниченко О., Ніконової І., Рикової І., Савушкіна Ю., Спіцин І., Спіцин Я., Суворова А., Федулової Л., Чернишевої А., Шамгунова Р. [10-19]) та ін. Проте слід відмітити, що наукові розробки даної проблеми потребують доопрацювання. Особливості формування методик оцінки конкурентоспроможності банківської установи вимагають системного вивчення та дослідження таких її елементів, як якість, що обумовлює актуальність вибраної теми нашої роботи.

Мета статті. Метою роботи є доведення значимості якості як основної складової конкурентоспроможності банку. Досягнення поставленої мети зумовлює вирішення наступних завдань, а саме:

– визначити взаємозв'язок якості послуг та конкурентоспроможності банку;

© Завадська Д.В., 2014

– провести порівняльний аналіз методик оцінки конкурентоспроможності банку;

– сформулювати висновки та напрямки удосконалення методики оцінки конкурентоспроможності українських банків за результатами дослідження в розрізі «відносна якість-вартість послуг».

Виклад основного матеріалу. Якість давно перестала бути суттєвою конкурентною перевагою, якою наділена порівняно невелика кількість організацій. Сьогодні – це вже просто передумова для існування в суспільстві. Виробники, що не випускають якісних товарів, організації, що не надають якісних послуг, в тому числі й банківські установи, витісняються з ринку.

Якість банківської послуги – це сукупність її властивостей, спроможних задовольнити потреби чи очікування клієнтів при дотриманні ретельно налагодженої внутрішньобанківського механізму та умов взаємодії банку-виробника та споживача [20, с. 275].

За дослідженням R&B Group для більшості споживачів банків якість обслуговування та доброзичливе відношення відіграють провідну роль (рис. 1).

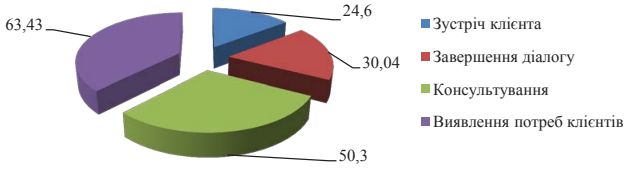

Рис. 1. Рівень сервісу за елементами обслуговування в банках України, %

Складено автором за даними [9]

Одним з найважливіших критеріїв, на основі яких клієнт обирає банк для співробітництва, є здатність останнього надавати певний спектр послуг у необхідний час, оперативно та за сприятливими цінами, тобто клієнт очікує гарантії якості обслуговування. Головний принцип гарантії якості – це контроль, який передбачає встановлення певних стандартів і перевірку відповідності діяльності банку цим стандартам. Тобто якість – це категорія всеохоплююча та крім послуг вона поширюється на банківські установи, їх персонал і системи менеджменту (рис. 2).

Сучасне банківське обслуговування повинно сприяти встановленню довгострокових відносин, при яких і банк, і клієнт спроможні мінімізувати витрати на проведення банківських операцій.

Згідно праць сучасних фахівців-економістів [21, с. 12], конкурентоспроможність банку – це:

– можливість здійснення ефективної господарської діяльності та досягнення практичної прибуткової реалізації послуг в умовах конкурентного ринку, причому створення та реалізація конкурентоспроможних послуг є узагальнюючим показником стійкості банку, його здатності ефективно використовувати свій фінансовий, науково-технічний і кадровий потенціали;

– комплексний динамічний показник порівняльного рівня розвитку критеріїв діяльності банку, у тому числі конкурентоздатності наданих ним послуг, що відображає, в кінцевому підсумку, ефективність прийняття управлінських рішень його керівництвом;

– потенційні та реальні можливості кредитної організації створювати і просувати на ринок конкурентоспроможні продукти та послуги, формувати позитивний імідж надійного і сучасного банку, що відповідає всім вимогам клієнтів тощо.

З даних визначень зрозуміло, що необхідно розрізняти два поняття: конкурентоспроможність продуцента як ефективність його виробничо-збутової діяльності на певному ринку, що передбачає впровадження в банку відповідної системи менеджменту якості, та конкурентоспроможність послуги, як потенційну відмінність в попиті клієнтів між нею та аналогічною послугою.

В результаті теоретичного дослідження методик оцінки конкурентоспроможності банку вище зазначених авторів зробимо висновок, що більшість з них враховують кількісну сторону конкурентоспроможності (структурний аналіз балансового звіту та звіту про прибутки й збитки, аналіз: достатності капіталу, ризиків ліквідності, кредитного та ринкового тощо [11; 14; 19]. Зокрема методика Буздаліна А. [10] засновується лише на балансових даних, проте результат діяльності не може бути повноцінним загальним показником конкурентоспроможності банку.

Деякі автори [12; 16; 17] включають до складу інтегрального показника конкурентоспроможності банку ряд якісних показників (організаційно-структурні, інформаційно-технологічні, комерційні та функціональні, що відображають відповідність політики банку інтересам регіону, розвиненість філіальної мережі, кваліфікацію персоналу, рівень довіри до банку, оцінку ефективності надання послуг, ступеню їх привабливості та задоволення потреб клієнтів тощо). Методика Спіцина І., Спіцина Я. [18] дозволяє проводити якісну оцінку продуктового спектру не узагальнено, а в розрізі ефективності окремих груп послуг (якість банківських продуктів/послуг; пропозиція вигідних умов депозитних або кредитних угод з банком; імідж банку) та цінової політики (ціна, умови оплати), проте, не торкається таких важливих аспектів банківської конкурентоспроможності, як якість: стратегічного управління, організаційного забезпечення, управління персоналом, технологічного та інформаційного забезпечення, маркетингової політики банку.

Використання сучасних програмних продуктів, таких як: STATISTICA та KonSi DEA Analysis [22; 23] дозволяють спростити роботу щодо визначення конкурентоспроможності банку – необхідний лише відповідний масив інформації. Проте основним недоліком є неможливість вільного доступу до внутрішньої інформації банків для проведення відповідних розрахунків.

З метою формування більш глибоких висновків з досліджуваного питання, нами оцінено конкурентні позиції українських банків (ПАТ «Райф-

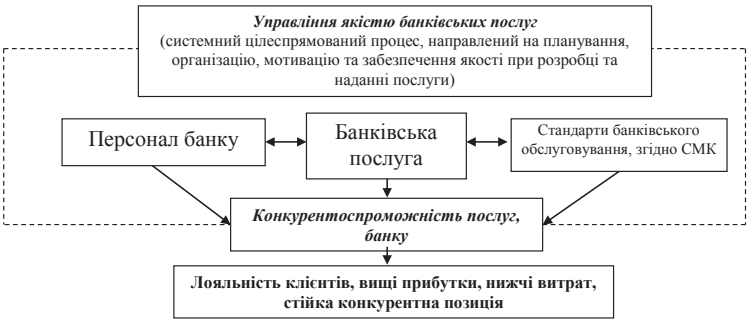

Рис. 2. Взаємозв'язок якості послуг та конкурентоспроможності банку

Складено автором за даними [20]

файзен Банк Аваль», ПАТ «Укрсоцбанк», ПАТ «Фінанси та Кредит», ПАТ «Укрсиббанк» та ПАТ «ОТП Банк») із застосуванням методики Спіцина І.О., Спіцина Я.О. в розрізі співвідношення «відносна якість-вартість послуг».

Для оцінки якості послуг банку використано наступні параметри: асортимент, якість обслуговування та рівень ризику при користуванні послугами, привабливість банку. Асортимент оцінено за кількістю депозитних продуктів та видів позичок як для фізичних, так і юридичних клієнтів. Оскільки обрані для дослідження банки входять до двадцятки найбільших банків України, то послуги щодо розрахунково-касового обслуговування, операції з цінними паперами є стандартними для всієї групи і не є цінним для дослідження.

Якість обслуговування для більшої об'єктивності визначено за допомогою рейтингів, представлених на сайтах finance.ua [24] та www.bankinfo.com.ua [25], як середнє арифметичне між ними. Рівень ризику при користуванні послугами нами оцінено на базі рейтингу надійності та стійкості, представлених на сайтах bizkiev.com [26] та minfin.com.ua [27], а рейтинг привабливості та популярності банків на базі кількості відгуків, розміщених на сайті minfin.com.ua (табл. 1)

Важливість кожного критерію з позиції клієнта визначена експертним шляхом за допомогою фокус-групи. Абсолютні значення та рейтинги нами

Таблиця 1

Оцінка якості послуг банків-основних конкурентів станом на 01.07.2014 р.

Критерії оцінки	Максимальне значення одиниці виміру	Показники банків					Бальні оцінки				
		ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	ПАТ «Укрсоцбанк»	ПАТ «Фінанси та Кредит»	ПАТ «Укрсиббанк»	ПАТ «ОТП Банк»	ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	ПАТ «Укрсоцбанк»	ПАТ «Фінанси та Кредит»	ПАТ «Укрсиббанк»	ПАТ «ОТП Банк»
Асортимент (середнє значення)							**25**	**40**	**30**	**25**	**25**
- депозитні продукти	шт.	18	18	20	13	14	30	30	30	20	20
фізичні особи	шт.	4	8	13	6	8	x	x	x	x	x
малий та середній бізнес	шт.	3	5	4	3	3	x	x	x	x	x
корпоративний бізнес	шт.	11	5	3	4	3	x	x	x	x	x
- кредитні послуги	шт.	7	35	15	18	17	20	50	30	30	30
фізичні особи	шт.	2	14	5	7	9	x	x	x	x	x
малий та середній бізнес	шт.	3	9	3	7	4	x	x	x	x	x
корпоративний бізнес	шт.	2	12	7	4	4	x	x	x	x	x
Якість обслуговування (середнє значення)							**40**	**40**	**40**	**40**	**40**
finance.ua	5 балів	2,78	2,69	2,79	2,83	2,96	40	30	40	40	50
bankinfo.com.ua	100%	21	36	24	20	15	40	50	40	40	30
Надійність, стійкість (середнє значення)							**45**	**45**	**25**	**45**	**40**
bizkiev.com	10 балів	6,46	5,56	4,08	5,03	6,74	50	40	30	40	50
minfin.com.ua	1 місце (з 54)	12	7	46	4	24	40	50	20	50	30
Популярність банку (привабливість бренду) minfin.com.ua	шт.	155	216	77	271	322	30	40	20	50	50

Складено автором за даними: [24-32]

Таблиця 2

Рівень якості послуг, що надаються банками станом на 01.07.2014 р.

Критерії оцінки	Відносна важливість критеріїв	Бальні оцінки					Бальні оцінки				
		ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	ПАТ «Укрсоцбанк»	ПАТ «Фінанси та Кредит»	ПАТ «Укрсиббанк»	ПАТ «ОТП Банк»	ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	ПАТ «Укрсоцбанк»	ПАТ «Фінанси та Кредит»	ПАТ «Укрсиббанк»	ПАТ «ОТП Банк»
Асортимент	0,24	25	40	30	25	25	6,10	9,76	7,32	6,10	6,10
Якість обслуговування	0,57	40	40	40	40	40	23,0	23,0	23,0	23,0	23,0
Надійність	0,14	45	45	25	45	40	6,48	6,48	3,60	6,48	5,76
Привабливість бренду	0,03	30	40	20	50	50	1,05	1,40	0,70	1,75	1,75
Всього	1,00	140	165	115	160	155	36,7	40,7	34,7	37,4	36,6
Середній рівень якості							37,24				
Відносний рівень якості							0,98	1,09	0,93	1,00	0,98

Складено автором за даними: [24-32]

Таблиця 4

Рівень вартості послуг, що надаються банками станом на 01.07.2014 р.

Критерії оцінки	Відносна важливість критеріїв	Бальні оцінки					Бальні оцінки				
		ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	ПАТ «Укрсоцбанк»	ПАТ «Фінанси та Кредит»	ПАТ «Укрсиббанк»	ПАТ «ОТП Банк»	ПАТ «Райффайзен Банк Аваль»	ПАТ «Укрсоцбанк»	ПАТ «Фінанси та Кредит»	ПАТ «Укрсиббанк»	ПАТ «ОТП Банк»
Кредитування	0,24	35	40	40	40	40	13,68	15,64	15,64	15,64	15,64
Депозитні операції	0,57	35	40	50	20	35	12,35	14,12	17,65	7,06	12,35
Розрахунково-касове обслуговування	0,14	40	50	30	20	30	10,24	12,80	7,68	5,120	7,68
Всього	1,00	110	130	120	80	105	36,28	42,56	40,97	27,82	35,67
Середній рівень вартості	36,66										
Відносний рівень вартості	0,99	1,16	1,11	0,75	0,97						

Складено автором за даними: [28-32]

переведено у відносні показники за допомогою п'ятидесятибальної шкали: 50 балів – високий рівень, 40 балів – рівень, вище середнього, 30 балів – середній рівень, 20 балів – рівень, нижче середнього, 10 балів – низький рівень. Добуток відносної важливості параметру та його бальної оцінки відображає рівень якості послуг аналізованої вибірки українських банків (табл. 2).

Найбільш якісні послуги, відповідно до даних таблиці, надають ПАТ «Укрсоцбанк» та ПАТ «Укрсиббанк». Інші банки надають послуги більш нижчої якості у порівнянні з середнім значенням по групі аналізованих банків.

Варто звернути увагу, що якість послуг, які пропонуються даними банками, не є низькою. Навпаки, дані банки входять до двадцятки найбільш банків і найчастіше потрапляють до TOP-10/20 за якістю послуг. Але при порівнянні їх один з одним оцінюються окремі елементи, що й впливають на відносну якість послуг.

Оцінку рівня вартості банківських послуг проведено використовуючи дані щодо тарифів банків на їх офіційних сторінках (табл. 4).

Згідно даних таблиці, ПАТ «Укрсоцбанк» отримав найвищу бальну оцінку – 42,56 бали, що свідчить про найнижчі тарифи на розрахунково-касове обслуговування (РКО), а ПАТ «Фінанси та Кредит» посів друге місце за рівнем вартості послуг з бальною оцінкою в 40,97, оскільки має найвищі відсоткові ставки по депозитам, як в національній, так і в іноземній валюті. Найвищі тарифи встановлює ПАТ «Укрсиббанк», а ПАТ «Райффайзен Банк Аваль» та ПАТ «ОТП Банк» мають середні значення тарифів РКО, обслуговування позичок та середні відсоткові ставки по депозитам.

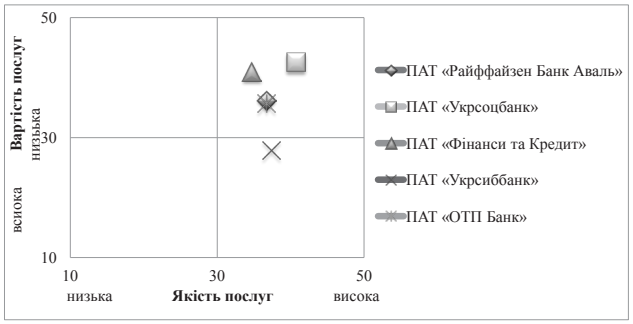

Рис. 3. Карта позиціонування банківських послуг (якість/ціна)

Розроблено автором за даними: [28-32]

На основі отриманих фактичних показників рівня якості та вартості послуг банків побудовано карту позиціонування банківських послуг. При цьому вісь абсцис відображає значення якості послуг від низького до високого, а вісь ординат – значення вартості послуг від високого до низького (рис. 3).

Згідно рисунку, 4 з 5 серед аналізованих банків входять до квадранту «висока якість/низька ціна». Це один з найбільш конкурентоспроможних квадрантів, оскільки будь-який споживач зацікавлений в отриманні найкращих та найякісніших послуг за найнижчою вартістю. Лише ПАТ «Укрсиббанк» знаходиться у квадранті «висока якість/висока ціна» – ціни на послуги ПАТ «Укрсиббанк» є найвищими.

Висновки і пропозиції. На наш погляд, побудова карти позиціонування банківських послуг за якістю та вартістю послуг дозволяє більш точно визначити конкурентну позицію банку на ринку відносно конкурентів та не є достатньою для оцінки якості на предмет відповідності корпоративним стандартам банку та вимогам споживачів. Зокрема, згідно народного рейтингу ПАТ «Укрсиббанк» посідає 9 місце, ПАТ «Райффайзен Банк Аваль» – 12, ПАТ «Укрсоцбанк» – 54, ПАТ «Фінанси та Кредит» – 10 та ПАТ «ОТП Банк» – 19 місце відповідно [33].

З цього приводу можна спрогнозувати характеристики поведінки майбутнього клієнта, такі як: визнання пріоритету за якістю, а за ціною закріплення другого місця; пред'явлення рекламації на кожний дефект; вимагання постійного поліпшення якості послуг та обслуговування, забезпечення якості в технологічному процесі, відмовлення від остаточного контролю.

Ставлячи в центрі уваги філософію банку – вислухати клієнта, адаптуватись до впровадження інновацій та значення персоналу в поліпшенні якості потребує формування структур, які б акцентували увагу на поліпшенні якості через спільну роботу робітників на кожному рівні банківської установи. Тому, при розробці методик оцінки конкурентоспроможності вважаємо за необхідне враховувати фактори внутрішнього впливу за наступними напрямками:

– якість стратегічного управління (визначення стратегії розвитку банку та шляхів її досягнення);

– якість організаційного забезпечення (ефективність організаційної, фінансової, регіональної структури та мережі дочірніх банків, кореспондентської мережі);

– якість управління персоналом (система управління персоналом, корпоративна культура, підвищення кваліфікації персоналу, поліпшення умов праці, життя працівників банку, наявність матриці розподілу відповідальності, наявність моделі компетенції і повноважень);

– якість технологічного забезпечення (наявні техніки і технології, наявність моделей, матриці моделей бізнес-процесів, моделі оточення бізнес-процесів, технологічних карток);

– якість інформаційного забезпечення (наявність моделі бібліотеки документів, інформаційних систем та баз даних);

– якість маркетингової політики банку (організаційно-технічний рівень управління виробництвом і збутом банківських продуктів; ефективність цінової політики банку; ефективність управління клієнтською базою банку; удосконалення банківських технологій).

Формування систем менеджменту якості (СМК) у відповідності до міжнародних стандартів ISO серії 9000, моделювання бізнес-процесів, що супроводжується стандартизацією процесів надання послуг, вимогами до якості обслуговування та впровадженням нових форм маркетингових комунікацій є альтернативним підходом в боротьбі за клієнта та дозволяє банкам не використовувати цінові методи в умовах трансформації поведінки споживача та змін фінансового ринку.

Список літератури:

1. Олещук, М. Оцінка рівня конкурентоспроможності банківських послуг для фізичних осіб [Текст] / М. Олещук – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7300/1/111.pdf
2. Котковський, В. //Конкурентоспроможність як основа ефективних кредитно-інвестиційних інновацій банків [Текст] / В. Котковський. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://vestnikdnu.com.ua/archive/201264/kotkovsky.html
3. Глінський, Є. Методичні засади визначення цільового рівня конкурентоспроможності банківських продуктів [Текст] /Є. Глінський – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2012/eco-4-2012/221-228.pdf
4. Мірошниченко, О. Механізм забезпечення конкурентоспроможності банку: [Текст] Спец. 08.00.08: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. екон. Наук /Мірошниченко Олеся Володимирівна. – Суми, 2011. – 260 с.
5. Чернишова, О. Фактори та показники конкурентоспроможності банку[Текст] / О. Чернишова //Науковий вісник ОДЕУ. – 2009. – № 21(99). – С. 27-39.
6. Бондарець, В. Методологічні положення конкурентоспроможності банківської системи України [Текст] /В. Бондарець //Економіка та держава. – 2011. – № 6. – С. 76-77.
7. Хамидуллин, А. Экономическое содержание и факторы повышения конкурентоспособности коммерческого банка в экономике региона [Текст] /А. Хамидуллин //Экономические науки. – № 7. – 2010. – С. 156-158.
8. Мельников, В. Конкурентоспроможність: еволюція поглядів [Текст] /М. Мельник. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://mevish.ru
9. Исследование уровня удовлетворенности от сотрудничества с банками. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:: //http://www.marketing.vc/
10. Буздалин, А. Рейтинги значимости банков [Текст] /А. Буздалин. – [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.bankclub.ru/library.htm?id=1
11. Викулов, В. Маркетинг банковских продуктов на основе сегментационных моделей [Текст] /В. Викулов //Маркетинг в России и за рубежом. – 2005. – № 1. – С. 131-137.
12. Захарьян, А. Экспертная оценка комплексной устойчивости коммерческого банка [Текст] /А. Захарьян //Финансовые исследования. – 2004. – № 9. – С. 14-19.
13. Методика Кромонова В. [Текст] /В. Кромонов. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www.profile.ru/forum/forum.php? item=4414#msg
14. Масленченков, Ю. Оценка деятельности коммерческого банка на основе балансовых уравнений [Текст] /Ю. Масленченков, В. Команов //Бизнес и Банки. – 1996. – № 30. – С. 4-5.
15. Криклій, А. Конкурентоспроможність і ефективність як критерії економічної спроможності банків на ринку фінансових послуг [Текст] /А. Криклій, І.Лютий, О. Юрчук // Фондовий ринок. – 2009. – № 4. – С. 10-17.
16. Никонова, И. Стратегия и стоимость коммерческого банка [Текст] /И. Никонова, Р. Шамнунов. – М.: «Альпина Бизнес Букс», 2004. – 304 с.
17. Рыкова, И. Электоральные факторы, определяющие конкурентоспособность банковских услуг [Текст] / И. Рыкова, А. Чернышов //Финансы и кредит. – 2003. – № 20. – С. 63-69.
18. Спицын И., Маркетинг в банке [Текст] /И. Спицын, Я. Спицын. – Тернополь: АО «Тарнекс», ЦММС «Писпайп», 1993. – 656 с.
19. Суворов, А. Сравнительный анализ показателей и оценка устойчивости и эффективности финансовой деятельности банка [Текст] /А. Суворов //Финансы и кредит. – 2001. – № 16. – С. 2-9.
20. Маркетинг у банку: теорія та методологія [Текст]: Монографія / Д. Завадська, Л. Жердецька, Л. Кузнєцова. – Одеса: Видавництво «Атлант». – 2010. – 717 с.
21. Савушкина, Ю. Управление конкурентоспособностью коммерческого банка на основе развития сети филиалов [Текст]: автореф. дис. на соискание научной степени канд. економ. наук. /Ю. Савушкіна. – ГОУ ВПО Санкт-Петербургский государственный инженерно-экономический университет. – Санкт-Петербург, 2006. – 19 с.
22. Оцінка іміджу банку на базі STATISTICA. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www.statsoft.ru
23. Оцінка конкурентоспроможності: KonSi DEA Analysis. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http:/www.data-envelopment-analysis.ru
24. Народний рейтинг банків України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://finance.ua
25. Рейтинг банків України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www.bankinfo.com.ua
26. BIZKIEV. Бізнес-журнал. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www.bizkiev.com
27. МИНФИН. Банки. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www minfin.com.ua
28. Офіційний сайт банку ПАТ «ОТП Банк». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://ru.otpbank.com.ua
29. Офіційний сайт банку ПАТ «Райффайзен Банк Аваль». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.raiffeisen.ru
30. Офіційний сайт банку ПАТ «Укрсиббанк». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://www.ukrsibbank.com
31. Офіційний сайт банку ПАТ «Укрсоцбанк». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: //http://ru.unicredit.ua

32. Офіційний сайт банку ПАТ «Фінанси та Кредит». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http:/www.fcbank.com.ua
33. Український банківський портал. Народний рейтинг банків України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://banker.ua

Завадская Д.В.
Одесский национальный экономический университет

КАЧЕСТВО КАК ОСНОВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ БАНКА

Аннотация
Статья посвячена актуальным вопросам оценки конкурентоспособности банка. Обоснована взаимосвязь качества и конкурентоспособности. Проведена оценка конкурентных позиций банковских учреждений. Предложены направления совершенствования методик оценки конкурентоспособности банка.
Ключевые слова: банк, качество, конкурентоспособность, конкурентная позиция, методика оценки, клиент.

Zavadska D.V.
Odessa National Economic University

THE ROLE OF QUALITY IN FORMATION OF THE MODERN BANK COMPETITIVENESS

Summary
This paper offers the urgent solutions to the bank competitiveness estimates. The correlation of the quality and competitiveness is grounded. The needs of methods changes to improve the successful estimation approaches of the bank competitiveness were argued.
Keywords: bank, quality, competitiveness, competitive position, estimate methods, customer.

УДК 37.014:378.1

СУЧАСНИЙ СТАН ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ОСВІТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

Заріцька В.М.
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглянуто необхідність впровадження інновацій у освітню діяльність України. Обґрунтовано поняття «економіка знань». Проведена оцінка факторів, які сприяють формуванню інноваційного клімату у освітніх закладах. Особливу увагу приділено сучасному стану інноваційної діяльності в контексті економіки знань.
Ключові слова: економіка знань, освіта, інноваційна діяльність, інновації, інноваційна освіта.

Постановка проблеми. З кінця 90-х років минулого століття широке розповсюдження в західній і вітчизняній науці отримав термін «економіка знань» або «економіка, заснована на знаннях» (knowledge-based economy). Цей новий тип економіки відрізняється від аграрної та індустріальної економіки тим, що зростання і розвиток усієї господарської системи забезпечуються відтепер вже не стільки зовнішніми, скільки внутрішніми, нематеріальними чинниками, найважливішими з яких є знання і людський капітал, хоча природно-матеріальні ресурси продовжують бути основою для створення економічних благ.

Актуальність питання «економіки знань» в контексті освітнього менеджменту обумовлена тим, що перехід світової економіки в якісно новий стан безпосереднім чином пов'язаний з підвищенням ролі теоретичного знання, розвитком високотехнологічних галузей, процесом збільшення частки сфери послуг, впливом інформаційних мережевих технологій (Інтернет). Усі зазначені тенденції вимагають особливого дослідження з урахуванням нових теорій сучасної економіки (теорії постіндустріальної, «нової», глобальної мережевої, інформаційної економіки), у тому числі з метою визначення місця теорії економіки знань в цьому переліку.

Аналіз останніх досліджень. Велика кількість фахівців займались дослідженням економіки знань, серед яких: В. Геєць, В.В. Глухов, А.М. Колота, В.С. Месько, С. В. Степаненко, проте не всі економіку знань пов'язували з інноваційною діяльністю в освіті.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте недостатньо вирішеними є питання сучасного стану та трансформації системи освіти у умовах формування економіки знань.

Мета статті. Визначення сучасного стану інноваційної діяльності у освіті в контексті економіки знань.

Виклад основного матеріалу. Економіка знань – це економіка, заснована на інноваціях, матеріалізованих у вигляді нових, високоефективних, наукоємних технологій, товарів і послуг [2]. Проте економіка знань не оперує лише знаннями і не заміщає ними реальне виробництво. Вона є якісно новою системою їх використання й упровадження в прак-

© Заріцька В.М., 2014

тичне життя. Більшість авторів, які аналізували сучасну економіку, розглядало економіку знань з позицій вивчення окремих рис і проявів економічної системи, наголошуючи на одній або декількох її особливостях. Ця обставина зумовлює і коло досліджуваних питань, і напрями дослідження в межах кожної з теорій. Так, у межах теорії інформаційної економіки в основному вивчаються нові методи ведення бізнесу в електронно-цифровому середовищі і зміни в економічній сфері, пов'язані з появою сучасних технологій (наприклад, діяльність компаній, зайнятих розробкою програмного забезпечення, віртуальних послуг, високотехнологічного устаткування, а також дослідженнями в галузі космосу або генної інженерії).

Економіка знань – економіка, де основними чинниками розвитку є знання і людський капітал. Процес розвитку такої економіки передбачає підвищення якості людського капіталу, якості життя, виробництво знань, високих технологій, інновацій і високоякісних послуг [5].

Важливою особливістю економіки знань є той факт, що швидке зростання наукоємних виробництв і ринків, яке забезпечується новим економічним механізмом рентного типу, має експоненціальний характер. Експоненціальне зростання об'єму знань, що лежить в основі цієї закономірності, підкоряється так званому «закону Енгельса», згідно з яким приріст знань пропорційний (в геометричній прогресії) об'єму вже накопичених відомостей [4].

Однією з головних складових економіки знань є якісна і безперервна освіта для всього населення країни. Сьогодні Україна порівняно з попередніми роками значно покращила свій освітній потенціал. Але все ще залишається ряд невирішених питань у контексті економіки знань, серед яких:

– загроза відставання якості середньої освіти від вимог постіндустріальної економіки та інших країн внаслідок мізерних обсягів фінансування;

– копіювання зарубіжного досвіду (через це українська освіта може втратити свої переваги та ін.), застарілі методології навчання. До цього слід додати поділ середньої освіти на елітарну (приватну) та державну, з низьким рівнем оплати вчителів та низьким рівнем викладання, розшарування суспільства за майновим і освітнім критеріями;

– слабкий зв'язок вищої освіти з потребами ринку праці та соціально-економічними проблемами розвитку національної економіки і суспільства у глобалізованому середовищі;

– відсутність жорстких стандартів та їх недотримання щодо якості вищої освіти, економічної, правової та моральної відповідальності фахівців, що надають ємкості послуги;

– проблема перепідготовки кадрів і орієнтації навчальних закладів на підготовку фахівців, здатних обслуговувати новітні технологічні процеси [1].

Отже, з'ясувавши питання та проблематику «економіки знань» виділимо особливості економіки знань, як системного феномена (рис. 1).

Виділені риси економіки знань є характеристиками, значущість і ступінь важливості яких зараз неухильно зростають, унаслідок чого її формування визнається вданий час пріоритетним напрямом економічної політики в більшості розвинених країн.

Перехід до економіки, заснованої на знаннях, пов'язаний зі зростанням сумарних інвестицій як на виробництво, так і на освітню діяльність країн.

Зростання витрат на виробництво нових (і відтворювання існуючих) наукових знань, обумовлених суспільними потребами, їх матеріалізація в суспільному виробництві мають тенденцію до збільшення, що і виражається в безперервному зростанні наукоємного суспільного виробництва і збільшенні інших витрат на відтворювання більш розвиненого суб'єкта (тобто в збільшенні частки сфер освіти, охорони здоров'я, рекреації й управлінь).

Рис. 1. Особливості економіки знань, як сучасного системного феномена

Джерело: [2]

Якщо поглянути на (табл. 1) в якій зображено кількість наукових кадрів України з 2007 року до 2012 рік. Проаналізувавши бачимо, що кількість працівників наукових організацій, кількість спеціалістів, які виконують наукові та науково-технічні роботи лише зменшується.

Наша країна володіє високорозвиненим інтелектуальним потенціалом, який здатен ефективно розв'язувати інноваційні проблеми. За рахунок цього Україна могла б упевнено посісти належне місце серед перших країн з високим інтелектуальним потенціалом. Але найважливішою причиною,

Таблиця 1

Кількість наукових кадрів України (тис.)

	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2013 р.
Кількість працівників наукових організацій	155,5	149,7	146,8	141,1	134,7	129,9
Кількість спеціалістів, які виконують наукові та науково-технічні роботи	100,2	96,8	92,4	89,6	85,0	82,0
з них мають науковий ступінь доктора наук	4,4	4,5	4,4	4,5	4,4	4,5
Кількість працівників, які виконують науково-технічні роботи за сумісництвом	76,9	75,8	71,8	69,4	68,2	61,1
з них мають науковий ступінь доктора наук	7,5	7,5	7,5	7,5	7,3	6,7
кандидата наук	30,1	30,1	30,3	29,7	30,1	26,1

Джерело: [4]

Таблиця 2

Обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами організацій, за видами (у фактичних цінах; млн. грн.)

	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2013 р.
Усього	4818,6	8538,9	8653,7	9867,1	10349,9	11252,7
фундаментальні дослідження	902,2	1927,4	1916,6	2188,4	2205,8	2621,9
прикладні дослідження	708,8	1545,6	1412,0	1617,1	1866,7	2057,7
розробки науково-технічні послуги	800,7	977,7	1109,2	1024,6	1291,5	1203,2

Джерело: [4]

через яку українська держава не досягає першості у світі, є невміле генерування та використання знань. Важливою складовою економіки знань є національна інноваційна система, яка являє собою сукупність інститутів, що забезпечують розвиток інноваційних процесів у межах країни [6].

Обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами організацій, за видами досліджень (табл. 2) збільшився лише тому, що менеджментом було прийнято рішення на стратегічний розвиток з урахуванням інновацій.

Інновації є системо утворюючим фактором формування нової стратегії розвитку вищої школи. Зокрема, інноваційні активні ВНЗ мають здатність швидко адаптуватись до контекстуальних змін зовнішнього і внутрішнього середовища. На наш погляд, адаптація до змінюваних умов існування освітньої організації повинна відбуватися так, щоб в кінцевому підсумку цей процес приводив виникненню нових імпульсів розвитку.

Успіх нововведень залежить від створення механізму інтеграції та координації діяльності всіх підрозділів ВНЗ, налагодження між функціональної взаємодії в інноваційній діяльності [1 с. 65]. Всі ці фактори диктують об'єктивну необхідність розробки кожним ВНЗ практичних підходів для формування індивідуальної інноваційної стратегії поведінки на ринку, незалежно від напрямку їх діяльності та джерел фінансування.

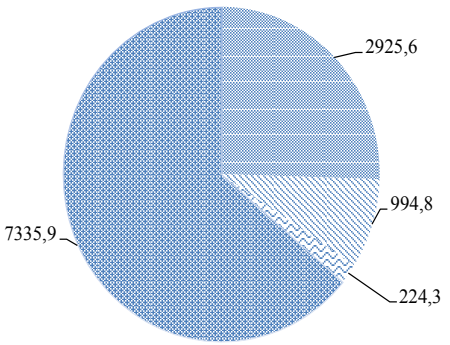

Рис. 2. Аналіз фінансування науково-інноваційної діяльності ВНЗ

Джерело: побудовано за даними [4, с. 156]

З рис. 2 бачимо, що фінансування науково-інноваційної діяльності ВНЗ у 2013 р. здійснювався наступним чином: 7335,9 тис. грн. є власними коштами замовників науково-інноваційних розробок, 994,8 тис. грн. іноземних інвесторів, і лише 224,3 тис. грн. фінансування державного бюджету України.

Розробка та реалізація конкретних інноваційних стратегій в умовах зароджування ринкових відносин у сфері вищої освіти та проведення конкретних дій для досягнення запланованих результатів є сьогодні для економіки України вкрай актуальними теоретико-методичним і практичним завданням.

Водночас, аналіз літературних джерел і методичних матеріалів показав, що поки не сформовано єдиної думки про сутність інноваційної діяльності ВНЗ. Відсутня комплексна методика впровадження інновацій в вищі навчальні заклади. Загалом питання інноваційної діяльності ВНЗ в умовах економіки орієнтованої на знання стають недостатньо розробленими і освітленими.

Ефективна реалізація інноваційних ринкових стратегій вищого навчального закладу – це завжди продукт широкомасштабних організаційних та економічних заходів, що повинні відбуватися у всіх підсистемах вузу, а також синхронізувати з часом [2 с. 246]. Ринкові аспекти все активніше проявляються у сфері освіти. Великим найбільш динамічним сегментом ринку вищої освіти в сучасному часі є ділове навчання з ринковою орієнтацією, що охоплює підготовку фахівців різних кваліфікації для участі в організації і різноманітних видів господарської діяльності в умовах ринку (короткочасні курси, коледжі, школи бізнесу, ВНЗ, магістратури, внутрішньо корпоративні інститути підвищення кваліфікації співробітників і т.д.). Якщо цього не відбувається, процеси починають розвиватися нерівномірно, що позначається на якості підготовки спеціалістів. Менеджери вузу повинні постійно відслідковувати внутрішнє та зовнішнє середовище як у сфері освіти, так і в тій сфері, яка є споживачем кінцевого продукту ВНЗ – фахівця. Тим паче, що кількість осіб, які навчаються у навчальних закладах України постійно знижується, в результаті чого конкуренція навчальних закладів за контингент загострюється (рис. 3).

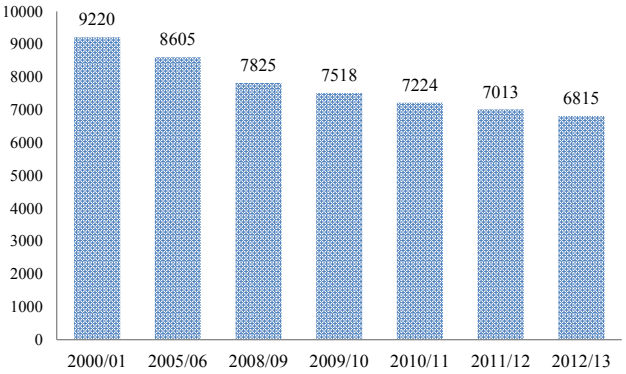

Рис. 3. Кількість осіб, які навчалися у навчальних закладах (на початок навчального року; тис.)

Джерело: побудовано за даними [4, с. 208]

Дослідження факторів становлення ринкових відносин у сфері освіти та розвитку інфраструктури ринку вищої освіти дозволило виявити їх складний і суперечливий характер. З одного боку, в результаті активної інноваційної діяльності багатьох навчальних закладів усіх ступенів освіти намітилися і розвіваються позитивні тенденції: відбувається перерозподіл управлінських функцій всередині ВНЗ, активно розвивається мережа

недержавних навчальних закладів, оновлюється зміст освітніх програм та інше. З іншого боку, позначився і все більш загострюються ряд проблем, до яких, на нашу думку, в першу чергу слід віднести недостатній рівень фінансування, а також низький рівень соціальної підтримки працівників системи освіти та учнів, знос основних фондів навчальних закладів.

Висновки і пропозиції. Таким чином, розглянувши детально поняття «економіка знань» підсумовуємо, що розвиток економіки знань є безперервним процесом, що постійно оновлюється і характеризується тим, що якщо раніше основну додану вартість створювали промислові виробництва конвеєрного типу, то тепер все більшу частку валового продукту забезпечують різні види послуг (насамперед наукоємних). Виходячи з цього, можна стверджувати, що знання та інвестиції в них мають безпосередній вплив на економічне зростання і розвиток сучасної ринкової економіки, а головну роль у створенні доданої вартості в економіці знань починають відігравати високо технологічні, наукоємні виробництва. Процес інституціоналізації економіки знань в Україні в майбутньому проходитиме довгий і складний шлях. Підсумовуючи вище зазначене, інноваційна діяльність у вищому навчальному закладі не відбувається сама по собі. Для її здійснення необхідні певні сприятливі фактори, серед яких найважливіше місце належить формуванню інноваційного клімату у ВНЗ. До зовнішнього інноваційному клімату належить політика держави у сфері законодавства та податкової системи, попит виробництва і бізнесу на продукти інноваційної діяльності ВНЗ. Важливим елементом зовнішнього інноваційного клімату у ВНЗ є також якість підготовки студентів, оскільки від нього залежить успішність реалізації інноваційних освітніх програм у вищих навчальних закладах. Важливою складовою внутрішнього інноваційного клімату виступає наявність ініціативних висококваліфікованих працівників, здатних генерувати і впроваджувати нові ідеї, а також грамотних керівників, готових адекватно сприймати необхідність змін і здатних здійснювати організаційні та управлінські інновації у ВНЗ.

Список літератури:

1. Василенко В. О. Інноваційний менеджмент : навчальний посібник / В. О. Василенко, В. Г. Шматко; за ред. В.О. Василенко. – Київ : ЦУЛ, Фенікс, 2003. – 440 с.
2. Владимиров А. И. Об инновационной деятельности вуза: монографія/ А.И. Владимиров. – М.: ООО «Изд. дом НАДРА», 2012. – 72 с.
3. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Харків : Константа, 2006. – 272 с.
4. Експрес-випуск Державного комітету статистики України № 292 від 22.11.13 р. [Електронний ресурс]. – Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
5. Ілляшенко С. М. Маркетинг. Менеджмент. Інновації: монографія [Текст] / за ред. С. М. Ілляшенка. – Суми: ТОВ «ТД «Папірус», 2010. – 624 с.
6. Інноваційний поступ України в економічному просторі: монографія / [Текст] / за ред. докт. економ. наук, проф. С. Ю. Хамініч – Дніпропетровськ: Вид-во Маковецький Ю.В., 2011. – 356 с.
7. Пащук О.В. Інновації на ринку освітніх послуг в Україні [Текст] / О.В. Пащук // Вісн. Ін-ту екон. прогнозування. – 2004. – № 1. – С. 77 – 81.
8. Підготовка наукових кадрів у 2012 р. Стат. бюлетень / Держкомстат України. – К., 2012. – С. 4-5.
9. Соловйов В. П. Інноваційний розвиток регіонів: питання теорії та практики: монографія / В. П. Соловйов, Г. І. Кореянко, В. М. Головатюк. – К.: Фенікс, 2009. – 224 с.
10. Хамініч С. Ю., Климова В.М. Освітній менеджмент в умовах інноваційного розвитку економіки України: [Текст] Монографія. / Дніпропетровськ.:Вид-во Маковецький Ю.В., 2012. – 96 с.

Зарицкая В.Н.
Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ

Аннотация
В статье рассмотрена необходимость внедрения инноваций в образовательные учреждения Украины. Обосновано понятие «экономика знаний». Проведена оценка факторов, которые способствуют формированию инновационного климата в образовательных заведениях. Особенное внимание уделено современному состоянию инновационной деятельности в контексте экономики знаний.
Ключевые слова: экономика знаний, образование, инновационная деятельность, инновации, инновационное образование.

Zaritska V.M.
Oles Honchar Dnipropetrovs National Universiti

THE CURRENT STATE OF INNOVATION IN EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE KNOWLEDGE ECONOMY

Summary
The article deals with the need for innovation in educational activities in Ukraine. Proved the concept of "knowledge economy". The evaluation of the factors that contribute to the formation of innovative climate in educational institutions. Particular attention is paid to the current state of innovation activities in the context of the knowledge economy.
Keywords: knowledge economy, education, innovation edication, innovation.

УДК 338

МЕТОДИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ МЕТАЛУРГІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Захаренко Н.С.
Приазовський державний технічний університет

Досліджено методи антикризового управління фінансовими ресурсами промислових підприємств. Визначені слабкі та сильні сторони вживання антикризових заходів. Запропоновано удосконалену класифікацію методів антикризового управління фінансовими ресурсами підприємств.
Ключові слова: антикризове управління, фінансові ресурси, промислові підприємства, криза, прогноз, наслідки.

Постановка проблеми. Кожне підприємство в процесі свого розвитку стикається з проблемою організації управління через вплив факторів, що згодом позначаються на зміні швидкості розвитку підприємства, на якості його поточної діяльності, успішності існування в цілому. У даному випадку основним завданням методів антикризового управління є усунення внутрішніх проблем підприємства, пов'язаних з якістю управління і підвищення стійкості до впливу зовнішніх дестабілізуючих факторів. Розглядаючи антикризове управління фінансовими ресурсами підприємства як систему управління, яка має системний і комплексний характер, спрямовану на зниження впливу, запобігання або усунення несприятливих явищ при використанні і реалізації в рамках підприємства спеціальної програми особливу увагу необхідно приділити методам її реалізації, через розробку стратегії, що дозволяє усунути впливання негативних факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення останніх публікацій показало, що виявлення ефективного методичного забезпечення для формування антикризової стратегії діяльності промислових підприємств в умовах економічної та фінансової криз приділяється особлива увага як українськими, так і зарубіжними вченими. Значний внесок у вивчення даної проблеми внесли роботи Булєєва І.П., Шеремета А.Д., Ковальова В.В., Лігоненко Л.О. та інші [1-7]. Незважаючи на це, недостатньо вивченими є питання, пов'язані із зіставленням результатів аналізу, часом їх прояву на підприємстві, ступеня впливу на розвиток підприємства та комплексне поєднання результатів різноманітних методик.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Методичне забезпечення діагностики кризового стану та загрози банкрутства має велику кількість підходів та інструментів її проведення. Практично кожне дослідження зарубіжних і вітчизняних фахівців з фінансового аналізу та антикризового управління містить виклад методичних прийомів, які можуть бути використані на підприємствах.

Наявність різноманітних методик діагностики кризових явищ підприємства обумовлює доцільність їх системної класифікації, яка дозволить об'єднати різні методичні підходи в окремі групи для більш ефективного та комплексного їх використання в реальних умовах існування підприємства.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження та систематизація методик діагностики кризових явищ на промислових підприємствах України, виявлення слабких та сильних сторін їх використання.

Виклад основного матеріалу. Методи діагностики кризи та загрози банкрутства підприємства розробляються і пропонуються для практичного використання фахівцями – фінансовими аналітиками, фахівцями з антикризового управління, керівниками підприємств. Вони використовуються на вибір і при необхідності. Як правило, існують базові (загальновідомі) та авторські (комерційні) методики. Перші широко висвітлюються в спеціальній літературі, застосовуються в науково-дослідній роботі, інші – є комерційною таємницею і нематеріальним активом консалтингових фірм, що спеціалізуються на професійній діяльності з питань антикризового управління та фінансового консультування.

До методів антикризового управління можна віднести всю сукупність методологічних інструментів, що включають комплекс заходів від попередньої діагностики кризи до методів щодо її усунення і подолання. [6]

Проаналізувавши різноманітність представлених та освітлених методів антикризового управління підприємствами в період кризи, автором

Рис. 1. Класифікація методів антикризового управління фінансовими ресурсами підприємства
Джерело: розроблено автором за даними [1-7]

© Захаренко Н.С., 2014

виконано та представлено класифікацію найпоширеніших та найбільш дієвих методів (рис. 1).

Виходячи з сутнісних характеристик та необхідності прийняття рішення про застосування антикризових методів на кожному етапі життєвого циклу підприємства передбачається їх розгляданя з точки зору діагностичних методів та методів управління кризовою ситуацією.

Діагностичні методи антикризового управління представляються як сукупність методів, спрямованих на виявлення проблем і слабких місць у системі управління, що є причинами неблагополучного фінансового стану та інших негативних показників діяльності підприємства. В цьому разі діагностика діяльності та стану підприємства проводиться з метою: дати оцінку діяльності підприємства з точки зору отримання загального управлінського ефекту; необхідності визначення відхилень, існуючих параметрів системи від спочатку заданих; отримання оцінки функціонування підприємства в майбутньому з урахуванням мінливих факторів зовнішнього середовища з метою попередження криз. Інструменти діагностування кризового стану, такі як: статистика, моделювання, прогнозування, експеримент, експертиза, маркетингові дослідження і т.ін., застосовуються залежно від типу кризи і форми її прояву. Системний аналіз сигналів про можливі зміни стану та конкурентного статусу підприємства дозволяє розглядати сукупний ряд параметрів, які служать індикаторами кризових явищ, наростання загроз виконання стратегії та місії підприємства, можуть свідчити про розширення можливостей підприємства. Дана методика є ефективною на етапах раннього діагностування криз, коли ставиться мета попередити їх виникнення, не допустити подальшого погіршення показників діяльності. [7]

Застосування діагностичних методів антикризового управління, що проводиться в рамках системного підходу, дає можливість отримати найбільш повне уявлення про досліджуваний об'єкт. На практиці ж промислові підприємства часто використовують методи аналізу, які дозволяють з мінімальними витратами зробити оцінку ризиків, фінансового стану, прогнозувати майбутні тенденції розвитку.

Діагностика криз включає в себе комплекс методів, необхідних для оцінки поточного стану підприємства, виявлення причин погіршення кількісних і якісних показників його діяльності. Зрозуміло, діагностичні методи самі по собі не можуть вирішити проблему. Необхідно усунути справжню причину кризи, згладити її негативні прояви, усунути наслідки. Поряд з такими заходами, як скорочення витрат, розширення асортименту, реструктуризація боргів, в умовах кризи виникає потреба в кардинальних заходах з оздоровлення підприємства, реорганізації його діяльності, стратегічних інноваційних змінах.

Наступна група методів антикризового управління на підприємстві – це методи управління кризовою ситуацією. Особливість антикризового управління підприємством полягає в організації управлінських процесів підвищеної складності. Дана група методів поділяється в свою чергу на два напрями: організаційний блок – безпосередньо пов'язаний з розробкою та прийняттям управлінський рішень в рамках антикризового управління промисловим підприємством; функціональний блок – набір методик проведення антикризового управління залежно від обраного елемента функціонального блоку, наявності інформаційної бази, прогнозування результатів проведеного діагностичного аналізу.

У рамках організаційного блоку методів антикризового управління промисловими підприємствами необхідно розглядати різні аспекти поведінки та прийняття управлінських рішень для виявлення, уникнення чи подолання криз. Використання встановленого взаємозв'язку різних методів антикризового управління дає можливість максимального узагальнення всіх складових виникнення і розвитку кризових явищ. Як показує практика, найменш вдалим варіантом є використання тільки фінансових показників, які визначаються на підставі балансу підприємства та іншою бухгалтерської звітності, оскільки вони лише констатують становище, що склалося, і не дозволяють визначити фактори, які його викликали. Для проведення експрес-діагностики доцільно спільне використання фінансових і економічних показників.

Залежно від інформаційного забезпечення антикризової діагностики, існуючі методи її проведення можуть передбачати використання виключно кількісної, якісної або змішаної інформації – спільне використання кількісних і якісних показників діяльності підприємства. Найбільш ефективним є третій підхід, оскільки окремий додаток тільки кількісної – об'єктивної або тільки якісною – суб'єктивної інформації має суттєві недоліки, які можуть бути нівельовані в умовах загального використання.

Залежно від використання методики визначення оціночних показників виділяються методичні підходи: коефіцієнтний підхід передбачає розрахунок і використання коефіцієнтів або відносних показників шляхом порівняння певних абсолютних показників; індексний підхід передбачає розрахунок динамічних показників зміни стану підприємства або показників його діяльності у часі – темп зростання, приросту і т.д. У ході діагностики предметом дослідження може бути як одиничний індекс – оцінка значення відносно одиниці, пара індексів – перевірка співвідношення між ними, так і динамічний ряд індексів за певний період, вивчення якого дозволить визначити швидкість уповільнення або прискорення відповідних процесів; агрегатний підхід полягає у визначенні оціночних агрегатів – абсолютних оціночних показників, які розраховуються за спеціальними методиками: нормальні джерела фінансування запасів, нетто-результат експлуатації інвестицій, результат господарсько-фінансової діяльності. У процесі дослідження проводиться порівняння абсолютних значень певних пар агрегатів або перевірка їх позитивності.

Залежно від методики дослідження оціночних показників застосовуються такі методичні підходи як: динамічний – ретроспективний аналіз певних показників, передбачає їх вивчення в динаміці; порівняльний аналіз – зіставлення фактично досягнутого значення показника з середньогалузевим або середнім по групі аналогічних підприємств; еталонний аналіз – порівняння фактично досягнутого значення показника з певним еталоном – нормативом або стандартом, який визначений як допустимий критичний межа його зміни.

Залежно від характеру формування та спрямованості діагностичного висновку в міжнародній практиці прийнято виділяти види аналізу неплатоспроможності:

– дескриптивний – який представляє результати проведеного дослідження, переважно експрес-аналіз фінансової звітності, в описовій формі;

– нормативний – на протязі якого діагностичні висновки формуються на основі порівняння фактичних значень показників по досліджуваному підприємству з певним нормативом або плановим показником;

– предикативний – який носить прогностичний характер і використовується для прогнозування певних подій – визначення майбутніх доходів та фінансового становища підприємства.

Серед найбільш поширених методів формування узагальнюючих показників виділяють:

Індексний метод, при використанні якого окремі оціночні показники переводяться в індекси шляхом порівняння з еталонними значеннями, попередньо досягнутими показниками або показниками інших підприємств, з подальшим розрахунком інтегрального індексу.

Бальний метод, сутність якого полягає у привласненні кожному оціночному показнику певної кількості балів відповідно до його фактичним значенням за спеціально розробленою шкалою оцінювання, залежно від суми набраних балів формується загальний висновок щодо глибини кризи.

Графічний метод, застосування якого передбачає побудову якогось «поля оцінювання», його поділ на певні зони, які відповідають певному рівню ризику банкрутства і знаходження положення конкретного підприємства в межах визначених зон.

Статистичний метод – для отримання узагальнюючого висновку передбачає використання спеціально розроблених економіко-математичних моделей на підставі попередньої математичної обробки великого обсягу статистичної інформації про діяльність підприємств.

Застосування цього методу в світовій практиці є найбільш поширеним завдяки його простоті і високої точності результату. Однак в умовах України використання запозичених з іноземних джерел різних моделей діагностування є некоректним у зв'язку зі специфікою діяльності українських підприємств та їх невідповідністю умовам діяльності підприємств, на базі яких побудована модель. У той же час використання дискримінантного та кластерного аналізу для обробки відповідним чином сформованої статистичної бази українських підприємств дозволяє формувати адекватні статистичні моделі, що мають високу прогностичну ймовірність.

Висновки і пропозиції. Таким чином, визначивши існування безлічі різноманітних методів антикризового управління підприємствами від вивчення середовища існування підприємства до повної його реструктуризації, автором були систематизовані, класифіковані та доповнені методи управління кризовими ситуаціями на підприємствах. Розглянуто особливості найбільш поширених методів антикризового управління підприємствами в світовій практиці і зроблений адаптивний аналіз можливого ефективного застосування даних методів для українських підприємств. Проведено порівняльний аналіз показників фінансово-економічної діяльності обраних промислових підприємств України на підставі показників, рекомендованих Агентством з питань запобігання банкрутства.

Список літератури:

1. Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій: монографія / Л.О. Лігоненко. – К. : КНТЕУ, 2004. – 580 с.
2. Пушкарь А.И. Антикризисное управление: модели, стратегии, механизмы / А.И. Пушкарь, А.Н. Тридед, А.А. Колос. – Харьков : ООО «Модель вселенной», 2001. – 452 с.
3. Ситник Л.С. Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством / Л.С. Ситник. – Донецьк : ІЕП НАН України, 2000. – 504 с.
4. Садєков А.А. Аналіз стратегічних змін діяльності підприємства, необхідних для ефективної реалізації стратегії диверсифікації виробництва / А.А. Садєков, Г.І. Прудніков // Стратегія підприємства в контексті підвищення його конкурентоспроможності : Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 2012 р., 12-15 лютого, м. Донецьк. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. – С. 3-5.
5. Перерва П.Г. Антикризові інструменти сталого розвитку підприємства: інноваційна, інвестиційна та маркетингова політика [Електронний ресурс] / П.Г. Перерва, А.В. Косенко, О.П. Косенко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vcpi/TPtEV/2012_25/statti/16Pererv.pdf
6. Файншмидт Е.А. Теория антикризисного управления – 2-е изд., доп. – М., 2012. – С. 231.
7. Айвазян З., Кириченко В. Антикризисное управление: принятие решений на краю пропасти / З. Айвазян, В. Кириченко // Проблемы теории и практики управления – 1999 – № 4 – С. 182-188.

Захаренко Н.С.
Приазовский государственный технический университет

МЕТОДЫ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РЕСУРСАМИ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация
Исследованы методы антикризисного управления финансовыми ресурсами промышленных предприятий. Определены слабые и сильные стороны применения антикризисных мер. Предложено усовершенствованную классификацию методов антикризисного управления финансовыми ресурсами предприятий.
Ключевые слова: антикризисное управление, финансовые ресурсы, промышленные предприятия, кризис, прогноз, последствия.

Zakharenko N.S.
Pryazovskyi State Technical University

METHODS OF CRISIS MANAGEMENT OF FINANCIAL RESOURCES OF METALLURGICAL ENTERPRISES

Summary
Investigated methods of crisis management of financial resources industry. Identified strengths and weaknesses of the application of anti-crisis measures. Proposed classification of improved methods of crisis management of financial resources of enterprises.
Keywords: crisis management, financial resources, industry crisis, forecast consequences.

УДК 33.025.12:330.322

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Ільїна А.О.
Київський національний торговельно-економічний університет

Визначено сутність ефективності, ефективності державного регулювання, ефективності державного регулювання інвестиційного процесу. Визначено сутність елементів інвестиційного процесу, досліджено їх взаємозв'язок. Перераховано види оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу, досліджено їх сутність та взаємозв'язок.
Ключові слова: ефективність, ефективність державного регулювання, ефективність державного регулювання інвестиційного процесу, інвестиційний клімат, інвестиційна активність, інвестиційна привабливість, інвестиційний потенціал, інвестиційні ризики, інвестиційне середовище, інвестиційна безпека, інвестиційний проект.

Постановка проблеми. У сучасних умовах дослідження інвестиційного процесу перестає носити фрагментарний характер і набуває комплексної спрямованості. Відповідно до цього основне завдання даного дослідження полягає у формуванні концептуальних положень з ефективності державного регулювання інвестиційного процесу [1, с. 37].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, чимало вітчизняних дослідників-економістів, зокрема А.О. Гупало [2], М.І. Крупка [3], А.Є. Никифоров [4], А.В. Череп і Є.М. Стрілець [5], Л.І. Федулова [6], А.І. Щербаков [7] та багато інших визначають ефективність як співвідношення результату або ефекту будь-якої діяльності і витрат, пов'язаних з її виконанням, що вказує на результативність роботи держави (регіону), галузі (сектору) або окремого підприємства, яка співвідноситься з ресурсними витратами. Іншими словами, це співвідношення прибутковості, одержуваної виробничими підприємствами внаслідок діяльності, результат (ефект) від якої одержує суспільство, до витрат на здійснення відповідної діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Узагальнюючи погляди В.М. Гейця [8], В.М. Гриньової [9], В.Д. Дорофєєва і В.А. Дресвянникова [10], Г.М. Калетніка [11], Дж.М. Кейнса [12], М.І. Крупки [3], Б.А. Райзберга [13], Г.Г. Старостенко [14] та інших дослідників, можна дійти до висновку, що ефективність державного регулювання – це рівень виконання державою регулюючих заходів, спрямованих на:

– зростання економіки, що пов'язує в єдине ціле суспільне виробництво, нагромадження та індивідуальне споживання;

– підтримку балансу інтересів суспільства, колективів та особи;

– економічну безпеку, тобто захист національних економічних і соціальних інтересів держави та суспільства від дії несприятливих факторів з метою збереження суверенітету країни;

– інтеграцію у світову економіку, яка передбачає глобальні процеси і відкритість економік, які, з одного боку, об'єктивно обмежують дієвість держави, зменшуючи набір ефективних важелів економічної політики, з іншого – підвищують відповідальність держави щодо реалізації порівняльних конкурентних переваг, притаманних національній економіці [8; 14].

Відповідно, посилаючись на праці українських та зарубіжних дослідників, зокрема В.М. Гриньової [15], В.Ф. Мартиненка [1], Р.Д. Мюллера і Дж.Д. Мюллера [16], А.Є. Никифорова [4], В.Л. Осецького [17], Л.І. Федулової [6], можна зробити висновок, що ефективність державного регулювання інвестиційного процесу передбачає рівень державної підтримки потенційних інвесторів та виконання державою регулюючих заходів, спрямованих на фінансову підтримку формування інституційних і законодавчих умов для масштабного освоєння прогресивних технологій та створення виробництв наукомісткої продукції; створення в інноваційній сфері механізмів правового захисту інвестицій та акціонерів, що не мають блокуючого пакету акцій; стимулювання розвитку системи державного і приватного страхування інвестиційних ризиків; надання пільг відносно імпортних мит та зниження податку на прибуток підприємствам, які з іноземною участю імпортують технологію більш високої якості.

Мета статті. Метою даної роботи є дослідження взаємозв'язку методів оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу.

Виклад основного матеріалу. Державне регулювання інвестиційного процесу здійснюється шляхом регулювання інвестиційної привабливості економічної і соціальної системи, яка представляє собою сукупність теоретико-методологічних положень і методичного інструментарію, що дозволяє з пози-

© Ільїна А.О., 2014

ції системного підходу взаємопов'язати інвестиційну привабливість та інвестиційну активність. Це надає можливість встановити залежність обсягу вкладень від інвестиційного клімату (рис. 1).

Інвестиційний клімат – це наявність комплексу об'єктивних економічних, соціальних, політичних, правових та інших умов щодо здійснення інвестиційного процесу на всіх рівнях та забезпечення ефективного використання вітчизняних і, особливо, іноземних інвестицій, які створюють (або не створюють) привабливість даної країни (регіону, галузі, підприємства) до інвестування [18; 20].

Так, залежно від факторів впливу на середовище, в якому протікають інвестиційні процеси, інвестиційний клімат поділяється на наступні рівні:

– сприятливий, який говорить про низький рівень ризику на підприємствах отримати збитки від здійснення ними інвестиційної діяльності;

– нейтральний, при якому рівень ризику на підприємствах отримати збитки від здійснення ними інвестиційної діяльності є середнім (помірним);

– несприятливий, який передбачає високий рівень ризику на підприємствах отримати збитки від здійснення ними інвестиційної діяльності.

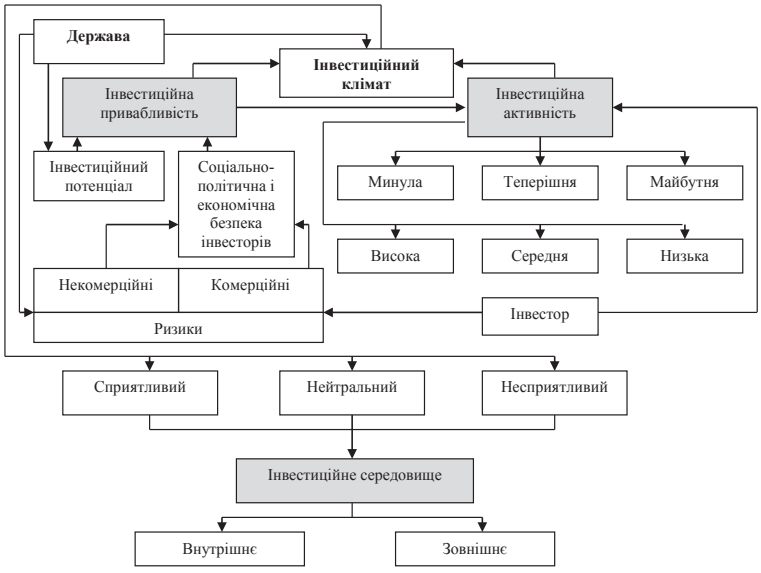

Рис. 1. Взаємозв'язок елементів інвестиційного процесу

Джерело: розроблено автором за даними [15; 18; 19, с. 16; 20]

Інвестиційний клімат в свою чергу визначається співвідношенням інвестиційної привабливості (фактором пропозиції) та інвестиційної активності (фактором попиту) і, залежно від того чи іншого рівня, формує інвестиційне середовище, яке являє собою сукупність економічних, політичних, соціальних, правових, інституційних, природних умов, що впливають на протікання інвестиційного процесу в межах його певного рівня та визначають стан економічних змінних, які сприяють (або не сприяють) інвестуванню в конкретні галузі економіки в певному регіоні чи на ринку.

Інвестиційне середовище поділяється на такі види:

– внутрішнє, яке залежить від об'єкта і може повністю або частково управлятися чи змінюватися ним;

– зовнішнє, що не залежить від розглядуваного об'єкта.

При цьому співвідношення внутрішнього та зовнішнього середовища змінюється залежно від рівня, на якому перебуває об'єкт. Зокрема, ті фактори, що є зовнішніми для підприємства, можуть бути внутрішніми для галузі чи регіону, а частка зовнішніх факторів для регіонального чи галузевого рівня, в свою чергу, – внутрішніми на національному рівні тощо [15; 20; 21].

Інвестиційна активність характеризує інтенсивність інвестицій, яка визначається як відношення поточного обсягу інвестицій до попереднього:

$$T_I = \frac{I_i}{I_{i-1}}, \quad (1)$$

де I_i – обсяг інвестицій у поточному періоді (частіше – році);

I_{i-1} – обсяг інвестицій у попередньому періоді (частіше – році).

Інвестиційна активність може відображати фактичні результати інвестиційної діяльності, що можуть характеризуватися низкою показників: обсягом надходження та засвоєння інвестицій, рівнем інвестицій у розрахунку на душу населення, відношенням обсягу інвестицій до валової продукції об'єкта тощо.

У даному разі інвестиційну активність підрозділяють на три рівні:

– високу, коли темп зростання надходження інвестицій є вищим за середній (T>1), відповідно до чого відбувається зростання інвестицій в економіку країни;

– середню, за якою темп зростання надходження інвестицій знаходиться на однаковому рівні (T=1) та зростання інвестицій в економіку не відбувається;

– низьку, коли значення темпу зростання становить менше середнього рівня (T<1), на основі чого відбувається інвестиційний спад.

Аналіз даних складових надає інвесторові інформацію про рівень економічного розвитку та ефективність управління інвестиціями тієї чи іншої галузі, яка потребує залучення інвестицій, в тому числі іноземних.

Інвестиційна активність в свою чергу поділяється на:

– минулу, що характеризує інтенсивність інвестицій, вкладених раніше, і дозволяє визначити очікувану від них прибутковість, кількість ймовірних конкурентів і найбільш вигідну сферу для вкладення капіталу;

– поточну, яка визначає рівень економічного розвитку системи і дає можливість спрогнозувати додаткові обсяги вкладень, очікувану прибутковість інвестицій та визначити позиції інвестора на ринку в майбутньому;

– очікувану, що є орієнтиром для планування усього інвестиційного процесу: від визначення майбутніх обсягів вкладень до управління інвестиційним кліматом з метою досягнення бажаного припливу капіталу.

Аналіз цих складових дає інвесторові інформацію про рівень конкуренції на інвестиційному ринку, про тенденції його розвитку і про заходи скорочення ризиків [19, с. 14-15; 20].

Інвестиційна привабливість, надаючи суттєвого впливу на інвестиційну активність, відображає оцінку суб'єктів інвестиційної діяльності та рівень спроможності інвестиційного середовища, що забезпечується поєднанням сукупності умов інвестування в межах аналізованого об'єкта (країни, регіону, галузі, підприємства), який визначає його інвестиційний потенціал.

Інвестиційний потенціал в свою чергу визначається можливістю об'єкта забезпечити максимальний рівень дохідності або мінімальний рівень ризику на заданий період інвестування, де значну роль відіграє державна підтримка інвестиційної діяльності об'єкта, а також ефективність регулювання темпів інфляції та норми податку на прибуток протягом періоду інвестування [18; 20].

Оскільки інвестиційна привабливість є за своїм змістом позитивною категорією, а інвестиційні ризики, що беруть участь в її формуванні, – негативною, з урахуванням некомерційних інвестиційних ризиків як комплексного чинника інвестиційної привабливості доцільним є перетворення числових характеристик ризиків в числові характеристики соціально-політичної та екологічної безпеки інвесторів, що дозволяє уникнути протиправного впливу інвестиційного потенціалу та некомерційних ризиків на інвестиційну привабливість [19, с. 14].

Світовий досвід свідчить, що з метою стабільного економічного зростання та підтримання інвестиційної безпеки країни загальний обсяг інвестицій в економіку країни відносно валового внутрішнього продукту – ВВП за певний період часу має досягати рівня 19-25%, що є пороговим значенням інвестиційної безпеки:

$$L_{IS} = \frac{I}{ВВП} * 100\% \geq 19 - 25\%, \quad (2)$$

де L_{is} – рівень інвестиційної безпеки, %;

І – загальний обсяг реальних інвестицій в економіку країни за розглядуваний період у грошовому вимірі [22, с. 276].

Максимальне порогове значення інвестиційної безпеки відповідає етапу, коли економіка перебуває на стадії реформування і потребує значних інвестицій. На етапі стабільного економічного розвитку порогове значення інвестиційної безпеки може бути меншим [22, с. 276-277].

Оцінка ефективності державного регулювання інвестиційного процесу потребує перш за все формування стратегії розвитку підприємства та його інвестиційного забезпечення [19, с. 41].

Так, виділяють три види оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу: економічну, бюджетну та фінансову.

Економічна ефективність характеризує ефективність для національного господарства в цілому або для регіону, галузі, підприємства зокрема [23].

Згідно принципу ефективного регулювання інвестиційного процесу, показник інвестиційної привабливості, визначаючий рішення інвестора про вкладення коштів, є ключовим інструментом формування припливу/відтоку капіталоутворюючих інвестицій. При визначенні цього показника слід також враховувати комерційні інтереси інвестора, для якого важливими факторами є прибутковість інвестицій і ризики, на основі чого запропонована модель, яка включає в себе економічну та ризикову складові [19, с. 39].

На основі економічної складової застосовуються методи оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу, які базуються на обчисленні балансової і чистої рентабельності інвестицій:

$$K_{IE} = \frac{ДХ_I}{I - I_Д}, \quad (3)$$

$$K_{IE} = \frac{ДХ_I - П}{I - I_Д}, \quad (4)$$

де $ДХ_I$ – прибуток (дохід) від інвестиційної діяльності;

П – податкові та процентні платежі;

І – вкладені власні та запозичені кошти інвестора;

$I_Д$ – кошти, інвестовані державою [23; 24].

Так, чим менше податків та процентних платежів виплачувалися інвестором або групою інвесторів і чим більше коштів було вкладено державою на реалізацію інвестиційного проекту (проектів), тим більшим є показник ефективності державного регулювання інвестиційного процесу.

Ризикова складова показує, яка частина доходів буде втрачена в результаті прояву ризиків. Даний показник носить інтегральний характер і розраховується методом багатовимірної середньої арифметичної для врахування впливу виділених раніше чинників, визначаючих інвестиційну привабливість економічної і соціальної системи.

Для більш точної оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу згідно ризикової складової доцільно використовувати основні позитивні та негативні фактори оцінювання інвестиційного клімату на підприємствах, які у багатьох випадках залежать від впливу держави на зовнішнє та внутрішнє середовище інвестиційної діяльності даних підприємств:

$$K_{IP} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Д^-}{n} - \frac{\sum_{i=1}^{n} Д^+}{n}, \quad (5)$$

де $Д^-$, $Д^+$ – середні показники негативних та позитивних факторів впливу на інвестиційний процес в залежності від ефективності впливу держави.

Так, якщо $К_{ІР}<0$, то кількість позитивних факторів впливу домінує над кількістю негативних. Це означає те, що інвестиційний клімат на підприємствах є сприятливим, оскільки рівень їх ризику отримати збитки від інвестиційної діяльності через наявність негативних факторів впливу є низьким, в той час, як існує висока ймовірність отримати прибутки у подальшій перспективі через наявність позитивних факторів впливу на інвестиційний процес. Якщо $К_{ІР}=0$, то кількість позитивних факторів впливу дорівнює кількості негативних, що означає те, що інвестиційний клімат на підприємствах є нейтральним. В даному разі позитивний та негативний вплив на інвестиційний процес є однаковим, відповідно до чого інвестиційна діяльність підприємств у подальшій перспективі може бути як прибутковою, так і збитковою. Якщо $К_{ІР}>0$, то кількість негативних факторів впливу домінує над кількістю позитивних, що говорить про несприятливий інвестиційний клімат на підприємствах, оскільки існує високий рівень ризику отримати збитки від інвестиційної діяльності у подальшій перспективі. Відповідно, чим меншим є показник $К_{ІР}$, тим сприятливішим є інвестиційний клімат підприємства або групи підприємств окремого регіону або галузі.

Отже, комплексний показник ефективності державного регулювання інвестиційного процесу, визначаючий інвестиційну привабливість економічної і соціальної системи будь-якого рівня, може бути представлений, як:

$$K_I = K_{IE} * (1 - K_{IP}), \quad (6)$$

де $К_{ІЕ}$ – економічна складова;

$К_{ІР}$ – ризикова складова.

Чим більше $К_І$, тим ефективнішим є державне регулювання інвестиційного процесу. Якщо $К_І=0$, то середовище функціонування підприємств є абсолютно ризиковим через повну відсутність позитивних факторів впливу на інвестиційний процес, що говорить про неефективність державного регулювання інвестиційного процесу [19, с. 39-40; 25, с. 102].

Розвиток економіки будь-якої країни базується на реалізації інвестиційних проектів, які забезпечують процес розширеного відтворення, створю-

ють нові вартості, робочі місця, новий виробничий і споживчий потенціал, тобто є об'єктами інвестиційного процесу на підприємствах [26].

Згідно Наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 19.06.2012 № 724 центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного розвитку, затверджується форма проектної (інвестиційної) пропозиції, на основі якої готується інвестиційний проект, для розроблення якого може надаватися державна підтримка, порядок розроблення та форма інвестиційного проекту, для реалізації якого може надаватися державна підтримка [27].

Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 № 1560-XII трактує проектну (інвестиційну) пропозицію як результат техніко-економічного дослідження інвестиційних можливостей, на підставі яких приймається рішення про реалізацію інвестиційного проекту, оформлений у вигляді пропозиції щодо ініціювання цього проекту [28].

В той же час інвестиційний проект представляє собою комплекс цілеспрямованих організаційно-правових, управлінських, аналітичних, фінансових та інженерно-технічних заходів, які здійснюються суб'єктами інвестиційної діяльності та оформлені у вигляді планово-розрахункових документів, необхідних і достатніх для обґрунтування, організації та управління роботами з реалізації проекту [26; 28].

Форма даної пропозиції показує, що метою вимірювання економічної ефективності проекту є оцінка ефективності використання дефіцитних ресурсів суспільства в рамках проекту, яка згідно методів оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу, що ґрунтуються на теорії часової вартості грошей, розраховується за такими показниками:

– чиста приведена вартість (Net Present Value – NPV);

– внутрішня норма дохідності (Internal Rate of Return – IRR);

– дисконтований період окупності (Discounted Payback Period – DPP) (табл. 1).

Так, чиста приведена вартість – це грошова вартість майбутніх надходжень, яку визначають як суму поточних ефектів за весь розрахунковий період, приведених до початку першого року, шляхом дисконтування окремо за кожен рік різниці всіх витрат і надходжень коштів за період функціонування проекту за фіксованої попередньо визначеної норми дисконту.

Внутрішня норма дохідності – це ставка дисконту, використання якої забезпечило б рівність поточної вартості очікуваних грошових відтоків та поточної вартості очікуваних грошових притоків.

Якщо NPV>0, проект варто приймати до реалізації; якщо NPV<0, проект варто відхилити, бо він збитковий; якщо NPV=0, проект не прибутковий і не збитковий. Чим більше коштів надається державою на фінансування інвестиційного проекту підприємства та чим меншим є рівень ризику зазнати збитків у зв'язку із змінами темпів інфляції та норми податку на прибуток від інвестиційної діяльності, тим більшою є NPV, що також говорить про ефективну державну підтримку щодо розроблення інвестиційного проекту, яка надасть можливості підприємству зберегти власні кошти та запобігти збитків від реалізації даного проекту. Оцінка проектів методом IRR у більшості випадків дає те саме рішення стосовно прийняття чи відхилення пропозиції щодо інвестування, як і метод NPV. Якщо NPV>0, то завжди IRR>r.

Таблиця 1

Взаємозв'язок розрахунків показників економічної та бюджетної ефективності державного регулювання інвестиційного процесу

№ з/п	Показники економічної ефективності	№ з/п	Показники бюджетної ефективності
1	Чиста приведена вартість, в т. ч.:	1	Бюджетний ефект
1.1	у базових цінах (без інфляційних змін)		
	$NPV = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - IC$		$Б_t = Д_t - B_t$
1.2	при інвестуванні протягом m періодів		
	$NPV = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - \sum_{j=0}^{m} \frac{IC_j}{(1+r)^j}$		
1.3	з урахуванням впливу інфляції		
	$NPV = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{\prod_{t=1}^{n}(1+r_t)} - IC$		
2	Внутрішня норма дохідності	2	Внутрішня норма бюджетної ефективності
	$IRR = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{IC_t} - 1$		$ВНБЕ = \sum_{t=1}^{n} \frac{Д_t}{B_t} - 1$
3	Дисконтований термін окупності	3	Період окупності бюджетних витрат
	$DPP = \frac{\sum_{t=1}^{n} \frac{IC_t}{(1+r)^t}}{\sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t}}$		$ПОБВ = \frac{B_t}{\frac{\sum_{t=1}^{n} Д_t}{n}}$
4	Ступінь фінансової участі держави в реалізації інвестиційного проекту	4	Ступінь фінансової участі держави в реалізації інвестиційного проекту
	$d = \frac{B_t}{IC_t}$		$d = \frac{B_t}{IC_t}$
Умовні позначення			
1	CF_t, – річні грошові надходження протягом n років	1	$Д_t$ – річна сума грошових надходжень до бюджету під час реалізації проекту
2	r – ставка дисконтування		
3	n – тривалість періоду надходження чистих доходів	2	n – тривалість проекту в роках
4	IC – стартові інвестиції	3	B_t – витрати бюджету на реалізацію проекту
5	IC_j – інвестиції, здійснені в кінці j-го періоду		
6	IC_t – загальні інвестиційні витрати на реалізацію проекту		

Джерело: розроблено автором за даними [23; 26; 29; 30, с. 80-83; 31, с. 154, 156]

Дисконтований термін окупності дорівнює тривалості найменшого періоду, після закінчення якого дисконтований дохід стає позитивним. Врахування фактора часу при розрахунку терміну окупності вимагає дисконтування грошових потоків за відповідною ставкою дисконту. Метод розрахунку терміну окупності найбільш виправданий у випадку, коли

інвестиції мають високий ступінь ризику, тому чим менший термін окупності, тим менш ризикованим є інвестиційний проект [26; 30, с. 80-83].

Бюджетна оцінка ефективності державного регулювання інвестиційного процесу характеризує очікувані співвідношення видатків, податків та зборів. Бюджетною ефективністю інвестиційного проекту є різниця між результатами і витратами за межами фінансової ефективності прямих учасників проекту [23].

Основним показником ефективності державного регулювання інвестиційного процесу, що використовується для обґрунтування передбачених у проекті заходів державної або регіональної фінансової підтримки, є бюджетний ефект (Бt), який, відображаючи вплив результатів реалізації проекту на доходи та витрати державного, регіонального або місцевого бюджету, згідно методів оцінки ефективності державного регулювання інвестиційного процесу за допомогою співвідношення грошових надходжень з витратами для t-го року реалізації проекту визначається як перевищення доходів відповідного бюджету над витратами у зв'язку з реалізацією даного проекту (табл. 1).

На основі показників річних бюджетних ефектів визначаються такі додаткові показники бюджетної ефективності, а саме:

– період окупності бюджетних витрат;

– внутрішня норма бюджетної ефективності;

– ступінь фінансової участі держави в реалізації проекту [23; 31, с. 154, 156].

Так, період окупності бюджетних витрат (ПОБВ) показує, з якого моменту часу до держави починають надходити грошові потоки або за скільки років вкладені кошти повернуться. В такому разі ПОБВ повинен бути меншим або дорівнювати терміну закінченню проекту. Якщо ПОБВ більший за відповідний термін, то державі як інвестору недоцільно вкладати кошти в даний проект.

Внутрішня норма бюджетної ефективності (ВНБЕ) – це така ставка дисконту, при якій сума грошових надходжень до бюджету з урахуванням фактора часу дорівнює бюджетним витратам. Цей показник визначає максимально допустиму вартість (ціну) коштів, яка закінчується для реалізації цього проекту та показує у відсотках грошові надходження до бюджету з вкладених коштів за рік. ВНБЕ визначається в процесі розрахунку, а потім прирівнюється з передбачуваною державою нормою доходу на вкладені кошти. Якщо ВНБЕ більше або дорівнює необхідній для держави нормі, то таке інвестування є доцільним. У протилежному випадку державний орган як інвестор може відмовитися від вкладання коштів в даний проект.

Ступінь фінансової участі держави в реалізації інвестиційного проекту визначає частку вкладених державою коштів від загальної суми фінансування. Чим більшим є цей показник, тим ефективнішою є підтримка підприємств, здійснюючих інвестиційну діяльність, з боку держави [15; 31, с. 156].

Так, згідно табл. 1, можна дійти до висновку, що показники бюджетної ефективності розраховуються на підставі встановлення потоку бюджетних коштів, який для інвестиційних проектів з бюджетною підтримкою виглядає цілком логічним і необхідним. Відповідно, чим більшими є показники бюджетної ефективності, тим більшими є показники економічної ефективності, які відображають прибутковість інвестиційних проектів у майбутньому від їх реалізації. Це говорить про рівень ефективності державного регулювання інвестиційного процесу на підприємствах, в тому числі промислових, де державна підтримка відіграє велику роль у збільшенні інноваційної продукції від здійснення ними інвестиційної діяльності, на що в свою чергу надає значний вплив прибутковість даних підприємств [4; 32, с. 186].

Фінансова ефективність передбачає дослідження державного регулювання інвестиційного процесу на фінансових ринках та його впливу на виробничий потенціал країни. Регулювання впливу чинників на рівень ризику на фінансових ринках здійснюється на основі регулюючих важелів, формуючих відповідну функціональну структуру, яка надає можливість виявляти економічні цикли, прогнози кон'юнктури, ознаки та подолання кризових явищ, розробляти державні програми та приймати окремі управлінські рішення.

На основі цього держава регулює інвестиційний процес методом моніторингу фінансових ринків, рівень якого складає модифікований результат ринкової мобілізації фінансових ресурсів:

$$РМФР = РБК + РБЦП + РПЦП + РСФІ + МСФІ, \quad (7)$$

де РБК – результат банківського кредитування;

РБЦП – результат випуску боргових цінних паперів;

РПЦП – результат випуску пайових цінних паперів;

РСФІ – міжрегіональне сальдо фінансових інвестицій;

МСФІ – міжнародне сальдо фінансових інвестицій [33, с. 141; 149-150].

Так, чим більшим є цей показник, тим більше значимості несуть в собі фінансові ринки в економічному зростанні виробничих підприємств в залежності від рівня ефективності державного регулювання інвестиційного процесу, який полягає у встановленні державою певних вимог та правил задля підтримки рівноваги взаємних інтересів усіх учасників інвестиційного процесу на фінансових ринках, в тому числі створення умов для ефективної мобілізації та розміщення на ринку вільних фінансових ресурсів [33, с. 141; 150].

Відповідно, фінансова оцінка інвестиційного проекту будується на використанні ціни, яку підприємство сплачує за товари та послуги, необхідні проекту, і тих цін, які заплатять споживачі за продукцію, одержану в результаті реалізації проекту. Цінові перекоси виникають внаслідок проведення державної політики, спрямованої на підтримку або відхилення певного сектору економіки. Викривлення ринкових цін може відбуватися внаслідок трансфертних платежів, які не супроводжуються створенням або рухом багатства суспільства (видача субсидій, дотацій, податки, акцизні збори). Ці платежі входять до ринкових цін, оскільки їх одержує або виплачує приватний сектор [29].

Висновки і пропозиції. Ефективність державного регулювання інвестиційного процесу визначається за різними методами розрахунку, на основі яких оцінюється потенційна ефективність інвестиційних проектів, для реалізації яких може надаватися державна підтримка, з погляду відповідності проектів тим завданням, які вирішуються нацією на даному етапі її розвитку, на основі чого здійснюється відбір проектів. Таким чином, інвестиційний проект є фактором збільшення виробництва інноваційної продукції, що визначає інвестиційну привабливість об'єкта (підприємства, галузі, регіону, країни), на основі якої формується його інвестиційна активність. У цьому полягає можливість здійснювати фінансування проекту за рахунок як власних, так і позикових коштів, у тому числі коштів державного бюджету.

Список літератури:

1. Мартиненко В.Ф. Державне управління інвестиційним процесом в Україні: (Монографія) / В.Ф. Мартиненко. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 296 с.
2. Гупало А.О. Визначення змісту понять: «ефект», «ефективність» та «результативність» [Електронний ресурс] // Проблемы формирования новой экономики XXI века: материалы V Международной научно-практической Интернет-конференции (21-22 декабря 2012 г.). – Режим доступу: http://www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm
3. Крупка М.І. Основи економічної теорії [Електронний ресурс]: Підручник / М.І. Крупка, П.І. Островерх, С.К. Реверчук. – К.: Атіка, 2001. – 244 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/394-osnovi-ekonomchno-teor-krupka-m.html
4. Никифоров А.Є. Інноваційна діяльність: теорія і практика державного управління / А.Є. Никифоров // Монографія: Держ. вищ. навч. заклад Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К.: КНЕУ, 2010. – 424 с.
5. Череп А.В. Ефективність як економічна категорія [Електронний ресурс] / А.В. Череп, Є.М. Стрілець // Ефективна економіка: Електронне наукове фахове видання. – 2013. – № 1. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1727
6. Федулова Л. Прямі іноземні інвестиції у забезпеченні технологічної модернізації виробництва: світові тенденції та проблеми в Україні / Л. Федулова // Економіст. – 2011. – № 5. – С. 44-48.
7. Щербаков А.И. Совокупная производительность труда и основы ее государственного регулирования: (Монография) / А.И. Щербаков. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – 284 с.
8. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку: (Монографія) / В.М. Геєць. – К.: НАН України. Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. – 864 с.
9. Гриньова В.М. Державне регулювання економіки [Електронний ресурс]: Підручник / В.М. Гриньова, М.М. Новікова. – К.: Знання, 2008. – 398 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/99-derjavne-regulyuvannya-ekonomki-grinova-vm.html
10. Дорофеев В.Д., Дресвянников В.А. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие. – Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2003. – 189 с.
11. Калетнік Г.М. Державне регулювання економіки [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / Г.М. Калетнік, А.Г. Мазур, О.Г. Кубай. – К.: Хай-Тек Прес, 2011. – 427 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/100-derjavne-regulyuvannya-ekonomki-kaletnk-gm.html
12. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег [Электронный ресурс] / Дж.М. Кейнс. – М., 1978. – 496 с. – Режим доступа: http://royallib.ru/read/keyns_d/obshchaya_teoriya_zanyatosti_protsenta_i_deneg.html#0
13. Райзберг Б.А. Государственное управление экономическими и социальными процессами [Электронный ресурс]: Учеб. пособие. – М.: Инфра-М, 2010. – 384 с. – Режим доступа: http://knigi-uchebniki.com/uchet-upravlencheskiy/gosudarstvennoe-upravlenie-ekonomicheskimi.html
14. Старостенко Г.Г. Національна економіка [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / Г.Г. Старостенко, С.В. Онишко, Т.В. Поснова. – К.: Кондор, 2011. – 429 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/157-natsonalna-ekonomka-starostenko-gg.html
15. Гриньова В.М. Інвестування [Електронний ресурс]: Підручник / В.М. Гриньова, В.О. Коюда, Т.І. Лепейко, О.П. Коюда. – К.: Знання, 2008. – 452 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/207-nvestuvannya-grinova-vm.html
16. Mueller R.D., Mueller J.D. Increasing the Validity of Post Command Economy Research and Application // Marketing in Central and Eastern Europe [Електронний ресурс]: Journal of East-West Business. – 1966. – Volume 3. – Number 1. – P. 7-27. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/
17. Осецький В.Л. Інвестиції та інновації: проблеми теорії і практики: (Монографія) / В.Л. Осецький. – К.: ІАЕ УААН. – 2003. – 412 с.
18. Боярко І.М. Інвестиційний аналіз [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / І.М. Боярко, Л.Л. Гриценко. – К.: ЦУЛ, 2011. – 400 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/206-nvestitsyniy-analz-boyarko-m.html
19. Валинурова Л.С. Инвестирование. Управление инвестиционными процессами инновационной экономики: Учеб.-метод. пособие / Л.С. Валинурова, О.Б. Казакова, Э.И. Исхакова. – Уфа: БАГСУ, 2012. – 78 с.
20. Нефьодова Ю.В. Визначення теоретичних засад характеристики інвестиційного середовища // Торгівля і ринок України [Електронний ресурс]: Темат. зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2010. – Вип. 29. – С. 432-440. – Режим доступу: http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=1320&chapter=1
21. Мойсеєнко І.П. Інвестування [Електронний ресурс]: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 490 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/208-nvestuvannya-moysenko-p-.html
22. Любімов В.І. Відповідність інвестиційної трансакції національним інтересам щодо доцільності вкладання іноземних капіталів / В.І. Любімов // Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. праць. – 2008. – ч. 2. – С. 273-279.
23. Гаєвська Л.М. Економіка та організація діяльності фірми [Електронний ресурс]: Навч. посібник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. – 164 с. – Режим доступу: http://www.vuzlib.org/eodf_G/_index.htm
24. Пересада А.А. Інвестування [Електронний ресурс]: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / А.А. Пересада, О.О. Смірнова, С.В. Онікієнко, О.О. Ляхова. – К.: КНЕУ, 2001. – 251 с. – Режим доступу: http://fingal.com.ua/content/view/603/87/1/0/
25. Лобунько А.В. Система показників регіональної ефективності інвестицій в розвиток промислових підприємств / А.В. Лобунько // Сталий розвиток економіки: Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2010. – № 2. – С. 99-104.
26. Майорова Т.В. Інвестиційна діяльність [Електронний ресурс]: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/205-nvestitsyna-dyalnst-mayorova-tv-.html
27. Про затвердження форми проектної (інвестиційної) пропозиції, на основі якої готується інвестиційний проект, для розроблення якого може надаватися державна підтримка, Порядку розроблення та форми інвестиційного проекту, для реалізації якого може надаватися державна підтримка [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 19.06.2012 №724 // Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 2 серпня 2012 р. за №1308/21620. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1308-12
28. Про інвестиційну діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – С. 646 (із змінами та доповненнями). – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12
29. Митяй О.В. Проектний аналіз [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / О.В. Митяй. – К.: Знання, 2011. – 311 с. – Режим доступу: http://westudents.com.ua/knigi/183-proektniy-analz-mityay-ov.html

30. Михайлова Э.А., Орлова Л.Н. Экономическая оценка инвестиций: Учеб. пособие. – Рыбинск: РГАТА, 2008. – 176 с.
31. Ивасенко А.Г. Инвестиции: источники и методы финансирования: Учеб. пособие / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова. – М.: Омега-Л, 2009. – 261 с.
32. Кучеренко Р. Методологічні особливості оцінки ефективності інвестицій в інновації / Р. Кучеренко // Економічний аналіз. – 2011. – вип. 9, ч. 1. – С. 185-188.
33. Підхомний О.М. Управління інвестиційними процесами на фінансовому ринку [Електронний ресурс]: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2003. – 184 с.

Ильина А.А.
Киевский национальный торгово-экономический университет

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЦЕССА

Аннотация
Определена сущность эффективности, эффективности государственного регулирования, эффективности государственного регулирования инвестиционного процесса. Определена сущность элементов инвестиционного процесса, исследована их взаимосвязь. Перечислены виды оценки эффективности государственного регулирования инвестиционного процесса, исследована их сущность и взаимосвязь.
Ключевые слова: эффективность, эффективность государственного регулирования, эффективность государственного регулирования инвестиционного процесса, инвестиционный климат, инвестиционная активность, инвестиционная привлекательность, инвестиционный потенциал, инвестиционные риски, инвестиционная среда, инвестиционная безопасность, инвестиционный проект.

Ilyina A.O.
Kyiv National University of Trade and Economics

METHODOLOGY OF ESTIMATION OF EFFICIENCY OF STATE ADJUSTMENT OF INVESTMENT PROCESS

Summary
The essence of efficiency, efficiency of state adjustment, efficiency of state adjustment of investment process were defined. The essence of elements of investment process was defined and their interconnection was investigated. The types of the estimation of efficiency of the state adjustment of investment process were listed, their essence and interconnection were investigated.
Keywords: efficiency, efficiency of state adjustment, efficiency of state adjustment of investment process, investment climate, investment activity, investment attractiveness, investment potential, investment risks, investment environment, investment security, investment project.

УДК 330.342+335.3

PERSPECTIVES OF UKRAINIAN WEAPONRY MARKET DEVELOPMENT AS A FACTOR OF NATIONAL SECURITY

Kamianetska O.V.
Kyiv National University of Trade and Economics

The following article considers Ukraine's weaponry market: its problems and prospects, investigates exports of certain categories of arms and determines the impact of military's market as a shaping factor of national security.
Keywords: weaponry's market, military capability, national security, importer, exporter.

Problem. When Ukraine gained its independence, there were around 750 various defense industry enterprises with a total staff of approximately 1.5 million. It is estimated that 140 scientific, technical and scientific and industrial organizations were involved as defense contractors. Overall, the share of weaponry manufactured on the territory of Ukraine accounted for about 30% of the total defense industry of the Soviet Union. As a result of Soviet Union's collapse, over the past twenty years Ukrainian military-industrial complex production capacity has been significantly reduced. Nevertheless, the Ukraine' military industry is confident to maintain a leading position in terms of innovative development of products with high added value. Such development may also significantly contribute to the solution of an array of accumulated social problems that are considered intractable subject to cost-tuned measures for its revival. The necessity of a high level development of Ukraine's military-industrial complex is undeniable and will have direct positive impact on the national security. In the light of the current conflict with Russia such defense measure is vital. for the stability of our country and will serve as a deterrent for future instabilities orchestrated by Russian Federation.

Analysis of recent research and publications. The situation of Ukraine's and overall world's insufficient and weak weapons' market, attracted the attention of many leading practitioners and scholars, including V. Begma, V. Budkin, A. Galchinskiy, A. Zlenko, V. Kirilenko, A. Lukyanov, A. Shevtsov, In. Muntiyan, C. Pirozhkov, I. Semenihin, M. Sungurovsky and others. However, in view of the constantly changing situation and no immediate solution in place, the problems remain relevant and urgent, and further fueled by the armed conflict with pro-Russian separatist in the Eastern Ukraine,

The purpose of the article. The main goal of this paper is to analyze the prospects for the development of the weaponry' market in Ukraine and its subsequent impact on the national security.

Main material. The rapid decline of the Ukraine's domestic market is the main problem of the Ukraine's defense industry. Debt forgiveness of a significant part of the military enterprises (about 1 billion UAH) stopped the stagnation of a number of domestic specialized factories. This situation prevents the army from developing and getting new models of weapons and military equipment in sufficient volume. In addition, government's continuously declining level of the country's defense orders: if in 2012 it got about 128 million dollars, in 2013 it fell by another 12% to 114.8 million dollars in 2014. Military conflict with Russia clearly demonstrated the critical need to supply weaponry to Ukrainian army which would affect the country's overall defense system as a whole. However, in the context of this problem, the situation of the deteriorating defense industry today is fundamentally under review. It is known that one of the most important components of the secure and prosperous sovereign country is the viable and potent army [1, 7].

Currently, domestically produced military products meet world standards and compete very well on the international arena. Ukraine had made many advances in the shipbuilding, the manufacturing of aircraft and components, radar equipment, anti-aircraft warfare, missiles and artillery and communications equipment, armored vehicles, automotive, engineering and other special equipment.

Ukraine also has advanced the development of radar equipment, air defense missile and artillery systems and systems of active armored protection. In addition, the Ukraine made significant progress in development of highly sophisticated precision lesions that have no analogues in the world. Thus, the State Design Bureau "Luch" delivers precision-guided munitions, which allows sophisticated precision aim technology targeting enemy's military equipment with an extreme accuracy. Ukraine has also made significant steps in engine development. Ukrainian diesel tank recognized as the best in the world, especially durable in high temperature conditions. Ukraine has also managed to create a line of armored vehicles of various grades and weapons of different bases, which are delivered to Iraq and Thailand, aircraft engines, aircraft military transport aviation, special purpose aircrafts [2-4].

Contrary to the actual drop in the domestic market, the defense industry is developing successfully through exports.

Ukraine's military-technical cooperation with foreign countries, estimated in figures achieved in 2013, is at its record. The main contribution to the development of domestic defense companies was made by State Concern "Ukroboronprom", which accounted for 95% of sales (including export operations of private enterprises, which are carried out through the "Ukrspetsexport" and its subsidiaries).

In addition, Ukraine also supplies the special purpose products to several dozen of countries, mostly in Africa, the Middle East and Asia.

The main buyers of Ukrainian weapons are countries in Asia and Africa: Asia – 47%, Africa – 23%, CIS – 21%, Europe – 6%, America – 3%.

In recent years, despite the close production links, export to Russia and Belarus has steadily decreased, and in the context of a military conflict with Russia, exports to that country will disappear altogether.

According to the State Export Control Service of Ukraine, in 2013 Ukraine exported 111,200 units of various small arms and 557 armored vehicles, artillery and rocket launchers. By the end of 2013 Ukrainian

© Kamianetska O.V., 2014

enterprises have delivered to Sudan and Ethiopia 20 and 29 main battle tanks T-72 respectively. Sudan also has purchased 22 thousand rifles and carbines, one armored personnel carrier APC-70, 14 infantry fighting vehicles – IFV-1, 11 122mm self-propelled howitzer 2S1 "Carnation", 80 recoilless rifles and 29 antitank grenade launchers and rifles. There were also delivered 42 APC-3E1 / M2 / FR / BR, and Iraq – 34 APC-4 / K to Thailand. In addition, the supply of armored vehicles was carried out to Azerbaijan (11), Poland (1 prototype) and Nigeria (4). To Niger and Chad were delivered two and four Su-25, and to Russia – one Mi-8T. Sudan was also given ten howitzers 2S1 "Carnation" and D-30 and 20 infantry fighting vehicles IFV-1 [3, 5].

China in 2013 has got a small landing hovercraft project 958 "Bison". However, it should be noted that cooperation with China is not a long-term with no plans for future large orders. China's strategy in buying weapons is similar to buying in others sectors, especially high-tech: buying the smallest possible numbers of the samples with the purpose of further technical studying, copying followed by an independent domestic production. In addition, 360 units of rocket launchers and missiles produced for China have been sold to India, and 18 units of such systems – to Kazakhstan. Their types are not specified. Overall, in 2013 Ukraine supplied to countries in Asia and Africa 49 T-72 tanks, 112 armored vehicles, 6 Su-25, 378 rockets and thousands of firearms. The data was collected and released by the State Export Control Service.

Important to note, the largest recipient of Ukrainian small arms by the end of 2013 was the United States of America. Among deliveries to the USA were four thousand guns and 30,000 rifles and carbines. In addition, 19.7 thousands of different types of small arms were sent to Canada. Czech Republic received 17.1 thousand rifles, carbines, rifles, pistols-machinegun, machine guns and pistols from Ukraine. Small arms contracts were also carried out in Ethiopia, Germany, Great Britain, Austria, Turkey, Tajikistan, Peru, Chad, Italy and Moldova [2].

According to the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), based on 2013 sales results, Ukraine took the tenth place in the list of the largest exporters of arms and military equipment. Country's military exports reached 589 million dollars. The first place in this ranking was taken by Russia with 8.3 billion dollars, the second – the United States with 6.2 billion dollars, and the third – China with 1.8 billion dollars [7, 8].

Arms exports from Ukraine in 2009-2013 increased by approximately 72%. Thus, Ukraine's share in the world market of weapons' dealers increased to 3% in 2009-2013 versus 2% in 2004-2008, and the country moved to the eighth position in the global list. Key consumers of weapons of Ukrainian production are China, consuming over one-fifth (21%) of Ukrainian exported weapons, Pakistan (8%) and Russia (7%).

According to experts, from 2009 until 2013 a total of 55 countries were engaged in the sale of arms, servicing 152 countries. It has been more than 20 years since the end of the Cold War, but the international community still continues to increase its weaponry arsenal: compared to the preceding four years, 2004 through2008, the sales volume of international arms increased by 14%.

According to the research institute, the Asia-Pacific region continues to experience the greatest need to expand its military capacity, representing approximately 47% of the total world weaponry imports. The second largest market for exporters is the Middle East, consuming over one fifth (1/5 or 19%) of the total weaponry produced in the world.

European countries, occupy a third place in the consumption of weaponry, with steady overall decrease in demand over this period of time. As an indirect result of the ongoing international financial crisis, some of the European countries opt to purchase used weapons instead of the new ones, which becoming redundant in their neighbor countries that reduce military spending, experts explain [7,8].

In 2013 alone, Ukraine has increased weapons exports to almost 1.5 billion dollars. However, compared to other market leader countries, which continuously increase the volume of weapons by 20-30% per year, Ukraine is lagging behind and may even disappear from the market altogether. Unless significant capital investments are made into technology and design of new, and improvement of existing military equipment and weaponry is made, Ukraine will continue to lose demand and eventually lose its competitive position in the worlds market.

Currently, Ukraine has about 60 projects of advanced weapons systems development. Their participants are 134 Ukrainian defense enterprises, including state-owned company "Ukrspetsexport" and its subsidiaries. Ukraine also significantly expanded its military-technical cooperation with other countries. The most known projects reflecting the level of domestic technologies and new areas of military-technical cooperation include high-precision weapons (VSP) SE "GosKKB "Luch" being developed and delivered into Belgium, the joint development with Poland of the APU "Luch", new systems defeat armored targets with precision munitions produced by GP "GosKKB "Luch" are exported to Israel. Ukraine has won the tender from the Russian manufacturer for repair of air defense systems S-300 to Kazakhstan. In summer of 2013 the contract was signed for repairing and modernization of MiG-21 Air force and Air defense of Croatia, which have been successfully completed [4,5].

Among the developments completed in 2013, it should be noted the successful development of 90 and 105 mm guns with guided missile Falarick and easy ATGM "Corsaire" (SE "GosKKB "Luch"), modernization of training and combat aircraft L-39 and L-39M version ("Odessa Aircraft Repair Plant "), modernization of the Su-25 and Su-27 ("MiGremont"), construction of navigation equipment (SE "Orizon-Navigation"), complex of opto-electronic resistance, etc.

In addition, BM "Oplot" and tank engine 6 TD-2E (SE "V.O. Malyshev's plant"), 152-mm self controlled artillery shell "Tsvetnik" (SE NPK "Progress"), landing assault ship on the hovercraft "Bison" (JSC "FGC "More"), high speed boat "Conan 750 BR"(SE "Stekloplastik") and others were launched in serial production in 2013.

In June 2014, Paris based World Exhibition of defense technologies featured a ground-based air defense «Eurosatory- 2014". According to the organizers of the event, the Exhibition featured more than 1,500 exhibits from 59 countries. More than 100 official delegations from 90 countries have attended, including the organization of the EU and NATO. Ukraine was represented by the State Enterprise "Ukroboronprom" and by the Thermal Vision Technologies (TVT), a private company specializing in night vision equipment. Exhibition

demonstrated products of the Ukrainian domestic defense industry, particularly models APC-ZE1 armored plant Kiev, APC-4 "Kharkov KB and V.O. Malyshev's plant", antitank system "Sarmat "SE" GosKKB "Luch", as well as a number of products of "G.I. Petrovsky's Kiev factory of automation", SE "Izyumske instrument making plant", PAO "AvtoKrAZ" and many other products produced by the Ukraine's leading defense enterprises [4].

Conclusions and suggestions. Military products produced in Ukraine meet the world standards and compete well on the world market. In Ukraine there is a complete cycle of military aviation production, from A to Z so to say, which is only possible in other seven countries in the world. However the lack of innovation, capital investment and relatively weak exports dictate the state of chronic crisis. Over the next five years, a matter of survival for the majority of enterprises of the military-industrial complex (MIC) of Ukraine will become their ability to shift their supply to overseas markets.

It should be noted there is objectively favorable factor, a general long-term growth of military spending of the most countries of the world and their continuous demand for military equipment and weaponry. This trend offers significant opportunities to Ukrainian defense enterprises to increase their exports. However, in a short term, as a result of the military conflict with Russian Federation, it is clear that the supply of exports will be reduced in favor of strengthening the defense of the Ukrainian army.

Despite many outstanding issues that Ukrainian defense industry is facing, there are is significant number of so-called "dual-use technologies" that are suitable for use in a "civilian" sectors of the economy, as well as in medicine, prevention of emergency situations and anthropogenic disasters, as well as other humanitarian purpose use. Using of such technologies may give a new momentum to the Ukrainian economy as a whole and contribute to the country coming out of the long-term economic stagnation.

Further research needs to find the optimal growth and balance between the development of exports and domestic supply of modern military equipment and weaponry to ensure a strong and capable Ukrainian army.

References:

1. Geopolitical analyze of balance of power and changes in it against the background of the Russian-Ukrainian conflict. M. Sungurovsky //http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1121
2. State Export Control Service // Information about the international transmission of certain categories of weapons made by Ukraine in 2013/ http://www.dsecu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48051&cat_id=48050
3. Re-troops – all reserves and possibilities // http://narodka.com.ua/5895-dlya-pereozbroyennya-vijska-vsi-rezervi-ta-mozhlivosti
4. Ukrainian prospects according to «EUROSATORY» // http://narodka.com.ua/7736-ukraïnski-perspektivi-za-ocinkoyu-eurosatory
5. Focus – APC VARAN AND KRAZ // http://narodka.com.ua/7533-u-centri-uvagi-btr-varan-ta-kraz
6. Ukraine – one of the leaders of the weapons' sales – research // http://www.radiosvoboda.org/content/article/24939935.html
7. Ukraine spending to 29 times less on the army than Russia // http://censor.net.ua/n197699
8. Simon T. Wezeman and Pieter D. Wezeman Trends in international arms transfers, 2013.-SIPRI fact sheet, March, 2014 //http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1403.pdf

Кам'янецька О.В.
Київський національний торговельно-економічний університет

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ОЗБРОЄНЬ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація
У статті розглядається стан ринку озброєнь України: проблеми та перспективи розвитку. Досліджуються обсяги експорту певних категорій озброєнь Визначається вплив розвитку ринку озброєння як фактору формування національної безпеки.
Ключові слова: ринок озброєнь, військовий потенціал, національна безпека, імпортер, експортер.

Каменецкая О.В.
Киевский национальный торгово-экономический университет

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ВООРУЖЕНИЙ УКРАИНЫ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация
В статье рассматривается состояние рынка вооружений Украины: проблемы и перспективы развития. Исследуются объемы экспорта определенных категорий вооружений. Определяется влияние развития рынка вооружения как фактора формирования национальной безопасности.
Ключевые слова: рынок вооружений, военный потенциал, национальная безопасность, импортер, экспортер.

УДК 339:659

ВПЛИВ ВІЗОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Кравченко М.О., Шевченко К.І.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

У статті розглянуто важливість візового забезпечення робочими та діловими візами співробітників для зовнішньоекономічної діяльності компанії. Обґрунтовано доцільність врахування наявності візового дозволу у співробітників компанії при визначенні рівня її міжнародної конкурентоспроможності. Визначено сутність візи як об'єкту правових відносин та проаналізовано способи її залучення підприємством. Розглянуто основні проблеми, які можуть виникнути під час цього процесу, а також сформульовані рекомендації щодо підвищення ефективності використання візи як об'єкту правових відносин.

Ключові слова: міжнародна конкурентоспроможність, робоча віза, ділова віза, підприємство.

Постановка проблеми. Активні глобалізаційні процеси, що спостерігаються в сучасному світі, поступово знижують інституційні бар'єри для мігрантів на кордонах багатьох країн. Але більшість таких послаблень стосується подорожуючих, що планують короткострокове перебування (в середньому, до 90 календарних днів). Щодо віз з правом роботи та ділових віз обмеження і вимоги залишаються досить суттєвими через запобігання масової нелегальної міграції, оскільки отримання дозволу на роботу або ведення комерційної діяльності часто є першим кроком до отримання виду на проживання, а в перспективі – громадянства.

Така ситуація створює суттєві проблеми для компаній, що виходять на міжнародні ринки та організовують ділові поїздки своїх працівників за кордон. Ситуація, коли підписання міжнародного контракту унеможливлюється через те, що уповноважена особа не може отримати дозволу на в'їзд та перебування у країні приймаючої сторони, здатна негативно відобразитися на показнику міжнародної конкурентоспроможності підприємства. Складність завдання полягає також у непередбачуваності процесу отримання візи. Проблеми можуть виникнути на будь-якому етапі оформлення через брак документів, невірне оформлення, раптову зміну вимог, затягування процесу прийняття рішення щодо видачі тощо. Також потрібно усвідомлювати, що статистичний показник відмов певною мірою диктується неофіційною зовнішньою політикою країни. Тобто деякій кількості бажаючих у видачі візи буде відмовлено навіть при ідеальному оформленні супроводжуючих документів через штучно сформульований привід: занадто тривале або коротке попереднє перебування, нечітка ціль отримання візи, емоційний стан під час співбесіди тощо. На цей показник також впливають мінливі геополітичні відносини, які формуються на основі формальних і неформальних міжнародних угод та договорів – відмова у видачі візи працівникам компанії може залежати від їх громадянства, або місцезнаходження самої компанії, що часто відбувається при економічних блокадах.

В таких умовах відкрита робоча віза у працівника або ділова віза у представника топменеджменту стає фактором, що представляє цінність для компанії, забезпечує можливість отримання прибутку і може бути ідентифікований як нематеріальний актив. Внаслідок цього постає питання про можливість візового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємства та створення умов для подальшого ефективного використання віз.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Роль нематеріальних активів і їх вплив на конкурентоспроможність підприємств та компаній висвітлені у роботах вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема Аксенова А.П., Гараніної Т.А., Гребешкової О.М., Дмитрієва К.І., Козирєва О.М., Тарасюка Д.С., Федулової Л.І., Хитчнера Д.Р., Швайса Р. та інших. Нами також були проаналізовані положення чинних українських та міжнародних законодавчо-нормативних актів, зокрема конституції, господарського та цивільного кодексів України, стандартів бухгалтерського обліку тощо [1-8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогоднішній день відсутнє однозначне трактування візи як об'єкту правових відносин і загальноприйняті підходи до класифікації віз. З'ясування окреслених проблем сприятиме розумінню сутності причинно-наслідкового зв'язку візового забезпечення і міжнародної конкурентоспроможності підприємства.

Мета статті. Головною метою цієї роботи став аналіз положень чинного законодавства України щодо визначення сутності візи як об'єкта правових відносин, а також розроблення рекомендацій, що сприятимуть ефективному використанню цього об'єкту для розвитку міжнародної конкурентоспроможності підприємства.

Виклад основного матеріалу. В нормативних актах багатьох країн віза визначається як дозвіл для не-громадян на в'їзд, перебування та виїзд з країни, виданий уповноваженими державними органами (зокрема її закордонними представництвами). Однак це трактування залежить від конкретної країни, може доповнюватися та набувати нових значень. Зокрема, українські нормативно-законодівчі акти наголошують на транзиті як додатковому способі застосування візи [3, 4, 5]. У матеріалах центру сприяння імміграції та отриманню громадянства в Канаді (Citizenship and Immigration Canada) віза представлена як документ, що засвідчує відповідність особи вимогам для в'їзду до країни для виконання певної ролі (відвідувача, студента, робочого та ін.) [8]. Багато країн взагалі не подають визначення загального поняття «віза» у своїх актах, надаючи роз'яснення окремих категорій, таких як робоча, туристична, студентська віза тощо.

Якщо розглядати цей об'єкт за властивими йому функціями, то за своєю сутністю віза є документом, що підтверджує право в'їзду, перебування протягом визначеного терміну, та виїзду з країни, яка дала на це згоду. Умовно такий тип взаємовідносин можна охарактеризувати як угоду.

© Кравченко М.О., Шевченко К.І., 2014

Протягом дії візи сторони відносин приймають на себе певні зобов'язання: з боку країни – захист прав особи згідно законодавства та (або) укладених міжнародних договорів, з боку особи, яка отримала візу (у юридичній практиці вона ідентифікується як власник візи) – дотримання законів країни перебування, повагу до її державних символів тощо. Наявність візи також може дати власнику певні права (наприклад, на здійснення комерційної діяльності, що не суперечить законодавству країни перебування). Однак, на відміну від ліцензій та угод, віза не несе явної комерційної функції. Її призначення – запрошення конкретної особи для здійснення конкретної діяльності в межах конкретної країни. Віза не може бути передана третій особі на платній або безоплатній основі та продовжена без згоди приймаючої сторони; водночас у будь-який момент, незалежно від розташування і згоди власника, вона може бути примусово відчужена приймаючою стороною. Тому при ідентифікації візи як об'єкта права власності слід визначити, що цей документ засвідчує тимчасову передачу права користування на визначений перелік об'єктів від іноземної держави до конкретної особи на термін своєї дії.

Віза також має певні ознаки об'єкту інтелектуальної власності. Її набуття пов'язане з інтелектуальною діяльністю особи, яка докладає зусиль при проходженні співбесіди із представниками організації, відповідальної за рішення щодо видачі візи. Оскільки використати візу для перебування у країні може виключно її власник, то, на нашу думку, певною мірою цей документ та пов'язані з ним права та обов'язки можна ідентифікувати як свідоцтво права на виконання. Пунктом 1 статті 453 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) передбачені дві знаки, що дозволяють це зробити: доведення до відому публіки під час здійснення та записування (фіксування) виконання під час здійснення [2]. Ці ознаки можуть бути ідентифікованими під час процедури в'їзду (виїзду) до країни завдяки відображенню цього факту у відомостях відповідних служб.

Очевидно, що отримання візи дає її власнику певні права. Це створює підстави для ідентифікації візи як специфічного нематеріального активу. Стандарти бухгалтерського обліку П(С)БО 8 [6] та М(С)БО 38 [7] пропонують визначати нематеріальний актив як немонетарний актив, який не має матеріальної форми (фізичної субстанції) та може бути ідентифікований. В свою чергу, немонетарні активи – усі активи, крім грошових коштів, їх еквівалентів та дебіторської заборгованості у фіксованій (або визначеній) сумі грошей. Віза не належить до грошових коштів або дебіторської заборгованості, не має матеріальної форми (фізичної субстанції), окрім носія, на якому зафіксована, отже відповідає цьому визначенню. У Податковому кодексі України надається більш розширене визначення поняття: нематеріальні активи – це право власності на результати інтелектуальної діяльності, у тому числі промислової власності, а також інші аналогічні права, визнані об'єктом права власності (інтелектуальної власності), право користування майном та майновими правами платника податку в установленому законодавством порядку, у тому числі набуті в установленому законодавством порядку права користування природними ресурсами, майном та майновими правами. Право власності, яке є визначальним критерієм належності об'єкта відносин до нематеріального активу, згідно статті 316 ЦКУ включає право на володіння, користування та розпоряджання майном для особи, яка є власником, його уповноваженим або співвласником [2].

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що перешкоди для ідентифікації робочої або ділової візи працівника, як нематеріального активу фактично відсутні. Далі нами виділені деякі властивості цього об'єкту, які вказують на його приналежність до нестабільних активів:

1. Накопичення. Отримання візи особою залишає відбиток на її документальному сліду, який утворюється під час фіксування відносин у базах даних різноманітних державних (приватних) служб. При розгляді заяви на отримання візи орган, який здійснює цю процедуру, перевіряє цей слід у своїй базі. Зафіксовані відомості (або їх відсутність) впливають на результат – видачу або відмову у візі. Наприклад, законодавство Об'єднаних Арабських Еміратів забороняє в'їзд до країни особам, яким була видана віза Ізраїлю, незалежно від підстав її отримання. Позитивне візове досьє (декілька віз, закритих вчасно та без порушень), наприклад, в країнах Шенгенської зони, створює перспективу для отримання візи з максимально можливим для цієї категорії терміном дії.

2. Вразливість перед зовнішніми факторами. Отримання візи не гарантує реалізацію права користування, яке вона надає. Власнику візи можуть відмовити у перетині кордону через зміну політичної ситуації (військовий конфлікт, загострення дипломатичних відносин), форс-мажорні фактори (епідеміологічний стан як в країні прибуття, так і в країні вибуття), націоналістичні бар'єри (щодо релігійних, культурних та інших переконань) тощо.

3. Нестійкість. В будь-який момент віза може бути скасована та не продовжена, незалежно від наявності дозвільних документів та бажання власника.

Однак з викладеного вище видно, що незважаючи на проблемність цього активу для власника, робочі та ділові візи співробітників є важливою частиною міжнародної конкурентоспроможності підприємства. Тому варто розглянути методи, за допомогою яких компанія може залучити ці об'єкти для своєї користі.

Віза є невіддільною від власника. Отримати її в результаті комерційної або некомерційної операції неможливо; до того ж дія візи не припиняється після звільнення працівника і залишається в його розпорядженні. Однак фінансуючи процедуру подачі заяви і отримання робочої або ділової візи, підприємство набуває певних прав на результати цього інвестування.

Тому для українських компаній, що активно здійснюють зовнішньоекономічну діяльність і прагнуть підвищити власний рівень міжнародної конкурентоспроможності, варто розглянути питання про взяття на облік робочих та ділових віз працівників, отриманих за рахунок компанії, як нематеріальних активів. Якщо керуватися стандартом П(С)БО 8, цей вид активів можна віднести до групи «Інші нематеріальні активи» (право на проведення діяльності, використання економічних й інших привілеїв тощо). За Міжнародними стандартами фінансової звітності нематеріальних активів – до активів, пов'язаних з контрактами (ліцензії, роялті, ліцензійні договори й договори франчайзингу, права користування ресурсами, трудові договори) або до не ідентифікованих активів (гудвіл). Однак за умовами Міжнародних стандартів, нематеріальні активи можуть бути поставлені на баланс підприємства лише в декількох випадках: при покупці нематеріального активу, наприклад патенту або

торговельної марки в іншого підприємства, або при внесенні цього активу в статутний фонд створюваного підприємства, а також при покупці бізнесу як такого, з усіма матеріальними й нематеріальними активами. За таких умов постановлення візи на облік підприємства можливе тільки додатковим пунктом у складі трудового договору. Проаналізувавши положення стандартів, можна сказати, що поставити візу в якості нематеріального активу на баланс підприємства за існуючими нормами українського законодавства неможливо. Перешкодою є також постійна нестабільність активу.

Отримання візи працівником за кошти компанії доцільно порівнювати із отриманням ним додаткових знань та вмінь за рахунок навчання, організованого та оплаченого завдяки спонсорству. В обох випадках компанія зацікавлена в зростанні цінності працівника як частини людського капіталу. Але будь-яке інвестування характеризується певним степенем ризику неповернення вкладень; оплата процедури отримання візи не є виключенням. Окрім ризику зовнішніх обставин, виникає локальний ризик: згідно ст. 43 Конституції України людина має право вільно обирати місце роботи [1]. Тобто працівник, отримавши візу за корпоративний рахунок, може піти з компанії, не компенсувавши результатами власної діяльності витрачені кошти, і якщо дозволить термін дії візи, зможе користуватися нею у власних цілях. Для запобігання такій ситуації по аналогії з оплачуваним навчанням підприємства можуть застосувати такі заходи [9]:

1. Укладення довгострокового трудового контракту не менше, ніж на 3 роки. Цей засіб застосовується в багатьох компаніях, однак не гарантує дотримання умов з боку працівника (власника візи, оскільки може бути справедливо оскарженим в судовому порядку згідно ст.43 Конституції України.

2. Видача безпроцентного кредиту з поступовим погашенням за рахунок заробітної плати. Є більш надійним засобом, ніж трудовий контракт, однак може знизити рівень мотивації працівника. Засіб може застосовуватися у випадку з візами, якщо їх властивості будуть корисними і компанії, і працівнику: наприклад, компанія може надати позику при отриманні багаторазової довгострокової візи з правом запрошення членів сім'ї власника візи.

3. Мотивування працівника в індивідуальному порядку. Працівника, який використовує отриману візу в інтересах компанії, можна заохотити матеріально.

Компанія повинна не лише заохочувати працівників до отримання віз, але й створити та підтримувати особливий комплекс умов. Їх сутність полягає в організації необхідного документальних та фінансових гарантій для супроводу заяв працівників. При оформленні заяви на отримання візи особа має надати гарантію власної платоспроможності. Для цього подається виписка з банківського рахунку та довідка з місця роботи, де вказана посада та розмір окладу. У випадку, коли компанія проводить політику укриття доходів, і працівники отримують так звану «чорну» або «сіру» заробітну плату (коли частина доходу не відображується в офіційних документах), у працівників центру з видачі віз можуть виникнути сумніви щодо платоспроможності суб'єкта. Тому компанії, які офіційно відображають повний розмір заробітної плати, в цьому випадку стають більш конкурентоспроможними.

При проходженні співбесіди у посольстві або консульстві щодо отримання візи, до числа найчастіших питань належить мета поїздки. Фірма, яка є ініціатором отримання візи, повинна надати документи, які підтверджують легітимність та важливість поїздки, наприклад, запрошення від приймаючої сторони. Ці документи мають бути оформлені за визначеними стандартами, завірені уповноваженими особами та вчасно подані на розгляд. Керівництво компанії має серйозно поставитися до виконання цих вимог для збільшення шансів на позитивний результат співбесіди.

Висновки і пропозиції. Складність ідентифікації робочих та ділових віз як об'єктів права власності не зменшує їх цінності і впливу на рівень міжнародної конкурентоспроможності компанії. Хоча поставити їх на облік в якості активів за існуючими на сьогодні в Україні законодавчими нормами неможливо, має бути налагоджені відповідна стратегія взаємодії компанії та працівників-власників таких віз для підвищення ефективності використання цього активу. Стратегія повинна передбачати можливість компенсації фінансових витрат за рахунок добросовісного виконання службових обов'язків, а також створення сприятливого середовища для зменшення перешкод до успішного розгляду нових заявок на отримання віз. Компанія не може змусити працівників обов'язково отримати візи, так як цей процес залежить не стільки від їх якостей та навичок, скільки від служб, що розглядають заяви. Але якщо співробітник успішно отримав довгострокові робочу або ділову візу, він стає цінним надбанням організації, в якій працює.

Список літератури:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1
2. Господарський кодекс України: прийнято Верховною Радою України 16.01.2003 р. № 436-IV. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show
3. Про прикордонний контроль: Закон України від 05.11.2009 р. № 1710-VI. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1710-17/conv
4. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ 3773-17/conv
5. Правила оформлення віз для в'їзду в Україну і транзитного проїзду через її територію: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2011 р. № 567. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/567-2011-%D0%BF/conv
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку: затверджено наказом Міністерства фінансів України від 18.10.1999 р. № 242. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99/conv
7. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 38 «Нематеріальні активи» (IAS 38 «Intangible Assets»). – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/ control/publish/article/main?art_id=92410&cat_id=92408
8. Citizenship and Immigration Canada Help Center. – Режим доступу: http://www.cic.gc.ca/english/helpcentre/index-a-z-int.asp#v
9. Зайцев І. Навчання – світло, кредит і бонус: як утримати працівника, який здобув освіту коштом компанії / І. Зайцев // Контракти. – 2006. – № 17-18. – С. 48-51.

Кравченко М.О., Шевченко Е.И.
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт»

ВЛИЯНИЕ ВИЗОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НА РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
В статье рассмотрена важность обеспечения рабочими и деловыми визами сотрудников для внешнеэкономической деятельности компании. Обоснована целесообразность учета наличия визового разрешения у сотрудников компании при определении уровня ее международной конкурентоспособности. Определена сущность визы как объекта правовых отношений и проанализированы способы ее привлечения предприятием. Рассмотрены основные проблемы, которые могут возникнуть во время этого процесса, а также сформулированы рекомендации по повышению эффективности использования визы как объекта правовых отношений.
Ключевые слова: международная конкурентоспособность, рабочая виза, деловая виза, предприятие.

Kravchenko M.O., Shevchenko K.I.
National Technical University of Ukraine
«Kiev Polytechnic Institute»

VISAS SERVICES INFLUENCE TO THE COMPANY INTERNATIONAL COMPETITIVENESS DEVELOPMENT

Summary
The article considers the importance of working and business visas for the company. The availability of visa permission for employees as part of its international competitiveness is proved. The essence of a visa as an object of legal relations is defined and the ways to attract it by business are analyzed. The main problems that can arise during this process are analyzed and recommendations for this facility improving are formulated.
Keywords: international competitiveness, work visa, business visa, company.

УДК 669.183.012.7:332.146.2

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ХАРАКТЕРИСТИК МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ ВЕДУЩИХ СТРАН МИРА

Лукаш М.И.
Приазовский государственный технический университет

Рассмотрена динамика развития металлургической отрасли в 10 странах мировых лидерах по объему производства. Проведена группировка стран по динамике объема производства стали и потребления на душу населения. Выделены 4 группы стран по динамике развития отрасли. Рассмотрены характеристик экономики государств, влияющие на развитие металлургической отрасли. Проведено сравнение с условиями и характеристиками экономики Украины.
Ключевые слова: металлургия, прогнозирование, производство, сталь, факторы развития.

Постановка проблемы. Металлургическая отрасль занимает ключевую позицию в промышленном производстве Украины. Отрасль обеспечивает более 25% промышленного производства и дает около 30% валютных поступлений в страну. При всем влиянии отрасли на экономические показатели страны и местное сообщество в Украине не уделялось должное внимание развитию отрасли и стимулированию модернизации производств. На данном этапе отрасль находится на грани, когда стало невозможно обеспечить должный спрос на продукцию и конкурентные позиции на мировом рынке только лишь инерционным запасом мощностей, без развития производства в соответствии с мировыми тенденциями и потребностями рынка. Для проведения реформирования отрасли первоочередной задачей является выделение основных тенденций рынка, потребностей, направлений развития и требований к продукции для сохранения конкурентных позиция и доли производства на мировом рынке стали.

Анализ последних исследований и публикаций. Исследование проблемы развития металлургической проводили Кулик И.Н., Шевчук Н.В., Смирнов Є.В., Скотникова Л.П., Гаркуша А.Н. Воробьев С.Л.. Не смотря на столь широкое исследования данной проблемы формирование модели развития отрасли требует постоянной актуализации как за счет применения лучшего мирового опыта, так и разработки и имплементации отечественных моделей развития.

Цель статьи. Основной целью статьи является определение основных характеристик и условий, существующих в экономике, позволивших обеспечить высокий темп развития металлургической отрасли среди государств лидеров мирового рынка стали.

Изложение основного материала. Проведение реформирования отрасли возможно либо через разработку собственной уникальной модели развития, с определением приоритетов, центров развития. Для построения данной моделей развития необходимо провести анализ уже опробованных другими стра-

© Лукаш М.И., 2014

нами путей развития отрасли, провести анализ и адаптировать их к условиям национальной системы.

С целью определения стран, которые могут иметь сходные базовые факторы металлургической отрасли обеспечившие высокие темпы развития отрасли, проведен анализ 10 крупнейших производителей стали мирового рынка [1]. Для группировки стран со схожими факторами использован метод построения карт стратегических групп.

Данный метод позволяет сравнить рыночные позиции стран, объединить их в однородные группы и выявить потенциальных лидеров развития.

Метод построения карт стратегических групп дает возможность наглядно сгруппировать множество объектов в соответствии с заданными критериями, что в дальнейшем позволяет провести детальный анализ полученных подмножеств.

Таким образом, в основу карты стратегических групп положим следующие признаки:

– динамика объемов производства стали за последние 10 лет.

– потребление стали на душу населения.

Исследования динамики производства стали дает возможность выявить регионы, в которых на протяжении последних 10 лет существовала конъюнктура, благоприятствующая развитию металлургической отрасли. Выбор второго фактора – рост потребления стали на душу населения обусловлен необходимостью анализа степени развития внутреннего рынка каждой из исследуемых стран. Эффективная реализация государственной экономической политики прямо влияет на работу металлургической отрасли и отраслей потребителей стали.

Далее разделим 10 стран, крупнейших производителей стали, по признаку роста объемов производства с 2002 по 2012 г. (табл.1):

А) Страны, в которых динамика объемов производства стали ниже среднемировых.

Б) Страны, с темпами роста производства стали опережающими среднемировые;

Таблица 1

Динамика производства стали

Страны	Объем производства (млн. т)				Группа
	2002	2006	2012	Т. Роста 2002/2012	
Китай	182,2	489,7	716,5	393,1%	Б
Япония	107,7	116,2	107,2	99,5%	А
США	91,6	98,6	88,7	96,8%	А
Индия	28,8	49,5	77,6	269,3%	Б
РФ	59,8	70,8	70,4	117,8%	А
Южная Корея	45,4	48,5	69,1	152,2%	А
Германия	45,0	47,2	42,7	94,9%	А
Турция	16,5	23,3	35,9	218,0%	Б
Бразилия	29,6	30,9	34,5	116,5%	А
Украина	34,1	40,9	33,0	96,9%	А
Всего в мире	904	1249	1547,0	171,1%	-

Источник: [2]

Исходя из таблицы 1 можно сделать следующий вывод: на протяжении 2002-2012 годов прирост объемов производства стали составил 71,1%. В 2002 году произведено 904 млн.т стали, производство в 2012 году составило 1547 млн.т стали. Украина находится в группе стран, в которых не наблюдалось значительной динамики роста объемов производства вместе с Японией, США, РФ, Южной Кореей, Германией, Бразилией. Необходимо так же отметить, что США, Япония, Южная Корея, Германия уже имеют высокоразвитые рынки металлургической продукции и производят сталь наиболее высококачественных сортов. В Украине, напротив, производятся низкокачественные стали с применением морально изношенного оборудования.

Следует подчеркнуть, что наибольшие темпы роста наблюдались в Китае, Индии, Турции.

Следует подчеркнуть, что наибольшие темпы роста наблюдались в Китае, Индии, Турции.

В ходе дальнейшего анализа проведем группировку стран по признаку динамики потребления стали на душу населения, используя среднемировой уровень увеличения потребления стали на душу населения (табл. 2).

Х) Страны с темпом роста потребления ниже среднемирового.

У) Страны с темпом роста потребления выше среднемирового.

Таблица 2

Динамика потребления стали в расчете на душу населения

Страны	Потребление на душу населения (кг/чел)				Группа
	2002	2006	2012	Темп роста 2002/2012	
Китай	160,2	299,4	454,2	283,5%	У
Япония	578,7	653,3	550,3	95,1%	Х
США	411	430,7	307,6	74,8%	Х
Индия	32,8	44,3	62	189,0%	У
РФ	201,6	292,3	338,9	168,1%	У
Южная Корея	957,1	1084,9	1204,8	125,9%	Х
Германия	460,4	511,5	519,5	112,8%	Х
Турция	215,4	302,1	364,3	169,1%	У
Бразилия	108,4	107,5	136,7	126,1%	Х
Украина	129,2	164,3	166,5	128,9%	Х
Всего в мире	157,5	205,3	234,2	148,7%	

Источник: [2]

Из проведенного анализа следует, что на протяжении 10 лет темп роста среднемирового потребления стали составил 148,7% с 157 кг/ чел в 2002 году до 234,2 кг/чел; страны, в которых потребление стали на душу населения возрастало ниже среднемировых темпов: Япония, США, Южная Корея, Германия, Бразилия, Украина; страны, в которых рост потребления стали на душу населения был выше среднемирового: Китай, Индия, РФ, Турция.

Мы получим следующую карту стратегических групп (рис. 1):

Группа 1. (А/Х) Темпы роста производства и потребления стали ниже среднемировых (Япония, США, Южная Корея, Германия, Бразилия, Украина).

Группа 2. (А/У) Темп роста объемов выплавки стали ниже среднемирового уровня, рост объемов потребления на душу населения выше среднемирового. (Россия)

Группа 3. (Б/Х) Темп роста объемов выплавки стали выше среднемирового уровня, темп роста объемов потребления ниже среднемирового уровня. (Среди ТОП 10 стран, нет ни одной страны соответствующей данным критериям)

Группа 4. (Б/У) Темпы роста производства и потребления стали на душу населения выше среднемировых. (Китай, Индия, Турция)

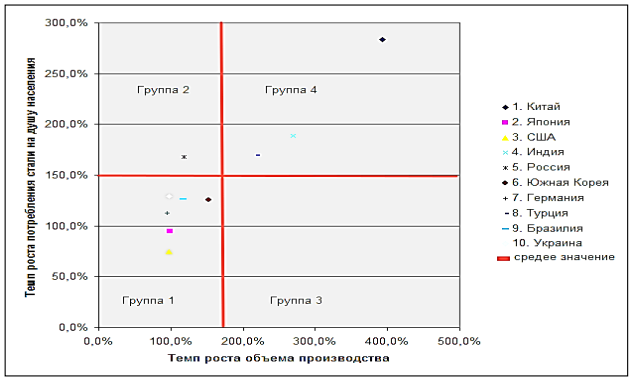

Рис. 1. Группировка стран 2002-2012 гг.
Источник: разработано автором по данным [2]

Таким образом, проведенный анализ свидетельствует о том, что украинская металлургическая отрасль находится в одной группе с Японией, США, Южной Кореей, Германией, Бразилией при динамики развития отрасли за последние 10 лет. Статический анализ объема потребления стали в группе показывает, что США, Южная Корея, Германия производят на душу населения объемы продукции выше среднемирового. С этих странах развит внутренний потребитель, а именно машиностроительная отрасль, строительство, судостроение. В данных странах нет значительного роста объемов производства, ориентир на высококачественные и дорогостоящие сорта стали. В Украине и Бразилии объем потребления ниже среднемирового. В Украине отсутствие потребления обусловлено глубоким кризисом отраслей потребляющих продукцию черной металлургии.

В ходе анализа за период с 2002 по 2012 год выявлены следующие закономерности:

– среди крупнейших производителей стали отсутствуют страны, которые показали высокие темпы роста при низких темпах развития внутреннего рынка.

– наибольшие темпы роста объемов производства характерны для стран, с высокой динамикой развития внутреннего рынка.

Аналогичная ситуация существовала 10 лет назад в странах группы 4 (Китай, Индия, Турция). Стоит отметить, что на увеличение объемов производства за последнее десятилетие оказал влияние рост спроса на внутреннем рынке вышеназванных стран. Из проведенного анализа, можно отметить, что в настоящее время 26 из 40 крупнейших производителей стали в мире 26 принадлежат данным государствам («Hebei Group», «Baosteel Group» – Китай; «Tata Steel», SAIL – Индия; «Eregli Demir ve Qelik Fabrikalari», TAS – Турция) [2].

Таким образом, методом сравнительного анализа автором были выделены соответствующие направления развития металлургической отрасли в Украине исходя из проведения аналогии с опытом стран, которые динамично развили указанную отрасль за анализируемый период (таблица 3)

Выводы и предложения. Проведенный анализ стран ведущих производителей стали позволил выделить 4 основные группы по динамике роста производства и внутреннего потребления. Из анализа следует выделить 4 группы стран по динамике объемов производства и увеличению потребления стали на внутреннем рынке в расчете на душу населения. Государства с высокими темпами роста производства стали так же имели высокие темпы роста потребления на внутреннем рынке. Из этого следует предположить, что развитие отраслей потребителей стали на внутреннем рынке – наиболее эффективный метод обеспечения развития металлургической отрасли.

В работе выделены основные характеристики и особенности государств, успешно развивших металлургическую отрасль, и вариации в украинской экономике. Для решения проблем украинской металлургии предлагается обратить внимание на уже использованные методы развития отраслей в Китае, Индии, Турции и внедрять с учетом особенностей национальной экономики.

Таблица 3

Характеристика металлургической отрасли стран 4 группы и Украины

Характеристики металлургической отрасли Китая, Индии, Турции	Направления развития металлургической отрасли в Украине
Низкий базовый объем потребления на душу населения.	Низкий уровень потребления стали в Украине связан со стагнацией экономики. Увеличение объемов потребление возможно в случае экономического роста.
Развитие отраслей потребителей мет. Продукции.	В Украине основные потребители продукции: строительство, тяжелое машиностроение, кораблестроение.
Высокие темпы развития экономики развивающихся экономик.	После спада экономики в 2014 г. ожидается экономический рост к 2016 г.
Планирование развития экономики, с поддержкой отрасли	Недостаточность государственной поддержки
Низкая стоимость рабочей силы	Низкая стоимость рабочей силы обеспечивает низкую себестоимость продукции и конкурентоспособность.
Обеспеченность сырьем	Запасы Криворожского рудного бассейна обеспечивают не только сырьем потребителей, но и позволяют экспортировать железную руду за рубеж.
Высокая доля производства с низкой добавочной стоимостью	Высокий уровень изношенности основных фондов, большинство этапов технологического процесса уже морально устарело. Требуются значительные инвестиции, для поддержания должного уровня качества продукции. Высокий уровень энергетических издержек.
Рост проблем с экологией	Экологическая опасность производства связана с высокой концентрацией производства отрасли и моральным износом фондов.
Большое количество мелких предприятий	Для Украины не актуалено. Отрасль представлена крупными предприятиями полного цикла производства.
Сверхвысокая конкуренция	Ближайшие конкуренты: Россия, Турция, Страны ЕС, внутренние предприятия.

Источник: разработано автором

Список литературы:
1. World steel association 2013 // [електронний ресурс] – режим доступу http://www.worldsteel.org/statistics/statistics-archive.html – 26.07.14.
2. World Steel in Figures 2013 // World steel association 2013. ISBN 978-2-930069-73-9.
3. Воробйов С.Л. Пріоритети та інструменти модернізації металургійної галузі України / Воробйов С.Л., Собкевич О.В. // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2012. – № 4(25). – С. 118-12.
4. Мазур В. Металургія України: стан, конкурентоспроможність та перспективи // Дзеркало тижня. – 05.03.2010. – № 8.
5. Грищенко С. Українська металургія – 2008: успішний старт, криза та її уроки // Дзеркало тижня. – 18.03.2009. – № 12.

Лукаш М.І.
Приазовський державний технічний університет

ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРИСТИК МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

Анотація
Розглянуто динаміку розвитку металургійної галузі в 10 країнах світових лідерах за обсягом виробництва. Проведено групування країн за динамікою обсягу виробництва сталі і споживання на душу населення. Виділено 4 групи країн за динамікою розвитку галузі. Розглянуто характеристик економіки держав, що впливають на розвиток металургійної галузі. Проведено порівняння з умовами та характеристиками економіки України.
Ключові слова: металургія, прогнозування, виробництво, сталь, фактори розвитку.

Lukash M.I.
Pryazovskyi State Technical University

DETERMINATION OF THE METALLURGICAL INDUSTRY CHARACTERISTICS IN LEADING COUNTRIES OF THE WORLD

Summary
The dynamics of the steel industry in 10 world leaders countries is considered in terms of production volume. Grouping of countries is conducted by the dynamics of steel production and consumption per capita. 4 groups of countries on the dynamics of the industry are allocated. The characteristic of the economy that affects the development of the metallurgical industry is reviewed and compared with Ukrainian economy.
Keywords: metallurgy, forecasting, output, steel, factors of development.

УДК 334

ЧАСТНО-ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПАРТНЕРСТВО В РОССИИ

Макаров А.А.
Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации

Исследуется актуальность частно-государственного партнерства на современном этапе развития экономики России. Анализируются основные черты и особенности частно-государственного партнерства. Раскрываются причины мотивации государства к участию. Рассматриваются современные формы частно-государственного партнерства в Российской Федерации.
Ключевые слова: частно-государственное партнерство, черты частно-государственного партнерства, формы частно-государственного партнерства.

На современном этапе развития мировой экономики многие государства обращаются к необходимости налаживания частно-государственного партнерства (далее – ЧГП).

Данная форма сотрудничества возникает, прежде всего, в тех сферах, за которые государство традиционно несет большую ответственность: объекты общего пользования (транспортная, коммунальная, социальная инфраструктуры), ремонт, реконструкция и содержание объектов общего пользования, жилищно-коммунальное хозяйство, здравоохранение, образование и др.

Государству, безусловно, сложно отказаться от контроля в стратегических областях, однако для обеспечения сохранения и поддержания работоспособности входящих в них объектов недостаточно финансирования расходов лишь за счет средств бюджетов соответствующих уровней. Требуется привлечение дополнительного капитала, который поступает посредством реализации форм сотрудничества государства и частных инвесторов – бизнеса.

Опыт лидирующих зарубежных стран отражает возможность выделения основных черт ЧГП, которые отличали бы его от других форм взаимодействия государства с бизнесом:

· четкие и длительные сроки действия соглашений о партнерстве;

© Макаров А.А., 2014

· совместные проекты под конкретный объект с определенными датами завершения;

· специфические формы финансирования проектов: за счет частных инвестиций, дополненных государственными финансовыми ресурсами, или же совместное инвестирование нескольких участников;

· наличие конкуренции: реализация партнерских отношений в условиях конкурсной среды, когда за каждый контракт или концессию происходит конкурентная борьба между несколькими потенциальными участниками;

· нестандартные формы ответственности между партнерами: государство устанавливает цели проекта с позиции интересов общества и определяет стоимостные и качественные параметры, осуществляет мониторинг реализации проектов, а частный партнер берет на себя оперативную деятельность на разных стадиях проекта – разработки, финансирования, строительства и эксплуатации, управления и реализации услуг потребителям;

· распределение рисков между участниками проектов на договорной основе.

Особенность частно-государственного партнерства состоит в том, что оно, выступая в качестве способа публичного управления экономикой, имеет институциональный характер и является организационно-экономическим фактором сотрудничества власти и частного сектора, обеспечивающим социально-экономический рост, сбалансированность и пропорциональность развития какой-либо территории, субъекта, либо страны в целом.

Можно выделить две основные причины мотивации государства к участию в ЧГП:

1) Стремление привлечь частный капитал в решение глобальных стратегических и социально значимых задач, увеличив таким образом финансирование этих проектов.

2) Желание существенно повысить эффективность государственных издержек на менеджмент данных проектов за счет усилий и возможностей партнеров из частного бизнеса.

Таким образом, в российской практике на протяжении последних 10-15 лет вырабатывалась определенная схема взаимоотношений между государством и бизнесом.

Современное партнерство в рамках ЧГП строится на основании взаимовыгодной кооперации государственных и частных структур, создаваемых под определенные цели и опирающихся на соответствующие договоренности сторон. Как свидетельствует мировой опыт ЧГП, мера конкретного участия государства и частного бизнеса и условия их сочетания могут существенно различаться.

Так, частный компонент в партнерствах может выступать в качестве одной из сторон контракта (чаще всего это контракты на поставку товаров (работ, услуг) для государственных нужд, на предоставление технической помощи, на управление), когда права собственности жестко разделены.

В Российской Федерации партнерство предусматривает многообразные формы и способы реализации. К основным способам реализации можно отнести:

· концессионные соглашения;

· государственные контракты (на оказание услуг или выполнение работ по государственному заказу);

· арендные отношения, аренду государственного имущества (долгосрочную аренду, аренду с обязательствами, договоры на управление);

· финансовую аренду (лизинг);

· частно-государственные предприятия (совместные предприятия).

Рассмотрим подробнее наиболее востребованные в России формы ГЧП:

1) *Акционирование*. Подразумевает управление предприятием, находящимся в государственной или муниципальной собственности, как частным предприятием с использованием тех же механизмов стимулирования персонала и руководства, которые применяются в частном секторе. Примером такого предприятия может служить акционерное общество, в котором государству принадлежит контрольный пакет акций и которое публикует отчет о прибылях и убытках, баланс предприятия и отчет о движении денежных средств, что позволяет получать четкое представление о финансовом положении предприятия и обнаруживать случаи неэффективного использования капитала (счета обычных государственных предприятий не так прозрачны, из-за чего сложнее выявлять случаи неэффективного использования средств или должным образом стимулировать руководителей).

2) *«Результативный контракт»* (performance contract). Это договор на предоставление услуг, контракт на управление, контракт на эксплуатацию и техническое обслуживание (O&M): виды соглашений, в которых частная компания предоставляет услуги государственному предприятию/концеденту (например, услуги по управлению, более эффективной организации выставления счетов, сбору платы, маркетингу), при этом оплата услуг зависит от достижения определенных соглашением результатов.

3) *Франчайзинг, кооперативы, соглашения о совместной деятельности*. Подразумевают использование знаний и репутации опытной компании-оператора местной компанией с ее персоналом и ресурсами.

4)*BOT(Build-Operate-Transfer* – «строительство-эксплуатация-передача»), *BOOT (Build-Own-Operate-Transfer* – «строительство-владение-эксплуатация-передача»), *DBFO (Design-Build-Finance-Operate* – «проектирование-строительство-финансирование-эксплуатация»), *DCMF (Design-Construct-Management-Finance* – «проектирование-строительство-управление-финансирование»), *IPP (Independent Power Producer* – «независимые энергетические компании»), *BOO (Build-Own-Operate* – «строительство-владение-эксплуатация»). Схожие формы соглашений, в рамках которых проектная компания осуществляет строительство (или ремонт/реконструкцию), эксплуатацию объекта, а также предоставляет услуги публичному предприятию или поставщику услуг (например, региональному государственному органу здравоохранения), или конечному потребителю. В качестве примера можно привести выработку электроэнергии, очистку воды, автомобильную дорогу, больницу и другие проекты. Созданный объект инфраструктуры может быть передан или не передан государству по истечении определенного времени, указанного в контракте.

5) *Договор аренды, концессия*. Обычно такие договоры предусматривают оказание услуг проектной компанией непосредственно потребителям и отличаются друг от друга отношениями по поводу объекта соглашения: осуществляет ли компания инвестиции в новые активы, а также тем, имеет ли проектная компания права собственности на вновь созданные активы. Так, обычно в концессионном соглашении право собственности на новые активы принадлежит проектной компании.

Среди наиболее серьезных препятствий, с которыми инициатором конкретных проектов ЧГП

в России приходится сталкиваться на различных этапах их реализации, отмечаются, в частности, следующие:

· отсутствие у России внятной стратегии инновационного развития;

· отсутствие централизованного государственного органа, который выступал бы в качестве координатора и диспетчера проектов ЧГП, реализуемых на федеральном и региональном уровне;

· неэффективность действующей системы государственного заказа на один бюджетный год;

· отсутствие необходимых полномочий по ведению хозяйственной деятельности у государственных ведомств, выступающих в качестве одной из сторон партнерских отношений с частным бизнесом;

· несовершенство российского законодательства.

Для эффективного применения конкретных форм и схем реализации ЧГП необходимо выполнить, как минимум, следующие условия:

1. Обеспечить постановку корректного (адекватного) управления процессом планирования, установления и реализации конкретных форм, схем и разновидностей ЧГП в целом и управления информацией, связанной с этими вопросами, в особенности.

2. Учитывать социальную составляющую. На примере опыта Канады, Великобритании, Франции и других стран становится очевидно, что вопросы частно-государственного партнерства могут привести к значительным социальным осложнениям и существенному недовольству избирателей политикой органов публичной власти. Любой проект осуществления ЧГП необходимо корректно доносить до общественности.

3. Все процедуры установления и реализации любого конкретного проекта на условиях частно-государственного партнерства должны быть максимально прозрачными.

4. Также для создания механизма ЧГП важно наличие полной, исчерпывающей и однозначной законодательной нормативной правовой базы. Если имеются законодательные пробелы или правовые коллизии в регулировании взаимодействия государственных структур и частных инвесторов в конкретной сфере по поводу конкретных предметов и объектов отношений, то риски могут стать трудно измеримыми и запредельными для экономических условий проекта, вследствие чего обеспечение необходимой инвестиционной привлекательности проекта будет маловероятно.

Разнообразные формы партнерства обеспечат эффективные решения в области реформирования естественных монополий, в расширении практики соглашений о разделе продукции, помогут быстрее решить проблемы улучшения производственной и социальной инфраструктуры.

Россия обладает огромным потенциалом частно-государственного в ряде капиталоемких отраслей экономики, в региональном и местном хозяйстве, в сфере мелкого и среднего бизнеса. Разнообразие мировых концептуальных подходов, форм, методов и конкретных механизмов ЧГП могут быть использованы при решении ряда важных задач современной экономической политики России.

Список литературы:

1. Варнавский В.Г. Партнерство государства и частного сектора: формы, проекты, риски. М, 2005.
2. Государство и бизнес: институциональные аспекты. М., 2006.
3. Кеслер А.Я. Экономические основы государственно-частного партнерства: автореф. дис. канд. экон. наук. М., 2007.
4. Саванкова Н.Е. Развитие государственно-частного партнерства в новых членах Европейского союза – странах Восточной и Центральной Европы // Экономические науки. 2008. № 45 (август). С. 14–22.

Makarov A.A.
Financial University under the Government of the Russian Federation

PRIVATE-PUBLIC PARTNERSHIP IN RUSSIA

Summary
In the article author studies the actuality of the private-public partnership at the current stage of development of Russian Federation. Its basic features and specialties are analyzed. Author also discovers different reasons for the government to have motivation to participate. Current forms of private-public partnership in Russia are indicated, as well.

Keywords: private-public partnership, features of private-public partnership, forms of private-public partnership.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.4:141.32:791.43

ИСКУССТВО ПАЗОЛИНИ И БУНЮЭЛЯ: РЕЛИГИОЗНО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Бурый А.Р.
Дрогобычский государственный педагогического университет имени Ивана Франко

Исследованы особенности религиозно-экзистенциальной проблематики в образах фильмов Пьера-Паоло Пазолини и Луиса Бунюэля. Проанализировано отражение ведущих тенденций новейшей европейской религиозности в киноискусстве. Установлены некоторые исходные принципы критики исторического христианства, а также пути поиска его альтернатив.

Ключевые слова: религиозность, христианство, киноискусство, слово, атеизм, ересь.

Постановка проблемы. Хотя на вопрос о специфике и пределах кинематографического образа до сих пор нет чёткого и однозначного ответа, но уверенно можно констатировать тот факт, что философская природа экранного искусства давно превратилась в органическую черту кинематографа. Современный подход к искусству кино немыслим без философской составляющей. Исследовать историю киноискусства означает, в частности, необходимость опираться на анализ хода общественных – материальных и духовных – процессов, то есть на философию, а с другой стороны, – этапные фильмы выдающихся мастеров кино не только составляют благодатную почву для актуализации философских контекстов, но и дают веские основания для полемики с отдельными направлениями философской мысли,. По А. Сену, «кинематограф не хуже философии способен поставить зрителя лицом к лицу с проблемами его экзистенции» [24].

Религия занимает уникальное место как в системе культуры, так и в духовном универсуме личности – независимо от того, атеистом или верующим считает себя каждый из нас. Она играет важнейшую роль в жизни огромного количества людей, ведь человеку присуще стремление к поиску смысла жизни, который давал бы возможность познать самого себя и своё место в мире. Религиозное чувство настолько характерно для человека, что его можно обозначать как *homo religiosus*: религиозный опыт, ощущение сакрального как некоторой пограничной реальности может пережить любой человек.

В западноевропейском киноискусстве в разные периоды его развития своеобразно отразились ***главные тенденции современной европейской религиозности***, которые можно вкратце свести к нескольким положениям, определяющим **актуальность предлагаемого исследования**:

– нарастание религиозного индифферентизма (вызванного неверием человека в абсолютные истины и тем, что в индивидуалистическом обществе религия становится частным делом человека, потому христианство теряет социально-мобилизирующее действие – в отличие, например, от ислама);

– синкретизм религиозных движений (постепенное отмирание традиционных религиозных институтов и появление экстравагантных культов, которые мирно согласуются с материализмом и гедонизмом современной западной культуры);

– сращивание религиозного фундаментализма (например, в исламе) с политическим активизмом – «чаще всего в начале XXI века речь идёт о терроризме, исходящем от религиозного фундаментализма, но столь же значимо искусительное обаяние новых религиозных движений, как тяготеющих к христианству, так и неоязыческого характера» [10, с. 39];

– сохранение традиционной религии главным образом как социокультурного феномена, когда христианство регрессирует до уровня музейного экспоната, при этом отмечается растущее недоверие к церкви у молодого поколения.

Обратимся к наиболее показательным в этом контексте произведениям западноевропейских кинорежиссёров, снятым в разные годы и решающим разные художественные и социальные задания, но объединённых «христианской» связующей нитью, – изучение философско-религиозной составляющей образов фильмов отдельных представителей западноевропейского киноискусства и составляет главную цель статьи. Решение этой задачи непосредственно связано с комплексной научной темой кафедры философии Дрогобычского государственного педагогического университета им. И. Франко «Диалектика духовных процессов» (государственный регистрационный номер 0110U003047).

Анализируя публикации, посвящённые заявленной проблеме, отметим, что в литературе о западноевропейском киноискусстве и рецепции философских идей в его образах, кроме общих трудов, являющихся панорамными исследованиями кинопроцесса, мы опираемся на богатую библиографию творчества отдельных режиссёров: П.-П. Пазолини (О. Аронсон, Е. Завершнева, А. Бергамо); Ф. Феллини (Г. Богемский, Т. Бачелис); Л. Висконти (В. Божович, В. Шитова); М. Антониони (М. Туровская, А. Гулыга, Дж. Браун); Л. Бунюэля (К. Долгов, Л. Дуларидзе, И. Тертерян) и др. В частности, среди последних публикаций, посвящённых исследованию творчеству Пазолини, отметим статью О. Аронсона (сопровождающую издание произведений режиссёра) который прослеживает связь «Пазолини – Ницше» и театрального режиссёра А. Бергамо, чьи размышления о теории Пазолини позволяют проследить внутреннюю логику взглядов постановщика. При этом обширного, всестороннего и непредвзятого исследования религиозной составляющей в образах западноевропейского киноискусства до сих пор нет. Новейшая публикация Е. Майзеля о феномене «религиозного кино» доказывает, что «называя какое-либо кино религиозным, мы имеем в виду не жанр, не сюжет и не так называемое содержание картины, но лишь тот факт, что в этом фильме установлена некая связь кинематографа как особого вида искусства с религиозным ощущением мира» [11].

Изложение основного материала. В плеяде перечисленных выше деятелей киноискусства особенно выделяется личность Пьера-Паоло Пазолини, поскольку именно ***«исследование святости»***,

© Бурый А.Р., 2014

то есть изучение христианской проблематики в трансформациях культуры и сознания было определяющим лейтмотивом его исканий. В 1968 г. Пазолини издаёт свой манифест о театре, названный «Манифестом нового театра» или «Манифестом Театра Слова». Здесь режиссёр противопоставляет театр, который он намеревался создать, двум другим типам театра. По мнению автора «Манифеста», весь существовавший тогда в Италии театр условно можно разделить на Театр Болтовни и Театр Жеста (или Вопля). К первой категории он относил весь официальный театр, целью которого являлось развлечение буржуазной публики, ко второй – театр андеграунда, целью которого являлся эпатаж той же публики. Театр первой категории отличался пренебрежением к Слову, а театр второй категории – ненавистью к нему. Напротив, «в Театре Слова не должны были ни развлекаться, ни возмущаться: их должна объединять с актёрами необходимость совершить «культурный ритуал» (не «светский», как в Буржуазном Театре, и не «театральный», как в Театре Вопля). Зрители должны быть чем-то вроде интеллектуалов, то есть людей одного культурного уровня с автором; зрители, которые были бы в состоянии разделять, оценивать и обсуждать то, что до них доносит спектакль» [2, с. 57]. Прежде чем приступить к рассмотрению фильма «Теорема» (манифест нового театра нашёл своё наиболее полное отражение именно в кинотворчестве мастера) и родственной с ним пьесы *«Affabulazione»*, вкратце остановимся на главных направлениях идейных исканий автора до появления концепта Театра Слова.

В 1963 г. П.-П. Пазолини снимает новеллу «Овечий сыр» для альманаха «РоГоПаГ». В новелле перед зрителем разворачиваются съёмки одного из фильмов на тему страстей Христовых. В центре авторского рассказа – один из актёров, исполняющий роль вора, распятого рядом с Иисусом. У Страччи (популярный вариант перевода фамилии персонажа – Рванини – подчёркивает его социальный статус) большая семья, целая куча нахлебников, а сам он постоянно испытывает чувство голода. И вот накануне приезда на съёмочную площадку важных спонсоров постановки и гостей режиссёра (эту роль в картине исполнил великий американский постановщик Орсон Уэллс), Страччи в свободную минуту обжирается овечьим сыром и вскоре умирает под палящими лучами солнца прямо на кресте. Эта крамольная с точки зрения Ватикана новелла, в сущности, является концептуальной для отслеживания дальнейшей творческой эволюции взглядов автора на вопрос святости и религиозного сознания. Во-первых, во вступительных титрах Пазолини признаётся в том, что страсти Господни, воскрешаемые в памяти зрителя просмотром картины, он считает самым главным событием из всех, которые когда-либо происходили на земле. А тот факт, что на кресте умирает простой мужик из народа, становится важным «маркёром» для исследователей творчества режиссёра в связи с его критикой буржуазного мировоззрения как несовместимого со святостью (заставить в своей новелле умереть на кресте – пусть даже от обжорства – представителя правящего класса Пазолини не смог бы). Во-вторых, автор фильма восстанавливает в правых ***первичные человеческие инстинкты***, утверждая их примат над религиозным чувством – именно это и вызвало наибольшее возмущение в среде правоверных католиков. В-третьих, П.-П. Пазолини предупреждает о ненужности взлелеянной всей историей европейской цивилизации ***эстетизации сакрального*** (именно той частью истории, в которой происходила метаморфоза христианства в господствующую религию Европы, ведь фактическим началом нашей цивилизации есть греко-римский древний мир, а для Пазолини античный человек соотносится с человеком идеальным). В-четвёртых, в этом коротком фильме со всей неотвратимостью поднимается проблема смерти как необходимости. В отличии от первого фильма П.-П. Пазолини («Аккаттоне», 1960), где главный персонаж, умирая, произносит слова «Вот теперь мне хорошо» [15, с. 258], – то есть смерть там воспринимается главным образом как избавление от страданий, – в «Овечьем сыре» последние слова, произнесённые постановщиком этого «фильма в фильме» о том, что «смерть – это единственный способ, которым этот несчастный (*Страччи – А.Б.*) мог заявить о своём существовании», выводит мысль зрителя в несравненно более широкое пространство толкований смерти.

В «Евангелии от Матфея» (1964), выбрав самый детальный из известных евангельских текстов, П.-П. Пазолини преподносит зрителю своё видение хрестоматийной истории деяний Иисуса. «Не с миром я пришёл, но с мечом» – вот ключ к фильму, вот слова, побудившие режиссёра снять этот фильм. В режиссёрской интерпретации Иисус – революционер, принёсший человечеству благую весть об освобождении и всеобщем равенстве). Апостолы лишены божественного ореола и выглядят словно простые рыбаки, устремляющиеся за своим лидером и учителем. «...проповедь Христа я воспринимаю как революцию, которая в те времена могла быть осуществлена единственным возможным способом – посредством слова, без пушек: если тебя ударят по одной щеке, подставь другую, – вот он и кончил свою жизнь на кресте» [19, с. 265]. В этих словах автор будто апеллирует к большей действенности слова; тем не менее, Слово – проводник идеи (для Театра Слова это решающее положение), вот Спаситель и пользуется им. Христос в фильме «не столько страстотерпец и мученик идеи – он этой идеи глашатай и трибун» [5, с. 141]. Одновременно в картине Иисус ещё и земной, нежный, резкий, вспыльчивый. Мы видим «жестокого» Иисуса, который вышвыривает менял из храма, предупреждает своих последователей о том, что они или с ним, или против него. С другой стороны, Христос исполнен любви и жалости, он лечит больных, творит чудеса. Следовательно – единство человеческого и божественного. «...Иисус ... устранил пропасть, разделявшую бога и человека, его жизнь была этим единством бога и человека – его «радостной вестью» [13, с. 60].

Текст «Теоремы» испещрён загадками и постулатами, совершенно невразумительными для тех, кто впервые соприкасается с наследием П. П. Пазолини. Сюжет повести и фильма странен. Члены буржуазной миланской семьи – отец Паоло, мать Лючия, дочь Одетта, сын Пьетро вместе со служанкой Эмилией ожидают прибытия таинственного Гостя. Облик прибывшего лишён каких бы то ни было социальных черт, «он – социально загадочен» [17, с. 115]. Режиссёр разворачивает в пространстве фильма сакральную историю, где на отрезке абсолютной реальности действует сверхъестественное существо – Гость, имеющее человеческий вид, но вместе с этим является персонифицированным обожествлённым мифом. Момент его появления из ниоткуда и потом такое же загадочное исчезновение в никуда снимает с присутствия Гостя ежед-

невность и естественность, делая его метафизическим. Каждый из пяти персонажей этого в высшей степени необычного действа переживает момент влечения к таинственному незнакомцу и каждый в общении с ним переживает мгновение настоящего, незамутнённого восприятия действительности и самого себя. Пришествие божественного Гостя предвещала идейно сродная с «Теоремой» пьеса *«Affabulazione»*, в которой Отец увидел вещий сон с белокурым парнем (частый образ литературы и фильмов Пазолини), который позже будет истолкован им как Бог.

Это, конечно, был религиозный сон,
в котором я услышал зов,
что не хочет сейчас припоминаться.
Но я вспомню [14, с. 78].

И уже здесь делалось ударение на зове плоти, которое самым еретичным образом переживает Отец во сне.

Но почему же, если в моём сне скрывался Бог,
я испытываю такой стыд? [14, с. 78].

Итак – сон рассказывает о вторжении в жизнь Отца (до того момента защищённую его социальным положением, властью, иронией) иного мира, мира без прикрытий, в котором «страсть не подчиняется порядку светского церемониала, здесь она бурная, варварская, древняя, неприручимая, «другая», индивидуальная, надменная» [2, с. 60]. Именно в таких прозрачных намёках Ватикан усмотрел ересь, требуя конфискации копии фильма сразу после демонстрации в Венеции. Неискушённый зритель может и не распознать сексуального наполнения в отношениях персонажей фильма с Гостем, но даже и распознав всю сексуальную подоплёку, не должен воспринимать всё буквально. В этом случае речь идёт о странной «перекличке» идей итальянского художника с философскими взглядами Д.С. Мережковского[1] и его единомышленников.

Что же происходит в «Теореме» после исчезновения Гостя? Пьетро приходит к осознанию собственной неполноценности как художника (это случается после того, как ему не удалось нарисовать образ Гостя – ничего необычного в этом нет: ведь как возможно изобразить лик самого Господа?); в Одетте через общение с Гостем происходит странная сублимация, а потом и полное вытеснение чувств к отцу, который до сих пор был для дочери живым средоточием всех совершенств, – теперь она, словно пережив комплекс Электры, перестаёт существовать для мира и впадает в каталептическое состояние; Лючия, доселе добропорядочная жена и мать семейства, бросается в водоворот разврата, её плоть ненасытна, она предлагает себя едва ли не каждому встречному – в перипетиях её поведения и неожиданного «исцеления» вырисовывается не иначе как неканоническая реинтерпретация традиционного мотива Благовещения в сексуальном ключе[2]; а Эмилия становится святой в самом буквальном понимании – она возносится на небо и возвращается назад только для церемонии погребения (а после погребения – воскресение, ибо «первая исходная точка Евангелия – освобождение от страха смерти, начала всех рабств» [12, с. 153]). Итак, у П.П. Пазолини, как и у Д. Мережковского, плоть наделена сакральными дефинициями. Плоть для Мережковского «означает антитезу аскетическому мироотрицанию... «Плоть» есть нижняя бездна, противоположная духу, небу, бездне верхней. Эстетически устанавливаемый антитезис «плоти» есть способ критики исторического христианства» [3, с. 338].

Нельзя не вспомнить Н.А. Бердяева, который, критикуя Мережковского как носителя «нового религиозного сознания», напоминал: «Историческое, церковное христианство в гораздо большей степени может быть названо религией плоти, чем религией духа. Религиозный материализм, материализация всех религиозных тайн проникает всю церковную метафизику. ...Историческая церковь очень озабочена освящением плотской, материальной жизни человечества. Православная церковь лелеет плоть, святит её, окропляет святой водой, мажет елеем, создаёт тепло для плоти, уготовляет воскресение тела. И литургическая и бытовая жизнь Церкви наполнена символическим освящением плоти, телесной жизни человека» [3, с. 338]. В этой связи нельзя не согласиться с П. Гайденко, полагающей, что «сама идея «освящения плоти», идея «святой земли», с помощью которой «новые христиане» стремились подняться над традиционной православной церковью и преодолеть ту пропасть, что отделяла церковь и светскую культуру, – сама эта идея в сущности была способом освящения именно секулярной культуры, в которой «тело» уже давно торжествовало победу над «духом» [7, с. 332] – а это как раз и указывает на актуальность нашего исследования.

Напомним также, что вопросом «Есть ли христианство всё, чем жило, живёт и будет жить человечество? Нет ли чего-то до христианства и за христианством; нет ли по сю и по ту сторону его какого-то древнего, забытого, и нового, неизвестного, религиозного опыта?» [12, с. 142] объясняется обращение Д. Мережковского к мифологии. В частности, начало канонического тринитарного догмата

[1] Мережковский был глубоко убеждён в том, что историческое христианство не исчерпывает всей полноты религиозной истины. «Будучи противоположным язычеству и ветхозаветной религии, оно утверждает односторонний аскетизм, бегство от земли на небо, вражду к культурному прогрессу; отсюда он делает вывод о необходимости «третьего откровения», «религии Святого Духа», которая должна сочетать земное с небесным, освятить доселе антирелигиозное или внерелигиозное культурное творчество, примирить религию с мирской жизнью и тем завершить "богочеловеческий процесс"» [22, с. 309]. Одним из основных постулатов нового мировоззрения было то, что плоть не должна отвергаться или угнетаться – поскольку она освящена Христом [7, с. 331]. Никакого аскетизма, влюблённость как одухотворённая форма половой любви, плоть как объединяющая сила для верующих, «влюблённость в Христа» – всё это, конечно же, сильно напоминало сектантство, но было качественно новым «предложением» в преодолении несовершенств исторического христианства.

[2] Стремясь найти выход из лабиринта страстей, она бродит по миланским окрестностям. И вот в главе под названием «Как Лючия перестала терять и предавать Бога» случилось следующее: «...Лючия выходит из машины и направляется пешком в сторону одного видения, которое привлекло её внимание во время кружения по лабиринту дорог. / Это – одинокая часовня, стоящая в середине между лугами и тополями, желтовато-белая часовня, маленькая и изящная, в стиле барокко, рождённая творением провинциального художника, жившего в эпоху неоклассицизма, нелепая и совершенная, с её сложными украшениями XVIII века, более похожими на геральдические знаки, нежели на символы веры. / ...Внутренне помещение полностью в стиле XIX века, по правде говоря, тоскливое, глупое, лицемерное. Ряды сидений, покосившиеся, не годные к использованию, брошенные в полной запущенности, но присутствует и печать древней жестокой религии, за пределами которой прошли бедные братья и исчезли вместе со светом своих солнц. / На маленькой абсиде над пустым и запылённым алтарём нарисовано распятие, конечно, принадлежащее кисти художника-романтика, примитивного и манерного, повторяющего творения эпохи Возрождения на народный вкус: Христос, распятый на кресте, имеет вид одухотворённого молодого человека, нелепого идиота и подозрительной личности одновременно, но вместе с тем достаточно мужественного, с голубыми глазами, которые, видимо, должны выражать Божественное Сострадание. / Не будем вторгаться в сознание Лючии. Перекрестившись, она останавливается недалеко от двери, у неё вид человека, который хочет привыкнуть к полумраку, чтобы видеть. Христос привлекает её взгляд к себе, и она чувствует себе способной возвратиться к прежней жизни» [16, с. 39–40].

следует искать, по Мережковскому, в Самофракийских таинствах, посвящённых великим богам – кабирам. Именно оттуда, утверждает мыслитель, апостол Павел узнал о Трёх в едином Боге [7, с. 337]. И Пазолини поиск альтернатив сложившейся религиозной ситуации приводит к мифологическому язычеству («Эдип, царь» (1967) и «Медея» (1969) – наглядные тому подтверждения); в той же «Теореме» Гость, наделённый чертами персонифицированного Бога, имеет облик античного (то есть «настоящего», неиспорченного – в режиссёрской трактовке) героя.

В экзистенциальном смысле наиболее показательны эпизоды блужданий Паоло по пустыне. Она становится для него самой жизнью, обнажённой её сущностью, сама пустыня оказывается экзистенциальной сущностью бытия, соотносящейся с действительной жизнью и её сущностью. Последние кадры, в которых гулкая тишина прерывается Моцартом и звериным воем Паоло, можно истолковать и как сигнал тревоги, страха перед вечностью (именно такое, эсхатологическое объяснение наиболее часто встречается в специальной литературе, посвящённой творчеству Пазолини), и как возможность задекларировать перед лицом вечности и некоего Иного факт своего существования, или же (по-бергсоновски) как вопль новорождённого (Паоло, в сущности, переживает новое рождение, он добровольно лишил себя собственности, раздал имущество своим рабочим, подобно Франциску сбросил с себя одеяния, символически отрекаясь от себя прошлого и т.д.), означающий не что иное как крик недовольства, разочарования несправедливостью и неразумностью мира.

Этот вопль – чтобы воззвать к вниманию
кого-нибудь
или к его помощи, но, быть может, также
и чтобы обругать его.
Это вопль, что возвещает
в этом безлюдном месте, что я существую,
или же, что не только существую,
но что я есть. Это вопль,
у которого в глубине тоски
слышится какой-то малодушный
признак надежды,
или это вопль уверенности, совершенно
абсурдной,
на которую откликается полная безнадёжность [16, с. 47].

В одном из разделов повести «Теорема», не вошедшем в фильм, Пазолини описывает библейское скитание евреев по пустыне. Он предлагает псевдопоэтический образ, из которого следует, насколько разнообразна пустыня, описанная в слове. «Однако разнообразие это существовало внутри того, что называлось пустыней, и походило единственно на пустыню. Чередование скал, камней и песка было для Евреев перепевом одного и того же мотива, и выход был только один – подчиниться этой монотонности, этой чумной лихорадке, пронизывающей до костей. Ничто не могло затмить или разрушить этот пейзаж противоположности жизни. Он рождался, жил и умирал в себе самом ... тогда-то, в странствиях по бесконечности, где хоть сколько ни иди – хоть сто дней – с места не сдвинешься, всё равно вернёшься к тому же бархану с теми же складками, выложенными ветром; где горизонт на севере неотличим от горизонта на юге, а тёмные холмы на востоке – от тёмных холмов на западе; где камешек на вершине бархана кажется громадным валуном, идёшь ли к нему навстречу или отдаляешься от него; где изрезавшие знойный цвет угля потоки – всегда тот же самый поток – и зародилась у Евреев мысль о Едином. ... Перед глазами стояла единственность пустыни. Единственность пустынного рисунка овладела ими. ...И хотя Евреи вновь обрели потерянное, но не забытое под бездонным солнцем разнообразие жизни, мысль о пустыне не отпускала. Ведь на самом деле это была мысль о Единственности» [18, с. 420]. Сравнивая с Ницше («Иудеи – самый примечательный народ во всемирной истории: оказавшись перед необходимостью решать вопрос – «быть или не быть», они вполне сознательно предпочли во что бы то ни стало, любой ценой быть; ценою же была радикальная фальсификация природы, всего естественного, любой реальности мира внутреннего и мира внешнего» [13, с. 38–39]), О. Аронсон приходит к выводу, что «Пазолини придерживается вполне ницшеанской концепции, согласно которой христианство есть развитие и даже доведение до крайности некоторых черт иудаизма, в частности – умаление природы в пользу абстракции» [1, с. 608]. В этом смысле логически предположить и даже настоять на том, что имя Паоло в «Теореме» несёт на себе печать отчётливого новозаветного порядка, ведь апостол Павел – один из основателей христианской церкви, а христианство есть извращённая форма иудаизма (который тоже рассматривается Пазолини как извращённая форма восприятия мира), вот Паоло и оказывается в пустыне, играющей роль связующего звена между разными эпизодами фильма и появляющейся в кадре несколько раз на протяжении всего фильма, разрастаясь в накоплении смысловой нагрузки аж до последнего решающего эпизода.

Возвратимся к образу Эмилии, вознёсшейся на небо. В связи с этим чудом П.-П. Пазолини на страницах повести «Теорема» задаёт своему читателю серию вопросов.

«По какой причине, по-вашему, Господь избрал бедную женщину из народа, чтобы обнаружиться через чудо?

По причине, что буржуа не могут быть действительно верующими?

Не поскольку верят или верят, что верят, а поскольку не располагают чувством святости? ...

Морализм является религией (когда она есть) буржуазии?

Таким образом, буржуа... заменил душу на сознание?

Любая прежняя (античная, древняя) религиозная ситуация автоматически преобразовывается в нём в простое состояние сознания? ...

Целью души было спасение, а сознание?» [16, с. 41].

Так вот, Гость будто ничем особым и не занимался, однако своим присутствием и физической близостью он возвращает каждого персонажа к себе самому, приближает всех к пониманию тайн собственной сущности, сорвав все маски. Его мифологическая персонификация безусловна, остаётся одно – сформулировать ту самую теорему, вынесенную в заглавие картины и так упорно доказываемую автором.

Очевидно, заметим, что итальянский мастер позабыл недавний урок от выдающегося испанского режиссёра Луиса Бунюэля, преподнесённый в его без преувеличения эпохальной «Виридиане» (1960). Если итальянец обращает свои взоры и надежды к «простому» человеку из народа, в котором ещё не умерла подлинная религиозность, и громит буржуазную религию рассудка (созна-

ния?), то его испанский предшественник пошёл по иному пути. Снимая свою картину, он хотел сделать комедию, но комедию «по-испански», то есть затронув фундаментальные вопросы испанской культуры. Героиня фильма – послушница Виридиана, которая оставляет монастырь, намереваясь создать что-то вроде раннехристианской общины. Она собирает нищих, калек, отверженных, чтобы дать им прибежище – и парадоксальным образом приходит к краху. «Христианское учение предстаёт в фильме в двух своих ипостасях, двух главных, ещё со средних веков соперничающих – то гласно, то скрыто – направлениях. Первое – это доктрина отказа от мира, полного растворения в божестве. Имевшая огромное влияние на испанскую культуру, эта доктрина породила философию и поэзию испанских мистиков, поэзию эзотерическую и изысканно совершенную, захватывающую той же напряжённой лирической искренностью, какой дышат слова и поступки героини. Второе направление, более привлекательное на современный взгляд, – это францисканство – беззаветное служение миру (кстати, та монахиня XVI века, святая Виридиана, чей портрет натолкнул Бунюэля на идею фильма, была именно францисканкой)» [20, с. 83]. Виридиана всеми мыслями устремлена к Богу, но выбирает особый, личный способ служения ему – проявление гордыни, которая часто ссорила христиан с Церковью. Такое развитие событий звучит в унисон с идеями Мигеля де Унамуно, который никогда не был адептом отречения от мира и растворения в божественном. Он настаивал на том, что «в религии, особенно в христианской религии, невозможно говорить об интересах глобальных, всеобщих, о вечных, универсальных религиозных интересах, не придавая им личного, я бы даже сказал индивидуального, значения» [21, с. 307]. Она одержима жаждой духовного восхождения, которая будто бы составляет сердцевину испанского национального характера (если прислушаться к Унамуно). Но каждый раз режиссёр заставляет её снова и снова падать с этой высоты, чтобы она наконец убедилась в том, что есть вещи, которые сильнее, чем её порыв. В «донкихотстве» Унамуно до предела заострено стремление к «духовной вертикали», а Бунюэль демонстрирует ужасающую несовместимость идеала с отвратительной рутиной жизни. Реальные нищие преображаются сознанием Виридианы, она не осознаёт всей степени несовпадения реальности и собственных представлений о ней. Если М. де Унамуно описывает путь сервантесовского героя из старого мира в мир новый, то Л. Бунюэль ведёт нового Дон Кихота – Виридиану – обратным путём, в старый мир христианства.

Унамуно ненавидел официальный, догматический, церковный католицизм – таких заявлений он сделал немало, апеллируя к «испанскому народному католицизму». Для Л. Бунюэля это скорее мифология, фантазия, мистическая мечта, нежели теоретическая позиция, имеющая под собой рациональные доводы. Режиссёр занят разоблачением мифов о народе. Как известно, культ Богоматери, милосердной покровительницы и заступницы, является одной из специфических особенностей «народного католицизма». И. Тертерян, в частности, приводит факт, когда на Вселенском соборе 1962–1965 гг. целый ряд прелатов, которые были адептами модернизации католической церкви, требовали ограничения культа Богородицы как пережитка средневековья и идолопоклонства [20, с. 90]. И вот в фильме Хромой, который так искренне разделяет вековую народную веру в доброту Пречистой Девы, насилует Виридиану. Жёсткое сопоставление образов: Хромой рисует ретабло и он же в конце фильма совершает насилие: миф о народной, величественной, искренней и человечной вере разбивается в пух и прах. Конечно же, символизация народа в образе толпы из нищих и калек не была художественным открытием режиссёра, здесь его фильм ложится в широкое русло испанской культуры, в частности, вспомним теорию гротеска в «эсперпенто» Рамона дель Валье Инклана – этому созданному им театральному жанру присущи всевозможные искривления и деформации; по его мнению, они наилучшим образом соответствуют испанской действительности, где все общие закономерности исторического процесса уродливо обострены и искривлены. Тема нищих в её валье-инклановском звучании входит в фильм, чтобы к финалу разрастись до уродливой оргии с целой системой профанирующих уподоблений, когда нищие дерутся, распутничают и жрут под «Мессу» Генделя, а группировка их фигур за столом пародирует «Тайную вечерю» Да Винчи со слепцом в её центре.

Увечные, убогие, отверженные угодны Господу – таков традиционный христианский мотив (у П.-П. Пазолини он претерпевает некоторую трансформацию в свете его отношения к религии буржуазии); в искусстве слабые, физически немощные люди часто оказываются носителями нравственного начала, просветлённой духовности. Бунюэль же напрочь отказывается ассоциировать слабость и добро, убожество и духовную просветлённость. «Вам было бы приятно думать, будто угнетение, несправедливость и неравенство накапливают на другом полюсе общества россыпи добра и милосердия. Разуверьтесь: под тонкой оболочкой вашей цивилизации кипит адский котёл» [4, с. 78] – в этих словах В.И. Божовича, на наш взгляд, наиболее точно отражён дух бунюэлевской атеистической эсхатологии, которая, впрочем, в своём экранном воплощении выглядит вполне иронично. «Бунюэль верил, что всё в мире идёт к худшему. И противопоставлял этому свои фильмы – одно из самых замечательных проявлений героического пессимизма во всей культуре XX века» [8, с. 221].

Фильм Л. Бунюэля «Млечный путь» является одним из самых последовательных кинематографических воплощений атеистического мировоззрения. «Верить и не верить суть одно и то же. Если бы мне могли доказать существование бога, это всё равно не изменило бы моего отношения. Я не могу поверить, что бог всё время наблюдает за мной, что он занимается моим здоровьем, моими желаниями, моими ошибками. Я не могу поверить – во всяком случае, я не приемлю этого, – что он способен наложить на меня вечное проклятие.... Я бедный смертный, я не могу быть принят в расчёт ни в пространстве, ни во времени. Бог не занимается нами» [6, с. 269], – писал режиссёр. Картина Л. Бунюэля рассказывает о паломничестве путешественников, которые повторяют знаменитый путь средневековых пилигримов к могиле святого – из Парижа в Сантьяго де Компостела. Действие поочерёдно разворачивается в настоящем, в эпоху Христа, в Средневековье и в семнадцатом веке. «Это хроника путешествия абсурдной историей католической церкви, мимо шести главных таинств и большого количества ересей» [9, с. 119]. Л. Бунюэль посвящает главное внимание истории ересей в католицизме, его интересует содержание всех шести основных догматов: Христос – Бог или

человек, Бог един или в трёх лицах, догмат о деве Марии (непорочное зачатие или девственность), догмат о святое причастие (хлеб или тело Христа), догмат о человеческой свободе (свободен человек или же его действия предопределены Богом), догмат о происхождении зла на земле (как мог Бог – воплощение добра – сотворить зло). Истинность или ложность любой доктрины проверяется иногда не столько непосредственно её содержанием, сколько другими её толкованиями, то есть ересями. Поэтому любая постановка вопроса о ереси, конечно же, вызывает плюрализм толкования, ставя под сомнение правомерность единственно возможной истины. Речь идёт о драматических и трагических поисках истины: люди, которые верили всем сердцем и всей душой, в дискуссиях и спорах с людьми, которые сомневались в этих догматах, переставали в них верить, и это, как правило, заканчивалось для них трагедией – они сами не могли вынести тяжести подобных испытаний, не говоря уже о том, что их подвергали анафеме, отлучали от общества, а нередко уничтожали.

В определённой степени история любой доктрины – это и история ее ереси. Догмы непременно порождают различные ереси, а ереси часто становятся новыми догмами. Л. Бунюэль искусно и с юмором показывает это в «Млечном пути» в столкновении различных доктрин: члены одной христианской секты преследуют сторонников других сект. Тот же смысл скрывается в эпизодах с эксгумацией давно умершего епископа. Новый епископ считает, что покойник согрешил, излагая в своих книгах еретические взгляды. Из могилы извлекают его полусохранившийся труп и сжигают на костре. Сразу же двое студентов начинают выкрикивать еретические лозунги – осуждение или уничтожение одной ереси вызывает возникновение другой, а возможно, и нескольких новых; эпизод абсурдный и невероятно смешной. При его просмотре вспоминаются строки выдающегося французского режиссёра Ф. Трюффо: «...всегда кажется, что художник-оптимист значительнее и нужнее для своих современников, чем отчаявшийся нигилист (если, конечно, под оптимизмом подразумевать не прекраснодушие, а как бы преодолённый пессимизм)» [23].

Фильм выполнен в стилистике, которая разрушает конкретности времени, а потому подтверждает экзистенциальность фрагментов ситуационного ряда и самой идеи картины: эпизод далёкого прошлого внезапно завершается современностью, а события сегодняшнего дня внезапно оказываются давно минувшими; двое чудаков путешествуют не только по разным странам, но и различными эпохами (присутствуют на дуэли между иудеями и янсенистами, приходят в разграбленный средневековый город, встречаются то с ангелами, то с демонами и т.д.) – так формируется широта обобщения. Путь, который проходят герои фильма, может касаться вообще любой политической и даже художественной идеологии.

Вследствие всего изложенного выше, с необходимостью встаёт проблема изучения особенностей восприятия сакрального современным европейцем – **это позволяет считать перспективными дальнейшие разведки в данном направлении**, ведь судьба христианства в Европе сейчас является особенно тревожной.

Список литературы:

1. Аронсон О. Приближение к страсти / О.Аронсон // Пазолини П.-П. Теорема. – М. : Ладомир, 2000. – С. 600–615.
2. Бергамо А. Краткий комментарий к прочтению пьесы «Affabulazione» / Алессио Бергамо // Потерянные пьесы. Беккет. Пазолини. Фриш. Камю. Уайлд – М. : «A.D.&T.», 2001. – (Академические тетради, выпуск восьмой). – С. 55–66.
3. Бердяев Н. Новое христианство (Д.С. Мережковский) / Н.А. Бердяев // Д.С. Мережковский: pro et contra. contra. – СПб. : РХГИ, 2001. – (Серия «Русский путь»). – С. 331–353.
4. Божович В. Современные западные кинорежиссёры / В.И. Божович. – М. : Наука, 1972. – 223 с.
5. Босенко В. Франциск, Пазолини и Лилиана / Валерий Босенко // Искусство кино. – 1992. – № 2. – С. 140–145.
6. Бунюэль Л. Смутный объект желания / Луис Бунюэль ; [пер. с фр. А. Брагинский]. – М. : АСТ : Зебра Е, 2009. – 428, [4] с. – (Актёрская книга).
7. Гайденко П. Владимир Соловьёв и философия Серебряного века / П.П.Гайденко. – М. : Прогресс – Традиция, 2001. – 472 с.
8. Добротворский С. Кино на ощупь. Сб. статей / С.Н. Добротворский. – СПб. : «Сеанс», 2005. – 544 с.
9. Каррьер Ж.-К. «Млечный путь». Беседа о фильме / Жан-Клод Каррьер ; [пер. с фр. Л.Дуларидзе] // Луис Бунюэль / сост. Л.Дуларидзе. – М. : Искусство, 1979. – С. 116–122. – (Мастера зарубежного киноискусства).
10. Лимонченко В. Опыт философской аналитики антропологического дискурса в Православии : монография / Вера Лимонченко. – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2014. – 482 с.
11. Майзель Е. Всюду Бог? Пробные заметки о религиозном кино / Евгений Майзель [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kinoart.ru/archive/ 2012/09/vsyudu-bog-probnye-zametki-o-religioznom-kino
12. Мережковский Д. Лица святых от Иисуса к нам / Д.С. Мережковский. – М. : Республика, 1997. – 366 с.
13. Ницше Ф. Антихристианин / Фридрих Ницше; [пер. с нем. А.В.Михайлов] // Сумерки богов / Сост. и общ. ред.. А.А. Яковлев.– М. : Политиздат, 1990. – (Б-ка атеист. лит.). – С. 17–93.
14. Пазолини П.-П. Affabulazione / Пьер-Паоло Пазолини; [пер. с ит. А. Бергамо, Р. Раскин] // Потерянные пьесы. Беккет. Пазолини. Фриш. Камю. Уайлд. – М. : «A.D.&T.», 2001. – (Академические тетради, выпуск восьмой). – С. 67–137.
15. Пазолини П.-П. Аккаттоне / Пьер-Паоло Пазолини; [пер. с ит. С. Токаревич] // Сценарии итальянского кино / Сост. и вступ. статья Г. Богемский. – М. : Искусство, 1967. – С. 185–258.
16. Пазолини П.-П. Теорема / Пьер-Паоло Пазолини; [пер. с ит. Л. Мельвиль] // Искусство кино. – 1992. – № 3. – С. 34–47.
17. Пазолини П.-П. Теорема / Пьер-Паоло Пазолини; [пер. с ит. Л. Мельвиль] // Искусство кино. – 1992. – № 1. – С. 110–123.
18. Пазолини П.-П. Теорема; [пер. с ит. А. Гришанов, В. Полев] // Теорема: сценарии, роман, повесть, рассказы, статьи, эссе, интервью / Пьер-Паоло Пазолини. – М. : Ладомир, 2000. – С. 394–462.
19. Пазолини П.-П. Эпически-религиозное видение мира; [пер. с ит. О. Боброва] // Теорема: сценарии, роман, повесть, рассказы, статьи, эссе, интервью / Пьер-Паоло Пазолини. – М. : Ладомир, 2000. – С. 263–265.

20. Тертерян И. «Виридиана» и испанская культура XX века / И.А. Тертерян // Луис Бунюэль / Сост. Л. Дуларидзе. – М. : Искусство, 1979. – С. 79–98. – (Мастера зарубежного киноискусства).
21. Унамуно М. де. Агония христианства; [пер. с исп. Е.В. Гараджа] // О трагическом чувстве жизни / Мигель де Унамуно. – К. : Символ, 1996. – (Литературные памятники). – С. 303–385.
22. Франк С. О так называемом «новом религиозном сознании» / С.Л. Франк // Д.С. Мережковский: pro et contra. – СПб.: РХГИ, 2001. – (Серия «Русский путь). – С. 307–312.
23. Трюффо Ф. Бунюэль – «конструктор» [Электронный ресурс] / Франсуа Трюффо. – Режим доступа: http://bunuel.narod.ru/onem.htm
24. Sen A. Being. Observations and Back [Электронный ресурс] / Arindam Sen. – Режим доступа: http://sayantangoswami.blogspot.com/2010/11/existentialism-in-cinema-by-arindam-sen.html

Бурий А.Р.
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

МИСТЕЦТВО ПАЗОЛІНІ Й БУНЮЕЛЯ: РЕЛІГІЙНО-ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ВИМІР

Анотація
Досліджено особливості релігійно-екзистенціальної проблематики в образах фільмів П'єра-Паоло Пазоліні й Луїса Бунюеля. Проаналізовано відображення провідних метаморфоз європейської релігійності в кіномистецтві. Встановлено окремі вихідні принципи критики історичного християнства та шляхи пошуків його альтернатив.
Ключові слова: релігійність, християнство, кіномистецтво, слово, атеїзм, єресь.

Buryj A.R.
Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

THE ART OF PASOLINI AND BUÑUEL: RELIGIOUS AND EXISTENTIAL DIMENTION

Summary
In the article the author dwells on the religious and existential problems raised in the films of Pier Paolo Pasolini and Luis Buñuel, presenting the peculiarities of their reception. The author analyzes the reflection of key metaphors of European religiousness as presented in cinematography. The basic principles of criticism of historical Christianity and the search of its alternatives have also been defined by the author.
Keywords: religiousness, Christianity, cinema art, atheism, heresy, word, soul, consciousness.

УДК 168.4+161.14

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТВЕНОВЫХ СИСТЕМ НА ЯЗЫКЕ ТЕРНАРНОГО ОПИСАНИЯ

Райхерт К.В.
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Впервые на языке тернарного описания дано формально-логическое определения понятия «концепт системы». Впервые на основании формально-логического определения понятия «концепт системы» на языке тернарного описания предложены варианты формально-логических моделей значений бинарного атрибутивного системного параметра твеновости. В целом получено 12 новых формально-логических моделей на языке тернарного описания, пригодных для использования в параметрической общей теории систем.
Ключевые слова: твеновость, концепт системы, язык тернарного описания, формально-логическая модель.

Постановка проблемы. В параметрической общей теории систем представление вещи как системы регулируется четырьмя так называемыми «принципами системного описания»: универсальности, относительности, двойственности и дополнительности. Принцип универсальности системного описания гласит: «Для любого объекта m найдётся такое свойство – атрибутивный концепт P, что некоторое отношение R, обладающее им, будет реализовано на m и, соответственно, наоборот, для любого объекта m найдётся такое отношение – реляционный концепт R, что некоторые свойства P, находящиеся в этом отношении, будут принадлежать m» [9, с. 65]. Это означает: чтобы представить любую вещь как систему, необходимо построить такую модель этой вещи, которая бы состояла из концепта, структуры и субстрата. Здесь важно сделать одно уточнение – в параметрической общей теории систем процедура построения системы выглядит так: сначала задаётся концепт системы, который может быть либо определённым свойством (атрибутивный концепт), либо определённым отношением (реляционный концепт); заданный концепт определяет структуру системы, которая может быть либо неопределённым отношением (реляционная структура), либо неопределённым свойством (атрибутивная структура); структура системы реализуется на субстрате системы.

В связи с принципом универсальности системного описания в параметрической общей теории систем могут возникать, условно говоря, «парадоксальные системные ситуации». Самый известный пример такой ситуации – это построение системы, в которой в качестве атрибутивного концепта берётся системообразующее свойство «не быть системой»: в этой ситуации система, образованная по данному свойству, в то же время системой не является [12].

Не менее интересен другой пример парадоксальной системной ситуации – твеновые системы. Впервые «твеновые системы» были представлены А.И. Уёмовым в 1996 году в докладе «Общая теория систем и логика в анализе перспектив социального развития» [8, s. 115]. Описание этих систем можно встретить в следующих работах: в учебнике «Системные аспекты философского знания» А.И. Уёмова [9, с. 134], учебнике «Метафизика» [6, с. 212-213] и статье «Философское значение атрибутивных общесистемных параметров» А.И. Уёмова и Н.В. Лабутиной [11, с. 88-89]. Вот как в последней описываются «твеновые системы»: «Термин «твеновая» связан с одним юмористическим рассказом Марка Твена. Его герой, учась езде на велосипеде, постоянно наезжал на собак. Но когда он, научившись, попытался наехать на собаку сознательно, у него это не получилось. Системы, концепт которых таков, что препятствует его осуществлению, поэтому были названы твеновыми» [11, с. 88-89].

В качестве твеновых систем А.И. Уёмов и Н.В. Лабутина приводят такие примеры: «Религия буддизма представляет мироустроение как глобальную твенову систему: чем больше души беспокоятся, стремятся избежать страдания, тем больше они страдают. Прекратить страдания может только полное отрешение (то есть нужно больше никаких целей не ставить, так как постановка цели только отдаляет от цели)» [11, с. 89]. Или же: «Эпикурейская система морали, требующая, чтобы каждое человеческое действие было направленно на достижение счастья, вряд ли приведёт к этому счастью. Стоики были правы, считая, что счастье должно быть побочным результатом иных человеческих стремлений, прежде всего стремления к добродетели» [11, с. 89].

К твеновым системам, вероятно, относятся различные парадоксы, апории, антиномии, коаны (гунъани), алогизмы, нонсенсы и абсурд.

Как замечают А.И. Уёмов и Н.В. Лабутина, «определение того, какие системы могут оказаться твеновыми – задача чрезвычайной важности» [11, с. 89]. Несмотря на данное замечание, исследованию твеновых систем в современной научной и философской литературе посвящено не так много работ. Так, твеновые системы упоминаются в докторской диссертации по экономике Р.А. Тимофеевой в связи с разработкой адхократического управления [5, с. 21]. Существует специальная работа Е.М. Ивановой, в которой она рассматривает цитаты как твеновые системы [1]. Наконец, на основании осмысления понятия «твеновая система» А.С. Кравчик разработал методологию твен-анализа: «Твен-анализ – один из методов системно-логического анализа вненаучного знания, целью которого является выявление формальных структур в той области, где, по мнению многих, нет и не может быть никакой логики, а значит, и никаких формальных структур» [2, с. 52].

Параметрическая общая теория систем в качестве своего собственного формально-логического аппарата использует язык тернарного описания [13-15]. С помощью формально-логических особенностей языка тернарного описания в параметрической общей теории систем удаётся достичь более или менее точного представления системы, её свойств и отношений.

А.И. Уёмовым была осуществлена попытка представления «твеновой системы» посредством языка тернарного описания:

$$(\iota A)\ \text{Твеновая система} =_{df} (\iota A)\{\{([a(^*\iota A)])t\}\rightarrow \rightarrow \{([a(^*\iota A)])t\}N\}\} \quad (1)$$

В дефиниенсе данного определения можно прочитать следующее: любая вещь (ιA) обладает

© Райхерт К.В., 2014

свойством «быть системой с атрибутивным концептом и атрибутивной структурой» ([a(*ιA)])t), из которого «следует» (→) ложность свойства «быть системой с атрибутивным концептом и атрибутивной структурой» (([a(*ιA)])t)N). То есть получается, что у меня есть система, которой на самом деле нет? Если это так, то такая формально-логическая модель твеновой системы может показаться неубедительной с точки зрения точности её представления на языке тернарного описания. В таком случае – может быть – стоит попытаться дать иное формально-логическое определение твеновой системы на языке тернарного описания.

Рабочая гипотеза исследования. Твеновость есть бинарный атрибутивный системный параметр, то есть такой параметр, по которому система либо обладает значением «быть твеновой системой», либо не обладает. Конечно, возможны такие ситуации, когда между крайними значениями – твеновость и нетвеновость – может иметь место ряд промежуточных случаев, когда система, сама по себе нетвеновая, получает частичную твеновость. Эти случаи следует относить к нетвеновости.

Важно, что твенова система есть такая система, в которой заданный концепт не определяет какую бы то ни было структуру, которая должна быть реализована на каком-то субстрате. Такое понимание твеновой системы позволяет сконструировать такую логическую конструкцию на языке тернарного описания, в которой «система» будет обладать свойством «концепт не определяет какую бы то ни было структуру, которая должна быть реализована на каком-то субстрате». Другими словами: необходимо составить такую формулу, в которой будет записано, что система обладает свойством концепта, который не определяет структуру системы.

В параметрической общей теории систем «концепт, будучи «смыслом», «идеей» или «целью» системы, есть заранее определённое субъектом исследования свойство или отношение, которое определяет, каким именно образом должна быть составлена структура системы» [3, с. 77]. Данное понимание концепта исходит из того, что «выбор концепта, который производит строящий систему, носит психологический (строящий систему как субъект перцепции и апперцепции), герменевтический (строящий систему как субъект интерпретации) и онтологический (строящий систему как проявляющий бытие) характер. Этот [субъективный] выбор концепта приводит к раскрытию вещи как системы под определённым углом зрения, в заранее заданном ракурсе, в предполагаемой перспективе: вещь проявляет те или иные свойства, вступает в те или иные отношения» [3, с. 76].

В современной литературе нет формального определения концепта системы на языке тернарного описания, поэтому я вынужден сам формально определить его. *Отсюда:*

цель исследования: дать новое определение твеновой системы на языке тернарного описания, то есть на формально-логическом языке параметрической общей теории систем;

задачи исследования:

1) определить на языке тернарного описания «концепт системы»;

2) сконструировать формальные модели значений бинарного атрибутивного системного параметра «твеновость» для принятых в параметрической общей теории систем моделей систем – систем с атрибутивным концептом и реляционной структурой и систем с реляционным концептом и атрибутивной структурой – на языке тернарного описания.

Изложение основного материала. Самый простой способ формально определить концепт системы – это сконструировать формальную модель по аналогии с уже имеющимися формальными моделями структуры и субстрата системы. Такие модели можно найти в монографии А.И. Уёмова «Системный подход и общая теория систем» [10, с. 128-129]:

$$\text{Реляционная структура} =_{df} ([|a|(*A)])t \quad (2)$$

$$\text{Атрибутивная структура} =_{df} t([(A^*)|a|]) \quad (3)$$

$$\text{Субстрат системы с атрибутивным концептом и реляционной структурой} =_{df} ([a(*|A|)])t \quad (4)$$

$$\text{Субстрат системы с реляционным концептом и атрибутивной структурой} =_{df} t([(|A|^*)a]) \quad (5)$$

В формулах (2), (3), (4) и (5) использован необычный для языка тернарного описания символ – скобки в виде прямых чёрточек. Данные скобки предназначены для фиксации объекта, абстрагируемого от других объектов. Например, $|a|(*A)$ означает абстрагирование отношения от своего носителя. В случае с приведёнными формулами можно видеть следующее: ([$|a|$(*A)])t означает, что реляционная структура абстрагируется от атрибутивного концепта и субстрата, t([(A^*)|a|]) – что атрибутивная структура абстрагируется от реляционного концепта и субстрата, ([a(*|A|)])t – что субстрат абстрагируется от атрибутивного концепта и реляционной структуры, а t([($|A|^*$)a]) – что субстрат абстрагируется от реляционного концепта и атрибутивной структуры. Скобки в виде прямых чёрточек позволяют в формуле на языке тернарного описания выделить нужный системный дескриптор, в роли которого в параметрической общей теории систем могут выступать концепт, структура и субстрат.

По аналогии с уже имеющимися формальными определениями структуры и субстрата можно записать на языке тернарного описания определения концепта системы:

$$\text{Атрибутивный концепт} =_{df} ([a(*A)])|t| \quad (6)$$

$$\text{Реляционный концепт} =_{df} |t|([(A^*)a]) \quad (7)$$

В формулах (6) и (7) можно наблюдать следующее: ([a(*A)])|t| означает, что атрибутивный концепт абстрагируется от реляционной структуры и субстрата, a |t|([(A^*)a]) означает, что реляционный концепт абстрагируется от атрибутивной структуры и субстрата.

Теперь можно перейти к конструированию формально-логических моделей значений бинарного атрибутивного системного параметра твеновости. Сначала я сконструирую модели нетвеновой системы. В параметрической общей теории систем любая формальная модель значения бинарного атрибутивного системного параметра строится по одной и той же схеме [4, с. 237]:

$$A \Rightarrow [(a)t] \quad (8)$$

Здесь A выступает в качестве дефиниендума определения понятия, [(a)t] – в качестве дефиниенса определения понятия, а атрибутивная импликация – в качестве «равно по определению» $=_{df}$. В формальных определениях бинарных атрибутивных системных параметров в качестве A выступает название значения бинарного атрибутивного системного параметра, в моём случае это – «нетвенова система с атрибутивным концептом и реляционной структурой» и «нетвенова

система с реляционным концептом и атрибутивной структурой»; в качестве a – постоянная, неизменная часть таких определений – нулевой монарный атрибутивный системный параметр, соответствующий формальному определению системы [7]; а в качестве t – та часть, благодаря которой отличают данный параметр от других, в моём случае это – формальное определение концепта системы. В целом формально-логические записи нетвеновых систем на языке тернарного описания будут выглядеть так:

Нетвеновая система с атрибутивным концептом и реляционной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{(([\imath a(^*\iota A)])t\} \cdot \cdot \{([\imath a(^*\iota A)])|t|\}]$ (9)

Нетвеновая система с реляционным концептом и атрибутивной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{t([(\iota A^*)\imath a])\} \cdot \cdot \{|t|([(\iota A^*)\imath a])\}]$ (10)

В формулах (9) и (10) через $([\imath a(^*\iota A)])|t|$ и $|t|([(\iota A^*)\imath a])$ фиксируется, что заданный концепт определяет структуру, которая реализуется на субстрате системы.

Для того чтобы получить формальные определения твеновой системы, достаточно взять в круглые скобки последнюю часть формулы нетвеновой системы и добавить к ней знак ложности – N. Знак ложности здесь необходим для того чтобы подчеркнуть, что для твеновой системы ложно, что заданный концепт определяет структуру, которая реализуется на субстрате системы. В результате получаются такие формулы на языке тернарного описания:

Твеновая система с атрибутивным концептом и реляционной структурой $=_{df}$ $[(\iota A)\{(([\imath a(^*\iota A)])t\} \cdot \cdot \{(([\imath a(^*\iota A)])|t|)N\}]$ (11)

Твеновая система с реляционным концептом и атрибутивной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{t([(\iota A^*)\imath a])\} \cdot \cdot \{(|t|([(\iota A^*)\imath a]))N\}]$ (12)

То, что было получено выше, является результатом следования по пути наименьшего сопротивления: формальные определения концепта системы были получены по аналогии с уже известными формальными определениями структуры и субстрата системы; формальные определения твеновых и нетвеновых систем были получены на основе известной схемы формального определения значения бинарного атрибутивного системного параметра. По сути, этот «путь» можно рассматривать как некоторый алгоритм.

При всём том здесь необходимо отметить следующее: в силу своей выразительности язык тернарного описания позволяет в ходе формального определения понятия «концепт системы» обойтись без небазисных символов данного формально-логического языка – скобок в виде прямых чёрточек. Концепт системы может быть определён и так:

(ιA)Атрибутивный концепт $= _{df}$ $\{\iota A \Rightarrow t\} \rightarrow \{([a(^*A)])t\}$ (13)

(ιA)Реляционный концепт $= _{df}$ $\{\iota A \Rightarrow t\} \rightarrow \{t([(A^*)a])\}$ (14)

В формулах (13) и (14) в первой части дефиниенса $\iota A \Rightarrow t$ отмечается, что любая вещь может быть определённой вещью, а во второй части – $\{([a(^*A)])t\}$ или $\{([a(^*A)])t\}$ – с помощью нейтральной импликации $\rightarrow$ отмечается, что эта определённая вещь может быть концептом системы, которая определяет структуру, которая реализуется на субстрате системы. Таким образом, подчёркивается, что концептом системы может быть любой объект познания.

Дальше конструирование формально-логических моделей значений бинарного атрибутивного системного параметра твеновости может производиться по схеме формального определения значения бинарного атрибутивного системного параметра на языке тернарного описания, представленной формулой (8).

По данной схеме можно получить следующие определения нетвеновой и твеновой систем на языке тернарного описания:

Нетвеновая система с атрибутивным концептом и реляционной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{([\imath a(^*\iota A)])t\} \cdot \cdot \{\{A \Rightarrow t\} \rightarrow \{([\imath a(^*\iota A)])t\}\}]$ (15)

Твеновая система с атрибутивным концептом и реляционной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{([\imath a(^*\iota A)])t\} \cdot \cdot \{\{A \Rightarrow t\} \rightarrow \{(([\imath a(^*\iota A)])t\})N\}]$ (16)

Нетвеновая система с реляционным концептом и атрибутивной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{t([(\iota A^*)\imath a])\} \cdot \cdot \{\{A \Rightarrow t\} \rightarrow \{t([(\iota A^*)\imath a])\}\}]$ (17)

Твеновая система с реляционным концептом и атрибутивной структурой $= _{df}$ $[(\iota A)\{t([(\iota A^*)\imath a])\} \cdot \cdot \{(\{A \Rightarrow t\} \rightarrow \{t([(\iota A^*)\imath a])\})N\}]$ (18)

В формулах (15), (16), (17) и (18) к нулевым монарным атрибутивным системным параметрам в качестве той части, благодаря которой отличают данный параметр от других параметров, были добавлены дефиниенсы формальных определений концепта системы.

Выводы и предложения. Итак, в соответствии с выдвинутой рабочей гипотезой в процессе исследования, представленного в настоящей работе, были получены следующие результаты:

1) два различных формально-логических определения атрибутивного концепта системы;

2) два различных формально-логических определения реляционного концепта системы;

3) два различных формально-логических определения твеновой системы с атрибутивным концептом и реляционной структурой;

4) два различных формально-логических определения твеновой системы с реляционным концептом и атрибутивной структурой;

5) два различных формально-логических определения нетвеновой системы с атрибутивным концептом и реляционной структурой;

6) два различных формально-логических определения твеновой системы с реляционным концептом и атрибутивной структурой.

Формализация твеновых систем на языке тернарного описания открывает новые возможности для системно-параметрического анализа различных сложных логических ситуаций, таких, как парадоксы, апории, антиномии, коаны (гунъани), алогизмы, нонсенсы и абсурд.

Список литературы:
1. Иванова Е. М. Цитата как твенова система / Евгения Михайловна Иванова // Наука. Философия. Общество. Материалы 5-го Российского философского конгресса. – Т. 2. – Новосибирск: Параллель, 2009. – С. 503-504.
2. Кравчик А. С. Системно-голографическая методология твен-анализа религиозно-философских текстов / Антон Станиславович Кравчик // Історико-філософські та соціальні аспекти релігієзнавства. – Одеса: Наука і техніка, 2007. – С. 41-52. – (Компаративістські дослідження релігії. Випуск 6).
3. Райхерт К. В. О значимости концепта в параметрической общей теории систем / Константин Вильгельмович Райхерт // Параметрическая общая теория систем и её применения. Сборник трудов, посвящённый 80-летию проф. А. И. Уёмова / под общ. ред. А. Ю. Цофнаса. – Одесса: Астропринт, 2008. – С. 71-79.
4. Райхерт К. В. Формула изоконцептуального реляционного системного параметра на языке тернарного описания / Константин Вильгельмович Райхерт // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Т.23 (62). Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2010. – № 2. – С. 236-240.
5. Тимофеева Р. А. Развитие теории концептуального и инструментального обеспечения системы управления предпринимательством. Автореферат диссертации... доктора экономических наук: 08.00.05 / Римма Алексеевна Тимофеева. – Великий Новгород, 2008. – 39 с.
6. Уёмов А. И. Метафизика: учебное пособие / Авенир Иванович Уёмов. – Одесса: Астропринт, 2010. – 260 с.
7. Уёмов А. И. Монарные атрибутивные системные параметры в параметрической общей теории систем / Авенир Иванович Уёмов // Параметрическая общая теория систем и её применение. Сборник трудов, посвящённых 80-летию проф. А. И. Уёмова / под ред. Цофнаса А. Ю. – Одесса: Астропринт, 2008. – С. 24-36.
8. Уёмов А. И. Общая теория систем и логика в анализе перспектив социального развития / Авенир Иванович Уёмов // Materialy Miedzynarodowej Konferencji «Wspoltczesne problemy universalismu w Europie Srodkowey i Wschodniey – Wspolnotowosc, Regionalism, Globalism». – Warszawa: Widawnictwo Polskiego Towarzystwa Uniwersalismu, 1996. – S.111-119.
9. Уёмов А. И. Системные аспекты философского знания / Авенир Иванович Уёмов. – Одесса: Негоциант, 2000. – 159 с.
10. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем / Авенир Иванович Уёмов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
11. Уёмов А. И., Лабутина Н. В. Философское значение атрибутивных общесистемных параметров / А. И. Уёмов, Н. В. Лабутина // Вопросы философии. – 2003. – № 2. – С. 77-89.
12. Цофнас А. Ю. О парадоксальности в определении понятия «система» / Арнольд Юрьевич Цофнас // Системные исследования. Ежегодник-1977. – М.: Наука, 1977. – С. 189-194.
13. Uyemov A. The Ternary Description Language as a Formalism for the Parametric General Systems Theory. Part 1 // International Journal of General Systems. – Vol. 28. – 1999. – № 4-5. – P. 351-366.
14. Uyemov A. The Ternary Description Language as a Formalism for the Parametric General Systems Theory. Part 2 // International Journal of General Systems. – Vol. 31. – 2002. – № 2. – P. 131-151.
15. Uyemov A. The Ternary Description Language as a Formalism for the Parametric General Systems Theory. Part 3 // International Journal of General Systems. – Vol. 32. – 2003. – № 6. – P. 583-623.

Райхерт К.В.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ВИЗНАЧЕННЯ ТВЕНОВИХ СИСТЕМ МОВОЮ ТЕРНАРНОГО ОПИСУ

Анотація
Уперше мовою тернарного опису дане формально-логічне визначення поняття «концепт системи». Вперше на базі формально-логічного визначення поняття «концепт системи» мовою тернарного опису запропоновані варіанти формально-логічних моделей значень бінарного атрибутивного системного параметру твеновості. В цілому отримано мовою тернарного опису 12 нових формально-логічних моделей, які можуть бути застосовані в параметричній загальній теорії систем.
Ключові слова: твеновість, концепт системи, мова тернарного опису, формально-логічна модель.

Rayhert K.W.
Odessa I.I. Mechnikov National University

THE DEFINITION OF THE TWAIN SYSTEMS IN THE TERNARY DESCRIPTION LANGUAGE

Summary
First the formal logical definition of «system concept» is given in the Ternary Description Language. First on the basis of the formal logical definition of «system concept» the variants of formal logical models of values of binary attributive system parameter of Twainity are offered in the Ternary Description Language. In toto 12 new formal logical models in the Ternary Description Language which are suitable for the use in Parametrical General Systems Theory are received.
Keywords: Twainity, system concept, Ternary Description Language, formal logical model.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 811.161.1

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ЧИСЕЛ В РУССКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Ахмади М., Карампур Р.
Университет «Тарбиат Модарес»

В статье рассмотрены особенности роли чисел в национально-культурной жизни русского народа. Рассмотрена роль чисел в устойчивых словосочетаниях русского языка. Особое внимание в статье уделено специфике чисел в русских фразеологизмах.

Ключевые слова: числа, числительные, количество, русский язык, история, фразеологизмы, пословицы, поговорки, значение.

Постановка проблемы. Безусловно, что число – одно из главнейших понятий окружающего нас мира, которое во многих случаях может выступать как мера, количества чего-то. В ходе истории России постепенно расширялся набор всех известных чисел. Появление новых видов чисел и исчисления тесно связано с развитием российского общества и сознания русского народа.

Категория количества в русском языке и в культуре русского народа отображает одну из наиболее общих свойств бытия. Она является необходимым элементом познания действительности, а число и величина, в которых конкретизируется количественная определенность мира, – неотъемлемые составные части его практического освоения, всей активной деятельности русского человека. Кроме числа и величины, количество в русской культуре находит свое воплощение также в объеме, в степени и интенсивности развития тех или других сторон объекта, в темпах протекания процессов, в пространственно-временных свойствах явлений и т. п.

Анализ последних исследований и публикаций. Исследование роли чисел во фразеологизмах, пословицах и поговорках русского языка осуществлялось Е.Ф. Арсентьевой [1], Е.М. Верещагиным [4], Л.Н. Гуковой [5], Л.П. Летючей [8], Т.Б. Лукиновой [9], А.С. Мельничуком [7], Д.Э. Розенталем [11], Н.Б. Усачевой [14], М.Ф. Худяковой [16], Н.М. Шанским [17].

Целью данной статьи является систематизация и обобщение данных относительно национально-культурной специфики чисел в русских фразеологизмах.

Изложение основного материала. С точки зрения языковедения, число – это грамматическая категория, которая указывает на количество предметов, о которых говорится в предложении. В русском языке есть два числа: единственное число и множественное число.

Существующая система числительных в русском языке составлялась на протяжении продолжительного времени. Давность происхождения отдельных ее звеньев разная. По древним источникам можно проследить определенные этапы формирования тех или других элементов числительной системы в русском языке.

Числительные представляют большую типологическую общность не только в пределах русского и других славянских и индоевропейских языков, а и во многих других языках народов, которые вошли в орбиту современной цивилизации. Стрежень числительной системы представляют количественные числительные; они могут быть расположены в один ряд, где каждое следующее числительное обозначает число, которое больше предыдущего на единицу.

Исключительной особенностью числительных в сравнении со всеми другими частями речи есть наличие специальных цифровых символов для письменной фиксации первых девяти названий чисел и возможность передать за них помощью (а также нуля) любое число (количество) [11, с. 139].

Частотные словари других славянских языков (украинского, белорусского, польского, чешского, словацкой и др.) подтверждают подобную картину употребительности числительных: уменьшение частотности с ростом числа у числительных первого десятка, определенное увеличение частотности у слов *десять, сто, тысяча*, значительное различие в употребительности количественных и порядковых числительных и т.п. [5, с. 72]

Историческое и сравнительно-историческое изучение лексики русского языка, связанной с категорией количества, в контексте развития общества, материальной и духовной культуры доказывает возрастающую роль понятий числа и величины, как в познании окружающего мира, так и в общественных взаимоотношениях в русской культуре [10, с. 36].

Названия числа и количества в русском языке принадлежат к глубоко архаическим пластам лексики. Раз, появившись в языке, они, обозначая жизненно важные понятия, не могли исчезнуть и редко заменялись другими. Почти все числительные в русском языке имеют праславянское происхождение.

Рассмотрим русский оборот *как две капли воды*. Данный оборот имеет фразеологическое значение *«совершенно, очень сильно похож, схож»*. Здесь числительное два реализует символическое значение подобия, схожести, единения противоположных вещей, явлений, предметов. Значению компонента два соответствуют также семы в составе фразеологического значения, обозначающие определенное количество, равное двум. Таким образом, данные компоненты семантизированы, так как сохраняют собственное лексическое значение определенного количества и мотивируют значение фразеологизма своим содержанием.

Также, порядковое числительное *первый* в составе фразеологических оборотов русского языка в большинстве случаев сохраняет свою количественную семантику и реализует определенно-количественное значение. Возьмем, например выражение *«делать выводы по первому впечатлению, полученному от человека, ситуации»* – *«на первый взгляд*. Здесь компонент числительное *первый*, реализуя определенно-количественное значение, сохраняет дифференциальную схему «первый элемент счетного ряда», но, в отличие от компонента числительного *два*, не несет символического значения.

© Ахмади М., Карампур Р., 2014

Проанализируем также полные эквиваленты *«играть первую скрипку»* и *«быть главным в каком-либо деле, быть лидером»*. На внутриязыковом уровне данные фразеологической единицы вступают между собой в антонимические отношения: *«играть вторую скрипку»* и *«быть не главным, подчиненным в каком-либо деле»*. В данных оборотах за содержанием лексических единиц закрепилось символическое значение превосходства вследствие последовательного переосмысления данных выражений.

Сравним также обороты, которые мотивируют фразеологическое значение только своим исходным символическим содержанием. Например: *«на все четыре ветра»* имеет фразеологическое значение *«куда только захочется идти, убираться, прогонять»*. Здесь лексема *четыре* выражает значение определенного количества, равного четырем, а аналогичные компоненты реализуют символическое значение, основанное на представлении образа мира, как имеющего четыре стороны света. В русском обороте содержится лексема *все*, которая соотносится с понятием неопределенно-большого количества, представлением о тотальности. Таким образом, компонент *четыре* в составе русского фразеологизма частично десемантизирован. При значении неопределенно-большого количества сема «определенное количество, равное четырем», не реализуется, а сема «неопределенно-большое количество, тотальность» актуализируется. Компонент *четыре* в данном выражении частично мотивирует фразеологическое значение исключительно своим символическим содержанием, которое основано на представлении о четырехсторонней модели мира [7, с. 109].

Отметим, что часто числительные в составе фразеологической единицы русского языка, реализующие количественно-пространственное значение, семантически существенно различаются. Так, только в русской фразеологии компонент числительное *семь* выражает сему неопределенно-большого количества в составе таких выражений как: *за семь верст киселя хлебать* и *семь верст до небес и все лесом*. Здесь семантическое ядро числительного семь утеряно, но на уровне внутренней формы данный компонент частично мотивирует значение оборота, так как русском фольклоре *семь* имеет особые магические ассоциации и выражает общее понятие множества [13, с. 446].

Проведенный анализ фразеологической единицы русского языка позволил выделить значения компонентов числительных, которые реализуются в составе тех или иных оборотов. Так, числительное *два* в составе выражения *похожи как две капли воды* реализует в семантике фразео-логической единиц значение определенного количества, то есть собственные значения числительных. Компонент числительное *четыре*, в составе такого оборота как *на все четыре ветра*, реализует семантику неопределенно-большого количества.

В результате полной десемантизации компонентов числительных, они утрачивают свою количественную семантику и приобретают качественную. Полная десемантизация компонента представлена в обороте *одной ногой в могиле*. В данных фразеологических единицах реализуется качественное значение интенсивности состояния с признаком количества (*одна нога*).

Компоненты числительные в составе фразеологической единицы могут также реализовывать комбинированные значения, которые возникают на периферии семантических полей количества и качества.

Анализ подтверждает, что числа в составе выражений используются в реальном и условном значении, но не в символическом. Актуально, что у чисел, которые считаются «мистическими» и «с магической функцией», таких как 3, 7, 9, например, кроме актуального условного значения, может появиться реальное количественное значение в исходной форме. Числа в составе выражений используются в реальном и типичном (условном) значении, но не символическом. Интересно, что у чисел, которые считаются «мистическими» и «с магической функцией», таких как 3, 7, 9, например, кроме актуального условного значения, может появиться реальное количественное значение в исходной форме [15, с. 109].

Следует также отметить, что числительное как часть речи является распространенным и в пословицах, поговорках. При этом употребляются как количественные, так и порядковые числительные. В частности, часто употребляется числительное *один*, которое может иметь значение, как конкретного числа, так и неопределенности, со значением какой-либо расчлененности или отсутствия единства

Выводы и предложения. Итак, представление о числе и количестве в каждый исторический период истории русской культуры, в каждую эпоху органически входили в общий круг взглядов на природу, на человека и общество, и вместе с этими взглядами передавались от поколения до поколения русского народа. Частично давние взгляды дошли до наших времен. Важным источником реконструкции давней духовной культуры является этнография и фольклор русского народа.

В контексте взаимодействия числа и фразеологии следует отметить, что ученые традиционно соотносили число с вещью, а позднее – с логосом. Ведь число – это Вселенная, а числительные – языковедение. Среди главных значений числительных в составе фразеологизмов русского языка, можно выделить случаи, когда:

– число означает сумму всех частей, которые составляют целостность;

– число означает, сколько раз повторяется действие, процесс; умножени-ем проявляется значение двократности, трикратности и многократности вообще, отсюда и фразеологическое значение «в большей мере», «много»;

– число означает, что какая-то совокупность увеличена единицей, которая является лишней («число больше»), откуда значение «праздности»;

– число означает, что относительно окончательная сумма увеличивается единицей, которая ей принадлежит лишь формально; такое словосочетание с реальным значением перед увеличением, после него, может быть интерпретирована лишь фразеологично;

– число означает результат деления;

– число означает приблизительную/условную малую стоимость;

– число означает приблизительную/условную большую стоимость;

– число означает, что какой-то единицы не хватает вообще или делается ударение на отнимании от целостности; отсюда фразеологическое значение «неполноты, недостаточности».

Список литературы:
1. Арсентьева Е. Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков) / Е. Ф. Арсентьева. – Казань, 2006. – 245 с.
2. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М.: Знак, 2008. – 656 с.
3. Варик Л. О. Практика анализа слова, фразеологизма и текста: Учеб. пособие для вузов / Л. О. Варик. – Каменец-Подольский: Абетка-НОВА, 2002. – 104 с.
4. Верещагин Е. М. Язык и культуры. Три лингвострановедческих концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров; под. ред. Ю. С. Степанова. – М.: Индрик, 2005. – 1040 с.
5. Гукова Л. Н. Синтаксис русского языка в таблицах и схемах / Л. Н. Гукова; М-во образования и науки, молодежи и спорта Украины. – О.: Астропринт, 2013. – 168 с.
6. И. И. Срезневский и русское историческое языкознание: К 200-летию со дня рождения И. И. Срезневского: сб. ст. Междунар. науч. конф., 26-28 сент. 2012 г. / Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования «Рязан. гос. ун-т им. С. А. Есенина ; [отв. ред. И. М. Шеина, О. В. Никитин]. – Рязань: [б. и.], 2012. – 389 с. Э.
7. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С.Мельничука. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 99- 120.
8. Летючая Л. П. Стилистическая маркированность различных видов субъективно-оценочных образований / Л. П. Летючая // Система и структура восточнославянских языков: Сб. научн. трудов. – К.: Т-во «Знание» України, 2003. – С. 70-76.
9. Лукинова Т. Б. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Т. Б. Лукинова. Под ред. А.С.Мельничука. – К.: Научная мысль, 2009. – С. 99-120.
10. Лукинова Т. Б. О происхождении и семантике собирательных числительных / Т. Б. Лукинова. // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 2000. – № 5-6. – С. 34-38.
11. Розенталь Д. Э. Русский язык: Пособие для поступающих в вузы / Д. Э. Розенталь. – М.: Изд-во МГУ, 2011. – 368 с.
12. Снитко Е. С. Русский язык как деятельность: современные направления научного описания : тексты лекций / Е. С. Снитко, Е. С. Василенко ; Киев. нац. ун-т им. Тараса Шевченко. – К.: Киевский университет, 2013. – 159 с.
13. Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. Алины Михайловны Мелерович / редкол. В. М. Мокиенко [и др.]. – М.; Кострома : Элпис, 2008. – 615 с.
14. Фразеологизм: семантика и форма: Сб. ст., посвященных юбилею профессора кафедры рус. яз. Курганского гос. ун-та Валентины Андреевны Лебединской / отв. ред. Н. Б. Усачева; Курганский гос. ун-т. – Курган: [б.и.], 2001. – 161 с.
15. Фразеологизмы русского языка / сост., предисл. М. Ф. Худякова. – Екатеринбург: Уральское изд-во, 2009. – 208 с.
16. Фролова Т. Я. Русский язык / Т. Я. Фролова, М. Г. Маркина-Гурджи. – К.: Грамота, 2013. – 63 с.
17. Шанский Н. М. Опыт этимологического словаря русской фразеологии / Н.М.Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов – М.: Рус. яз., 2007. – 240 с.

Akhmadi M., Karampur R.
Tarbiat Modares University

CULTURAL IDENTITY NUMBERS IN RUSSIAN PHRASEOLOGICAL UNITS

Summary
The reserch paper deals with the features of the numbers' role in the national and cultural life of the Russian people. The role of numbers in the set expressions of the Russian language is considered. A patriculat attention in the reserch paper is paid to the specifics of numbers in the Russian phraseologisms.
Keywords: numbers, numerals, quantity, the Russian language, history, phraseologisms, proverbs, sayings, meaning.

УДК 811.111'37

ОСОБЕННОСТИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ОЦЕНОЧНОГО СУЖДЕНИЯ В КОММУНИКАТИВНЫЙ ИЛИ РЕЧЕВОЙ АКТ

Бигунова Н.А.
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Статья посвящена определению путей преобразования оценочного суждения в коммуникативный или речевой акт положительной оценки. Выявлены факторы, способствующие полному или частичному несоответствию оценочного суждения и оценочного высказывания. Установлено, что в положительно-оценочных речевых актах наблюдается разная степень интенсивности оценочного суждения и оценочного высказывания.
Ключевые слова: оценка, оценочное суждение, коммуникативный акт, речевой акт, одобрение, похвала, комплимент, лесть.

Постановка проблемы. В связи с антропоцентрическим характером современных лингвистических исследований оценка, традиционно рассматриваемая как категория логики, начинает рассматриваться как фактор, формирующий семантику языковых единиц и прагматику их речевого использования. Оценке отводится статус универсальной категории, пронизывающей все сферы человеческого бытия и мышления.

Восприятие мира вне оценки невозможно. Осваивая мир, человек неизбежно воспринимает его через фильтр своего отношения к окружающей действительности: к субъектам, предметам, их качествам и действиям, актуализируя их ценность в своем сознании. В зависимости от такого ценностного отношения предмет мысли получает ту или иную оценку.

Оценка помогает человеку ориентироваться в мире, направляя его деятельность: человеку свойственно стремиться к тому, что для него ценно, желательно, и избегать того, что нежелательно. Вместе с тем, как справедливо замечает Р. Лазарус, подобно многим другим когнитивным феноменам, оценивание может происходить и вызывать эмоции без рефлексии человеком самих оценочных процессов. Оценивание может происходить автоматически, чрезвычайно быстро, неосознанно [8, с. 48]. Поэтому модели оценки соответствуют тому факту, что эмоциональные реакции незамедлительны и возникают даже как будто прежде, чем человек успеет подумать о произошедшем.

Концепт оценки, являясь интуитивно ясным, с трудом поддается дефиниции, которая могла бы удовлетворить большинство исследователей. В философии оценка понимается как «одобрение или осуждение явлений социальной действительности; одобрение или осуждение моральным сознанием различных явлений социальной действительности» [11, с. 312], как «определение субъектом социальной значимости явлений для его жизни» [12, с. 237], как «субъективное или квазиобъективное приписывание ценности, различной, по мнению, разных зрителей» [6, с. 68], как «эмоционально-интеллектуальное выявление ценностного значения субъек-том» [7, с. 156], как «философская категория, обозначающая аксиологическое отношение человека ко всему нормативно представленному многообразию предметных воплощений человеческой жизнедеятельности и возможностям их познавательного и практического освоения» [10, с. 631].

Анализ последних исследований и публикаций. В лингвистических исследованиях оценка рассматривается как семантическая категория. В частности, Е. Вольф определяет оценку как ценностный компонент в значении языковых выражений, который интерпретируется как: «А (субъект оценки) считает, что Б (объект оценки) хороший / плохой» [3, с. 5]. О.С. Ахманова понимает оценку как суждение говорящего, его отношение – одобрение или неодобрение, желание, поощрение – как одну из основных средств стилистической коннотации [9, с. 305]. Н.Д. Арутюнова под оценкой понимает прагматическое значение, "которое слово (или высказывание) приобретает в ситуации речи" [1, с. 5]. Согласно мнению О.М. Казарцевой, оценка – положительная или отрицательная характеристика предмета или явления, даваемая ему на основе его определенных признаков [4, с. 127].

Лингвистическое осмысление феномена оценки подразумевает обязательное отражение оценки в коммуникации, однако, по нашему мнению, суждение как мыслительная конструкция может остаться таковой и без преобразования в высказывание. Кроме того, оценочное высказывание не всегда тождественно оценочному суждению. Данные тезисы требуют лингвистического осмысления и, таким образом, обеспечивают актуальность данного исследования.

Формулирование целей статьи. Цель настоящей статьи – определить пути преобразования оценочного суждения в коммуникативный или речевой акт положительной оценки.

Материалом исследования послужили фрагменты англоязычных художественных произведений, в которых реализована положительная оценка.

Изложение основного материала. Оценивание предметов и явлений внешнего мира представляет сложную когнитивную процедуру, т.к. предполагает оперирование двумя типами знаний – знанием о внешнем предмете и знанием о внутренних потребностях субъекта. Оценочное познание, являясь постижением сущности ценности объекта, находит свое завершение в выражении отношения субъекта к оцениваемому предмету, которое проявляется в оценке «важно», «значимо», приписываемой оцениваемому объекту [2].

Сам факт оценивания говорит о том, что объект оценки попал в ценностное поле некоторого субъекта. Один и тот же объект может «оставить равнодушным» одного субъекта и «неравнодушным» – другого. «Из бесконечного числа окружающих явлений оцениваются те, которые значимы в данный момент, представляют наибольший интерес, эмоциональную направленность или важность» [5, с. 201]. Поэтому разными субъектами одним и тем же ситуациям может быть дана различная оценка.

Важную роль в процессе оценивания занимает контекст получаемой информации, а также личный опыт субъекта оценки, психологические закономерности восприятия информации, различные у различных субъектов. Оценка осуществляется в

© Бигунова Н.А., 2014

три шага: 1) понимание объекта, 2) определение места объекта в собственной области, 3) определение значения объекта для человечества.

Процесс оценивания как когнитивный процесс в сознании человека, происходит постоянно, а формулирование оценки имеет место значительно реже. Желание / нежелание субъекта вывести оценку во внешнее общение определяется целым рядом прагматических факторов. Если коммуникативный акт оценивания все же состоялся, оценка, сформулированная в сознании, далеко не всегда будет совпадать по интенсивности и даже по знаку (плюс / минус) с оценкой, сформулированной вербально либо с помощью невербальных каналов коммуникации.

Следует обратить внимание на тот факт, что субъекту оценки не всегда легко определиться со знаком оценки. Объект оценки может вызывать смешанные чувства, требовать более внимательного изучения. Примером может служить эпизод, в котором героиня воспринимает новость неоднозначно (с одной стороны с досадой, с другой – с умилением):

I was ***both annoyed and amused*** *at her news,* ***annoyed*** *because for some reason I did not want him to live at the Beamishes, and* ***amused*** *at the picture of him cooking his own breakfast on a gas ring* [17, с. 41].

Кроме того, имеют место ситуации, когда при обсуждении некоторого объекта перечисляются одновременно его положительные и отрицательные свойства:

· «*The female lead is Kimi Katkar.* ***I think she's gorgeous. She's not the best dancer in the world, but she's a beautiful girl***» [18, с. 577] (похвала внешности и порицание умению танцевать).

· «*My mother. Everyone who meets her thinks she's* ***wonderful****. Everyone who knows her thinks she's* ***a bitch****…*» [20, с. 271] (похвала от малознакомых людей и порицание от близких).

Подруга Майрона считает, что он глупо ведет себя с новой девушкой, оттягивая интимные отношения. Однако, она смягчает свое мнение одобрительной оценкой его поведения: оно, с одной стороны, «милое и благородное», но с другой, – «глупое»:

«*She invited you to her house and told you the kids would be away for the night.» «I know.» «That's the international signal for Jump My Bones.»*

*He said nothing.«Myron?»«Yes.» «She's a widow – not a cripple. She's probably terrified.» «That's why I'm taking it slow.» «****That's sweet and noble****, but stupid. And it's not helping»* [14, с. 29].

Оценка как таковая обязательно предполагает оценочное суждение, но не обязательно предполагает оценочное высказывание. Суждение как мыслительная конструкция может остаться таковой и без преобразования в высказывание. В этом случае в художественном дискурсе приводится авторский комментарий, описываются мысли персонажа, а в художественном кинодискурсе может использоваться голос за кадром, поясняющий зрителю положительное отношение киногероя к некоторому объекту. Именно из авторского комментария мы узнаем, что в обществе Сэра Ральфа любили за независимость его политических взглядов и за нарочитую демонстрацию привязанности к жене:

And Sir Ralph, taking his wife by the arm in one of those public displays of proud affection for which ***he was liked*** *as much as for the independence of his politics, said with a warm smile…* [22, с. 22].

Герои романов наблюдают за объектами, попадающими в поле их зрения, друг за другом и об их оценочных суждениях читатель узнает из описания автором их мыслей:

It seemed ***she had a good sense of humour****. That earned her a second tick of* ***approval*** [16, с. 46].

О том, что героине не понравилось общение за столом, мы узнаем из ее внутренней речи: она рада тому, что обед закончился:

I ***was glad*** *when the meal was over and we were outside in the sunshine again* [17, с. 22].

Положительно-оценочное суждение как мыслительная конструкция также остается таковым и сообщается читателю в виде описания мыслей Миссис Сидлей, проникшейся симпатией к подруге своей дочери:

«What! you who have shown the poor orphan what happiness and love are for the first time in her life – quit YOU? Never!» and the green eyes looked up to Heaven and filled with tears; and Mrs. Sedley could not but own that her ***daughter's friend had a charming kind heart of her own*** [21, с. 14].

О том, что Уилл и Лиз любят поболтать, читатель также узнает из изображенной внутренней речи:

«Well,» I said. For two people ***who liked to shoot their mouths off****, we were both being amazingly quiet* [15, с. 541].

Музу нравится, как его друг копирует поведение и манеры его отца. Кроме того, сам друг получает от этого удовольствие. И хотя, ни один из коммуникантов не выводит положительную оценку (способности имитировать) во внешнюю коммуникацию, читатель узнает о ней из внутренней речи Муза:

«Hey, Moose, sweet pea.» He turns to wave at me and my invisible sister Natalie with a warm smile. Natalie isn't here. And how's he know my dad calls her sweet pea anyway? Slowly, it dawns on me, he's doing an imitation of my dad. ***It's pretty good too.*** *«My dad, right?» I ask.*

Buddy ***smiles, pleased with himself. He clearly enjoys the spotlight*** [13, с. 14].

Как известно, при общении в социальных сетях положительную оценку идее, фотографии и т.п. можно выразить с помощью отметки «like», как это сделал Эндрю, герой романа Дж. Роулинг, что, в свою очередь, понравилось его другу, Толстяку. Читатель узнает об этих положительно-оценочных действиях из авторского пояснения «liked, impressed»:

On the Facebook page that Fats curated with a care he devoted to almost nothing else, he had highlighted a quotation he had found on his parents' bookshelves:

I do not want believers, I think I am too malicious to believe in myself… I have a terrible fear I shall one day be pronounced holy… I do not want to be a saint, rather even a buffoon… perhaps I am a buffoon…

Andrew ***liked it very much****, and Fats* ***liked how impressed he was*** [19, с. 34].

Положительная оценка эксплицируется во внутренней речи и в авторском комментарии положительно-оценочной лексикой: *glad, like, admire, enjoy* и др.:

· *So she smiled at Miles, asked for a red wine, and* ***admired*** *the spacious room with its stripped pine floorboards, its over-cushioned sofa and its framed prints* [там же, с. 18].

· *«Buddy, buddy, buddy.» Scout shakes his head. «You didn't get her a rose?»«I'm not her boyfriend,» I insist. «Yeah well.» Annie seems to be* ***enjoying*** *this* [13, с. 49].

· *It seemed a foolish game for a grown man to play, and I felt mean to have caught him at his folly, to be spying on him as it were. I* ***was glad*** *when the*

bus moved on and I saw him at last enter the wine lodge [17, с. 5].

· *He* ***liked*** *to see inanimate objects react to her body;* ***liked*** *to see the bus seat give a little as she dropped her weight into it, and that copper-gold mass of hair curve against the steel bar at the top* [19, с. 9].

При желании субъекта оценки положительно-оценочное суждение преобразуется в конкретный коммуникативный или речевой акт. Коммуникативный акт положительного оценивания в художественном дискурсе передается с помощью описания жестов, мимики, действий коммуникантов. Наиболее распространенным жестом, демонстрирующим положительную оценку (особенно при наличии большого числа участников коммуникации), является хлопанье в ладоши:

'Excellent!' said Howard, and the jubilation in his voice rang triumphantly from the rafters. 'Well, I'll draft something with Tony and Helen and we'll send it round for everyone to see, and we'll get it off. Excellent!' A couple of councillors ***clapped*** [там же, с. 185].

Уин и Эсперанза выражают похвалу поведению Майрона (он собирается помогать людям) с помощью аплодисментов и он воспринимает такую невербально выраженную похвалу как таковую с благодарностью:

«I want to help people. And that's what I'm going to do.»

Win turned toward him. «Are you done?» «I am.» Win looked at Esperanza. «Should we applaud?» «I think we should.»

Esperanza stood and ***applauded wildly****. Win put down his air club and offered up a polite golf clap. Myron bowed and said, «Thank you so very much, you're a beautiful audience»* [14, с. 438].

Кивок, помимо согласия, служит также выражением положительной оценки – с его помощью происходит коммуникативный акт одобрения. Энди доволен непритязательностью Анны: это то качество, на которое он рассчитывал:

'Did he give you any trouble?'

'No trouble, Andy,' Anne answered easily. She wasn't going to tell him about the glass of brandy she'd had to drink to calm her nerves. 'Just lined up on the brute and fired.' Andy ***nodded****. It was what he had expected of her* [16, с. 84].

Как уже было сказано, не всякая оценка, сформированная в сознании человека, преобразуется в высказывание. Правила этикета не всегда позволяют коммуниканту, например, выражать негативную оценку: он может промолчать либо выразить ее в преуменьшенном виде, а подчас высказать противоположное суждение – положительно-оценочное (так происходит при выражении лести). Положительная оценка не получит вербального или невербального воплощения, если субъект оценки испытывает зависть или злость, либо следует каким-либо прагматическим установкам.

Речевая коммуникация осуществляется в формате речевого акта. Оценка как аксиологическая категория может коммуникативно проявляться или вербализоваться в различных речевых актах. Оценочные речевые акты могут быть положительно-оценочными и отрицательно-оценочными. Положительная оценка реализуется в речевых актах одобрения, похвалы, комплимента и лести.

Облекаясь в форму высказывания, суждение проходит через прагматические фильтры. Положительно-оценочное суждение формулируется в виде одобрения, похвалы, комплимента и лести. Прагматические фильтры определяют степень интенсивности положительной оценки, а также степень искренности субъекта оценки.

В случае лести оценочное высказывание совсем не соответствует оценочному суждению – адресант лести преследует корыстные цели, выражая положительную оценку. Данное несоответствие эксплицируется авторским комментарием и изображенной внутренней речью персонажей.

Полное или частичное несоответствие оценочного суждения и оценочного высказывания возможно также в РА одобрения. Данное несоответствие продиктовано соображениями этикета. Судя по невербальному поведению Рока (покраснение, кашель, выплевывание еды), ему не понравился тофу, однако, он вежливо говорит хозяину вечеринки, что творог хорош, только немного жестковат:

«Hey, Rock, how do you like the tofu?»

Rock's face went bright red. He coughed violently, reached for a little napkin and spat something, hopefully tofu, into it. Then he wiped his eyes and turned to me. ***«It's good»****, he said. «A little tough, maybe.»*

«I think there was an accident with the oven» [15, с. 132].

В других положительно-оценочных РА (похвалы и комплимента) несовпадение оценочного суждения и оценочного высказывания невозможно, однако, во всех четырех рассматриваемых РА можно говорить о разной степени интенсивности оценочного суждения и оценочного высказывания.

Интенсивность оценки как суждения и интенсивность оценки как выказывания наиболее разнятся при высказывании комплимента. Мы считаем, что комплимент всегда основан на рациональной оценке: субъект оценки заметил некоторое качество собеседника (либо близкого ему человека), которое он оценивает как положительное, однако, выражаемая им вербально оценка имеет преувеличенный характер и характеризуется эмоциональностью и экспрессивностью. Примером может служить эпизод, в котором комплимент выражается в адрес двух сестер-владелиц фабрики мороженого по поводу качества выпускаемой ими продукции:

*«****I love your product, simply brilliant stuff.*** *And you're twins. How fascinating. Does a love of ice cream run in the family?»* [там же, с. 54].

В остальных положительно-оценочных РА степень интенсивности (экспрессивность) оценки может совпадать или не совпадать со степенью интенсивности эксплицируемой оценки.

Высказывания положительной оценки активно выступают тактиками реализации коммуникативных стратегий эмоционального воздействия на адресата, установления контакта, манипулирования, сохранения лица и т.п. В подобных случаях одобрение, похвала, комплимент и лесть помогают адресанту настроить адресата на гармоничное общение, вежливо сменить тему, смягчить свое несогласие с собеседником или отказ от высказанного им предложения, а в случае с лестью – заставить адресата действовать так, как это выгодно адресанту.

Выводы. Таким образом, при желании субъекта оценки положительно-оценочное суждение преобразуется в конкретный коммуникативный или речевой акт. Оценка, сформулированная в сознании, далеко не всегда совпадает по интенсивности и даже по знаку (плюс / минус) с оценкой, сформулированной вербально либо с помощью невербальных каналов коммуникации. Коммуникативный акт положительного оценивания в художественном дискурсе передается с помощью описания жестов, мимики, действий.

Положительная оценка может вербализоваться в речевых актах одобрения, похвалы, комплимента и лести. Высказывание лести совсем не соответствует оценочному суждению – его адресант преследует корыстные цели, выражая положительную оценку. Полное или частичное несоответствие оценочного суждения и оценочного высказывания возможно также в РА одобрения. Данное несоответствие продиктовано соображениями этикета. В других положительно-оценочных РА (похвалы и комплимента) несовпадение оценочного суждения и оценочного высказывания невозможно, однако, во всех четырех рассматриваемых РА можно говорить о разной степени интенсивности оценочного суждения и оценочного высказывания.

Перспективой данного исследования является описание коммуникативных стратегий, тактиками реализации которых служат речевые акты одобрения, похвалы, комплимента и лести.

Список литературы:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Вендина Т.И. Семантика оценки и ее манифестация средствами словообразования // Славяноведение. – М., 1997. – № 4. – С. 41-42.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд-е 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
4. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения: Учебное пособие. – М.: Флинта, 1998. –496 с.
5. Канке, В.А. Философия. Исторический и систематический курс: учебное пособие для студ. Высш. учеб. заведений / В.А. Канке. – М.: Наука, 1997. – 352 с.
6. Кучуради, И. Оценка, ценности и литература / И. Кучуради // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 68-79.
7. Столович, Л.Н., Каган, М.С. Философская теория ценности / Л.Н. Столович, М.С. Каган // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 155-158.
8. Lazarus, R. S. Cognitive and Coping Processes in Emotion / R. S. Lazarus // Cognitive Views of Human Motivation / ed. B. Weiner. – New York: Academic Press, 1974. – P. 45-56.
9. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
10. Современный философский словарь / Под редакцией В.Е. Кемерова. – Лондон-Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: Панпринт, 1998. – 1064 с.
11. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1975. – 496 с.
12. Философия. Основные проблемы философии / Под редакцией В.И. Кириллова. Часть 2. – М.: Юрист, 1997. – 320 с.
13. Choldenko G. Al Capone Does My Shirts. – London: Puffin Books, 2006. – 215 p.
14. Coben H. Promise me. – London: Orion, 2007. – 454 p.
15. Cohen J. Getting away with it. – London: Headline Review, 2010. – 599 p.
16. Parsons T. The Call of the High Country. – Australia: Penguin Books, 1999. – 612 p.
17. Pym Barbara. A glass of blessings. London: Virago, 2009. – 277 p.
18. Roberts G.D. Shantaram. – London: Abacus, 2008. – 933 p.
19. Rowling J.K. The Casual Vacancy. – London: Sphere, 2013. – 576 p.
20. Ruston Jessica. To touch the stars. – London: Headline Review, 2010. – 442 p.
21. Thackeray W.M. Vanity Fair. – London: Wordsworth Editions Ltd. – 720 p.
22. Trollope J. A Village Affair. – London: Berkley Trade. – 304 p.

Бігунова Н.О.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ОЦІННОГО СУДЖЕННЯ В КОМУНІКАТИВНИЙ АБО МОВЛЕННЄВИЙ АКТ

Анотація
Стаття присвячена висвітленню шляхів перетворення оцінного судження в комунікативний або мовленнєвий акт позитивної оцінки. Визначені фактори, які сприяють повному або частковій невідповідності оцінного судження і оцінного висловлення. Встановлено, що в позитивно-оцінних мовленнєвих актах спостерігається різний ступінь інтенсивності оцінного судження й оцінного висловлювання.
Ключові слова: оцінка, оцінне судження, комунікативний акт, мовленнєвий акт, схвалення, похвала, комплімент, лестощі.

Bigunova N.O.
Odessa I.I. Mechnikov National University

THE PECULIARITIES OF TRANSFORMING OF AN EVALUATIVE JUDGEMENT INTO A COMMUNICATIVE OR SPEECH ACT

Summary
The article is dedicated to the ways of transforming of an evaluative judgement into a communicative or speech act. The factors, seeing to complete of partial inequality of an evaluative judgement and an evaluative statement, have been identified. It has been proved that in positive evaluative speech acts a different degree of intensity of an evaluative judgement and an evaluative statement is observed.
Keywords: evaluation, evaluative judgement, communicative act, speech act, approval, praise, compliment, flattery, social status.

УДК 811.161.2'373

ПРАГМАТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЕРГОНІМІВ МІСТА ЛУЦЬКА

Горожанов Ю.Ю.
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті проаналізовано назви комерційних підприємств (ергоніми) з точки зору комунікативно-прагматичного аспекту. Назва підприємства, як правило, передає певну інформацію, яка, за задумом номінатора, має привернути потенційного клієнта до названої фірми, тобто ергонім може вплинути на адресата. Намагаючись досягнути ефективної комунікації, номінатори творять велику кількість різних та оригінальних назв для своїх підприємств.
Ключові слова: ергонім, прагматика, номінатор, адресат, ефективна комунікація.

Постановка проблеми. Ергоніми – важливий специфічний шар лексики української мови, що відображає стан і розвиток суспільних процесів. Жорстка конкуренція за потенційного клієнта породжує різноманітні форми привернення уваги споживачів. Одним із вагомих та всім доступних засобів є вибір ефективного комерційного ергоніма, оскільки існування великої кількості підприємств та організацій, а, відповідно, і їхніх назв, ставить власників перед нелегким завданням вибору найменування, здатного привернути до себе увагу, виділити фірму з-поміж інших. Демократизація номінативних процесів в ергонімії свідчить про своєчасність вивчення цієї групи власних назв.

Аналіз досліджень і публікацій. В останні роки ми можемо спостерігати появу значної кількості праць, пов'язаних із цією групою лексики. Зокрема, регіональні ергоніми вивчали і українські, і зарубіжні мовознавці: Ф. Алістанова, І. Астаф'єва, О. Белей, А. Беспалова, З. Бузинова, К. Бутакова, Ю. Вайрах, Л. Дубровіна, С. Земскова, Г. Зимовець, І. Ільченко, Р. Козлов, І. Крюкова, Н. Кутуза, Н. Лєсовець, А. Мезенко, О. Мікіна, Т. Новожилова, Н. Носенко, Т. Романова, В. Стародубцева, М. Цілина, С. Шестакова, М. Шимкевич, Л. Щетинін та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Хоча й активізувалися дослідження власних назв міських об'єктів, ергоніми м. Луцька ще недостатньо вивчені, що й визначає новизну й актуальність нашої наукової розвідки.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – з'ясувати прагматичні функції ергонімів м. Луцька. Завдання – вибрати і проаналізувати ергоніми з погляду їхнього впливу на адресата.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідники розглядають назви міських об'єктів як один із видів мовленнєвої комунікації між власником підприємства (номінатором) і потенційним клієнтом (реципієнтом). Ергонім передбачає вплив на адресата, тобто він, як правило, володіє прагматикою, яку М.Шимкевич розуміє як мовленнєвий вплив номінатора на реципієнта [9, с. 11]. Як відомо, ефект впливу на споживача залежить від вибору найбільш придатних засобів у конкретній ситуації й оптимального мовного рішення конкретного комунікативного завдання. Для цього номінатори використовують засоби (графічні, семантичні, стилістичні тощо), намагаючись зробити назву конкурентноспроможною, оригінальною. Вплив за допомогою мови здійснюється не простим шляхом оцінних висловлювань («добре», «погано»), а з різноманітними мовними позначеннями, що містять соціально зумовлений оцінний компонент. На думку Г. Колшанського, «застосування таких позначень дає змогу виразити оцінки імпліцитно, непомітно для комунікантів і викликати в них відповідне ставлення й поведінку» [3, с. 99–100]. Є всі підстави погодитися з науковцями, які однією з основних функцій назв міських об'єктів вважають прагматичну, оскільки завдання ергонімів – привабити споживачів і клієнтів із подальшим скеровуванням їх до дії.

Дослідник М. Торчинський вважає, що наявність позитивно або негативно забарвлених власних назв – одна з найхарактерніших ознак ономастикону України, яка свідчить про емоційність нашого народу та образність його мислення [7, с. 20]. На його думку, така особливість онімів зумовлена такими чинниками: назву певному денотату (особі, географічному, космічному та іншому об'єкту) дає одна людина, яка, безумовно, вносить у процес номінації суб'єктивний фактор, але, водночас, нова назва повинна відповідати загальноприйнятим канонам, а якщо онім є новітнім явищем у сфері номінації, то він мусить пройти випробування часом, усвідомитися, узагальнитися людською спільнотою, і тільки після цього можна говорити про його засвоєння, про те, що власна назва стала частинкою загальнонародної інтелектуальної власності [8, с. 103–104].

Більшість науковців вважають, що ергоніми поліфункціональні за своєю природою, тобто кожна назва може виконувати декілька функцій. Звичайно, їхньою первинною функцією є номінативна, тобто створення назви для певного суб'єкта діяльності. Як вважає Г. Зимовець, ця функція є основною і притаманна всім ергонімам, на відміну від інших, які мають факультативний характер і можуть виражатися або ні в кожному конкретному випадку [2, с. 260].

Зі свого боку М. Шимкевич зазначає, що «навіть в умовах абсолютно некомерційної і непропагандистської ергонімної ситуації можуть з'являтися прагматичні ергоніми (тобто ергоніми, створені таким чином, щоб викликати повністю визначену реакцію в потрібної аудиторії)» [10, с. 135].

Вважають, що прагматичні функції орієнтуються на стосунки між людиною та знаком і складаються з низки функцій, як-от: експресивна, характерологічна, контактовстановлювальна, евфемічна, кодувальна тощо. І саме їхній арсенал в сучасній ринковій ситуації, коли все визначає конкурентне середовище, стає найбільш важливим для ергонімії [5, с. 115]. На думку А. Дьякова, витоком для групи є магічна функція [1, с. 21], що в давні часи проявлялася у вигляді магічного навіювання (сугестії) за допомогою слів.

Подібні практики можемо спостерігати й нині. Так, одним зі способів використання магічної функції є спроба вказати на існування певного зв'язку між адресатом чи товаром та комерційним підприємством. Так, назва *«Ваш майстер»* вказує клієнтові, що саме співробітники цієї фірми готові виконати всі ремонтні роботи. Ергонім *«Ваш ювелір»* натякає споживачеві, що саме в цьому місці ви зробите вдалу покупку ювелірних виробів, де

© Горожанов Ю.Ю., 2014

будуть враховані саме ваші потреби та бажання. Аналогічними є назви: магазини *«Твоя кухня»* та *«Ваші двері»*, фірма поліграфічних послуг *«Ваш друк»*, приватний медичний кабінет *«Ваш лікар»*, перукарня *«Ваш цирюльник»*, газета *«Твій вибір»*, які підсвідомо формують в адресата думку про оптимальність для нього саме цих установ. Назви *«Вікна Волині»*, *«Волинський сувенір»* грають на почуттях місцевого патріотизму і встановлюють незримий зв'язок між покупцем, продукцією та всім Волинським краєм.

Іншим прикладом використання магічного впливу вважаємо назви магазинів *«М'ясна точка»*, *«М'ясна крамничка»*, *«Салон тканин»*, *«Продукти»*, покликані не лише інформувати споживачів про асортимент, а й встановлювати зв'язок між місцем, де продають м'ясо, продукти, тканини, та споживачем, якому це потрібно.

Ще й донині залишилося ставлення до найменування як до сакрального акта, що яскраво відтворено в назвах міських об'єктів Луцька. Напевно, кожен номінатор, даючи назву, сподівається на успіх, використовуючи лексеми *фортуна, лідер* тощо), так вони передають власні сподівання на комерційний успіх: кредитна спілка *«Фортуна-експрес»* (обіцяє не просто успіх, а швидкий успіх), агентство нерухомості *«Лідер-плюс»*, мережа шиномонтажних майстерень *«Лідер»*, магазини *«Тріумф»*, *«Ельдорадо»*, студія краси *«Едем»*, туроператор *«Парадиз»* тощо.

Проблема емоційно-експресивних ознак, наявних у пропріальних одиницях, в тому числі і в ергонімах, частково проаналізована у працях українських і зарубіжних ономастів. Н.В. Подольська, зокрема, вважає експресивною, або емоційно-оцінною, будь-яку власну назву, «яка містить емоційну оцінку об'єкта, виражену семантично і / або формально» [6, с. 149].

Розглянемо особливості вияву оцінної та емоційно-оцінної функції ергонімів. Проаналізувавши ергоніми м. Луцька, ми з'ясували, що серед ергонімів-експресивів переважають слова з позитивною оцінкою, закріпленою в мові. Наприклад, *«Вибір»*, *«Гостинець»*, *«Затишок»* (магазини), *«Магніт»* (кафе), *«Мрія»* (кредитна спілка), *«Радість»* (студія меблів) тощо.

Позитивна оцінка може бути виражена і прикметником – *«Провідна»*, *«Універсальна»* (страхові компанії), *«Мирний»*, *«Домашній»*, *«Сімейний»* (магазини), *«Файна»* (турагенція), і словосполученням – *«Хороший смак»*, *«Нова лінія»*, *«Гарна хата»*, *«Добрий господар»*, *«Родюче поле»* (магазини), *«Нова оселя»* (агентство нерухомості), *«Новий погляд»* (оптика) тощо. Цікавими є приклади використання в ергонімах прикметника *«старий»*, значення якого, на думку Н. Носенко, оцінюють позитивно у порівняні із гамірним життям сучасного міста [5, с. 120] – *«Стара пристань»*, *«Старий полковник»* (ресторани), *«Старий Луцьк»* (історико-культурний заповідник), *«Стара підкова»* (бар) тощо. Ці ергоніми «демонструють трансформацію словникового лексичного запасу у своєму складі: негативні конотації *'давній; непридатний, недійсний, застарілий'* нейтралізуються, а актуалізується значення 'старовинне, що має особливу атмосферу, яка повертає відвідувача у приємне минуле'» [5, с. 121].

Інколи позитивна оцінка може бути виражена запозиченим словом, наприклад, лексемою «люкс» (з фр. – розкіш) – *«Люкс»* (магазин), *«Люкс-таксі»*, *«Люкс-фарм»*, лексемою «фаворит» (у значенні «перший, кращий») – кадрово-консультаційний центр *«Фаворит»*, рекламна агенція *«Креатив плюс»*, *«Ексклюзив»* (поліграфічні послуги) тощо. У вказаних ергонімах емоційно-оцінна функція виявляється через їхнє образно-метафоричне значення.

На думку Н. Лук'янової, семантичною основою експресивності є емоційна оцінка, інтенсивність та образність [4, с. 45–75].

Інколи рекламодавці вдаються до метафоричних переносів. Прикладом такої образності можуть бути: охоронна фірма *«Арсенал»*, Державна служба охорони *«Титан»* та ін.

Значення позитивної емоційної оцінки передають ергоніми зі зменшувально-пестливими суфіксами (демінутивами) – *-ок, -ець, -к-* – магазини *«Хутірець»*, *«Квіточка»*, *«Нивка»*, кафе *«Хуторок»*, *«Білочка»*, *«Марічка»*, зоомагазин *«Рибка»*, таксі *«Козачок»*, *«Морячок-таксі»*, салон краси *«Наталка»* тощо. Часто такі ергоніми застосовують і для найменування дитячих магазинів, щоб викликати позитивні емоції, пов'язані з дітьми. Наприклад, дитячі магазини *«Домовичок»*, *«Знайка»*, *«Капітошка»*, *«Кроха»*, *«Одягайко»*, *«Рукавичка»*.

Висновки і пропозиції. Отже, ергоніми покликані виконувати рекламну функцію, що забезпечує прагматичний вплив на адресата, тому номінатори, зокрема й для міських об'єктів Луцька, використовують різноманітні засоби, намагаючись зробити назву конкурентноспроможною та оригінальною. Оскільки ергонімікон міста перебуває в стані постійного оновлення, це зумовлює перспективу подальшого дослідження, зокрема комплексного вивчення ергонімів Луцька.

Список літератури:

1. Дьяков А. И. Деривационная интеграция англицизмов в русском языке конца 90-х годов XX в. в функциональном аспекте : автореф. дис... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – «Русский язык» / А. И. Дьяков. – Барнаул, 2001. – 23 с.
2. Зимовець Г. В. Ергоніми як особливий тип знаків // Мовні і концептуальні картини світу: [наукове видання : збірник] / Г. В. Зимовець // Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Вип. 38. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. – С. 257–261.
3. Колшанский Г.В. Лингвогносеологические предпосылки адекватного познания объективного мира / Г. В. Колшанский // Объективная картина мира в познании и языке. – М. : Наука, 1990. – С. 98–112.
4. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления : Проблемы семантики / Н.А. Лукьянова. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд., 1986. – 227 с.
5. Носенко Н. В. Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты: дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – «Русский язык» / Н. В. Носенко.– Новосибирск, 2007. – 218 с.
6. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
7. Торчинський М. М. Відбиття у власних назвах мовної свідомості українського народу / М. М. Торчинський // Українське мовознавство : міжвідомчий науковий збірник. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – Вип. 36. – С. 20–25.
8. Торчинський М. М.. Емоційно-експресивні ознаки власних назв / М. М. Торчинський // Філологічні студії. – 2010. – Вип. 5. – С. 103–110.

9. Шимкевич Н. В. Русская коммерческая эргонимия : прагматический и лингвокультурологический аспекты : автореф.... канд. филол. наук : 10.02.01 – «Русский язык» / Н. В. Шимкевич. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.
10. Шимкевич Н. В. К вопросу о прагматизме эргонимов в неконкурентной среде / Н.В. Шимкевич // Ономастика и диалектная лексика: сб. науч. тр. – Вып. IV. – Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 2003 – С. 131–136.

Горожанов Ю.Ю.
Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЭРГОНИМОВ ГОРОДА ЛУЦКА

Аннотация
В статье проанализированы названия коммерческих предприятий (эргонимы) с точки зрения коммуникативно-прагматического аспекта. Название предприятия, как правило, несет в себе некую информацию, которая, по замыслу номинатора, должна привлечь потенциального клиента к названной фирме, тоесть эргоним может воздействовать на адресата. Стремясь достигнуть эффективной коммуникации, номинаторы изобретают большое количество различных и оригинальных названий для своих предприятий.
Ключевые слова: эргоним, прагматика, номинатор, адресат, эффективная коммуникация.

Horozhanov Y.Y.
Eastern European National University named after Lesia Ukrainka

PRAGMATIC FUNCTIONS OF LUTSK'S ERGONYM'S

Summary
The present article is devoted to the analysis of the names of commercial enterprises in terms of communicative and pragmatic aspects. Ergonim usually carries some information due to the addresser's plan in any way involve the recipient (ie potential customer) to the firm. In other words, the ergonomic may involve effects on the recipient, has pragmatics. In an effort to achieve effective communication, addressers invent a lot of different and original titles for their enterprises.
Keywords: ergonim, pragmatic, addresser, recipient, effective communication.

УДК 811.161.2:81'367

СИСТЕМА І ФУНКЦІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ГРАМОТ XIV СТОЛІТТЯ)

Кузьмич О.О.
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті йдеться про формування української пунктуації в польсько-литовський період; закцентовано увагу на ролі усної комунікації у виробленні пунктуаційних норм зазначеного періоду. Предметом дослідження стали грамоти XIV ст. різних східнослов'янських і суміжних із ними земель (усього 84), які репрезентують юридично-діловий стиль давньої української мови.
Ключові слова: давня українська мова; українські грамоти; пунктуація; прості, складні, складені розділові знаки; графема; членування тексту.

Постановка проблеми. Загальновідомим у мовознавстві є те, що формування української пунктуації, як і пунктуації інших слов'янських мов, припадає на початок книгодрукування (16–17 ст.). У стародавніх рукописах текст писали без поділу на слова; нечисленні розділові знаки (крапка; три крапки, проставлені трикутником; чотири крапки, розміщені ромбом) позначали лише членування тексту, зумовлене потребою перепочинку того, хто писав. Із XV ст. з'являється кома, а згодом (1513) під впливом граматики венеціанського друкаря А. Мануція входить в ужиток низка інших розділових знаків, використання яких пов'язане з певними нормами. Книги і рукописи 17 ст. уже фіксують крапку, двокрапку, кому, крапку з комою, знак питання та знак оклику, дужки, лапки; тоді ж з'являються тире й крапки. Отже, українська пунктуація під впливом західноєвропейської пунктуаційної системи до 18 ст. в основному сформувалася [14, сс. 168, 563].

Однак початки становлення системи розділових знаків припадають на більш ранній період. Одним із джерел вивчення української мови 14-15 ст. є пам'ятки ділового письменства – грамоти (далі – Гр.) із різних теренів, де жив український народ, документи, видані українцям великими польськими і литовськими королями, а також грамоти Молдавського князівства (у двох останніх руська мова була визнана офіційною) [3]. Зокрема в Литовському статуті записано: «А писар земьски мает поруску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншим языком и словы» [14, с. 242].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка ґрунтовних лінгвістичних розробок щодо зазначених ділових документів [10; 13], а також побіжні

© Кузьмич О.О., 2014

зауваги стосуються фонетичних, лексичних, стилістичних, морфологічних особливостей, стійких виразів, системи сполучників, окремих різновидів складного речення тощо [7; 6; 9; 5; 13; 4; 1]. Система ж і функції розділових знаків не були предметом спеціального вивчення. Маємо поодинокі дослідження, які стосуються історичних витоків української пунктуації [8; 11].

Зміст грамот XIV ст. засвідчує, що вони складалися прилюдно. Той, хто складав документ, незважаючи на існування певних схем текстового оформлення грамот, опинявся в ситуації, за якої опис конкретного об'єкта відповідного юридичного акту здійснювався з усних показань присутніх. Складна взаємодія писарів, видавців грамот, тих, хто давав свідчення, інших присутніх спричинювали змішування мовних рис кількох місцевостей, накладання штампів ділового письма та народно-розмовних і діалектних рис, особливостей усної мови, взаємодію книжних і розмовних елементів мови [2, с. 5].

Текст грамот ділився не на слова, а на більші текстові відрізки. Засобом для такого поділу служили графеми: одинарна крапка, вертикальна і горизонтальна риски, кілька крапок, різної форми гачки та ін. (рис. 1).

Найпоширенішою в досліджуваних документах є крапка, на підставі чого її можна вважати «універсальним» розділовим знаком. Вияв універсальності крапки вбачаємо й у тому, що це єдиний розділовий знак у багатьох документах. Більшість інших розділових знаків уживаються тільки в комбінації з крапкою. Крапку ставили на нижній лінії рядка, біля підніжжя літер, на рівні вершини літер, а найчастіше посередині рядка. Якщо місце розташування одинарної крапки в рядку вважати не випадковим, а одним із тогочасних правил правопису на позначення членування тексту, то маємо визнати її очевидну поліфункційність.

Поєднання крапок в одному розділовому знакові має варіанти. Найпоширеніший із них – двокрапковий розділовий знак у вигляді горизонтально [Гр. 64] і вертикально [Гр. 65] розташованих двокрапок. Інші вияви сполучення кількох крапок трапляються переважно в кінці документів, проте фіксуються також і в середині тексту. Двокрапка поєднується з рисками (Б-1) і гачками (А-2, А-11, Б-3). Таким поєднанням найчастіше закінчуються грамоти.

Наприклад, у фотокопії Гр. 44 після тексту стоїть знак із двох крапок, двох вертикальних рисок і дванадцяти гачків: *а дана грамо(т). оу краковѢ. оу понедѢлни(к). по с(т)мъ. дсѢ. подъ лѢто(м). бжьЮго. нарожѢниѦ. =а. т. п. и. го. лѢ(т)* (Б-1 і Е-11).

За частотністю вживання до двокрапки подібний чотирикрапковий розділовий знак. Він уживається самостійно, як, наприклад, у Гр.61: *Х(с)ва тисяча. и. т. ч. г. Юго лѢ* (Г-3), і в сполученні з іншими розділовими знаками. У досліджуваному матеріалі [Гр. 20] зазначені такі варіанти комбінації чотирикрапки з гачками: а) *А питъ могоричь оу аньдръка оу дому лысого. за двѢ гривнѢ вѢснии меду за гривну. а пива за гривну* (Ж-9); б) *А писалъ привильЮ се поповичь болєстрашицкии именемъ деячковичь василювъ снъ поповъ костъ прузвищемъ сорочичь* (Е-11). Ромбоподібна чотирикрапка частіше писалася в кінці грамот, хоча трапляються випадки її фіксації в середині тексту [Гр. 64].

Рідше за дво- і чотирикрапку спостерігаємо розділовий знак із трьох горизонтально розташованих в один ряд крапок. У кінці Гр. 64 (оригіналу) з інтервалом в одне слово поєднується п'ять варіантів крапок: лінійна двокрапка, лінійна трикрапка, ромбоподібна чотирикрапка, одинарна крапка і трикутна крапка. У нашому матеріалі трапляються також п'яти-, шести- і семикрапки, розміщені в рядок: *под лѢти. розтва. хва..... тысѦ(ч)..... т..... ч.....г..... лѢта* (Б-6) [Гр. 59].

З інших розділових знаків найпоширеніша вертикальна риска, яка писалася в нижній або верхній частині рядка: *а города не рубити/ а коли миръ станетъ/ юрью кнѦ зю города лишитисѦ /* [Гр.14].

Із гачків найпростіший розділовий знак відповідає індексу А-5. Він часто ускладнюється поєднанням двох однотипних гачків, які пишуться підряд на горизонтальній прямій [Гр. 59] (Е-10] або іксоподібно схрещуються [Гр. 53] (В-3). Іксоподібний розділовий знак, як правило, писався кілька разів підряд. Здебільшого він виступав елементом складнішого розділового знака [Гр. 28]: *А писалъ кнѦжии писарь костько болестрашицкии. оу вѢки. Аминь* (З-11). У розділовому знакові, представленому в кінці Гр. 22, зауважуємо поєднання двох простих гачків: *а писано. оу кнефлѦ в дому. оу вѢки аминь* (А-9). Гачки відрізняються від інших розділових знаків тим, що супроводжують порівняно довгі тексти. Наприклад, обсяг Гр. 20 дорівнює 1144 лексемам, Гр. 28 – 1355, а Гр. 22 – 1221 лексемі тощо. Гачки стоять переважно в кінці текстових документів. На відміну від рисок, що виступають і самостійно, і в поєднанні з крапками, гачки фіксуємо тільки в комбінації з різними варіантами крапкових розділових знаків. Отже, можна припустити, що гачки не могли самостійно членувати текст. Вони вживалися на позначення або своєрідного емоційного малюнка тексту, відповідно розчленованого крапковим розділовим знаком, або з естетичною метою.

Поряд із перерахованими трапляється знак у вигляді зігнутої лінії, горизонтальних рисок, перетнутих скісною (Б-5, див. приклад із Гр. 44 на с. 4). Він уживається лише на позначення тисяч, тому навряд чи можемо віднести його до розділових знаків, хоча на місці вживання такої графеми відчувається певна специфіка інтонаційного членування тексту. Очевидно, цей знак більше тяжіє до типу надрядкових чи підрядкових знаків, тобто до просодичної діакритики письма.

Рис. 1. Зразки розділових знаків українських грамот 14-15 ст.

Відповідно до непоєднуваності-поєднуваності графем усі розділові знаки українських грамот XIV ст. можна поділити на 3 групи (прості, складні, складені), що максимально наближає їх до сучасної пунктуації:

1) **прості** розділові знаки: а) крапка в нижній частині рядка; б) крапка у верхній частині рядка; в) крапка посередині рядка; г) вертикальна риска в нижній частині рядка; д) вертикальна риска у верхній частині рядка; є) вертикальна риска посередині рядка; є) горизонтальна риска;

2) **складні** розділові знаки об'єднують однотипні прості розділові знаки: а) горизонтальна двокрапка; б) вертикальна двокрапка; в) горизонтальна трикрапка; г) трикрапка у вигляді трикутника (Б-4 і Є-1); д) горизонтальна чотирикрапка; є)горизонтальна п'ятикрапка; є) горизонтальна шестикрапка; ж) горизонтальна семикрапка; з) ромбовидна чотирикрапка (Г-3); и) прямокутна чотирикрапка, багатокрапка у вигляді піраміди (Ж-7 і Ж-8), дві лінії крапок, розміщених паралельно (Ж-10), тощо.

В окремий підтип цих розділових знаків доцільно винести так звані ускладнені розділові знаки. Вони складаються тільки з крапок, але розташування їх у рядку нагадує поєднання двох розділових знаків: розділовий знак А-7 можна розкласти на крапку з ромбоподібною чотирикрапкою або на горизонтальну двокрапку з трикрапкою у вигляді трикутника. Цей ускладнений розділовий знак зафіксовано в середині тексту Гр. 58: *А тои Ѧрлыкъ писано оу ѠрдѢ на оустьи Дону. курѦчего лѢта. а мѢсѦцѦ,. иречипа (А-7) Какъ Ѡтць нашь какъ Ѡци ваши. были заѠдно. послы сылали межи собою.*

3) **складені** розділові знаки об'єднують кілька різнотипних простих і складних знаків, наприклад: а) вертикальна двокрапка і горизонтальна риска (Д-7); б) горизонтальна двокрапка і вертикальна риска (Б-1 у поєднанні зі знаком + Гр. 16); в) горизонтальна двокрапка і дві вертикальні риски; г) вертикальна двокрапка і гачок (Б-3); д) вертикальна двокрапка і два підряд розташовані гачки (Б-3 і А-5); є) ромбоподібна чотирикрапка і горизонтальна риска (А-6); є) ромбоподібна чотирикрапка і два гачки (Г-3 і Е-10); ж) різновиди крапкових розділових знаків і кілька іксоподібних розділових знаків (З-11 і Е-11); з) ромбоподібна чотирикрапка та іксоподібний розділовий знак (Г-3 і А-4) тощо.

Отже, єдиний розділовий знак із грамот XIVст., накреслення якого збігається з тим, що маємо в подальших рукописах про граматичне членування тексту, – одинарна крапка. Однак у досліджуваних грамотах він міститься внизу, посередині й у верхній частині рядка і здебільшого не відповідає тим правилам, які приписують цій графемі та її позначенню на письмі. Кількакрапкові розділові знаки XIV ст. за накресленням не збігаються з термінологічно названими «точка болшая» і «малая точка», але функціонально нагадують такі, що завершують текст.

Близько за накресленням до «запятои» у грамотах стоять риски. Можливо, їхня функція в тексті була найбільш подібна до «запятои», але риски найчастіше писалися у верхній частині рядка, а «запятую» рекомендували писати внизу, як і сучасну кому. Риски і накреслення «запятои» виступали елементами складених розділових знаків. Але загальний малюнок складених розділових знаків із рисками не має нічого спільного із загальним малюнком складених розділових знаків із «запятои».

Велика кількість розділових знаків певним чином обумовлює складність їх розміщення в текстах грамот. При цьому зауважимо, що в коментарях до окремих грамот значиться: розділові знаки або не збігаються з виданням, із якого здійснено передрук [Гр. 23, 36, 42]; або не відображені в оригіналі [Гр. 27]. За нашими даними, лише один документ [Гр. 25] не має в середині тексту розділових знаків. Єдиний ускладнений розділовий знак стоїть у кінці тексту: *при бголюбезномъ калисти Ює(с)пи холмьскомъ и белзьскомъ да пребудутъ же непорушно подъ анафемою за што зде даи г(с)ди намъ побытъ и з(д)рвіЮ а по семъ и детемъ нашимъ вечную памѦть аминь* (Д-7). Осібно стоїть також Гр. 17, для членування якої використано один розділовий знак – вертикальну риску (у передруці вертикальна риска послідовно замінена комою!). Система розділових знаків окремо взятого тексту може утворюватися лише з крапок. У досліджуваних грамотах виявлено 21 документ, у яких для членування тексту використовуються лише одинарні крапки.

Вибір розділових знаків, очевидно, не залежав від класифікації документів за юридичним призначенням. Тільки крапками членуються тексти договірних, дарчих, поручних, вкладних, присяжних, закладних, правих і даних грамот. Очевидно, також не слід шукати безпосереднього зв'язку між вибором розділових знаків для членування тексту і правилами композиційної будови досліджуваних документів: використання тільки одинарної крапки знаходимо в усіх групах грамот, одержаних за наявністю-відсутністю структурних блоків у текстах. Використання лише вертикальної риски багато в чому збігається з членуванням тексту за допомогою одинарних крапок. І вертикальна риска, і одинарна крапка членують текст на відрізки одноярусної ієрархічної класифікації лінгвістичних одиниць.

Дослідження розділових знаків у грамотах засвідчило, що членування тексту на відповідні відрізки носило виражений індивідуальний характер. Якщо підходити до грамот з міркою сучасного членування на слова, тобто за слово вважати всі ті відрізки тексту, які сьогодні пишуться окремо (повнозначні і службові частини мови), то розділовий знак міг стояти через одне, два, три, чотири, п'ять і більше слів. Наприклад, текст Гр. 79 пунктуаційно членується на відрізки, що охоплюють таку кількість слів: 8, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 2. 1, 2, 3, 2, 2, І, 2, 1, 3, 1, 1, 1, 1, 2, 3, 1, 4, 3. 1, 1, 2. 1, 2, 3, 4, 2, 1, 3, 2, 4, 2, 3, 2, 2, 3, 3, 2, 1, 3, 2, 1, 2, 4, 3, 4, 3, 2, 4, 2, 4, 1, 1, 2, 1, 4, 2, 2, 3, 3, 2, 2, 1, 3, 2, 3, 3, 1, 2, 1, 5, 1, 2, 3, 3, 3, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 2, 2. 2, 1, 1, 2, 1, 5, 1, 2, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 4, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 4, 1, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 2. Писар цієї грамоти надає перевагу однослівним відрізкам (усього 64 із 146), які чергуються, як правило, з дво-, три- і чотирисловними. Із більших відрізків у грамоті трапилися по одному п'яти- і восьмислівному. Писар Гр. 17 майже не вдавався до членування тексту на однослівні відрізки, надаючи перевагу дво- і кількаслівним: 9, 7, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 8, 1, 2, 11, 6, 5, 3, 7, 5, 5, 4, 2, 9, 4, 1, 2, 5, 1, 2, 2, 2, 2, 2, 4, 2, 4, 8, 3, 5, 4, 6, 5, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2,1, 2, 6, 4, 5, 9, 4, 3, 2, 5, 2, 2, 6, 3, 3, 6, 12, 2, 2, 3.

Документи з поєднаними знаками (майже 60 грамот) доносять до нас набагато складнішу інформацію щодо структурної організації писемного тексту. Найпростіший спосіб поєднання в одному тексті кількох розділових знаків – це використання одинарних крапок для внутрішнього членуван-

ня тексту, а в кінці грамоти – іншого (переважно складного чи складеного) розділового знака. Так, у Гр. 22 писар уживає крапку впродовж усього тексту, а кінець оформлює за допомогою знака, відображеного на мал. А-9 (див. приклад на с. 5).

Звернемося до Гр. 14, у тексті якої чергуються крапка і вертикальна риска. Визначити співвідношення одинарної крапки і вертикальної риски без додаткового спеціального дослідження, базуючись тільки на сучасному сприйманні писаного тексту, просто неможливо. В одних місцях грамоти здається, що крапка відокремлює більш самостійні відрізки тексту, ніж вертикальна риска, а в інших – навпаки: 1) *ВѢдаи то каждыи члвкъ кто на тыи листъ посмотритъ. ѠДже я кнѦзь єоунутии / и кистютии. и любартъ юрьии наримонътовичь.*; 2) *кто не оусхочетъ далѢи миру держати/ тотъ ѠД(т)повѢсть/ а по ѠД(т)повѢдѢньи стояти миру за мѢсѦць/* У першому прикладі перша крапка стоїть на синтаксичній межі підрядного зв'язку двох речень, а вертикальна риска – на межі сурядного зв'язку двох членів речення, поєднаних єднальним сполучником и. У другому прикладі перша вертикальна риска роз'єднує або, точніше, позначає підрядний зв'язок між частинами складного речення, а друга виставлена перед анафоричним сполучником, який стоїть на межі сурядних компонентів.

В інших місцях Гр. 14, навпаки, вертикальна риска стоїть на межі більших відрізків тексту, а одинарна крапка членує їх на менші одиниці мовлення: *литовьскимъ княземъ не помагати/ а про. любартово ятъство. хочемъ єго постави(ти) на судѢ передъ паны оугорьскими/ по ишествьи стго дха за. в. нѢ(д)ли/ литовьскимъ кнѦземъ стати оу холмѢ. а королеви оу сточьцѢ. кде смолвѦ тъ тутъ будетъ судъ/*

Із погляду сучасної синтаксичної організації писемного тексту в багатьох випадках одинарні крапки і вертикальні риски стоять в абсолютно однакових позиціях, що створює враження можливої взаємозаміни.

Майже порівну фіксуємо одинарні крапки й вертикальні риски перед сполучником *аже*, проте немає чіткої послідовності у вживанні розділових знаків на місці сурядних сполучникових і безсполучних зв'язків між однорідними членами речення. У Гр. 14 між однорідними членами речення одинарна крапка переважає над вертикальною рискою: *чинимы миръ твердыи. ис королемъ казимиромъ польскъмъ. и сомовитомъ и съ єго братомъ казимиромъ мазовьскымъ. и съ єго землѦми. краковьскою и судомирьскою. сирѦзьскою. Куявьскою/ лучичьскою/ добрыньскою/ плотъскою/ мазовьскою/ люблинскою/ сетѢховьскою. и со львовьскою/* Проте ця перевага необов'язково пояснюється специфікою правил розстановки відповідних розділових знаків у відзначених місцях тексту. Тут, імовірніше, проявляються статистичні, а не структурні закономірності організації тогочасного писемного тексту.

Можливість взаємозаміни одних різновидів розділових знаків іншими у відповідних місцях грамот свідчить про певну диференціацію в членуванні тексту. Якщо співвідношення одинарних крапок і вертикальних рисок поки що не можемо аргументовано пояснити, то наявність біля одинарних крапок або вертикальних рисок усередині грамот складних і ускладнених розділових знаків, що, як правило, використовуються для розмежування двох різнозмістових частин, досить чітко вказує на цю диференціацію. Наприклад, у Гр. 58 (див. приклад на с. 6) згаданий розділовий знак А-7 ділить текст на дві частини: текст після складного розділового знака протиставляється попередньому як аргумент для підтвердження суті основної частини цього документа. Вона могла б бути співвіднесена із закінченням сучасних листів, що звичайно позначається як *post scriptum*.

У Гр. 20 ускладнений розділовий знак (ромбоподібна чотирикрапка з іксоподібним розділовим знаком) використано для відокремлення найменування писаря від попереднього (наступного) тексту: а пива за гривну (Ж-9) *А писалъ привильЮ се поповичь болестрашицкии именемъ деячковичь василювъ снъ поповъ костъ прузвищемъ сорочичь* (Е-11). Між датою, місцем написання та рештою тексту Гр. 36 стоїть чотирикрапка: *што придалъ былъ. григореви шеломыньское поле. и сѢножѦти. а на то свѢдоцтво. завѢсилъ свою печѦть. а панъ михаило свою печѦть:: а то сѦ дѢяло. в лѢ(т) =S. ѠД. ч. д. м(с)цѦ. іюлѦ: въ. кз. днь. на стго мчнка. ПантелѢимона::* У цьому плані, очевидно, складні й складені розділові знаки, що стоять усередині тексту, наближаються до розділових знаків, які трапляються в кінці документів. Функція складних і складених розділових знаків у тексті зводилася до смислорозрізнювальної: якщо писар вбачав у будь-якому місці тексту закінченість певного смислу, то він уживав складний або складений розділовий знак, незважаючи на те, чи це було в кінці, чи десь усередині документа.

Оригінальний варіант уживання ромбоподібної чотирикрапки (Г-3) маємо в Гр. 13, у першій частині якої (від початку до першої ромбоподібної чотирикрапки) ідеться про те, що Юрій Болкович побудував церкву; у другій – що це йому велів зробити князь Михайло Кедимінович; у третій перелічується майно, яке передав Юрій Болкович цій церкві; у четвертій указується на право успадкування або передання в спадщину цього майна; а в п'ятій подається формула заклинання. Перелічені частини можна було б інтерпретувати як віддалене наближення до сучасних абзаців.

На відміну від складних і складених розділових знаків, прості знаки, мабуть, використовувалися для внутрішнього членування окремих смислових частин тексту і протиставлялися першим як такі, що позначали позазмістове членування. Уживання простих розділових знаків у грамотах XIV ст. має деяку аналогію з членуванням тексту сучасного усного монологічного мовлення.

Грунтовніший опис функційних особливостей різновидів розділових знаків усередині кожного тексту можливий після детального вивчення змісту документа.

Список літератури:

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. М. Барчук. – Ів.-Франківськ, 1996. – 24 с.
2. Бибик С. П. Статус усної практики в концепції історії української літературної мови / С. П. Бибик // Лінгвістика. – № 1(28). – 2013. – С. 5
3. Грамоти XIУ ст. Пам'ятки української мови / Упоряд. М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1974. – 256 с.
4. Гумецька Л. Л. Вторинні сполучники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV-XV ст. – В кн. : Дослідження і матеріали з української мови / Л. Л. Гумецька. – К., 1960. – Т. 2. – С. 31-44.

5. Єдлінська У. Я. Із спостережень над формою українських грамот XIV-XV ст. / У. Я. Єдлінська // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 81-90
6. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62-70
7. Коломієць Л. І. Мова українських грамот XIV ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. / Л. І. Коломієць. – Харків, 1953. – 24 с.
8. Кот К. Ю. Історія формування пунктуаційної системи української мови / К. Ю. Кот // Освіта та наука у вимірах XXI ст. – К., 2006.
9. Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. / М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1979. – 264 с.
10. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.
11. Савченко І. Історичні витоки української пунктуації / І. Савченко // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 58-65.
12. Свєнціцький І. С. Західноукраїнські грамоти XIV – XV ст. В кн. : Питання укр. мовознавства / І. С. Свєнціцький. – Кн. 2. – Львів, 1957.
13. Слинько І. І. Дослідження з історичного синтаксису за пам'ятками XIV–XV ст. (місцево-просторові звороти) / І. І. Слинько. – Львів, 1968. – 111 с.
14. Українська мова. Енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія», 2007. – 856 с.

Кузьмич О.А.
Ровенский государственный гумманитарный университет

СИСТЕМА И ФУНКЦИИ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ СТАРОУКРАИНСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ ГРАМОТ XIV ВЕКА)

Аннотация
В статье речь идет о формировании украинской пунктуации в польско-литовский период; сконцентрированно внимание на роли устной коммуникации в процессе становления пунктуационных норм обозначенного периода. Предмет исследования – грамоты XIV в. восточнославянских и смежных земель (всего 84) как образцы юридически-делового стиля древнего украинского языка.
Ключевые слова: древний украинский язык; украинские грамоты; пунктуация; простые, сложные, составные знаки препинания; графема; членение текста.

Kuzmych O.A.
Ukrainian Language Rivne State Humanitarian University

SYSTEM AND FUNCTIONS OF OLD UKRAINIAN LANGUAGE PUNCTUATION (BASED ON THE LETTERS OF XIV CENTURY)

Summary
The article is devoted to the formation of Ukrainian punctuation in the Polish-Lithuanian period; attention to the role of oral communication in the development of punctuation rules of the specified period is focused. The fourteenth century letters of different Eastern and adjacent lands to them (totally 84) were the object of the research, representing legal and business style of ancient Ukrainian language.
Keywords: ancient Ukrainian language; Ukrainian letters; punctuation; simple, complex, compound punctuation; grapheme; text division.

УДК 811.111'25

ОСОБЛИВОСТІ КІНОПЕРЕКЛАДУ ГУМОРУ У КОМЕДІЙНОМУ ТЕЛЕСЕРІАЛІ «ДРУЗІ»

Макаренко Ю.Г.
Черкаський державний технологічний університет

Досліджено особливості перекладу гумору у комедійному телесеріалі «Друзі». Визначено основні засоби передачі гумору, за допомогою яких перекладач досягає комічного ефекту. Виявлено специфічні культурологічні риси національного гумору та його український варіант перекладу.
Ключові слова: кіноперекладу, телесеріал, комедія, каламбур, національний гумор, іронія, гег, чорний гумор.

Постановка проблеми. Нині кіноперекладу знаходиться у центрі уваги українського суспільства, оскільки з розвитком кіно, зростанням його популярності та поширенням зарубіжних фільмів виникла потреба у якісному українському перекладі такої кінопродукції.

Кіноперекладу – це специфічний вид перекладацької діяльності, який донедавна практично не існував, адже абсолютна більшість фільмів озвучувалася російською мовою, і робилося це не в Україні. Окрім цього переклад кінофільмів потребує особливої підготовки від фахівця та підходу [3, с. 54].

© Макаренко Ю.Г., 2014

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні засади кіноперекладу досліджувалися російською школою кіноперекладу, яка представлена такими іменами як Г. В. Денисова, Д. І. Єрмолович, М. А. Загот, Г. Заргар'ян, Р. В. Іванський, П. В. Іванова, Р. А. Матасов, І. А. Наговіцина, Т. П. Нєкрасова, П. Р. Палажченко, М. С. Снєткова, І. К. Федорова, О. Якіменко та ін. Питання перекладу гумору в кіно досліджували такі українські дослідники, як М. Юрковська, Я. Кривонос, В. Демецька, Л. Кравець, Н. Таценко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Переклад комедійних кінофільмів є актуальною темою досліджень, оскільки поєднує в собі не тільки питання адекватного перекладу та передачі гумору, але й збереження певних лінгвістичних, соціальних та культурних особливостей фільму-оригіналу, вміння перекладача творчо підійти до перекладу окремих жартів та ситуацій.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є на основі наведених прикладів дослідити ключові способи перекладу гумору в американському комедійному серіалі «Друзі».

Виклад основного матеріалу. Кінофільми поділяють на декілька жанрів: мелодрама, комедія, мюзикл, детектив, бойовик, вестерн, трилер, історичні, анімаційні фільми тощо. Матеріалом цього дослідження є вибірка з американського комедійного серіалу «Друзі» 10 сезону, який за весь час свого існування на телебаченні отримав велику кількість нагород («Еммі» і «Золотий глобус») і підкорив мільйони глядацьких сердець у всьому світі. Ця комедія була створена Девідом Крейном і Мартою Коуффман і стала найпопулярнішою новою комедією ситуацій сезону 1994-95 рр. Вона займала восьме місце в рейтингу Нельсона. Герої телесеріалу – шестеро молодих людей, що живуть в Нью-Йорку і зустрічаються в сусідньому кафе, Рейчел, Моніка, Фібі, Джо, Чендлер і Росс. Імена цих персонажів відомі телеглядачам всього світу. Жоден комедійний серіал в історії американського кіно не користувався такою популярністю.

Отже, аби краще розуміти гумор цих молодих людей у серіалі, варто звернути увагу на їх рід заняття та оточення. Рейчел Карен Грін – ентузіастка моди, яка розпочинає свою кар'єру як офіціантка в кав'ярні, але згодом займає посаду в управлінні компанією Bloomingdale's і пізніше в Ralph Lauren.

Моніка Геллер (пізніше Геллер-Бінг), стає шеф-кухарем в ресторані Javu.

Фібі Буфе (пізніше Буфе-Хенніген), ексцентрична массажистка і музикант.

Джозеф (Джої) Френсіс Трібіані, актор, який стає знаменитим його роллю в «Днях нашого життя» як доктор Дрейк Реймор.

Чендлер Мюріель Бінг, працює по статистичному аналізі і повторній конфігурації даних для великої багатонаціональної корпорації. Пізніше влаштовується працювати в рекламному агентстві та одружується з давньою подругою Монікою Геллер.

Росс Геллер, старший брат Моніки, палеонтолог, що працює в музеї Доісторичної Історії і пізніше професор палеонтології в нью-йоркському Університеті.

Довкола цієї міцної компанії будується нескінченна кількість різних історій: у друзів трапляються романи, вони сваряться і миряться. Але молодь не може бути до кінця серйозною та стриманою, тож друзі не пропускають нагоди пожартувати, а почуття гумору у них відмінне.

Аби кінофільм став кінокомедією у ньому використовуються мовні та позамовні засоби створення ефекту комічного, які є домінантою всього кінотвору. Тому мовні засоби, як правило, включають стилістичні, синтаксичні та лексичні елементи. До позамовних засобів належать міміка та жести.

Використання стилістичних фігур є визначальною рисою комічного у серіалі «Друзі». Стилістичні засоби включають алегорію, алюзію, антитезу, зведення до абсурду: перебільшення(гротеск, гіпербола, карикатура, пародія, травестія, фантастика, шарж), применшення (літота), градація, змішання стилів або ж невідповідність мовного стилю ситуації, іронія, метафора, неправильне порівняння з тим, що не має жодних спільних ознак, несумісність понять в одному ряді, нісенітниця, оксюморон, парадокс, паралелізм, передражнювання, приголомшливі епітети [5, с. 19].

Досить часто комедійний ефект у серіалі досягається за допомогою каламбурів та обігрувань значень. Це можна проілюструвати ситуацією, коли Чендлер, Фібі та Моніка знаходяться у готелі з доволі тонкими стінами, через які можна почути, що відбувається у сусідній кімнаті. Припавши до стіни, вони з'ясовують, що Рос зраджує Рейчел з подружкою Джої. Діалог Моніки з Фібі є яскравим прикладом:

Monica: I am not sure about this.

Rachel: Yeah? You're right!

Monica: I am not sure it's the best way to hear everything! Get me a glass! [01:14].

Моніка: Ні, так не можна!

Фібі: Правильно. Нас це не стосується.

Моніка: Ти не правильно зрозуміла. Я погано чую. Дайте склянку! [1:15].

При перекладі цього діалогу було застосовано прийом конкретизації, коли *«the best way to hear everything»* переклали реплікою *«Я погано чую»*.

Іноді щоб досягти адекватності перекладу кінокомедії, перекладачеві не достатньо використовувати ті ж мовні засоби, що і у першотворі, оскільки може постати проблема неперекладності та безеквівалентності. Це стосується тих ситуацій, коли мова йде про національний гумор чи соціокультурні реалії, які не будуть мати бажаного комічного ефекту. Більш того, вони будуть незрозумілими.

В іншій ситуації, коли друзі намагаються переконати Рейчел та Джої не зраджувати своїх коханих, Джої реагує на це так: *«You're a pain in my ass, Geller!»* [08:04] – *«Гелер, ти як бельмо на оці!»* [08:04].

Лайливу, грубу розмовну лайку переклали за допомогою, українського фразеологізму з менш експресивним забарвленням. Комічний ефект у першотворі досягається саме завдяки цьому виразу, однак в українському перекладі така типова американська реалія була б не доречною, оскільки вираз такого типу не притаманний українській культурі.

Інша комічна ситуація досягається за допомогою іронії. Через високу вологість на острові у Моніки скуйовджене волосся. Їй довелося звернутися до салону, аби хоч якось «приборкати» своє волосся. Однак її зачіска всеодно виявилася не кращим рішенням проблеми. Дредлоки, які їй зробили у перукарні, вочевидь, виявилися недоречними, оскільки їх носять представники молодіжної субкультури, зірки. Чарлі, колега Роса, кидає репліку: *«It's something. You go, girlfriend!»* [12:01] – *«Це дуже круто! П'ять балів!»* [12:04]. «You go, girlfriend!» – це розмовна фраза, що означає «Ти молодчина, подруго!» Перекладач адаптував її зважаючи на професійну приналежність Чарлі.

Інший приклад іронії та гротеску. Друзі повертаються з відпочинку на Барбадосі і Джої питає Чендлера та Росса, як йому летіти з Чарлі, після того як вони розбіглися. На що Чендлер відповідає: *«Yeah, It's almost as if Air Barbados doesn't care about your social life»* [12:39] – *«Ну, таке враження, що Air Barbados начхати на твоє особисте життя»*. [12:04]. В українському перекладі було використано більш експресивний еквівалент «начхати», аби підкреслити комічність ситуації.

У серіалі досить часто застосовується такий прийом як гег, коли ситуація стає нарочито безглуздою через недомовки героїв чи нерозуміння ситуації. Зокрема, у літаку Рейчел просить Джої поговорити з Россом про їхні стосунки. Однак Джої так і не наважується пояснити все другові, натомість каже, як важлива йому їхня дружба. Рейчел, вважаючи, що Джої все розповів Россу намагається також поговорити про це. Це призводить до комічної ситуації, оскільки вони говорять про різні речі.

Ross: *I am so excited about this*. [17:18]

Rachel: *Really? Excited?* [17:22]

Ross: *What, are you kidding? I have had some very dirty dreams about this*. [17:23]

Росс: *Я такий радий*. [17:19]

Рейчел: *Серйозно? Ти радий?* [17:23]

Росс: *Ще б пак! Це здійснення моїх еротичних снів!* [17:29]

Інший гумористичний прийом – це чорний гумор, за допомогою якого досить органічно та дотепно висміюються буденні життєві негаразди. Прикладом може слугувати сцена, коли Рейчел приносить спільну з Россом дитину до нього на вихідний, як це прописано за контрактом. Днем раніше донька була у бабусі Рейчел. Росс бере дитину на руки і запитує: *«Did she gaive you a bottle of antidepressants again to use as a rattle?»* [21:08] – *«Вона знову замість брязкальця підсовувала тобі антидепресанти?»* [21:12]. На що Рейчел дає таку відповідь: *«That was one time, Ross, and they were only, like, five milligrams»* [21:14] – *«Росс, це сталося лише раз. І вони були слабенькі»*. [21:18]. Прикметним є те, що автор акцентує увагу на тому, що антидепресанти мали слабку дозу заспокійливого.

Ще один приклад чорного гумору у серіалі будується на використанні розмовних дитячих слів з метою акцентувати увагу на серйозній проблемі безплідності пар. Чендлер та Моніка приходять до подружжя, яке всиновило дитину, аби отримати консультацію щодо необхідних документів та процедур. Чендлер починає розмову у такий спосіб: *«So a lot of malfunctioning wee-wees and hoo-hoos in this room, huh?»* [9:20]. – *«У цій кімнаті зібралися люди, у яких не все працює»* [9:19]. Англійське слово «wee-wee» означає «пі-пі» і використовується у розмові з дітьми, а слово «hoo-hoo» означає «ого-го!» для вираження радості і подиву. При перекладі автор використав узагальнення, яке досить влучно відобразило сутність сказаного і абсолютно не зменшило комічності ситуації, а навпаки, підсилило.

Оскільки герої серіалу молоді люди, то у своєму спілкуванні вони часто використовують лайливі слова. Так, Фібі, коментуючи негідну поведінку Чарлі використовує розмовні лайливі слова, які в оригіналі звучать «м'якше», ніж в українському перекладі: *«Oh? That tart! Floozy! Giant!»* [1:0]. – *«Шльондра! Хвойда! Маніячка!»* [1:05].

Слово «tart» має значення «розпусна жінка», «floozy» означає «ненаситна жінка», та «giant» – «гігант». Як бачимо, перші два слова мають майже однакове значення. Для надання колоритності та експресивності перекладач використовує слова «шльондра», «хвойда» та «маніячка».

І навпаки, подібна ситуація виникає, коли Фібі пояснює колишній дівчині Майка, що він її кинув. Ображена цим фактом вона в гніві так висловлюється про нього: *«Screw you, Mike. You're a coward and a bastard and I hope yo rot in hell!»* [24:03]. – *«Пішов ти, Майк! Ти, підлий боягуз! Гори у пеклі!»* [24:38]. При перекладі цих реплік перекладач українською мовою використав менш експресивно забарвлені вирази, ніж в оригіналі.

Інший цікавий прийом – каламбур. Фібі зустрічається у кав'ярні з колишнім чоловіком, який привів дітей на побачення з нею. Він розповідає про життя дітей і про те, які вони дотепні, наводячи приклад жартів, які діти вигадують: *«What's green and says «Hey, I'm green?»* [13:03]. – *«Що зелене і називає себе жабою?»* [13:05]. – *«A talking frog»* [13:08]. – *«Жаба, що вміє говорити»* [13:08]. Як бачимо, переклад такого жарту не викликав труднощів, оскільки був зроблений дослівно при цьому якість жарту не була втрачена.

Висновки і пропозиції. Таким чином, вищенаведені приклади дають змогу узагальнити, що серед основних засобів відтворення гумору у серіалі «Друзі», найчастіше використовується чорний гумор, гротескні фарсові ситуації, геги, обігрування значень, чорний гумор. З одного боку, автор використовує такі українські еквіваленти, які звучать навіть більш експресивно, ніж в оригіналі, аби не втратити комічного ефекту. З іншого – замінює більш експресивні одиниці першотвору, зазвичай лайку та непристойні висловлювання, на нейтральні при цьому не зменшуючи комедійності твору.

Отже дослідивши способи перекладу гумору у комедійному серіалі «Друзі», можна виокремити проблеми для подальшого дослідження, такі як варіативність українського перекладу, збереження національного гумору іншої культури, використання авторських оказіоналізмів і т. ін.

Список літератури:

1. Влахов С. И. Непереводимое в переводе / С. И. Влахов, С. В. Флорин. – М. : Международные отношения, 1980. – 340 с.
2. Лукьянова Т. Г. Основи англо-українського кіноперекладу : навчальний посібник для студентів 4 курсу освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» денної форми навчання факультету іноземних мов / Т. Г. Лукьянова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 104 с.
3. Саприкін С.С., Чужакін А.П. Світ усного перекладу ; навчальний посібник / Сергій Саприкін, Андрій Чужакін. – Вінниця : Нова Книга, 2011. – 224 с.
4. Соловей О. Відтворення гумору в перекладі: до стратегії Ірини Стешенко / О. Соловей // Іноземна філологія. – 2013. – Вип. 125. – С. 168-175.
5. Тепляшина А. Творческая природа комического: жанровая парадигма современной журналистики: диссертация. Доктора филологических наук: 10.01.10 // Тепляшина Алла Николаевна; Место защиты: С.-Петерб. гос. ун-т.- Санкт-Петербург, 2007. – 373 с.
6. Шукало І.М. Специфіка перекладу у кіно дискурсі / І. М. Шукало // Філологічні науки. – 2013, Книга 3. – С. 171-173.

Макаренко Ю.Г.
Черкасский государственный технологический университет

ОСОБЕННОСТИ КИНОПЕРЕВОДА ЮМОРА В КОМЕДИЙНОМ ТЕЛЕСЕРИАЛЕ «ДРУЗЬЯ»

Аннотация
Исследованы особенности перевода юмора в комедийном телесериале «Друзья». Были определены основные средства передачи юмора, с помощью которых переводчик достигает комического эффекта. Выявлены специфические культурологические черты национального юмора и его украинский вариант перевода.
Ключевые слова: киноперевод, телесериал, комедия, каламбур, национальный юмор, ирония, гэг, черный юмор.

Makarenko I.G.
Cherkasy State Tecchnological University

PARTICULARITIES OF HUMOUR TRANSLATION IN COMEDY TV SERIES «FRIENDS»

Summary
The article deals with the peculiar features of humour translation in comedy TV series «Friends». It discusses the basic means of achieving comic effect in translation. The specific cultural particularities of national humour are analyzed and their Ukrainian translation.
Keywords: film translation, TV series, comedy, pun, national humour, irony, gag, black humour.

УДК 821.111:821.161.1-312.9

ПЕЙЗАЖ І ПОРТРЕТ У ФЕНТЕЗІЙНОМУ СВІТІ ДЖОНА ТОЛКІНА ТА НІКА ПЕРУМОВА

Манахов О.І.
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті з'ясовано особливості ролі пейзажу та портретної характеристики героя у фентезійному міфосвіті англійського письменника Дж. Толкіна та його російського послідовника Н. Перумова. Виявлено естетичні та стилістичні відмінності використання цих компонентів у досліджуваних фентезійних текстах. Звернено увагу на типологію портретних та пейзажних характеристик у «Володарі перснів» та «Персні темряви».
Ключові слова: пейзаж, портрет, фентезі, жанр, синтетичність.

Постановка проблеми. У сучасній літературознавчій науці помітна активізація уваги до фентезі як продуктивного жанру. Таке зацікавлення зумовлене широкою творчою діяльністю митців слова від початку XX ст. і до сьогодні. Ще з 50-х років минулого століття британський письменник, професор Оксфордського університету Дж. Толкін опублікував трилогію «Володар перснів», у якій органічно поєднав оригінальну міфологічну систему й авторський погляд на сучасність. Стиль і проблематика твору слугували прикладом для численних послідовників зі Сполучених Штатів Америки, зосібна, У. Ле Гуїн, Р. Желязни, Р. Джордана, Т. Вільямса, Т. Гудкайнда; з Росії – Н. Перумова, Н. Васильєвої.

Враховуючи специфіку означеного художнього дискурсу, фентезійний міфосвіт, на наш погляд, можна схарактеризувати також через пейзажно-портретні описи об'єкта вивчення.

Аналіз останніх досліджень. Пейзаж і портрет як найбільш універсальні компоненти художнього дискурсу становлять науковий інтерес для дослідників. Про це свідчать праці О. Галича, В. Назарця, Є. Васильєва [4], А. Ткаченка [16], Л. Петрухіної [8], О. Малетіної [6] та ін.

Пейзаж – це «опис, зображення природи за допомогою художніх виражальних засобів; зображення певної місцевості» [9, с. 722]. Поняття розглядається у системі літературних образів поруч з іншими – персонажем, літературним героєм, інтер'єром, його називають образом природного оточення персонажів, картиною природи, визначають основні функції цього образу [4]. На думку, А. Ткаченка, у художньому тексті «пейзаж набуває найрізноманітніших функцій – романтичної, символічної, реалістичної, імпресіоністичної, модерністської» [16, с. 188]. Особливо це помітно у фентезі – ситетичному жанрі. Розуміючи дефініцію досліджуваного поняття як зображення природи на матеріалі мистецтва слова, Л. Петрухіна визначає дві позиції щодо його вербального втілення – пейзаж або посідає визначене місце у творі, або наявний у ньому імпліцитно. Це зумовлено авторською концепцією, яка відображає двоїстий характер пейзажу, що віддзеркалює об'єктивність і суб'єктивність теми природи у творі. Адже художній текст є завжди другою реальністю. Природа виступає ніби посередником між автором і читачем, бо й сама мова природи – наочна, демократична, багатозначна [8]. Класифікуючи типи пейзажу, дослідниця серед зафіксованих різновидів виділяє також фантастичний, під яким розуміє «продукт творчої фантазії автора, його «інтелектуальні спекуляції»; такі пейзажі не лише передають зовнішній вигляд об'єкта, а й служать для створення особливого настрою – піднесеного, загадкового» [8, с. 130]. Додамо, що пейзажі у творах фентезі виконують не лише згадані функції, вони є своєрідними маркерами певних художніх об-

© Манахов О.І., 2014

разів, тому дуже часто контекстуально суміщені з портретними характеристиками останніх.

Термін *портрет* – багатозначний. Цю дефініцію розуміємо як «зображення зовнішності людини за допомогою художньо-зображальних засобів» [9, с. 754].

У статті «Типологія портрета в художньому дискурсі» О. Малетіна подає аналіз різноаспектних класифікацій, зокрема, звертає увагу на ситуативну розгорнуту диференціацію портретних описів Г. Сириці (портрет-сприйняття, портрет-самовихування тощо); класифікацію портретів за кількістю інформації А. Беспалова (портрет-штрих, оцінний, ситуативний, дескриптивний портрети) та ін. Дослідниця пропонує виділяти два типи портретів, а саме: «характерооцінний, що виявляється у зображенні зовнішності персонажів і характероцентричний, котрий не знаходить відображення у зовнішності персонажа» [6, с. 124]. За спостереженням авторки, перший використовують для репрезентації головних персонажів, а другий – для показу другорядних. На думку О. Малетіної, портрет будь-якого персонажа має таку структуру: зовнішність, костюм і характер [6].

У досліджуваних нами текстах одним із показових образів є зло, репрезентоване певними фентезійними расами. На ньому ми зосередимо свою увагу у пропонованій науковій розвідці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. До сьогодні широкому колу читачів добре відома ціла низка наукових праць, присвячених різноаспектному вивченню «Володаря перснів» як зарубіжними (С. Бережний [1]; С. Галієв [3]; Р. Кабаков [5]; А. Сапковський [10]; Т. Шиппі [18], так і вітчизняними (Н. Висоцька [2]; Н. Ситник [11; 12; 13; 14; 15]) дослідниками. Однак зіставних досліджень трилогії Дж. Толкіна з текстами-рецепціями його послідовників, зокрема й російських, не здійснено.

Мета статті – подати частковий компаративний аналіз пейзажних і портретних описів у міфосвіті Джона Толкіна та Ніка Перумова відповідно за творами «Володар перснів» [17] і «Перстень темряви» [7].

Виклад основного матеріалу. Широко використовуючи пейзаж як один із засобів для репрезентації тих чи інших образів, зокрема і зла у «Володарі перснів», Дж. Толкін зображає країну Мордор, що нагадує випалену пустелю, де зрідка зустрінеш ознаки рослинності: непроходимі хащі терену, кривобокі карликові дерева, сірі жмутки трави. Річища водойм пересохли, а та вода, яка залишилася в ручаях, стала маслянистою й гіркою. У повітрі осідає чадний туман через роботу численних кузень і шахт. Табір орків побудовано ніби під лінійку для якомога більшої кількості бараків і складів зброї.

Маєтність злого чарівника Сарумана Ізенгард – колись прекрасний і квітучий – також зазнав згубного впливу науково-технічного прогресу. Дерев у цій місцевості більше не було, тільки хащі терену та гнила трава навколо обвуглених пнів укривали землю. У фортеці алеї замощені плитами, уздовж них тягнулися рівними рядами мармурові, мідні, залізні стовпи. Майстри, слуги, раби, воїни тіснилися в густо розміщених будівлях з безкінечними вікнами, дзвіницями й чорними дверима.

Письменник створив такий сумний пейзаж у науку сучасникам, щоб підкреслити необхідність існування суспільства в гармонії з природою, яка не може і не повинна бути полігоном для корисливих і прагматичних демагогів-промисловців, інакше не уникнути загибелі самого життя. У передмові до «Володаря перснів» Дж. Толкін поточнив, що його книга і не алегорична, і не злободенна [17]. Джерела цієї казки приховані глибоко у свідомості й мають мало спільного з війною 1939 р. та її наслідками. Автор віддавав перевагу історії не скільки реальній, стільки ірреальній.

Завдяки пейзажним описам разом з портретними характеристиками фентезійних рас Дж. Толкін ще глибше посилює вплив на читача. В цьому контексті звернімо увагу знову на расу орків. Це темношкірі, негарні істоти, витворені спеціально для знищення й пригноблення інших народів, вони жорстокі і ненависні до всього живого, з жахливою зовнішністю (шрами на обличчі, ікла, кігті, непропорційні фігури, кров чорного кольору). Як темні створіння вони не люблять світла, а в темряві бачать не гірше котів. Живуть на безлюдних землях Мордору, у фортеці Ізенгард та гірських печерах. Зовнішність орка і його озброєння прямо залежали від регіональної ознаки (орки Ізенрарду були дебелішими від своїх одноплемінників з Мордору та північних орків з Імлистих гір, носили короткі широкі мечі, а не криві ятагани) і функцій (розвідники – дрібні, воїни – більш міцні). Крім того, Дж. Толкін приділив особливу увагу достовірності при створенні вторинного світу й використав геральдику для диференціації орчачих племен за територіальною ознакою (доспіхи з багряним оком – Мордор, з білою долонею – Ізенгард).

Автор надає усім представникам раси тваринних рис з метою продемонструвати їх хижацьку й кровожерливу сутність.

Відтак образ злого орка є збірним і типовим для різних етапів розвитку людського суспільства, в ньому можна знайти риси варвара епохи Великого переселення народів і солдата-завойовника. Автор не викриває конкретних осіб, а вказує на викривлену технологічним прогресом природу сучасної людини.

Російський письменник Нік Перумов продовжив фентезійну історію Середзем'я Дж. Толкіна в циклі романів «Перстень темряви», куди увійшли книги «Ельфійський клинок» і «Чорний спис», які побачили світ 1993 року. Двома роками пізніше з'явилася книга «Адамант Хенни» – продовження циклу. У власному магнум-творі Перумов репрезентує сповнені небезпек подорожі хобіта Фолко Бредибека і його друзів з метою з'ясувати причини появи нового зла і способи його викорінення. Взявши за основу трилогію Дж. Толкіна, російський фентезист значно змінив її морально-етичну концепцію, що викликало бурхливу критику шанувальників творчості професора. В рецензії на книгу «Перстень темряви» С. Бережний пише, що Толкін створив світ високої естетичності – Перумов естетику пов'язав з середньовічним антуражем. Унаслідок чого міфологічна естетика «Володаря перснів» була замінена естетикою середньовічного роману [1]. В оригіналі зображено боротьбу добра зі злом як абсолютних начал, а в продовженні зло представлено звичайними людьми, яким притаманні й позитивні риси. Дану концепцію експліцитно репрезентовано в діалозі завойовника Олмера з Фолко: не може бути загального добра, як і загального зла [7].

Пейзажі Н. Перумова з власне фентезійними ознаками дуже часто переплітаються з портретною характеристикою, наприклад, зразок такого опису, в котрому передвіщається поява зла: «Під розлогими в'язами дорога круто повертала. Тут було найстрашніше місце. Зліва крізь зарості пробивався примарний блиск глибокого темного ставка, зарос-

лого густим верб'ям. Тут завжди збиралися нічні птахи: їхні голоси лунали пронизливо. Але для хобіта це свистіла і гукала глумлива свита Дев'ятьох, провіщаючи їх швидку появу. Хобіт заплющив очі і уявив їх собі: чорні коні, ніби зіткані з мороку, в щільних шорах – усередині горить чаклунський вогонь, їх погляди не можна випускати зовні – мчать крізь ніч, вітер рве чорні плащі вершників, б'ють по стегнах довгі мечі, від котрих немає порятунку, нелюдською злобою горять впадини очей, а відчуття пожадливо шукає запах свіжої крові...[7].

Зло і війни завжди асоціюються у читачів з природними катаклізмами, пожежами, які дуже часто спричинені людьми, про що йдеться в одному з контекстів «Персня темряви»: «На третій день випадкові супутники показали їм спалене весною село, і тут Фолко вперше побачив сліди війни між людьми. Посеред широкого кола порожніх, так і не засіяних полів стирчали закіптюжені пічні труби, ніби обгризені кістки, що височіли з куп омитих дощами обвуглених балок. Полум'я не пощадило жодної будівлі, пожерло сади навколо села, охайно підчистило навіть тини і паркани уздовж околиці. Друзі мовчки брели повз обгорілі острівці будівель... Жоден не насмілився порушити спокій мертвих попелищ... Місцеві жителі вважають, що на місці знищеного ворогами села не можна нічого будувати, поки все не проросте травою, котра вбирає в себе злу долю цього місця» [7].

Расу орків російський автор розглядає дещо під іншим кутом, аніж Толкін, акцентуючи увагу на її наближенні до суспільного ладу людей. Проблема міжусобиць, визначена професором у «Володарі перснів» виходить у Перумова на перший план. Помітно, що орки з «Персня темряви» ведуть варварський спосіб життя, вони не сприймаються читачами як суцільне втілення зла, їм притаманні й позитивні риси, чим вони уподібнюються людям.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Вивчаючи роль фентезійних пейзажів та портретних характеристик зовнішності й костюмів для показу образу орка чи назгула у творі Дж. Толкіна, можна спостерегти не лише ірреальність, але й тонку іронію над сучасниками, які знають постулати моралі, однак ігнорують їх. Самобутня стилістика середньовічного епосу надає «Волареві перснів» і його образній системі незвичайної атмосфери та колориту. А в художньому фентезійному дискурсі Ніка Перумова це замінено естетикою історичного роману.

Наша наукова розвідка слугуватиме основою не тільки для подальшого порівняльного опису образу орка, а й цілісного компаративного дослідження образної системи означених творів.

Список літератури:

1. Бережной С. В. Рецензия на книгу: Перумов Н.Д. Кольцо тьмы, т. 1-2. – СПб, 1993/ С. В. Бережной [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kulichki. com/tolkien/podshivka/950401.htm
2. Висоцька Н. Дж. Р. Р. Толкіен як інтерпретатор «Поеми про Беовулфа» / Н. Висоцька // Ренесансні студії. – 2003. – Вип. 9. – С.104-106.
3. Галиев С. С. Классификация жанра фэнтези. Произведения Толкина / Сергей Галиев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. proza.ru/2011/08/13/1098
4. Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв. – К.: Либідь, 2005. – 486 с.
5. Кабаков Р. Творчество Дж. Р. Р. Толкина как литературоведческая проблема / Роман Кабаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. kulichki.com/tolkien/arhiv/manuscr/kabako97.shtml
6. Малетина О. А. Типология портрета в художественном дискурсе / О. А. Малетина // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. – 2006. – Вып. 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/tipologia-v-hydozhestvennom-diskurse
7. Перумов Н. Д. Кольцо тьмы / Н. Д. Перумов [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://book-online.com.ua/read.php?book=1912
8. Петрухіна Л. Пейзаж у контексті теорії літератури (на матеріалі слов'янської поезії) /Л. Петрухіна // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 125-134.
9. Пустовіт Л. О. Словник іншомовних слів / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2000, – 1017 с.
10. Сапковский А. Пируг, или Нет золота в серых горах/ А. Сапковский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.ru/read/sapkovskiy _andgey/pirug_ili_net_zolota_v_serih_gorah.html#0
11. Ситник Н. В. Образ Гендальфа в контексті архетипної образної системи трилогії Дж. Р. Р. Толкіна «Володар перснів»/ Н. В. Ситник // Наукові праці: зб. К-п ДПУ. – 2006. – Вип. 5. – С. 173-174.
12. Ситник Н. В. Образ Фродо і домінантний архетип трилогії «Володар перснів»/ Н. В. Ситник // Наукові праці Кам'янець-Подільського НУ. – 2011. – Вип. 27. – С. 310-314.
13. Ситник Н. Основні тенденції критичних досліджень творчості Дж. Р. Р. Толкіна за останні два десятиліття / Н. Ситник // Наукові праці Кам'янець-Подільського ДУ. – 2005. – Т. 1. – Вип. 10. – С. 221.
14. Ситник Н. Особливості темпоральної організації міфосвіту Дж. Р. Р. Толкіна / Н. Ситник // Наукові праці Кам'янець-Подільського НУ. – 2008. – Т. 3. – Вип. 7. – С. 33-34.
15. Ситник Н. В. Тема добра і зла у творчості Толкіна / Н. В. Ситник // Наукові праці Кам'янець-Подільського ДУ. – 2005. –Т. 2. – Вип. 4. – С. 129-134.
16. Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства) / А. Ткаченко. – К.: Київський ВПЦ університет, 2003. – 448 с.
17. Толкин Дж. Р. Р. Властелин колец / Дж. Р. Р. Толкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://royallib.ru/book/Tolkien_John/vlastelin_kolets _perevod_vs_muraveva_a_a_kistyakovskogo.html
18. Шиппи Т. Орки, призраки, нежить: Толкиновские образы зла/ Том Шиппи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eressea.ru/library/public/ shippi01.shtml

Манахов О.И.
Измаильский государственный гуманитарный университет

ПЕЙЗАЖ И ПОРТРЕТ В ФЭНТЕЗИЙНОМ МИРЕ ДЖОНА ТОЛКИНА И НИКА ПЕРУМОВА

Аннотация
В статье выявлены особенности роли пейзажа и портретной характеристики героя в фэнтезийном мифомире английского писателя Дж. Толкина и его русского последователя Н. Перумова. Определены эстетические и стилистические отличия использования этих компонентов в исследуемых фэнтезийных текстах. Обращено внимание на типологию портретных и пейзажных характеристик во «Властелине колец» и «Кольце тьмы».
Ключевые слова: пейзаж, портрет, фэнтези, жанр, синтетичность.

Manakhov O.I.
Izmail State University for Humanities

THE LANDSCAPE AND THE PORTRAIT IN THE FANTASTIC WORLD BY J. R. R. TOLKIEN AND N. PERYMOV

Summary
It was made an attempt to determine peculiarity landscape and portrait in the fantasy world by English writer J. Tolkien and his Russian follower N. Perumov in that article. It was defined aesthetic and stylistic difference these components in fantasy texts. It was paid attention to classical landscape and portrait characteristics in «The Lord of the Rings» and «The Ring of the Darkness».
Keywords: landscape, portrait, fantasy, genre, synthetism.

УДК 822.271.4

«БОЖЕСТВЕННИЙ ЮЛІЙ» Я. БОХЕНСЬКОГО: МАСКА НАРАТОРА ТА ФОКАЛІЗАЦІЙНИЙ КОД РОМАНУ

Полєтуха І.О.
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті проаналізовано наративну модель роману сучасного польського письменника Яцека Бохенського. Досліджено специфіку авторської інтерпретації життєпису римського полководця. Виявлені та проаналізовані інтертекстуальні витоки образу Юлія Цезаря у творі Я. Бохенського.
Ключові слова: наратор, маска наратора, фокалізаційний код, рецепція, життєпис.

Постановка проблеми. В контексті нетипових наративних структур інтерес представляють романи сучасного польського письменника Я. Бохенського. Його перу належить романна трилогія про Давній Рим, яка складається з творів: «Божественний Юлій» [2], «Овідій Назон – поет» і «Тиберій Цезар». Кожен з романів написаний у постмодерному стилі роману-розвідки. Важливим чинником цілісності й естетичної ефективності художньої системи Я. Бохенського є застосування особливої наративної стратегії. Саме тому структура прози письменника потребує поглибленого, комплексного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві немає праць, присвячених аналізу окремих книг Я. Бохенського чи його творчості загалом. В науковій публікації І. Давиденка розглядається топос Риму в романі «Овідій Назон – поет». В загальному доступі на персональному блозі Я. Бохенського в мережі Інтернет знаходиться частина польськомовних джерел, зокрема передруки перших критичних відгуків на появу його романів у Польщі. Цікавий та важливий фактологічний матеріал містять численні інтерв'ю з письменником.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наративних моделей художніх творів не завжди здійснюють з урахуванням загального контексту теми. На нашу думку, необхідно здійснити спробу наратологічного аналізу тексту у зв'язку з біографічними, рецептивними та інтертекстуальними факторами його креації.

Мета нашої роботи передбачає аналіз роману Я. Бохенського «Божественний Юлій»; дослідження специфіки авторського тлумачення біографії Юлія Цезаря та мотивації застосування окремих наративних одиниць у тексті.

Виклад основного матеріалу. Представник напряму рецептивної естетики В. Ізер відводить читачеві роль співавтора; іншими словами читач повинен силою своєї фантазії заповнити порожні місця твору. Дослідник говорить про так зване поняття «репертуару» – це шкала розуміння чи нерозуміння читачем твору, що залежить від впізнаваності сюжету твору, його форми та ерудиції читача. Вчений при цьому вказує, що «літературний текст повинен бути задуманий так, щоб заангажувати уяву читача до процесу творення речей, що знаходяться поза ним, заради нього самого, заради читання, яке приємне тільки тоді, коли активне і творче» [3, 350]. Відомо, що під час написання «Божественного Юлія» Я. Бохенський опрацьовував листи Цицерона до Аттіка, вірші

© Полєтуха І.О., 2014

Катулла, тексти самого Юлія Цезаря тощо. Прочитання цих текстів письменником лягло в основу змістового й формального планів роману.

Історія написання і публікації роману «Божественний Юлій» знайшла вияв у специфіці змісту й структурування його тексту. Твір постав із журнальних публікацій у польському літературному часописі «Pryegląd Kulturalny». У книзі «Античність після античності» та в багатьох інтерв'ю Я. Бохенський розповідає про буденний випадок з життя, коли, прагнучи відпочити й почитати, навмання простяг руку до полиці з книгами. Випадковий вибір випав на «Записки про ґалльську війну» Юлія Цезаря. Коментування повторних прочитань тексту твору видалось письменнику чудовою ідеєю для рубрики в часописі «Pryegląd Kulturalny», яку планував назвати «Записками антиквара». Я. Бохенський ділиться спогадами про те, що свого часу Ірена Шиманська – редактор цього польського часопису – порадила замість циклу нарисів про римських письменників написати книгу про Юлія Цезаря. Також І. Шиманська дозволила друкувати у журналі фрагменти твору. «Тож писав я собі «Записки антиквара», як у Господа Бога за пазухою, неспішно, роблячи перерви на вивчення джерел...» [1, с. 95].

Особисте життя і політична кар'єра Юлія Цезаря неодноразово були об'єктом історичних розвідок давньоримських авторів. Серед найперших життєписів полководця – твори Цицерона, Саллюстія, Плутарха, Тацита, Светонія. Юлій Цезар часто ставав героєм художньої літератури в культурно-історичному дискурсі наступних епох. Життєпис римського імператора ліг в основу таких художніх текстів як «Юлій Цезар» Вільяма Шекспіра, «Смерть Цезаря» Вольтера, «Цезар» Антоніо Конті, «Брут другий» Вітторіо Альф'єрі, «Березневі іди» Торнтона Вайлдера, «Цезар і Клеопатра» Б. Шоу та ряду інших.

Російський літературознавець О. Корнілова у своїй монографічній праці здійснила детальний аналіз образу Юлія Цезаря в історіографії та літературі. У праці розглядається формування «сюжету про Юлія Цезаря» спочатку в античній літературі, а потім його «мандри» в європейській літературній традиції на прикладі п'яти літератур: італійської, іспанської, французької, англійської та німецької [5].

Попри потужну історичну та літературну традицію образу, Я. Бохенський пропонує у своєму романі власну історико-літературознавчу розвідку про Юлія Цезаря. Твір «Божественний Юлій» є своєрідним розширеним есе, яке у формі невимушеної розмови висвітлює проблеми анатомії влади. Я. Бохенський аналізує, інтерпретує владу, психологію людини, охопленої жагою божественності, і дуже вдалим чином вводить себе як оповідача. На перший погляд роман представляє собою механічне поєднання чотирьох есе, яке не зводиться до композиційного принципу, що поєднував би цю книгу в монолітну конструкцію.

Автор роману пояснює творчий задум фіналу так: «Книжка про Цезаря не мусить закінчуватися банальною смертю Цезаря, а якраз самогубством його переможеного супротивника, Катона» [1, с. 96]; і далі читаємо про процес написання тексту: «Книжка, щоправда, мала вже кінець, але не мала початку, бо «Записки антиквара» не були розпочаті як повість про Цезаря. Вони були інакше задумані, а отже початок, який би відповідав темі, ще слід було дописати» [1, с. 97]. Відправною точкою ідеї та сюжету роману став образ наратора, який реконструює і коментує історію боротьби Цезаря за владу.

Ерудований наратор називає себе Антикваром. Він сміливо вдається до інтерпретацій поважних історичних праць та гіпотез, фактів, жваво і невимушено спілкується з читачем, ділячись із ним своїми спостереженнями, припущеннями, сумнівами. «Чи хтось із вас, добродії, хотів би стати богом?.. Будь ласка, способи знайдуться. В історії таких випадків не бракує. Потрібні приклади? Прошу дуже: Юлій Цезар» [2, с. 11], – уже в перших фразах роману голос наратора артистично моделює акт комунікації з читачем. Він також задає ритму ідейному навантаженню тексту, кажучи, що об'єктом подальшої розмови буде категорія божественності. Наратор одразу попереджує реципієнта, що для отримання рецепту божественності доведеться перечитати чимало книг, надихатись пилом старих фоліантів, від яких «аж надто відгонить латиною і археологією». І тут же на початку книги він акцентує увагу на праві читачів сумніватись, чи приклад Юлія Цезаря годиться для цього чину. «Прикро було б, дослідивши історію Цезаря, виявити, що вся праця цілком даремна, бо ж ексгумація давно померлих людей нікого нині не хвилює...» [2, с. 11]. І далі наратор описує себе в третій особі (хоч на перший погляд видається, що говорить він про зовсім іншу персону) як любитель всього антикварного, старовини, який пропонує свої послуги для клієнтів. «Зачекайте, ні, ні, побоювання ваші безпідставні. Працю, на ваш погляд, невдячну, за вас, шановні, виконає Антиквар, автор цього підручника для аматорів божественності. Антиквар власнохіть вивчатиме давні документи... він ладен впоратись навіть з труднощами, що їх завдає хронологія» [2, с. 12]. Тож немає сумнівів, що тут наратор справді говорить сам про себе, пояснюючи змістове наповнення власних записок, книги. Він вважає, що на увагу заслуговують передусім конкретні факти і логічна взаємозалежність між ними, а не послідовність цих фактів. «Тому-то може трапитись, наприклад, що спершу Антиквар сповістить про смерть якоїсь людини, а пізніше, коли це виявиться конечним, розкаже про її народження» [2, с. 12]. Наратор не приховує документів, на які спирається у своїх дослідженнях, коли б хтось зацікавився тими паперами. «В Антикварових записках, – пояснює сам Антиквар, – міститься також короткі пояснення про те, як він довідувався про ті чи інші речі» [2, с. 12]. Відразу при вступі Антиквар нагадує, що сам Цезар залишив по собі записки про галльську війну. «Сам Антиквар проштудіював цей твір уперше, коли мав чотирнадцять років. Тепер же він відновлює ці студії, оскільки передовсім хоче вислухати особисті, відверті думки людини, шлях якої до божественності має намір зреферувати» [2, с. 12]. Такими словами завершується перший наративний акт роману. Цей уривок, на нашу думку, можна кваліфікувати як абстракт. Абстракт є частиною наративу, яка «підсумовує і вміщує його ідею чи головний задум. Якщо вважати, що наратив утворює послідовності відповідей на певні запитання, абстракт тоді є тим складником, що відповідає на запитання «Про що був цей наратив і чому його розповіли?», «Яка мета його викладу?» [4, 5]. У випадку з романом польського письменника бачимо, що наративна одиниця «абстракт» може розміщуватись не обов'язково вкінці дієгезису; в одному фрагменті тексту водночас подано формулювання основної квестії книги, імпульс пошуку відповіді на неї та частково сформульована ідея фіналу (відповідь).

Чотири частини роману демонструють методи, за допомогою яких Юлій Цезар встановлював необмежену владу, створював навколо себе «бо-

жественний ореол: «жорстокість», «милість», «любов», «ненависть». Кожна з цих частин базується на аналізі історичного/художнього джерела, його інтерпретації, творчому доопрацюванні Я. Бохенського. Бездоганний імператор, мудрий правитель, знавець людських характерів, талановитий стиліст, вірний коханець Клеопатри, красень, увінчаний лавровим вінком – безліч блискучих епітетів та характеристик, які створили легенду про римського вождя. Антиквар не приховує від своїх клієнтів усіх цих імператорських чеснот, однак вказує і на зворотний бік «божественного» лику.

Кожна з частин роману в свою чергу поділена на окремі дрібніші фрагменти, наративи. Принцип такого структурування полягає в змалюванні чотирьох портретів Юлія Цезаря через окремі (не завжди хронологічно послідовні) епізоди. У кожному підрозділі наратор розказує і презентує то монолог когось з персонажів, то їхні розмови, діалоги зокрема, то поетикальну специфіку, цінність і достовірність «Записок...» Цезаря й інших існуючих джерел.

Художній час у романі не тече в одному напрямку, а рухається стрибкоподібно, поступально-зворотно, іноді наратор зупиняється на якомусь хронологічному проміжку, завдяки чому можна глибше проникнути у суспільні процеси та явища, характери героїв. У зв'язку з цим, доречно було б уявляти наративну схему як модель, конструювання якої залежить від обраної в наративі точки зору/фокалізації (за Ж. Женеттом).

Для оповідної моделі твору Я. Бохенського характерна внутрішня змінна і множинна фокалізація, коли вибираються різні перспективи, щоб представляти ситуації й події. Наратор періодично вдається до зовнішньої фокалізації, виступає як наратор-свідок. Це експліцитний оповідач, який не приховує свого погляду в оцінці подій та вчинків героїв. Але частіше він презентує події через чийсь погляд, тобто делегує фокалізацію фокалізатору. Поєднання одночасно кількох точок зору наратування відбувається в межах як єдиного підрозділу, так і найменших наратованих фрагментах. Для прикладу, проаналізуємо першу частину роману, яка називається «Жорстокість». Розділ складається з одинадцяти наративів. Перший з них присвячений знайомству наратора з читачем, своїми змістовим і комунікативним рівнями визначає всю подальшу розповідь як «самовідображальний наратив», тобто такий, який «повідомляє про себе і/або наративні елементи, з яких він складається...» [4, с. 121]. Другий підрозділ починається зі слів: «З прочитаного знаємо, що міст на Родані зірвали одразу, коли проконсул Цезар прибув до Женеви». Таким чином наратор далі витримує настанову в творі на інтертекстуальний зв'язок оповідуваного з реферованими історичними/літературними джерелами. Також цей компонент засвідчує голос експліцитного наратора і зовнішню фокалізацію при переказуванні подій, що трапились з героями. Наступний елемент містить в собі таку синтаксичну конструкцію: «Проконсул знав: така нагода може більше не повторитись... проконсула це навіть зворушило... Цікаво, що там у мізках у того Дивіка» [2, с. 13], отже, поступово голос наратора заглушується і перспективою споглядання епізодів для нас стають думки самого Юлія Цезаря. Внутрішня фокалізація презентує і розміщує все виключно за допомогою знань, почуттів і сприйняттів того самого персонажа чи різних. У нашому випадку внутрішня фокалізація є змінною, адже подальші фрагменти оповіді подано з точок зору й інших персонажів. Почергово читач слухає розповідь то гомодієгетичного наратора (епізоди зазвичай наратовані через зовнішню фокалізацію), то фокалізованих персонажів.

Окрім вільного непрямого дискурсу (репрезентоване мовлення і мислення героя, непряма мова), в романі Я. Бохенського яскраво виражений цитований (історичні й літературні джерела) та діалогічний (безпосередньо розмови персонажів) дискурс. Подача наративної інформації у вигляді цитованого дискурсу повністю виключає можливість транспонованого оформлення висловлювання у межах певного наративу. У зв'язку з цим в такій нарації поряд із дієгетичним способом викладу матеріалу знаходимо і елементи міметичного. Так, слова Цезаря із тексту Светонія оповідач передає без змін і оформлює у вигляді діалогічного мовлення.

Наратор вміло чергує дієгезис із мімезисом, то пришвидшуючи події, то уповільнюючи їх в найбільш значні моменти. Цитування діалогів персонажів дає змогу нараторові приблизити до читача художній вимір, де розгортаються основні події. Крім того, точне відтворення фраз сприяє створенню у свідомості читача образу того, хто говорить, дає змогу здогадуватись про характер та світоглядні особливості персонажа. Так, усі чотири розділи роману складаються з окремих нарацій, кожна з яких окреслена чітко вказаним проміжком часу. Усі вони органічно доповнюють та продовжують одна одну, формуючи цілісну історію. Кожна з них містить одну або кілька подій цієї історії. Деякі нарації можна розглядати й поза контекстом оповіді, як цілісне утворення.

Розповідь наратора плавно переходить в мовлення героїв, яке в свою чергу чергується одне з одним залежно від того, чий погляд висвітлює автор, чия точка зору на подію цікава йому. Зокрема, за допомогою внутрішньої змінної фокалізації змальовується образ Цезаря. Це досягається майстерною формою оповіді, зміною кутів зору оповідача на подію, зосередженістю на тому чи іншому персонажі. Таку розповідь в тексті веде вже імпліцитний оповідач. Кореляція точок зору оповідача і персонажів відбувається завдяки втручанню Антиквара (коментування тексту «Записок...», дій персонажів і подальшої тактики розвідки).

Описуючи основну ідею твору і спосіб компонування матеріалів у ньому, письменник статично розглядає людську природу як щось незмінне протягом віків. «Історія світу вміщується в Історії Риму», стверджує Антиквар. У ході історії Я. Бохенського Цезар проходить шлях від солдата до дипломата, від дипломата до тирана. Це, в свою чергу людина, яка нехтує богів і бог, який ігнорує людей. Його дії – ставка на «чисту тактику», його ідеології – це відсутність ідеології. Секрет його успіху в політичному прагматизмі та кліше демократичних рухів. Більшість критичних відгуків та рецензій стосуються взаємозв'язку між образамим імператора та особами Ю. Циранкевича, В. Гомулки. Роман називали «історичною рефлексією, поданою в сучасному нарисному стилі, яка містить такі прозорі аналогії з недавнім минулим, що справляє враження політичного памфлету» [1, с. 103]. Одні вважали книгу розповіддю про античний Рим, інші приписували автору антипартійні інтенції приховані античною маскою. Роман Я. Бохенського немає завершеного фіналу. Натомість іронічний дискурс твору дає читачеві зрозуміти, що насправді автор веде читача не до ідеї божественного імператора чи відомого «міфу про

Цезаря», а скоріше до заперечення деяких його чеснот. Польський літературознавець Л. Мендзижецький прокоментував «Божественного Юлія» як твір про тріумф Катона [1, с. 98].

Висновки і пропозиції. Повноцінний аналіз оповідної стратегії автора, Я. Бохенського зокрема, вимагає врахування зовнішніх чинників написання творів та їх інтертекстуальний вимір. Твір Я. Бохенського «Божественний Юлій» демонструє новизну авторського підходу до матеріалу ґрунтовно опрацьованого його літературними попередниками. Роман презентує специфічну наративну модель у прозі. Структурування матеріалу у творі перегукується з принципами тексту давньоримського історика Светонія. Тип наратора у романі можна класифікувати як екстрадієгетичний (яскраво виражений у тексті), гомодієгетичний (за критерієм дистанції наратора до оповідуваного). Протягом тексту, у зв'язку з варіативністю фокалізаційного коду, наратор іноді переходить в інтрадієгетичну позицію, делегує право головного голосу персонажеві, активно вводить цитований дискурс (фрагменти текстів цезаря та істориків, діалоги героїв). Характерною рисою наратора, який представляє себе Антикваром, є те, що будучи першоособовою інстанцією оповіді, говорить про себе в третій особі однини за зразком ліричного героя «Записок...» Юлія Цезаря, задля досягнення ефекту об'єктивності дієгезису. Життєпис імператора у варіанті Я. Бохенського не подає його однозначну версію, провокує чимало питань у читача і фактично заперечує традицію образу.

Список літератури:

1. Бохенський Я. Античність після античності : есе / Яцек Бохенський ; з пол. пер. Віктор Дмитрук. – Л. : Піраміда, 2012. – 152 с. – (Приватна колекція).
2. Бохенський Я. Божественний Юлій / Я. Бохенський.– Л.: Піраміда, 2012. – 168 с. – (Приватна колекція).
3. Ізер Вольфганг. Процес читання, феноменологічне наближення / Вольфганг Ізер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 2002. – С. 349-367.
4. Ткачук О. Наратологічний словник / О. Ткачук. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.
5. Корнилова Е. Н. «Миф о Юлии Цезаре» и идея диктатуры : Историософия и художественная литература европейского круга. – М. : Изд-во МГУЛ, 1999. – 271 с.

Полетуха И.А.
Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

«БОЖЕСТВЕННЫЙ ЮЛИЙ» Я. БОХЕНСКОГО: МАСКА НАРРАТОРА И ФОКАЛИЗАЦИЯ В РОМАНЕ

Аннотация
В статье проанализировано нарративную модель романа современного польского писателя Яцека Бохенского. Исследована специфика авторской интерпретации жизнеописания римского полководца. Выявлены и проанализированы интертекстуальные истоки образа Юлия Цезаря в произведении Я. Бохенского.
Ключевые слова: нарратор, маска нарратора, фокализация, рецепция, жизнеописание.

Polietukha I. A.
Lesya Ukrainka Eastern European National University

«DIVINE JULIUS» OF J. BOHENSKI: THE NARRATOR'S MASK AND FOCALIZATION AT THE NOVEL

Summary
This article analyzes the narrative model of the novel by modern Polish writer Jacek Bohenski. The specific of the author's interpretation biography of the Roman general are investigated. Identified and analyzed the intertextual origins of the image of Julius Caesar in the J. Bohenski's book.
Keywords: narrator, narrator's mask, fokalization, reception, biography.

УДК: 811.162.1: 316.7

ПАМ'ЯТЬ ЯК ФОРМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СВІДОМОСТІ ПОЛЯКІВ МІСТА ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА

Швець А.О.
Університет Марії Кюрі-Склодовської

Стаття присвячена проблемі колективної пам'яті, зокрема, пам'яті роду, яка розглядається на матеріалі збереження національної самоідентифікації і пам'яті роду у формі сімейних архівів, а також усної історії роду в переказах поляків м. Дніпродзержинська (Дніпропетровська область, Україна). Автор статті звертає увагу на теми оповідей, що відтворюють колективну пам'ять поляків, які проживають на східній Україні з кінця 19 століття, а також представляє уривки автентичних текстів, записаних від інформантів різних вікових груп.

Ключові слова: категорія пам'яті, національна самоідентифікація, самосвідомість, природна мова, колективна пам'ять.

Досліджуючи категорію пам'яті, науковці посилаються на те, що природна мова – це не тільки інструмент для міжособистісного спілкування, але й відображення свідомості спільноти, яка ним послуговуються і висловлює специфічний для певної культури шлях інтерпретації світу через призму потреб і переваг людини. Категорії, які відносяться до комунікативної спільноти, якщо не підпадають під табу, мають багату мовну репрезентацію. Для таких категорій, без сумніву, відноситься пам'ять [6, с. 97].

Під терміном пам'ять розуміємо нашу здатність зберігати і відтворювати у свідомості останні події, людей, речі, місця, побачені або почуті в минулому; легко запам'ятовувати щось; думки про минулі події або людей, яких ми знали у минулому, їх вчинки і т.д. [7, с. 254].

Пам'ять – це здатність живої системи фіксувати факт взаємодії з середовищем (зовнішнім або внутрішнім), зберігати результат цієї взаємодії у формі досвіду і використовувати його в своїй поведінці [4, с. 309]. Пам'ять існує у вигляді процесів запам'ятовування, збереження, відтворення і забування. Мнемонічна спрямованість має різний зміст, яким може бути повнота, точність або тривалість запам'ятовування. У кожному іншому випадку запам'ятовування буде різним. На думку В. Вернера, пам'ять треба розуміти як функцію пізнання, завданням якого є надання сенсу актуальним подіям [5, с. 69, 71].

До сфери вивчення категорії пам'яті увійшли: «комунікативна пам'ять» (яка охоплює спогади трьох-чотирьох поколінь) і «культурна пам'ять» (що поєднує сучасність із давниною) [1;50-59]; пам'ять «м'яка» (індивідуальна, особиста, зафіксована у щоденниках і спогадах) і пам'ять «жорстка» (зафіксована у вигляді різноманітних «місць пам'яті», музейних експозицій, календаря офіційних пам'ятних дат, меморіалів, церемоніалів) [2, с. 46].

Колективна пам'ять поляків м. Дніпродзержинська зберігає історію польської спільноти та окремих родин, що до неї входять, у формі спогадів про переселення поляків на Східну Україну, влаштування їх побуту, стосунки з сусідами, про їх сімейне життя. Спогади про суспільні чи родинні події не існують поза їх зв'язком з історичними подіями в Україні та в Польщі (усна історія). Важливі події відображаються в сімейних архівах у вигляді офіційних документів, листів, фотографій.

Польська громада м. Дніпродзержинська має досить довгу історію, пов'язану з будівництвом підприємства в селі Кам'янському (нині м. Дніпродзержинськ), де історія польської діаспори розпочалася у 1886 р. у зв'язку із перенесенням заводу з Варшави до Кам'янського, яке згодом стає головним промисловим і культурним центром Катеринославської губернії [8, с. 44].

Родини поляків Дніпродзержинська мають різні історії, але й на сьогоднішній день, як виявляє опитування, у більшості з них національна самоідентифікація пов'язана із усвідомленням польського походження, причетності до польської культури та традицій, незалежно від мови, якою члени родини спілкуються між собою.

Кожна родина польського походження зберігає сімейні архіви, до яких входять:

– фотографії (сімейні фото, шкільні фотографії дітей, з місця роботи та фотографії, на яких були сфотографовані їхні предки). На деяких фотографіях є підписи, дати, коли було зроблено знімок або коли була підписана фотографія для когось, наприклад, для сестри, брата, дружини);

– офіційні документи (як правило, довідки на арешт поляків, копії свідоцтв про народження, виписки з реєстрів цивільного стану громадян);

– особиста переписка членів родини: телеграми з Польщі, листи (зокрема, листи з Польщі часів війни), презентують історію родини та її приналежність до народу польського.

Сімейний архів, який має кожна родина польського походження, з одного боку – це спосіб збереження родинної пам'яті, а з іншого – джерело знань про родину для наступного покоління.

Дуже важливим джерелом інформації про становище та історію поляків в Центральній та Східній Україні, а також про сприйняття ними певних історичних подій є усні перекази, які відрізняються за змістом, композицією і повнотою охоплення залежно від типу інформанта. Враховуючи змістово-композиційні особливості оповідей, вчені визначають наступні типи інформантів. До першого типу відносять інформантів, які тільки переказують інформацію, яку почули від інших. На думку Єжи Бартмінського, це інформант рефлексивної свідомості, який «є виконавцем тексту, що відрізняється від першоджерела, він сам відсторонюється від того, після кого переказує текст і передає інформацію, не хоче брати особистої відповідальності за те, що говорить» [3, с. 52], наприклад:

«I muw'ila: W'anda jak b'endžeљ dor'oslatym'us'iљ j'exač nasw'ojuojč'yznu. Tak ona muw'ila // tak. Ja n'e pљedaw'ala wel'k''ego znač'en'a, bo ja љeц n'e rozum''alam č'emu ja tu m''eљkat, a ojč'ysna m'oja P'ol'ska. N'e b'ylo n'awet wr'em'a / č'asu zad'umat's'a / zam'yslits'a, bo ja uč'ylams'a / ja st'awila konc'erty u uč'ylams'a / ja st'awila konc'erty u dw'ožcu. Dw'ožec eto u nas kak / n'e tam gd'e dw'ožec w P'ol'sce gd'e poč'ongi a Dw'ožec kult'ury» (KM).

© Швець А.О., 2014

Другий тип, на думку Є. Бартмінського, – це інформант з наївною свідомістю, якого також можна назвати коментуючим інформантом. Він є автором тексту, який розповідає. Не відривається цілком від минулого, говорить від себе, найчастіше від першої особи, беручи на себе відповідальність про передані ним думки, або представляє те, що було, використовуючи форму третьої особи і не допускає при цьому сумнівів чи дискусії [3, с. 52], наприклад:

«Kor'oče pis'ali my ja n'e pam''entam il'e l''at. M'ože rok, m'ože dwa, bo mama n'e zn'ala r'usskogo jazyk'a i rozmow''ala i po p'ol'sku i po r'ussku, i po bialor'usku / i tam tak m'eљ'any jaz'yk, ale ja d'obže jiji rozum"alam. Ona č'ensto tensknil'as'a po P'olsce i b'ardzoxt''ala b powr'utit, al'e ona n'e m'ogla t'ego zr'obič, bo już gran'ica b'yla» (KM).

Тематично тексти історії польського мовлення мешканців м. Дніпродзержинська, як головного компонента колективної пам'яті, діляться на наступні складові:

1) Історія і причини для переселення поляків до Кам'янського (нині м. Дніпродзержинськ);

2) Образ війни як пам'ять про тічаси;

3) Походження родини;

4) Костел як один з головних факторів приналежності до польського народу;

5) Зв'язки з Польщею (листи, фотографії);

6) Знання польської мови;

7) Розповіді й інтерпретація інформантами літературних творів.

До вищезазначених тем представимо приклади розповідей інформантів:

1. Історія і причини для переселення поляків до Кам'янського (нині Дніпродзержинськ);

M'oja prab'abka i prdž'adek przyj'exal'i z G'yrnego Jљčl"ąskana Donb'as prac'owa'č. P'yžn'ej m'oji r'odžicy m'eљk'ali w Dnieprodzerž'yn'sku, ki'edy љčto b'yło Kam'ensk'oje, ale z'awљe my z m'amoj xodž'il'i do kołč'olu swent'ego Mikol'aja i j'akoљ z'awљe myw'il'i o P'ol'sce, b'yl'i p'ol'ski kљč'onžki, 'ale t'akej kul't'ury p'ol'skej jęz'yka n'e b'ylo. (SO)

M'ojix pradž'adka r'azem z prab'abčej wysl'aly do Sib'erji, 'oni z tamtoų n'e wruč'il'i. Myj dž'adek r'azem z љ'ostroj Sios'annoju čekl'i. Tak on'i uratow'ały љeų od Sib'erji /on'i uč'ekli do m'asta Dneprodz'eržyńska. (ZI)

2. Образ війни як пам'ять про ті часи:

M'oje džadk'owe pžez'yl'i glod'omor, w'ojne ų̨zozt'ały љeų̨ z rodž'icuw». (IL)

K'edy pљ'uљła radž'ecka wl'adza moj'e go pradž'adka r'azem z j'ego rodž'inoj wygon'ili z d'omu, odj'onl'i c'alyma j'en tok dooљimdžiљ 'ontyx lat dwadž'eљča dwadžeљ'ontego w''eku j'ego maj'on tek d'oby wžondž'en'e kolxozu.

M'ojix pradž'adka r'azem z prab'abčej wysl'aly do Sib'erji, 'oni z tam toų n'e wruč'il'i. Myj dž'adek r'azemz љ'ostroj Sios'annoj učekl'i. Tak on'i uratow'ały љeų od Sib'erji /on'i uč'ekli do m'asta Dneprodz'eržyńska. (ZI)

Znam, że m'oja rodž'ina podr'ugej љwent'owej w'ojnie zač'enla naz'ywač wљ'ystkix ros'yjskimi im'onami. Tak Leon'ora stanenla' Elia, G'enka – Ż'enia, 'Edmunt – 'Edik, Angel'ina – L'il'a, bo rodz'ina b'ardzo b'ojał љeų̨. (ZI)

B'yla w'ojna, m'ama zabr'alamn'edo љ'ostrywsel'o. B'ylo m'alo l'at / m''alam / m'alo co pam''entam, ale b'ardzo d'obže pam''entam jak l''ato ja z m'amov / m'ama / 'albo n'e wi'em kto љli do kost''ola po t'akoų mal''en'kov st''ežka / zob''edlyx str'on/ zdwux stronb'ylo ž'yto / już tak'e wys'oke. Mn'e tas'e zdaw'aloiw ž'yt'e kw''atočki n'eb'eski / n'awet n'e n'eb''eski // s'in'e, i t'ak'e p'enkne / t'ak' ep'enkne. xt''alam w'yrwač / b'ylo љk'oda / žal '. (KM)

3. Походження родини:

Pox'odzę zp'ol'skej rodz'iny. Mamp'ol'ske korz'eńe. M'oja prab'abka i prdž'adek przyj'exal'i z G'yrnego Jљčl"ąskana Donb'as prac'owa'č.

Pradž'adek był inżen'erem, ale tak il'osy że onizgin'el'i i pozozt'awil'i po s'obie j'ednu c'yrku Oks'anu,

j'aka już r'osla w ukra'in'skej rodž'ińe i z t'ego č'asu pozozt'ało ńe d'użo t'akix artyf'aktyw j'aki b'yli powoz'any z m'ojoj rodž'inoj bo t'aki kucyf'iks – fragm''ent i dwie kљ'onżki p'ol'ski jeљče tљydž'eљči osmygo – tљydž'eљčis' ud mego r'oku nu i t'ylko pam''entam że ix nazw'isko K'ozak'al. Bo Kozak'owski, 'Anżej i Jadw'iga». (SO)

Jestem z domu Waleckix. Mojoj čec Mixal Walecki urodził љeų tysonc džewensettљy nastego roku obwud Odesskij. Jego rodžiči / moje džadkowe Fedor Waleckij / Jużyna Walecka / muj džadek był polakem / ja mam polske poxodzen'e ze strony mogo ojca.

Muj džadek był polak'em / babča też tuљlu mala polske poxodzen'e / xočaž mala pan'enske nazwisko ukrajinsk'e / ale m'ala na im'e Jużyna. Muj džadek na počontku tuљonc džewensotyx lat wyjexal do Rosji z swojimic љostramyi bratami żeby dobudować i konstryjować kost'ol / kto jego saprosył do tej sprawy n'e w'adomo / ale z časem muj džadek potrafiw do partiji men'љywikow za taki d'ejalnost' / ztuљony byw učekač do obwodu Odżeskogo. Muљli i džiљaj ktoљ z Waleckix m'eљka w Moskw'e a љostry wuљli zamonž i wyjexali do Syžberji / możliwo byli wyzwany / napewno tego n'e w'em. (TB)

Mam p'olske poxodžen'e. Xce opow'edžič o swo'im p'ol'skim poxodzeńu. Myj r'odzaj poj'edna nazw'izka D'edk'owski, Kal'wat'inski, Bobr'owsk'e. J'estem pљedstawič'elem nazw'iska Didk'owskix.

M'oja prab'abča ma na im'a Vicent'ina. Ona urodž'iła się w P'olsce, ale niewi'em w kt'urym m''aљče. 'Ona ma nazw'isko D'adk'owskaja. Myj r'odzaj ma poxodz'en'e z p'olskix љ"axtičej. Myj pradž'adek ma na imeų Jan. On ur'odžil љeų w P'olsce, 'al'e n'e wiem w ktyrym miaљče i już wљystki ktyry mogli by powiedžič o tym już nie mam w ž'ywyx.

Muj pradž'adžek maų nazw'isko D'edk'owskijon w džeč'instw'e byv u służ'eni y kљ'onza. Ono tљ'umaų wykstałčen'e, znaw p'arejenz'ykuw, graw naљ uљčem uz'yčnyx instrum'entaw: org'any, klaw'isi, fizgarm'onia, fl'etn'a. On byv r'egentem w kołč'ol'e. (ZI)

4. Костел як один з головних факторів приналежності до польського народу:

P'yžn'ej m'oji r'odžicy m'eљk'ali w Dnieprodzerž'yn'sku, ki'edyљč to b'yło Kam'ensk'oje, alez'awљemy z m'amoj xodž'il'i do kołč'olu swent'ego Mikol'aja i j'akoљ z'awљe myw'il'i o P'ol'sce, b'yl'i p'ol'ski kљč'onżki, 'ale t'akej kul't'ury p'ol'skej jęz'yka n'e b'ylo. (SO)

A k''edy już adkr'yl iјuž k'ost'ol stal prac'owač to ja p'oљlam do kost"ola, al'e tam ros'yjski j'enzyk. Nu był Pan M'artyn – kљonž // ja zwruč'ilam do n''ego / ž'eby xoč kљonž'ečku j'akus' dal. Ja m'ljeų 'učyč pad''eży. On dal, porozm'aw'al ze mnoų / b'ardzo d'obry čl'ow'ek kљonž M'artyn i ja xod'ilam do kost''ola, al'e n'e slyљ'alam ja n'igd'e po l'sk'ogo / n'igd'e. A p'otem nas już stalo organis'acja / n'ew'em jak to po p'ol'sku // Spul'n'ota p'ol'ska. (KM)

5. Зв'язки з Польщею (листи, фотографії):

Ja otљym'alam list'a i zrob'ilam metr'yku / list'a i metr'yku/ Nar'ažejamam ž już dr'ugu. P'otem pљes rok dwa ja otљym'alam l'ista od' ojca. Zn'alez' ojt'ec mn'e i nap'isał l'ista ž'eby ja pљyj'exala. Ja n'e m'al'am

ьеоьетn'asty lat. Wl'asn'e n'e m'ozla poj'exač, bo ja ье s'euč'ylamw ьk'ole. A p'otem tak zakren'tilo ž'yče že n'e xt"ala ani p'isač, dzw'onič, xt'alam ьeu̯ 'učyč, tь'eba b'ylo otь'ymat' oswidč'en'e. Nu рь'eьlo ile l'at, alez 'ojcem t'ylkol ist'y nu // n'e w'em co n'awet rozmaw''ač.

Tak pr'endko ьedlčas, žeoьemd''eьont p''onty rok ja otьym'alam telegr'amu že 'ojca już n''ema. 'Ojt'eczm'arv. (KM)

M'ama // Zdj'ent'e mlod'osti m'amy /ot'utona / to Gr'odno / atut ja mal'utka u m'amy na r'enkax / n'e m''ec r'obił zdj'enča. (KM)

6. Знання польської мови:

Pam'atam co w džečinstwe moja mama była mojim p'erьym naučyčelem jenzyka pol'sk'ego. P'erье učyla ьeu̯ / naučyla ьeu̯ spewač gimn pol'ski narodowy «Iье Polska n'e zgin'ela». Takož pam'atam n'ektury slowa: k'eliьek, karafka, čtery, pol'ak // iье n'ektyru wže tak n'e pam'atam xoča wže znam Gimn cały / mogu sp'ewač i xčalabym i moji džeči dobže rozmow'alana pol'skij mowi / žeby znaly / gdže m'eьkali naьu рьudki / kul'tyry tego kraju gdže on'e m'eьkalii bardzo dobže znali jenzyk swojeji prarodžiny. (TB)

Niekt'ury pyt'ajon a skond ty po p'olsku m'ožeь rozm'aw'ač? – Č'ytam zl'e al'e č'ytam, bo m'oja kolež'anka znal''azla mnag'u že kьonž'yčkuo t'aku / n'ew'em tam mo'litwy i na p'ol'skim jasyk''e / na p'ol'skomu jenz'yku.

I ona muw'ilam n'ejaznal''azlam j'akus' kьonž'ečkum' ożetotwoj j'enzyk? P'ol'ski? Jago wor'u wl'asne p'ol'ski. Padь'ylam że topop'ol'sku i star'alams'eč'ytač // zl'e ale čyt'alam po slog'am, a ksonž'ečki toj stol'at. Ja ье pam''entam jak z m'amou̯ p'os'enki sp'ew'ali. M'ama mn'e opow'ad'ala o sw'ojej mlod'oьči. Ona lub'ila P'ol'sku. Ona č'ensto muw'ila W'anda jak t'yl'ko ty b'endžeь dor'osla m'usiь j'exač do sw'ojej ojč'ysny. (KM)

Ja m'oge ьeu̯ 'učyč / i ja tak i uč'ylam troь'ečki od d'etstwa ost'alos'a / troь'ečky m'ama / bo m'ama č'ensto zemnou̯ rozmow''ala i tak padь'ylanam n'e jak ja eta wosprinim'aju // wot a p'otem ja mysl''ala c'ale j'akos' byč w P'ol'sce wr'učič do P'ol'scy. (KM)

6. Розповіді й інтерпретація інформантами творів польської літератури:

Bondž z s'ercapozdrawi'ona,
Ojč'ystap'olskam'owa,
//
Ty ż n'aьatw'e'rdza, t'arča,
Op''eka i obr'ona,
Ojcz'ystap'ol'skam'owa,
Bondž z s'ercapozdraw''ona.(IL)

«Umowi'lam ьeu̯ z n'ou̯nad'ew'ontou̯,
Na d'ewi'ontou̯ tak jakdis'.
I bendž'emy ьasl'iwi, wes'eli,
A рь'yjdep'ułnoc i nasrozdž'eli.
I umuwims"a z n'ou̯ na d'ew"onta,
Na d'ew''onta tak jakdis'.
P'ьuьlap''erwa, dr'uga, tь'eča,
Jak po k'olu čas nam l'eči,
Tь'ebazr'običt'akič'ary,
Ponakr'encačci zeg'ary.
I čas рьedž'eьedł.
To jedna. D'alej n'e b'endeu̯. // To dr'uga /
Pom''entaь k'apry te kox'anou̯,
Gdžen'aьam' ilost' skonč'ylas'już
I sw'itla por'anku
Рьep''enkny k'apry
W glazur'owejgr'od'eč'ekam,
Tak jak d'awn'ej, dž'iьaj znuw,
I zaw'olaьmn'ezdal'eka
Dzw'inkim'elodz'iwnyxsluw». (KM)
«Ojčysta pol'ska mowa,
Bondž z serca pozdraw'ona,
Niby lan'čuxem mocnym,
Widže nas twoje slowa.
Ty ž naьatw'erdza,
Op'eka i obrona,
Ojčysta pol'ska mowa
Bondž z serca pozdraw'ona. (DP)

У розповідях інформантів містяться спогади про минуле. Кожен інформант розповідає історію свого життя і своєї родини. Інформанти старшого покоління розповідають іноді фрагменти з життя своїх батьків, бабусь і дідусів, які зберегла їх пам'ять. У родинній пам'яті часом зберігаються вірші, тексти пісень, які переказують з покоління в покоління.

Всі інформанти сприймають історію досвіду минулого як підтвердження походження родини і належності до польського народу.

Пам'ять як історія та свідчення про неї поляків Дніпродзержинська є історією спільноти та окремих родин, яка постає у вигляді індивідуальних спогадів, виголошених безпосередніми свідками подій або їх нащадками, а також у формі документів з родинних архівів, що містять фотографії, офіційні документи, а також листування членів родини.

Вищезазначені документи часто виступають як доказ правдивості виголошеної інформації про події минулого, а також свідчать про значимість цієї пам'яті і збереження свідчень минулого в поколіннях нащадків поляків Дніпродзержинська.

Інформанти

(ZI)

Стать: Ж.

Рік народження – 1974.

Освіта – неповна середня, середня, середня спеціальна, неповна вища, вища (гуманітарна, естетично – наукова, технічна).

Професія, рід заняття: лікар гінеколог-ендокринолог.

Стаж роботи: 15 років.

Місце найбільш тривалого мешкання (область, місто, село, район): м. Дніпродзержинськ.

Місце мешкання зараз: м. Дніпродзержинськ.

Рідна мова: російська.

Як володієте польською мовою: погано.

Де ви вивчали польську мову? – в польському товаристві.

(KM)

Стать: Ж.

Рік народження – 1942.

Освіта -неповна середня, середня, середня спеціальна, неповна вища, вища (гуманітарна, естетично-наукова, технічна).

Професія, рід заняття: пенсіонерка.

Стаж роботи: 40 років.

Місце найбільш тривалого мешкання (область, місто, село, район): м. Дніпродзержинськ.

Місце мешкання зараз: м. Дніпродзержинськ.

Рідна мова: польська.

Як володієте польською мовою: добре.

Де ви вивчали польську мову? – в своїй країні, в Польші, а пізніше, коли переїхали в Радянський Союз, то мама вчала пісень і розмовляла зі мною по польську.

(SO)

Стать: Ж.

Рік народження – 1954.

Освіта – неповна середня, середня, середня спеціальна, неповна вища, вища (гуманітарна, естетично-наукова, технічна).

Професія, рід заняття: директор українсько-польського центру при Академії Митної Служби України в м. Дніпропетровську.

Стаж роботи: 30 років.

Місце найбільш тривалого мешкання (область, місто, село, район): м. Дніпродзержинськ.

Місце мешкання зараз: м. Дніпродзержинськ.

Рідна мова: українська та російська.

Як володієте польською мовою: добре.

Де ви вивчали польську мову? – вчила бабуся і самостійно.

(ТВ)

Стать: Ж.

Рік народження – 1948.

Освіта – неповна середня, середня, середня спеціальна, неповна вища, вища (гуманітарна, естетично-наукова, технічна).

Професія, рід заняття: пенсіонерка.

Стаж роботи: 35 років.

Місце найбільш тривалого мешкання (область, місто, село, район): м. Одесса.

Місце мешкання зараз: м. Дніпродзержинськ.

Рідна мова: українська.

Як володієте польською мовою: не дуже добре.

Де ви вивчали польську мову? – в товаристві.

(IL)

Стать: Ж.

Рік народження – 1956.

Освіта – неповна середня, середня, середня спеціальна, неповна вища, вища (гуманітарна, естетично-наукова, технічна).

Професія, рід заняття: вчитель англійської мови.

Стаж роботи: 33 років.

Місце найбільш тривалого мешкання (область, місто, село, район): м. Дніпродзержинськ.

Місце мешкання зараз: м. Дніпродзержинськ.

Рідна мова: українська.

Як володієте польською мовою: погано.

Де ви вивчали польську мову? – в польському товаристві.

Список літератури:

1. Ассман Я. Культурная пам'ять: Письмо, пам'ять о прошлом и политическаяидентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман / Пер. с нем. М.М. Сокольский. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
2. Эткинд А. Столетняя революция юбилей начала и начало конца / А. Эткинд //Отечественные записки. – 2004. – № 5. – С. 46.
3. Bartmiński J., Językowe sposoby porządkowania świata. Uwagi o marginesie biłgorajskich relacji o kosmosie / Etnolingwistyka, t. 2 / Pod redakcją J. Bartmińskiego, Lublin, 1989.
4. Варій М. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Варій. – 3-тє вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009.
5. Wemer W. Czy historia ma przyszłość? Problemowy zarys odpowiedzi Wiktor Wemer // Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii / Pod redakcją Macieja Bugajewskiego. – Poznań: Instytut Historii Uniwersytety im. Adama Mickiewicza, 2008.
6. Pajdzińska A. Polszczyzna o pamięci, Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej, w cyklu: Tradycja dla wspyłczesności. Ciągłość i zmiana, T. 6, podred. J. Adamowskiego, M. Wyjcickiej, Lublin 2012.
7. Pajdzińska A., Pamięć jako wartość // Człowiek wobec wyzwań wspyłczesności. Upadek wartośći czy walka o wartośći? / Pod redakcją J. Mazura, A. Malyski, K. Sobstyl, Lublin 2007.
8. Слоневский О., Жизнь. Смерть. Воскресенье, Дніпропетровськ 2002.

Швец А.А.
Университет Марии Кюри-Склодовской

ПАМЯТЬ КАК ФОРМА СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИИ И СОЗНАНИИ ПОЛЯКОВ ГОРОДА ДНЕПРОДЗЕРЖИНСКА

Аннотация

Статья посвящена проблеме коллективной памяти, в частности, памяти рода, которая рассматривается на материале сохранения национальной самоидентификации и памяти рода в форме письменных семейных архивов, а также устной истории рода поляков города Днепродзержинска (Днепропетровская область, Украина). Автор статьи обращает внимание на набор тем, которые составляют коллективную пам'ять поляков, проживающих в Восточной Украине с конца 19 века, а также представляет отрывки аутентичных текстов, записанных от информантов различных возрастных групп.

Ключевые слова: категория памяти, национальная самоидентификация, самосознание, естественный язык, коллективная память.

Shvets A.O.
University Of Maria Curie-Sklodowska

MEMORY AS A FORM OF PRESERVING THE HISTORY AND THE CONSCIOUSNESS OF POLES OF THE CITY OF DNIPRODZERZHYNSK

Summary

The article is dedicated to the problem of collective memory, in particular memory of the family which is examined on the basis of national selfidentification saving and the memory of family in the form of families archives and the oral history of the family in the polish retellings in Dniprodzerzhinsk (Dnipropetrovsk region, Ukraine). The author of the article pays attention to the themes of the stories, which reproduces collective memory of the polish people, who lives in the East of Ukraine from the end of 19th century and also represents fragments of the authentic texts, written with support of the informants from different age groups.

Keywords: category of memory, national selfidentification, consciousness, natural language, collective memory.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 346.9

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИМУСОВУ ЛІКВІДАЦІЮ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА РІШЕННЯМ СУДУ

Апанасенко К.І.
Чернігівський національний технологічний університет

У статті досліджуються правові аспекти ліквідації суб'єктів господарювання за рішенням суду. Були прокоментовані підстави примусової ліквідації господарських організацій, передбачені законом. Автор надав пропозиції щодо зміни окремих норм господарського законодавства.

Ключові слова: примусова ліквідація, рішення суду, державна реєстрація, припинення суб'єктів господарювання, визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи, адміністративно-господарська санкція.

Українські та радянські вчені у різний час проводили класифікацію підстав припинення юридичних осіб, включно із господарюючими суб'єктами, усі вони при цьому виділяли примусовий спосіб (підставу) припинення суб'єктів господарювання [2, с. 213; 5, с. 31-36; 6, с. 31-34; 14, с. 8; 15, с. 127; 17, с. 122]. Причиною такого способу припинення зазвичай є порушення господарського законодавства, допущені господарюючим суб'єктом.

Згідно зі ст. 59 Господарського кодексу України (в редакції від 13 травня 2014 р.) припинення суб'єкта господарювання здійснюється відповідно до закону. До часу набрання чинності (у березні 2014 р.) змінами до ст. 247 ГК згідно із Законом від 10 жовтня 2013 р. № 642-VII норма цієї статті передбачала таку адміністративно-господарську санкцію, як скасування державної реєстрації суб'єктів господарювання. За чинною редакцією ст. 247 ГК у випадках, встановлених законом, до суб'єкта господарювання може бути застосовано адміністративно-господарську санкцію у вигляді його ліквідації за рішенням суду[1]. Така ліквідація виступає правоохоронним засобом у сфері державної реєстрації підприємців, заходом юридичної відповідальності [8, с. 315].

Різноманітні аспекти відносин з ліквідації суб'єктів господарювання досліджувались ученими у галузі цивільного і господарського права (Братусь С.М., Вінник О.М., Грибанов В.П., Зубатенко О.М., Квасніцька О.О., Крупка Ю.М., Мілаш В.П., Повар П.О., Скоропис О.М., Щербина В.С. та ін.), є й публікації більш прикладного характеру [10; 12]. Однак дослідники не зупинялись на комплексному дослідженні відносин у сфері скасування державної реєстрації господарських організацій (їх примусової ліквідації). Єдиний виняток становить більш детальне дослідження цих питань Зубатенко О.М. [6, с. 103-109, 210-212]; як господарську санкцію аналізував скасування державної реєстрації Кузьмін Р.Р. у своєму дисертаційному дослідженні 15 років тому [11]. Але за час, що минув, законодавство суттєвим чином змінилось, тому порушена тематика потребує наступних наукових розвідок. У роботі зробимо спробу максимально повно визначити нормативно-правову базу й охарактеризувати можливі підстави ліквідації господарських організацій за рішенням суду, процесуальні аспекти здійснення такої ліквідації (підвідомчість, потенційні позивачі, зміст позовних вимог). Висновки дослідження мають сприяти правильному застосуванню відповідних правових норм і визначенню законодавчих кроків по їх вдосконаленню.

Господарський кодекс України та Цивільний кодекс України не містять статей, в яких би вичерпно врегульовувались аналізовані відносини. Як наводилось вище, стаття 59 ГК «Припинення суб'єкта господарювання» має відсильний характер, а стаття 247 ГК передбачає ліквідацію суб'єкта господарювання як господарську санкцію у випадках, якщо його діяльність суперечить закону чи установчим документам.

Особливостям підстав і процедури ліквідації в примусовому порядку юридичних осіб присвячено пункти 2, 3 частини 1, частину 2 статті 110 ЦК, які виділяють дві групи підстав припинення юридичних осіб за рішенням суду: 1) через допущені при їх створенні порушення, які не можна усунути (п. 2 ч. 1 ст.110); 2) інші випадки, встановлені законом (п. 3 ч. 1 ст.110). Найбільш повно підстави прийняття судом рішення про примусову ліквідацію суб'єкта господарювання визначені в Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. (далі – Закон про державну реєстрацію), предметом регулювання якого виступають не відносини зі створення та припинення діяльності юридичних осіб, а відносини у сфері державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців. Така законодавча техніка в питанні формулювання підстав припинення господарюючих суб'єктів видається не дуже вдалою; логічніше було би визначити відповідні підстави у профільних законах (кодексах), які визначають статус цих суб'єктів, – наприклад, вичерпно в ГК охарактеризувати засади правового статусу суб'єктів господарювання включно з підставами їх припинення (в т. ч. примусової ліквідації), або в ЦК максимально повно розкрити загальні підстави припинення юридичних осіб незалежно від їх виду та організаційно-правової форми[2].

Наявні у законодавстві підстави примусового припинення суб'єктів господарювання класифіковані у науці на ті, що викликані проблемами: реєстрації, діяльності, учасників, статутного капіталу, місцезнаходження, звітності [6, с. 210-215], у чому неважко переконатись. Так, згідно з ч. 2 ст. 38 Закону про державну реєстрацію *підставами для постановлення судового рішення щодо припинення юридичної особи*, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи, зокрема є:

1) визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, встановлених законом. До цієї

[1] В науковій літературі вже досить давно пропонувалось виключити із законодавства поняття "скасування (припинення) державної реєстрації суб'єкта господарювання" і замінити його поняттям припинення суб'єкта господарювання або поняттям примусової ліквідації за вчинені правопорушення [9, с. 426; 14, с. 5].

[2] Зубатенко О.М. пропонувала включити до ГК окрему главу "Державна реєстрація суб'єктів господарювання" і в її рамках передбачити спеціальну статтю щодо припинення суб'єкта господарювання – юридичної особи шляхом примусової ліквідації, вказавши підстави її здійснення [6, с. 124].

© Апанасенко К.І., 2014

проблематики автор уже звертався [1], тут слід наголосити на наступному (з огляду на зміни у законодавстві).

За чинною редакцією п. 2 ч. 1 ст. 110 ЦК юридична особа ліквідується «за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути». До внесення змін до п. 2 ч. 1 ст.110 ЦК Законом від 4 липня 2012 р. № 5042-VI у формулюванні цієї норми були слова про «визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи» через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути. Однак ці слова тепер залишились тільки в аналогічній нормі Закону про державну реєстрацію. Зрозуміло, що наявними є недоліки законодавчої техніки, але зараз вбачаються всі підстави для суду у разі встановлення порушень, допущених при створенні юридичної особи, які не можна усунути, у резолютивній частині рішення визнавати недійсною державну реєстрацію такої особи і приймати рішення про її ліквідацію.

За статтею 55-1 ГК суд може прийняти рішення про припинення будь-якої юридичної особи, в тому числі визнати реєстраційні документи недійсними, за наявності ознак фіктивності, які визначені у статті. Відповідно до пп. 20.1.37 п. 20.1 ст. 20 Податкового кодексу України контролюючі органи мають право звертатися до суду щодо припинення юридичної особи та/або про *визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єктів господарювання.* За цими нормами резолютивна частина відповідних судових рішень може містити рішення про: визнання недійсними установчих документів, визнання недійсною державної реєстрації, ліквідацію господарської організації. *Належним і допустимим доказом, що юридична особа є фіктивним підприємством, яке створено з метою ухилення від сплати податків, є вирок суду щодо встановлення фіктивності підприємства, або про притягнення учасника (учасників) такого правочину до кримінальної відповідальності, висновки експертизи тощо (ухвала Вищого адміністративного суду України від 26 лютого 2013 р. № К-22336/10 у справі за позовом Ленінської міжрайонної державної податкової інспекції у м.Луганську до Приватного підприємства "ТКФ "Міран-Трейд" про визнання недійсним запису про державну реєстрацію, припинення юридичної особи та ін.; ухвала ВАСУ від 5 березня 2013 р. у справі № К-20812/10 за позовом Ленінської міжрайонної ДПІ у м. Луганську до ПП "ЛФ"Актів-Груп" про визнання недійсним запису про припинення юридичної особи та ін.)*;

2) провадження діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом.

Формулювання даної норми досить схоже з формулюванням норми статті 247 ГК, яка розглядає в якості підстави ліквідації (як адміністративно-господарської санкції) здійснення суб'єктом господарювання діяльності, яка суперечить закону чи його установчим документам; у наведеній нормі Закону міститься поняття «провадження діяльності, що заборонена законом».

Як зазначив свого часу Вищий арбітражний суд України у Роз'ясненні від 12 вересня 1996 р. № 02-5/334 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств» (пп. 18.1.1 п. 18.1): *діяльністю, що суперечить чинному законодавству*, може бути визнана діяльність, *яка заборонена законом* (наприклад, укладання угод стосовно предметів, вилучених з цивільного обігу, здійснення підприємницької діяльності без відповідної ліцензії тощо). Підставою для скасування державної реєстрації підприємства є постійне протягом певного періоду часу здійснення такої діяльності. Окремі порушення чинного законодавства, яких припускалося підприємство у здійсненні діяльності, що сама по собі не суперечить закону, не тягнуть за собою правових наслідків у вигляді скасування його державної реєстрації. Отже, суд ототожнив діяльність, яка суперечить законодавству, і заборонену законом діяльність. Якщо звернутись до лінгвістичного тлумачення норм закону, можна зробити висновок про лінгвістичну близькість понять «заборона» і «суперечність». Академічний тлумачний словник української мови визначає слово «забороняти» як «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь»; «суперечити» означає «не відповідати чому-небудь, бути несумісним з чимсь, містити в собі суперечність» (при цьому слово «сумісний» означає той, який можна поєднати, сполучити з чим-небудь). Тобто діяльність, яка суперечить закону, означатиме несумісну із законом діяльність, тобто незаконну діяльність, а остання, зрозуміло, не дозволена, заборонена законом.

Конкретні норми законів свідчать, що господарська діяльність, яка суперечить закону, законом і заборонена (наприклад, абз. 4 ст. 1 Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» від 6 вересня 2005 р., ч. 3 ст. 3, ч. 2 ст. 22 Закону «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р.). Видається, що для уникнення різночитань у нормах ст. 247 ГК і абз. 3 ч. 2 ст. 38 Закону про державну реєстрацію слід застосувати однакове поняття – «діяльність, що суперечить закону».

Відповідно до ч. 3 ст. 43 ГК перелік видів діяльності, підприємництво в яких заборонено, установлюються законом. Як відмічає Цікало В.І. [3, с. 92-93], чинне законодавство України фактично не містить такого переліку, у законодавстві лише вказуються, які саме суб'єкти господарювання можуть здійснювати підприємництво в окремих сферах, категорії осіб, які не можуть займатись підприємництвом, межі здійснення певних видів господарської діяльності (наприклад, ч. 2 ст. 4 Закону «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р.). Як приклад прямої заборони можна процитувати тільки окремі положення Закону "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" від 15 лютого 1995 р. (ч. 2 ст. 7, ст. 13).

У пп. 18.1.2 п. 18.1 Роз'яснення ВАС України № 02-5/334 передбачено, що обов'язок доведення обставин, пов'язаних із здійсненням діяльності, яка протирічить законодавству або установчим документам, покладається на позивача.

Що стосується такої підстави ліквідації, як провадження діяльності, що суперечить установчим документам, то ситуація виглядає наступним чином. За нормами ЦК (ст.ст. 91, 92) юридичні особи мають універсальну (загальну) правоздатність, яка може бути обмежена лише судом або законодавчою вимогою мати ліцензію. Щодо суб'єктів господарювання, то ГК містить вказівку на спеціальну правосуб'єктність (ч. 1 ст. 207); відповідно до ч. 2 ст. 57 ГК в установчих документах повинні бути вказані мета і предмет діяльності суб'єкта господарювання. Відомі українські вчені Бобкова А.Г., Зверєва О.В. визначають спеціальну правосуб'єктність як можливість суб'єкта господарювання мати і здійснювати спеціальні права

й обов'язки, необхідні для виконання поставлених перед ним власником (засновником) завдань і функцій, вона встановлюється установчими документами чи спеціальними законодавчими актами [16, с. 185, 186, 656]. Тобто фактично в коментованій нормі Закону мова йде про порушення суб'єктом господарювання своєї господарської компетенції як підставу його ліквідації.

Варто доопрацювати формулювання ст. 247 ГК, оскільки воно є досить широким. Доречним було би формулювання, аналогічне тому, яке містилось у перших редакціях ст. 19 Закону «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р.: «товариство ліквідується у разі систематичного або грубого порушення ним законодавства». Так, будівництво об'єкта містобудування, що вимагає за законом отримання документа дозвільного характеру або подання декларації відносно забудови, за відсутності такого документа однозначно суперечитиме закону, однак чи означає це можливість порушувати в суді питання про примусову ліквідацію такого забудовника згідно зі ст. 247 ГК? Згідно з пп.18.1.2 п.18.1 Роз'яснення ВАС України від 12 вересня 1996 р. № 02-5/334 відповідна одноразова дія не може розглядатись як підстава ліквідації суб'єкта господарювання. Однак доцільно було би закріпити таку позицію прямо в нормі ст. 247 ГК;

3) невідповідності мінімального розміру статутного капіталу юридичної особи вимогам закону.

Зараз невелика кількість видів господарських організацій обмежені законодавчо мінімальними рамками статутного капіталу (наприклад, акціонерні товариства згідно з ч. 1 ст. 14 Закону «Про акціонерні товариства», фондові біржі згідно з ч. 2 ст. 20 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок»). За ЦК України (ч. 4 ст. 144, ч. 4 ст. 151, ч. 3 ст. 155) якщо вартість чистих активів товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю та акціонерного товариства стає меншою за визначений законом мінімальний розмір статутного капіталу, вони підлягають ліквідації;

4) наявності в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (далі – Реєстрі) запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням. Такий запис здійснюється відповідно до чч.11, 12 ст. 19 Закону про державну реєстрацію.

Вищий адміністративний суд України неодноразово підкреслював у своїх рішеннях: неподання юридичною особою відомостей про зміну свого місцезнаходження є причиною виникнення такої підстави винесення рішення про скасування державної реєстрації, як наявність в Реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням, а тому хоча і може бути порушенням законодавства, як і безліч інших, ще не є самостійною підставою прийняття судом відповідного рішення (наприклад, ухвали ВАС від 5 червня 2007 р. у справах №№ к-6794/06, к-8480/06);

5) визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом;

6) неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону. Обов'язок подання таких документів визначається ПК України (пп. 16.1.3 п. 16.1 ст. 16), Законом «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 р. (ст. 11);

7) визнання судом юридичної особи – емітента такою, що відповідає ознакам фіктивності.

За частиною 2 статті 38 Закону про державну реєстрацію рішення суду про ліквідацію юридичної особи приймається з підстав її фіктивності лише щодо юридичної особи – емітента. Водночас відповідно до статті 55-1 ГК «Фіктивна діяльність суб'єкта господарювання» суд може прийняти рішення про припинення будь-якої юридичної особи за наявності ознак фіктивності, закріплених у статті (особу зареєстровано на недійсні (втрачені, загублені) та підроблені документи, ін.). Отже, норма ст. 38 Закону про державну реєстрацію потребує приведення у відповідність з нормою ст. 55-1 ГК.

Решта закріплених Законом підстав примусової ліквідації стосується акціонерних товариств: 8) неподання акціонерним товариством протягом двох років поспіль Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку інформації, передбаченої законом; 9) нескликання акціонерним товариством загальних зборів акціонерів протягом двох років поспіль; 10) неутворення органів акціонерного товариства протягом року з дня реєстрації НКЦПФР звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників акціонерного товариства. Як бачимо, мова йде про порушення в діяльності або можливі ознаки фіктивності зареєстрованих акціонерних товариств.

Цілком слушною можна вважати пропозицію Скоропис О.М. про доцільність застосування примусової ліквідації юридичних осіб лише у випадку, коли це загрожує суспільним інтересам [14, с. 5]; відповідне правило доцільно закріпити як умову прийняття відповідного судового рішення.

Як бачимо, передбачені Законом про державну реєстрацію підстави примусового припинення суб'єктів господарювання включають як ті, що по суті є порушеннями правил здійснення господарської діяльності (переважна більшість), так і ті, що не можна визнати такими порушеннями (наприклад, визнання суб'єкта підприємництва банкрутом, наявність у Реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням). Перша група підстав є господарськими правопорушеннями, які дають підстави для застосування адміністративно-господарської санкції у формі ліквідації за рішенням суду (ст. 247 ГК). Друга група підстав не включає господарські правопорушення, а тому ліквідацію суб'єктів господарювання з цих підстав не можна розглядати як адміністративно-господарську санкцію. З такою класифікацією пов'язані абсолютно конкретні наслідки: ліквідація суб'єкта господарювання як адміністративно-господарська санкція відбувається з урахуванням правил застосування таких санкцій, включно зі спеціальними строками їх застосування (гл.гл. 27, 24 ГК), водночас ліквідація з інших підстав відбувається тільки за правилами примусової ліквідації, закріпленими в ЦК і ГК, спеціальному законі (якщо відповідна підстава міститься в законі).

Щодо того, чи є наведений вище перелік підстав примусового припинення суб'єктів господарювання відкритим, слушною є позиція Квасніцької О.О.: у Законі (абз. 1 ч. 1 ст. 38) міститься вказівка «зокрема», що означає невичерпний перелік підстав [7, с. 123]. Як можна зробити висновок з ч. 1 ст. 110 ЦК, ст. 247 ГК, рішення суду про ліквідацію юридичної особи приймається у тих випадках, які перераховані вище, а також за підставами, передбаченими іншими законами. Наведемо такі законодавчі положення:

а) ч. 2 ст. 246 ГК, ч. 3 ст. 50, ч. 2 ст. 10, ч. 2 ст. 37 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. Вважаємо, що

у разі систематичного здійснення підприємством екологічно небезпечної діяльності органи прокуратури на підставі перелічених законодавчих норм та відповідно до ст.ст. 238, 247 ГК, ч. 2 ст. 38 Закону про державну реєстрацію можуть порушити в суді питання про ліквідацію відповідного суб'єкта як такого, діяльність якого суперечить чинному законодавству.

б) ч. 17 ст. 21 Закону «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р.;

в) ст. 77 Закону «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р.;

г) ч. 4 ст. 58 Закону «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р.;

д) ч. 1 ст. 141 ЦК.

Доцільно окремо зупинитись на спеціальних підставах ліквідації господарських товариств, таких як: 1) у повному товаристві залишається один учасник (якщо цей учасник не перетворює таке товариство в інше господарське товариство впродовж шести місяців) (ч. 1 ст. 132 ЦК); 2) вибуття усіх вкладників із командитного товариства, якщо учасники товариства не перетворять таке товариство на повне товариство, або в разі вибуття усіх повних учасників (ч. 1 ст. 139 ЦК, чч. 1, 2 ст. 83 Закону «Про господарські товариства»). За формулюванням цитованих правових норм не визначено, що ліквідація господарських товариств у цих випадках відбувається за рішенням суду; по суті, мають місце підстави т.з. вимушеної ліквідації господарських організацій, коли в силу вимог закону останні повинні самоліквідуватись. Логічно допустити, що в разі неприйняття такого рішення у зацікавлених суб'єктів є правові можливості порушити в суді питання про примусову ліквідацію товариства, склад учасників якого не відповідає вимогам закону.

В Оглядовому листі ВАС України від 24 жовтня 2008 р. № 1776/100/13-08 «Про деякі питання практики вирішення спорів у справах за участю органів державної податкової служби» (п. 6) міститься позиція, що відсутність прибутку у суб'єкта господарювання не є підставою для припинення його як юридичної особи.

У науковій літературі пропонувалось законодавчо закріпити вичерпний перелік правопорушень, в разі допущення яких може ставитись питання про примусову ліквідацію юридичної особи, оскільки примусова ліквідація є видом юридичної відповідальності (при цьому пропонувалось надавати юридичній особі строк для усунення правопорушень і застосовувати примусову ліквідацію лише у разі їх неусунення протягом цього строку). Також вказувалось на необхідність встановлення у ЦК конкретного переліку осіб, які мають право подавати позови про примусову ліквідацію юридичних осіб та недоцільність розширення переліку державних органів, які мають таке право [14, с. 5, 8, 9]. Такі пропозиції до певної міри є слушними. Але вважаємо, що закріпити чи то в ЦК стосовно усіх юридичних осіб, чи то в ГК стосовно усіх суб'єктів господарювання вичерпний перелік підстав примусової ліквідації не є можливим (хоча саме в цих кодексах він і має бути, а не в Законі про державну реєстрацію), оскільки такі кодекси визначають основи правового положення лише базових для економіки організаційно-правових форм господарських організацій. Як слушно зазначає цитована дослідниця [14, с. 8], у законі визначаються загальні й спеціальні підстави ліквідації юридичних осіб приватного права, останні встановлюються для окремих видів юридичних осіб і залежать від їх організаційно-правових форм. Відповідно в законі рівня ЦК чи ГК неможливо закріпити усі спеціальні підстави ліквідації, тим більше що з часом з'являються нові види господарських організацій з одночасним прийняттям відповідних спеціальних законів (наприклад, корпоративні інвестиційні фонди, холдингові компанії, недержавні пенсійні фонди).

Питання про ***підвідомчість*** аналізованої категорії судових спорів не вирішено однозначно у процесуальних і господарських законах. З урахуванням рекомендаційних роз'яснень Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів можна дійти наступних висновків.

Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 12 Господарського процесуального кодексу України справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у т.ч. учасником, який вибув, пов'язані з припиненням діяльності такої особи, підвідомчі *господарським судам.*

Адміністративним судам підвідомчі спори щодо визнання недійсними установчих документів, які порушуються за позовами суб'єктів владних повноважень, що здійснюють контроль за діяльністю товариства (п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24 жовтня 2008 р. № 13). Згідно з позицією Вищого адміністративного суду України (пп. 7.3, 7.4 постанови Пленуму ВАСУ «Про деякі питання юрисдикції адміністративних судів» від 20 травня 2013 р. № 8) позови органів державної податкової служби про припинення юридичних осіб або підприємницької діяльності фізичних осіб – підприємців, позови НКЦПФР про припинення юридичної особи – емітента належать до юрисдикції адміністративних судів. Єдиний державний реєстр судових рішень засвідчує, що абсолютна більшість справ щодо примусової ліквідації юридичних осіб розглядається в порядку адміністративного судочинства.

Отже, за роз'ясненнями вищих спеціалізованих судів і матеріалами судової практики досить ясно прослідковується позиція, що позови суб'єктів владних повноважень щодо примусової ліквідації суб'єктів господарювання належить розглядати в порядку адміністративного судочинства як спори публічно-правові, водночас аналогічні за змістом позови інших суб'єктів – у порядку господарського судочинства. У цьому зв'язку доцільно зупинитись на питанні про *сторони спору.* У різних законах (окрім уже зацитованих) можна знайти наступні посилання.

Насамперед, згідно з п. 5 ч. 2 ст. 17, ч. 4 ст. 50 Кодексу адміністративного судочинства України юрисдикція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори, зокрема, спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених Конституцією та законами України. Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, їх об'єднання, юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть бути відповідачами за адміністративним позовом суб'єкта владних повноважень лише у випадках, встановлених законом.

Так, Вищим адміністративним судом України у 2010 році (ухвала ВАСУ від 5 жовтня 2010 р.) розглядалась адміністративна справа за позовом прокурора Самарського району м. Дніпропетровська в інтересах держави в особі Дніпропетровської міської ради до ВАТ «Термопластавтоматика» про визнання установчих документів ВАТ

недійсними, визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації підприємства та ін. Вирішуючи справу, ВАСУ вказав на те, що чинне законодавство України не наділяє міські ради правом звернення до суду з позовом до суб'єктів господарської діяльності – юридичних осіб про припинення їх державної реєстрації або визнання недійсними установчих документів.

Відповідно до пп. 2, 3 ч. 1 ст. 110 ЦК позов до суду про ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, може подавати учасник юридичної особи або відповідний орган державної влади, а в інших випадках, встановлених законом, відповідний орган державної влади. *Як зазначається у пункті 6 Роз'яснення ВАСУ від 12 вересня 1996 р. №02-5/334, якщо засновником суб'єкта підприємницької діяльності є декілька підприємств чи організацій, позовну заяву до господарського суду може подати одне з них; інші засновники можуть взяти участь у процесі як треті особи.*

Звертає на себе увагу та обставина, що ЦК визнає лише дві можливі групи позивачів у справах примусової ліквідації: учасники юридичної особи або уповноважені органи державної влади. Дослідники посилаються на норми ст. 1 Господарського процесуального кодексу України про право підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців звертатись до господарського суду з позовами у разі порушення права або законного інтересу як на підставу звернення з позовом про примусову ліквідацію [12]. Така позиція видається дещо юридично слабкою з огляду на достатньо однозначні щодо трактування норми пп. 2, 3 ч. 1 ст. 110 ЦК. Однак якщо не застосовувати норми ст. 1 ГПК, питання боротьби з такими порушеннями, як здійснення забороненої законом господарської діяльності, відсутність належного розміру статутного капіталу у підприємства та інші, буде ускладнена, оскільки законами не визначаються ті органи державної влади, які б могли звертатись з позовами про примусову ліквідацію суб'єктів господарювання незалежно від виду їх господарської діяльності у наведених випадках. Це можна проілюструвати на прикладі компетенції суб'єктів владних повноважень в аналізованій сфері (вище міститься перелік посилань на норми законів, в яких також закріплена компетенція на подання позовів про примусову ліквідацію (в галузі охорони навколишнього природного середовища, охорони праці тощо)).

Відповідно до ч. 3 ст. 12 Закону «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. за матеріалами оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю мають право подавати до суду заяви про припинення діяльності суб'єктів підприємництва. Служба безпеки України, її органи і співробітники у разі проведення заходів щодо боротьби з тероризмом і фінансуванням терористичної діяльності мають право подавати за матеріалами оперативно-розшукової діяльності до суду заяви про припинення діяльності суб'єктів підприємництва (п. 4 ч. 2 ст. 25 Закону "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 р.). Відповідно до п. 12 ст. 37 Закону «Про страхування» від 7 березня 1996 р. уповноважений орган у сфері страхування має право звертатися до суду з позовом про скасування державної реєстрації страховика (перестраховика) або страхового посередника.

Згідно з пп. 20.1.37 п. 20.1 ст. 20, п. 67.2 ст. 67 ПК контролюючі органи мають право звертатися до суду щодо припинення юридичної особи та припинення фізичною особою-підприємцем підприємницької діяльності та/або про визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єктів господарювання. Контролюючими органами є органи доходів і зборів (п. 41.1 ст. 41 ПК). Положення ПК деталізовані у підзаконних актах. Згідно з пп. 11.30 п.11 Порядку обліку платників податків і зборів, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 9 грудня 2011 р. № 1588, якщо платник податків не має заборгованості перед бюджетом та у разі: неподання протягом одного року в органи державної податкової служби податкових декларацій, документів податкової звітності; якщо установчі документи суперечать чинному законодавству; провадження діяльності, яка суперечить установчим документам та законодавству; наявності у Реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням; наявності в органу ДПС передбачених законами України інших підстав для постановлення судового рішення щодо припинення (ліквідації) чи скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання, то керівник органу ДПС приймає рішення у вигляді розпорядження відносно платника податків про звернення до суду із позовною заявою про винесення судового рішення щодо припинення юридичної особи чи підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця.

Листом ДПА України від 30 липня 2010 р. № 15371/7/10-3017 органам ДПС направлено Методичні рекомендації щодо взаємодії (орієнтовного алгоритму дій) органів державної податкової служби при скасуванні державної реєстрації суб'єктів господарювання, анулюванні свідоцтва платника ПДВ (у т.ч. через процедуру банкрутства та/або скасування державної реєстрації). Згідно з п. 3.1 цих Рекомендацій якщо ОДПС звертається до суду з вимогою про припинення юридичної особи у зв'язку із здійсненням юридичною особою діяльності, забороненої законом, податковий орган повинен обґрунтувати, що заборонена законом діяльність юридичної особи спрямована саме на порушення правил оподаткування, зокрема, на навмисну несплату податків.

Матеріали судової практики свідчать про особливу позицію судових органів у питанні трактування повноважень органів доходів і зборів в аналізованій сфері. У цілому ряді судових рішень ВАС України, з посиланням на ч. 2 ст. 19 Конституції України та норми законів, які визначають статус цих органів, зазначають: *органи державної податкової служби можуть звертатися з вимогами про припинення суб'єктів господарювання не в усіх випадках, визначених статтею 38 Закону про державну реєстрацію, а лише у разі*, якщо підставою позову є неподання таким суб'єктом протягом року до органів ДПС податкових декларацій, документів фінансової звітності, або ж у випадку здійснення діяльності, безпосередньо спрямованої на ухилення від оподаткування (наприклад, ухвали ВАСУ від 27 червня 2013 р. у справі №К/9991/35461/11, від 18 лютого 2014 р. за позовом ДПІ у Жовтневому районі м. Луганська до ТОВ "Кедр-Капітал" про визнання недійсним запису про державну реєстрацію та припинення юридичної особи). Не виключено звернення органів ДПС з позовами про припинення юридичної особи на підставі здійснення такою особою діяльності, що заборонена законом, однак у цьому разі

податковий орган повинен обґрунтувати, що заборонена законом діяльність юридичної особи спрямована саме на порушення правил оподаткування, зокрема, на навмисну несплату податків, конвертаційні послуги тощо (ухвала ВАСУ від 11 вересня 2012 р. у справі №К-19111/10 за позовом ДПІ в Жовтневому районі у м. Луганську до ПП "Луганськекстра" про визнання недійсним запису про державну реєстрацію та припинення юридичної особи). В ухвалі ВАСУ від 31 травня 2012 р. у справі № К-30412/10 за позовом ДПІ в Орджонікідзевському районі м. Запоріжжя до ТОВ «ДЕЛІ КОНСАЛТ» про скасування запису про проведення державної реєстрації юридичної особи зазначається наступне: *компетенція органів ДПС в частині вимог позову про припинення юридичної особи поширюється саме на відносини в сфері оподаткування та інших обов'язкових платежів.*

У постанові Верховного Суду України від 16 жовтня 2012 р. у справі за позовом ДПІ у Ворошиловському районі м. Донецька до управління державної реєстрації Донецької міської ради, державного реєстратора про визнання дій протиправними, визнання запису неправомірним та ін. вказується: *«Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності є одним із заходів, спрямованих на запобігання порушенню податкового законодавства або його припиненню... органи ДПС* відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 11 Закону «Про державну податкову службу» *мають право звертатися до суду з позовною заявою про скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності...виключно у випадках, прямо передбачених законом, з метою виконання покладених на них завдань і функцій»*[3].

Викладена позиція судових інстанцій не вміщується в окремому роз'ясненні ВАСУ чи ВСУ, однак повторюється неодноразово в судових рішеннях. З огляду на викладене, постає потреба внести зміни до ПК, чітко визначивши повноваження органів доходів і зборів щодо ініціювання примусової ліквідації суб'єктів господарювання, зокрема, чітко визначити підстави такого звернення до суду, так, як це закріплено, наприклад, щодо НКЦФПР. Відповідно до Закону «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30 жовтня 1996 р. (пп. 5-2, 22, 23, 31-1 ст. 8) Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку має право: подавати позов до суду про припинення юридичної особи – емітента у зв'язку з включенням його до списку емітентів, що мають ознаки фіктивності; звертатися до суду з позовом (заявою) про припинення акціонерного товариства (за цим Законом – у випадках, які фактично закріплені в Законі про державну реєстрацію); порушувати в суді питання про ліквідацію корпоративного інвестиційного фонду[4].

Дослідники вказують, що інші суб'єкти владних повноважень і зацікавлені приватні особи, якщо їм стало відомо про обставини, що є підставами для позову про примусову ліквідацію, можуть звернутися з відповідним поданням до уповноваженого органу чи прокурора [10, с. 54].

Дуже продуманою вважаємо позицію Повара П.О. про формулювання у законодавстві повноважень суб'єктів порушувати в суді питання про ліквідацію підприємства: «... 1) ...повинні передбачатися законом з одночасним закріпленням у ньому підстав, за наявності яких державний орган вправі пред'являти таку вимогу; 2)...повинні відповідати його завданням і функціям; 3) передумовою ефективної реалізації державним органом зазначених повноважень є наділення його достатніми повноваженнями щодо контролю за дотриманням законності у відповідних сферах господарювання» [13, с. 10].

Щодо формулювання *позовних вимог*, то на практиці суб'єкти звертаються до суду з різними позовними вимогами (визнання установчих документів недійсними, скасування запису про державну реєстрацію та ін.) [10, с. 55]. На нашу думку, такими, що відповідають чинному законодавству, є наступні позовні вимоги: про ліквідацію юридичної особи; про визнання недійсними засновницьких документів суб'єктів господарювання, визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи (за наявності підстав) і ліквідацію юридичної особи. *В Оглядовому листі ВАСУ від 24 жовтня 2008 р. № 1776/100/13-08 наводиться така позиція: вимога про визнання нечинним запису про проведення державної реєстрації суб'єкта господарювання фактично є вимогою про скасування державної реєстрації, а тому судам її слід розцінювати як вимогу про припинення юридичної особи.*

Щодо *строків позовної* давності у справах про ліквідацію суб'єктів господарювання. У випадку застосування ліквідації суб'єкта господарювання як адміністративно-господарської санкції слід керуватись нормою ст. 250 ГК. У решті випадків застосуванню підлягають загальні норми про позовну давність з одним нюансом: у разі звернення до адміністративного суду мають застосовуватись строки, визначені КАС, іншими законами (ч. 1 ст. 99 КАС).

Таким чином, нинішній стан правового регулювання відносин у сфері примусової ліквідації суб'єктів господарювання не можна визнати задовільним. Пропонуємо вичерпно в ГК охарактеризувати підстави припинення суб'єктів господарювання (в тому числі – примусової ліквідації), або в ЦК максимально повно визначити загальні підстави припинення діяльності юридичних осіб незалежно від виду та організаційно-правової форми. Також доцільно наступним чином удосконалити нормативно-правові акти в аналізованій сфері:

1) узгодити редакцію норм частини 2 статті 38 Закону про державну реєстрацію, пункту 2 частини 1 статті 110 Цивільного кодексу України і підп. 20.1.37 пункту 20.1 статті 20 Податкового кодексу України щодо можливості визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи або її установчих документів через допущені при її створенні порушення (наприклад, передбачити одночасне визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи і її установчих документів (за наявності підстав – щодо останніх) та її ліквідацію в разі порушень, допущених при її створенні);

2) закріпити у статті 247 Господарського кодексу України і абзаці 3 частини 2 статті 38 Закону про державну реєстрацію однакове поняття – «діяльність, що суперечить закону» і викласти ці норми в такій редакції: «провадження діяль-

[3] Уперше повноваження органів ДПС щодо ініціювання ліквідації підприємств були закріплені у зв'язку зі змінами від 21 вересня 2000 р. до Закону "Про державну податкову службу в Україні". Прийняття цього законодавчого акту мало важливе значення для протидії недобросовісним суб'єктам підприємництва, які порушували закон у процесі створення та діяльності [6, с.105].

[4] За чинним законодавством окремим органам державної влади надано повноваження тимчасово припиняти (зупиняти) господарську діяльність за порушення правил її здійснення (п. 8 ч. 1 ст. 26 Закону «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р., ч. 2 ст. 21 Закону «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р., абз. 1 ч. 5 ст. 4 Закону "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності" від 5 квітня 2007 р.); відповідна судова процедура регулюється у статті 183-6 КАС України.

ності, що суперечить закону або установчим документам (систематичні чи грубі порушення законодавства)»;

3) у нормі абзацу 7 частини 2 статті 38 Закону про державну реєстрацію виключити слово «емітента», узгодивши її таким чином з нормою статті 55-1 Господарського кодексу;

4) у пунктах 2, 3 частини 1 статті 110 Цивільного кодексу закріпити право зацікавлених осіб звертатись з позовами про примусову ліквідацію юридичної особи;

5) у Податковому кодексі України визначити підстави звернення до суду органів доходів і зборів з приводу примусової ліквідації суб'єктів господарювання.

Список літератури:

1. Апанасенко К.І. Визнання недійсними установчих документів суб'єктів господарювання (матеріально-правові та процесуально-правові аспекти) / К.І. Апанасенко // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 1. – С. 77-86.
2. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права / С.Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1950. – 321 с.
3. Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар / За ред. Коссака В.М. / В.М. Коссак. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 672 с.
4. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, В.М. Коссак та ін.; За ред. О.І. Харитонової. – Х.: Одіссей, 2006. – 832 с.
5. Грибанов В.П. Юридические лица / В.П. Грибанов. – М.: Юрид. лит., 1961. – 163 с.
6. Зубатенко О.М. Припинення суб'єктів господарювання. Дис... канд. юрид. наук (12.00.04) / О.М. Зубатенко. – Донецьк: Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2007. – 223 с.
7. Кібенко О.Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України / О.Р. Кібенко. – Х.: Страйд, 2005. – 432 с. – (Сер.: Юридичний радник).
8. Квасніцька О.О. Правоохоронні засоби у сфері державної реєстрації суб'єктів підприємництва / О.О. Квасніцька // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук.праць. Вип. 25. – Одеса: Юридична література, 2005. – С. 313-317.
9. Квасніцька О.О. Правове регулювання державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності. Дис... канд. юрид. наук (12.00.04) / О.О. Квасніцька. – Одеса: Одеська національна юридична академія, 2006. – 199 с.
10. Красовська А.В. Юрисдикція спорів про припинення юридичних осіб за позовами суб'єктів владних повноважень / А.В. Красовська // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Збірник наукових праць з економічних та юридичних наук. – № 9. – Л.: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 52 – 55.
11. Кузьмін Р.Р. Застосування господарсько-управлінських санкцій як засіб детінізації економіки: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Р. Р.Кузьмін. – НАН України, Ін-т екон.-прав. дослідж. – Донецьк, 1999. – 21 с.
12. Пелипенко О. Деякі питання припинення юридичної особи на підставі судового рішення, що не пов'язане з банкрутством юридичної особи / О. Пелипенко // Електронний ресурс:http://www.ilf-ua.com/ua/publications/articles/deyaki_pytannya_prypynennya_yurosoby/
13. Повар П.О. Правове регулювання ліквідації підприємств в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.04 / П.О. Повар. – К., 2009. – 18 с.
14. Скоропис О.М. Цивільно-правове регулювання ліквідації юридичних осіб: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.М. Скоропис. – К., 2010. – 22 с.
15. Хозяйственное (предпринимательское) право Украины: Учебник / Под общ. ред. Р.Б. Шишки и Я.А. Чапичадзе / Р.Б. Шишка, Я.А. Чапичадзе. – Харьков, Эспада, 2007. – 552с.
16. Хозяйственный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Под общ. ред. А.Г. Бобковой / А.Г. Бобкова. – Харьков: Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2008. – 1296 с.
17. Щербина В.С. Господарське право: підручник / В.С. Щербина. – 5-те вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 600 с.

Апанасенко Е.И.
Черниговский национальный технологический университет

К ВОПРОСУ О ПРИНУДИТЕЛЬНОЙ ЛИКВИДАЦИИ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО РЕШЕНИЮ СУДА

Аннотация
В статье исследуются правовые аспекты ликвидации субъектов хозяйствования по решению суда. Были прокомментированы основания принудительной ликвидации хозяйственных организаций, предусмотренные законом. Автор предоставил предложения по изменению отдельных норм хозяйственного законодательства.
Ключевые слова: принудительная ликвидация, решение суда, государственная регистрация, прекращение субъектов хозяйствования, признание недействительной государственной регистрации юридического лица, административно-хозяйственная санкция.

Apanasenko K.I.
Chernigiv National Technological University

ON THE QUESTION OF ECONOMIC ORGANIZATIONS' POSITIVE LIQUIDATION BY A JUDGMENT

Summary
The legal aspects of economic subjects' liquidation by a judgment are investigated in the article. Provided for a law reasons of positive liquidation of economic organizations were commented. The author introduced proposals for a change of some norms of the economical legislation.
Keywords: positive liquidation, judgment, state registration, cessation of economic subjects, declaration invalid of the state registration of juridical person, administrative economical sanction.

УДК 340.14(477)(091)"8/11"

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Бедрій М.М.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена джерелам права Київської Русі, зокрема звичаєвому праву, князівському законодавству, міжнародним договорам і збірникам візантійського права. Обґрунтовано, що «Руська правда» була результатом законодавчої діяльності київських князів і діяла як нормативно-правовий акт. Автор доводить, що попри появу нових джерел права, визначальну роль у правовій системі Київської Русі продовжував відігравати правовий звичай.
Ключові слова: джерело права, Київська Русь, правовий звичай, «Руська правда».

Право Київської Русі ґрунтувалось на східнослов'янській правовій традиції, виросло та розвинулось із додержавного звичаєвого права. Відтак первинним і основним джерелом права Київської Русі був правовий звичай. Суспільство, визнавши владу держави повинне було дотримуватись правил поведінки які вона встановлювала через законодавчу діяльність київських князів. Так поряд із правовим звичаєм формується нове джерело права – нормативно-правовий акт. Найвідомішим прикладом княжого законодавства була «Руська правда» – збірник права Київської Русі. Вагома роль Давньоруської держави на міжнародній арені зумовлює появу ще одного джерела права – міжнародно-правового договору. Найбільш важливими були русько-візантійські договори. У 988 р. державної релігією Київської Русі стало християнство, що зумовило рецепцію візантійського права та зміни в правовому регулюванні.

Зазначені міркування дають можливість запропонувати таку класифікацію джерел права Київської Русі: правові звичаї, князівське законодавство (княже право), міжнародні договори, збірники візантійського права.

Звичаєве право. В одній із попередніх публікацій уже йшла мова про давнє звичаєве право східних слов'ян [1], проте ми повинні розуміти, додержавні правові звичаїв умовах державності зазнають значних змін і тому «протоправо» східних слов'ян і звичаєве право Київської Русі не можуть бути ототожненими. У додержавному суспільстві правовий звичай був єдиним джерелом права, регулював усі правовідносини. Після утворення Давньоруської держави сфера його регулювання поступово звужувалась, однак навіть в таких умовах правовий звичай залишився найбільш важливим джерелом права протягом усього існування Київської Русі.

Звичаєве право виробляло засади формування та здійснення державної влади. Правовий статус осіб і суспільних груп також визначався правовими звичаями. Звичаєве право переважало у приватно-правових відносинах: відносини власності, зобов'язання, спадкування, а також у шлюбно- сімейних відносинах. Норми цього права визначали більшість положень юридичної відповідальності та особистості здійснення судочинства. Відтак звичаєве право можна знайти у всіх сферах суспільного життя Київської Русі. Законодавство князів лише уточнює його, систематизує та частково реформує. Інші джерела права – доповнюють і вливаються здебільшого в нові суспільні відносини (наприклад, збірники візантійського права регулювали переважно канонічно-правові відносини, що виникли з кінця X століття).

Отже, звичаєве право Київської Русі – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які випливали із народного досвіду та усталеності суспільної практики, регулювали більшість правовідносин і забезпечувались державним та суспільним примусом.

Дослідники звертають увагу, що в літописних джерелах терміни «звичай» і «покон» (тобто закон) вживаються як синонімічні [2, с. 37]. Проте це свідчить не про неспроможність народу Київської Русі розрізнити ці поняття, а про їх рівнопорядковість, спільне призначення та однакову юридичну силу. Згодом правовий розвиток Давньоукраїнської держави зумовив необхідність систематизації норм звичаєвого права, внаслідок чого було створено найбільш видатний давньоукраїнський збірник права під назвою «Руська правда».

Із сказаного раніше може скластись хибне враження, наче звичаєве право в умовах Київської Русі зазнало лише тих змін, які для її населення диктувала держава та умови, що супроводжували зміцнення державного апарату. Це не зовсім так, адже правові звичаї, хоч і базувались на консерватизмі, зазнавали якісних змін і еволюціонували. Оптимальним середовищем для їх застосування та розвитку стала верв.

Верв була сільською територіальною громадою, керівництво якою здійснювали її найстарші за віком і найбільш авторитетні представники. Саме вони були знавцями та охоронцями правових звичаїв, а також суддями вервного суду. Відтак цей історичний тип українського звичаєвого права можна назвати «вервним правом».

На думку В. Лєшкова, звичаєве право було результатом правотворчої діяльності верві [3, с. 72]. Тому й не дивно, що його також часто називають «вічовим правом». Інакше кажучи, верв не тільки дотримувалась та застосовувала правові звичаї, а й була уповноважена створювати їх. Очевидно, це відбувалось шляхом усталення певної практики правовідносин або через вервні віча та суди, коли їх рішення повторювались у багатьох вервах і поширювали на них свою чинність.

Правове регулювання суспільних відносин у верві ґрунтувалось на основі правових звичаїв, які були комплексною й узгодженою системою – вервним правом. Згодом ця система еволюціонувала і з XIV ст. трансформувалась у «копне право», існування якого обгрунтував І. Черкаський [4, с. 56]. Норми вервного права регулювали усе коло суспільних відносин у вервах, крім тих, які підпадали під сферу регулювання державного права. Вервне право, передусім, визначало особливості формування та функціонування органів місцевого самоврядування, а також здійснення судочинства. Форма договору за вервним правом була усною. У звичаєвому праві вервів був відсутній інститут смертної кари. Прийняті князями закони, у тому числі «Руська правда» часто дублювали та санкціонували норми вервного права.

Внаслідок розвитку торгівлі у Київській Русі

завдяки її вдалому географічному розміщенню формувались нові звичаї у сфері торгівлі (у т. ч. міжнародної), що не рідко набували юридичного значення. Оскільки Київська Русь була важливим центром у Європі, тому вона виконувала важливу роль у становленні міжнародних правових звичаїв.

Князівське законодавство. У термінології Київської Русі закон як акт вищого органу державної влади отримав назву покон (наприклад, Покон Вірний – частина Короткої редакції «Руської правди»), урок (здебільшого так називалися податкові закони) або статут (наприклад, церковні статути великих князів). З давньоруського періоду збереглося обмаль документів нормативного змісту, проте це зовсім не свідчить, що законодавча діяльність київських князів була настільки обмеженою. Крім того, давні закони могли мати й усну форму. Водночас необхідно відзначити й те, що князі з обережністю ставилися до реформування права, адже в суспільстві вже існувала узгоджена система звичаєвого права.

Термін «князівське законодавство» є відносно умовним, адже князі приймали закони не завжди одноособово, а інколи й спільно з віче. У цьому контексті варто згадати слова українського вченого та державного діяча С. Шелухіна: «воля народу була правом і законом для князя, а бажання князя було тільки його претензією, досягнення якої залежало не від його права, а від права і волі народу» [5, с. 109]. В епоху феодальної розробленості загальнодержавне законодавство відображалось здебільшого в рішеннях феодальних з'їздів та договорах між удільними князями, що мали назву «хрестоцілувальні грамоти». Тому більш вдалим терміном для визначення блоку джерел права, створених за результатами нормотворчої діяльності давньоруських князів, міг би бути термін «княже право».

Повертаючись до проблеми відсутності джерел, необхідних для повного відображення князівського законодавства, слід зазначити, що збереглись відомості про події в Київській Русі, які могли відбуватись не інакше як на підставі князівського закону. Такою подією можна вважати адміністративно- фінансову реформу, проведену в середині X ст. княгинею Ольгою [6, с. 29]. Також загальновідоме обмеження кредитних ставок, запроваджене князем Володимиром Мономахом після антилихварського повстання у Києві (1113 р.), було не інакше як законодавчим актом, зміст якого був згодом повторений у Розширеній редакції «Руської правди»

Найбільш відомим збірником князівського законодавства є «Руська правда», однак її аналіз проведемо згодом. Важливими пам'ятками князівського законодавства були й церковні статути князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Їх прийняття можна пояснити тим, що суспільство потребувало юридичного визначення місця церкви в державі, її правового статусу та окреслення сфери компетенції. Церковний статут про десятини і церковних людей був прийнятий князем Володимиром Великим. Він закріпив привілеї духовенства: право збирати податки на церкву, право мати феодально залежних людей тощо. Встановлений цим статутом церковний податок отримав назву «десятина», оскільки він становив десяту частину прибутків населення. Його первинною метою було фінансування будівельних робіт щодо спорудження Десятинної церкви у Києві, а згодом він трансформувався у загальнодержавний податок для матеріального забезпечення духовенства [7, с. 43]. Іншим церковним статутом був статут про церковні суди, прийнятий Ярославом Мудрим. До юрисдикції цих органів були віднесені справи щодо сімейних відносин і щодо злочинів проти релігії. Статут заборонив шлюби між родичами, багатоженство, самовільне розірвання шлюбу та змушування до вступу в шлюб [8, с. 66].

Під «князівським законодавством» чи «княжим правом» варто розуміти не тільки князівські закони, але й інші джерела права. Так, у поняття «князівське законодавство» можна віднести і деякі нормативно-правові договори – окремі ряди та хрестоцілувальні грамоти. Це пояснюється тим, що у них виражалася в тому числі воля князів, а відтак – воля держави, як і в нормативно-правових актах. Тому якщо з формальних причин їх не можна впевнено зарахувати до законодавства князів, то до «княжого права» вони, безперечно, належали.

Одним із видів таких правових джерел були договори князів із народом які мали назву «ряди». Ці договори укладались здебільшого в усній формі (рідше – в письмовій) на засіданні віче. Предметом їх правового регулювання була діяльність князя, тобто у них глава держави брав на себе зобов'язання щодо справедливого та вмілого управління Руссю. Так, у X ст. великий князь Ігор уклав ряд на київському віче, яким зобов'язувався керувати державою без зла та насилля, не порушуючи давніх звичаїв, а також справедливо здійснювати судочинство [8, с. 65].

Після втрати цілісності Київської Руссю нею правив не один князь, а декілька місцевих князів, тому їх рішення не мали загальнодержавного значення. Відтак князівське законодавство почали формувати їх з'їзди – снеми. Перший такий з'їзд відбувся у 1072 р в місті Вишгород, до де князі Ізяслав, Святослав та Всеволод затвердили засади руського права. У 1097 році у місті Любеч відбувся найбільш важливий князівський з'їзд, на якому було затверджено принцип «хай кожен кожен держить отчину свою», що був спрямований на протидію міжкнязівським міжусобоцям, які виснажували державу [9].

В умовах феодальної розробленості набули важливого значення договори між удільними князями, які мали назву «хрестоцілувальні грамоти», адже укладаючи їх князі цілували хрест. Ці договори також можна віднести до княжого права, оскільки вони прийшли на зміну загальнодержавним князівським законам і забезпечували єдність держави. Сучасний історик права Є. Ромінський класифікує міжкнязівські договори на такі типи: договори, норми яких мали загальноруське (або ж загальне для певної землі) юридичне значення; договори між вищестоячими та нижчестоячими князями, які визначали розподіл повноважень між ними; договори, які визначали умови співпраління князів (дуумвірату); договори про зайняття чи спадкування князівств (столів); договори про військову допомогу та політичні союзи [10, с. 212].

Отже, в системі права Київської Русі шляхом законодавчої діяльності руських князів було утворено важливу частину тогочасного національного права – князівське законодавство або княже право. Його поява засвідчила становлення на українських землях такої форми права як нормативно-правовий акт, який у сучасній правовій системі України є основним і визначальним джерелом права. Водночас варто розуміти, що нормативно-правовий акт на українських землях зароджувався не як прояв владної сваволі князя, а як результат поступового правового розвитку, врахування практики застосування правових звичаїв та влад-

них заходів, необхідних суспільству.

«Руська правда». Як зазначалось, «Руська правда» була найбільш важливим актом князівського законодавства, в якому були закріплені як діючі звичаєво-правові норми, так і нові норми права, сформовані державою. Отож, її можна вважати результатом кодифікації згаданих правил поведінки. Вона стала своєрідним синтезом, компромісом звичаєво-правової традиції та реформаторських намірів київських князів.

Окремі автори вважають «Руську правду» виключно збірником діючих правових норм, який не мав юридичної сили як акт законодавства [11, с. 428]. Проте формування такого законодавчого збірника відповідала вимогам того часу та суспільним потребам Київської Русі, відтак гіпотеза про юридичну цінність «Руську правду» має логічне підґрунтя, тому розглядатиметься як така, що відповідає дійсності. Отож, є достатні підстави вважати, що «Руська правда» діяла на усій території Київської Русі як законодавчий акт. Крім того, вона, здійснила значний вплив на подальший розвиток українського, російського та білоруського права. Її рецепція спостерігається і в сусідніх народів – литовського, польського та ін. [12, с. 368] та інші.

«Руська правда» пройшла кілька редакцій, які мали чинність у певні періоди історії українського права. *Редакція закону* – це оновлений варіант тексту законодавчого акту, в якому відображаються зміни його змісту, структури чи викладу. *Редакція «Руської правди»* – це система списків «Руської правди», зміст і структура яких є ідентичними чи близькими, оскільки вони містять певний конкретно-історичний варіант цього законодавчого акта. Основними редакціями «Руської правди» були три: Коротка (XI ст.), Розширена (XII ст.) та Скорочена (XIV ст.).

Більшість учених пов'язують початок її написання із правлінням великого князя Ярослава Мудрого, зокрема з 30-тими роками XI ст. у м. Київ. Її структура виражена у чотирьох частинах: Правда Ярослава, Правда Ярославовичів, Покон вірний, Статут мостникам [7, с. 41-42]. Правда Ярослава становила 18 статей Короткої редакції абсолютна більшість яких мали кримінально-правовий зміст. Імовірно, її укладення відбулося у 1015-1019 рр. під час боротьби між Ярославом Мудрим і його братом Святополком Окаянним за великокнязівський престол [13, с. 51]. Правда Ярославовичів містить статті 19-41 Короткої редакції та регулювала значно ширший спектр правовідносин. У ній переважали норми, що визначали правову охорону боярської власності [13, с. 53].

На думку сучасного історика Л. Кушинської, у Короткій редакції «Руської правди» вплив давньоукраїнського звичаєвого права був сильнішим, ніж у Розширеній редакції, в якій посилився вплив державної влади на суспільні відносини. Водночас у Розширеній редакції була збільшена кількість норм звичаєвого походження, які діяли за часів Короткої редакції, але не були зафіксовані у ній [14, с. 5].

Укладення Розширеної (її ще називають Просторовою) редакції «Руської правди» датується XII ст. Вона складається із двох частин – Суду Ярослава Володимира та Статуту Володимира Мономаха. У ній посилюється вплив привілейованої суспільної групи, а статус холопа еволюціонує від безправної особи (раба) до феодально залежного селянина [7, с. 42].

На прикладі Розширеної редакції «Руської правди» маємо можливість спостерігати за еволюцією юридичної техніки, яка відбулась в українському праві впродовж XI–XII ст. Якщо в Короткій редакції норми викладались доволі лаконічними реченнями, то в Розширеній редакції конструкція правових норм була більш складною. Повнота викладу правових приписів сприяла їх дотриманню в суспільстві. Окремі статті Розширеної редакції «Руської правди» дозволяють побачити чітку структуру правової норми за загальновідомою схемою : гіпотеза – диспозиція – санкція. Так, у ст. 58 цієї редакції зазначалося: «якщо коня виведуть із хліву, то закупу за нього не платити; але якщо загубить його на полі або у двір не введе і не закриє, де йому скаже господар, або загубить під час своєї роботи, то за це йому платити» [15, с. 31].

Скорочена редакція «Руської правди» формувалась у XII–XIV ст., тобто вже після розпаду Київської Русі [13, с. 53]. Застосувалась ця редакція як джерело права у Галицько-Волинській державі, Великому князівстві Литовському та Московському царстві. Мала важливе значення під час кодифікації права у цих державах.

Редакції «Руської правди» варто чітко розмежувати з її списками. *Списком закону* в давнину вважався конкретний примірник рукопису нормативно-правового акта. Відтак *список «Руської правди»* – це конкретний примірник рукопису однієї з її редакцій. Сучасні технічні засоби вивели із використання поняття «список закону», проте в період Середньовіччя даний термін був актуальним, оскільки зміст нормативно-правового акта міг бути дещо відмінним залежно від того, хто і коли писав цей список.

У сьогоденні відомо близько 106 списків «Руських правди» [7,с. 41]. Більшості з них присвоїли певну назву за місцем їх знаходженням чи прізвищем людини, що їх знайшла: Карамзінський, Троїнський, Академічний, Синодальний, Археографічний, Пушкінський та ін. [13, с. 51].

Історія «Руської Правди» не завершується припиненням державності Київської Русі, оскільки її чинність зберігалась у Галицько-Волинській державі та навіть в умовах поневолення українських земель іноземними державами. У Галичині та інших українських землях, які увійшли в XIV ст. до складу Польського королівства «Руська правда» була чинною до 1434 р. На тих землях України, які перебували в складі Великого князівства Литовського, «Руська Правда» діяла до 1529 р., а значна частина її норм у редагованому вигляді увійшла до складу Судебника 1468 р., Статутів 1529, 1566 і 1588 років, а також інших актів законодавства цієї держави. Отже, «Руська правда» – це найвидатніша письмова пам'ятка українського права давньоруського періоду, кодифікований акт законодавства Київської Русі.

Міжнародні договори. Міжнародний договір був важливим джерелом права у Київській Русі, адже вона була активним учасником міждержавних відносин у сферах політики, економіки, культури та ін. Особливо активно розвивались дипломатичні відносини Київської Русі із Візантією, тому й не дивно, що договори з цією державою стали важливим джерелом права на українських землях. Найбільш відомі з них – це договори 907 р., 911 р., 944 р. і 971 р.

Войовничий київський князь Олег здійснив на початку X ст. успішний військовий похід на столицю Візантію Константинополь (Царгород), прибивши свій щит на його воротах. Як наслідок, був укладений в 907 р. перший руссько-візантійський договір, за яким Візантія зобов'язувались платити

данину князеві Олегу, а він взяв обов'язок не нападати на Візантію. Інші норми цього міжнародного договору регулювали торгівельні відносини між Київською Русю та Візантією [8, с. 64]. Факт укладення цього договору засвідчив початок політичного домінування Русі у регіоні Центрально-Східної Європи.

Як і попередній договір, руcько-візантійський договір 911 р. було укладено між київським князем Олегом і візантійськими імператорами Львом й Олександром [16, с. 22]. Порівняно з договором 907 р., цей договір більш повно регулював суспільні відносини: міжнародні (про мир між державами, про виконання міжнародного договору), цивільні (право власності, спадкування родичами русичів, що померли у Візантії та родичам греків, які померли в Русі), кримінальні (відповідальність за вбивство, побої, розкрадання, взаємовидача державами злочинців-утікачів), процесуальні (недійсність присяги як оправдання за наявності очевидних доказів).

Особливий інтерес становить ст. 8 руcько-візантійського договору 911 р., яка скасувала у відносинах між цими державами так зв. «берегове право». *Берегове право* – давній міжнародний правовий звичай, який надавав державі, на березі якої опинився іноземний розбитий корабель, право власності на ці уламки та майно, що було разом з ними. Згадана стаття руcько-візантійського договору зобов'язувала обидві держави допомогли потерпілим від краху корабля та зберегти майно за його попередніми власниками [8, с. 63]

Ст. 13 руcько-візантійського договору 911 р. передбачала, що майно русича, який помер у Візантії, повинна бути надане й родичам в Київську Русь за винятком випадків, коли б він уклав заповіт. Тоді це майно повинні успадкувати особи, зазначені в заповіті [13, с. 64]. Ст. 5 руcько-візантійського договору 911 р. дозволяла вбивати злодія, спійманого «на гарячому вчинку», якщо він чинив опір при затриманні чи був озброєний [16, с. 23].

У 944 р. був укладений новий руcько-візантійський договір між київським князем Ігорем і візантійськими імператорами Романом, Констянтином і Стефаном. Його метою було забезпечення миру між державами. Київській Русі надавалось право направляти будь-яку кількість кораблів з послами та купцями у Візантію. Візантія зобов'язувалась за цим догововорм утримати руських послів у Царгороді на протязі шести місяців. Водночас у ньому мітилась заборона руським купцям зимувати у Візантії [8, с. 64] Русич, який обікрав грека, ніс на підставі цього договору кримінальну відповідальність у формі виплати потерпілому подвійної вартості викраденого майна [16, с. 24]

У 971 р. був укладений останній руcько-візантійський договір між київським князем Святославом і візантійським імператором Іоанном I Цимісхієм. Обставини його укладення були несприятливими для Київської Русі (Святослав програв Візантійську війну), тому більшість його положень передбачали обов'язки Давньоруської держави не вступати у війну проти греків і болгар, бути союзником Візантії та ін. [8, с. 64].

Отож, руcько-візантійські договори стали свідченням появи нового джерела українського права – міжнародного договору. Крім того, цими договорами Київська Русь взяла участь у становленні міжнародного права як світової універсальної системи норм, що регулюють відносини між державами.

Збірники візантійського права. Розвиток міжнародної торгівлі, укладення руcько-візантійських договорів і прийняття Київською Руссю Християнства як державної релігії (988 р.) зумовили рецепцію візантійського права у цій державі. *Рецепція права* – це пряме чи опосередковане запозичення (з лат. recepcio) елементів системи права (норм, інститутів тощо) однієї держави (народу) в іншої держави (народу).

Церковні суди Київської Русі, вирішуючи справи, керувалися нормами канонічного (церковного) права, що походили з Візантії. Оскільки ці норми були чужими для русичів, з Візантії привозили, переписували та перекладали правові джерела для їх використання у церковному судочинстві. Поступово їх зміст почав впливати і на правове регулювання світських відносин. Отож, збірники візантійського права (їх також називали «кормчими книгами») стали важливим джерелом права Київської Русі. Їх основою були візантійські правові збірники Номоканон, Еклога та Прохірон.

Номоканон був збірником візантійського права, в якому переважали канонічно-правові норми. До нього ввійшли настанови апостолів й інших святих, постанови Вселенських соборів, а також акти візантійського законодавства, що регулювали устрій церкви її компетенцію й діяльність. Відомо дві редакції Номоканону – Івана Схоластика (VI ст.) і Фотія (VII ст.) [17, с. 45-46].

Еклога (739-740 рр.) була збірником візантійського права із великою кількістю елементів класичного римського права. Укладачі Еклоги творчо опрацювали звід Юстиніана, давньоримські правові джерела та візантійське звичаєве право, вилучаючи при укладенні збірника неактуальні на той час норми. Як наслідок, Еклога стала визначним правовим збірником у тогочасному світі, рецепіювалась у Київській Русі та інших державах.

Прохірон (879 р.) був актом систематизації норм цивільного, кримінального, процесуального та канонічного права Візантії. Як і в Еклозі, в Прохіроні основою була кодифікація Юстиніана. Прохірон став базою для наступних актів і збірників права Візантії, тривалий час зберігав важливість для Православної церкви, застосовувався в її церковних судах у той час за межами Візантії. Ним також керувались церковні суди Київської Русі, а згодом він почав впливати на судочинство в державних судах [18, с. 428-429].

Як зазначалось, названі джерела візантійського права стали основою «кормчих книг» Київської Русі. Найвідомішою за них була Єфремівська кормча книга, яка датується кінцем XI – початком XII ст. Вона містила норми Новокано Фотія, фрагменти Родоського морського закону, землеробського закону Юстиніана, Еклоги, Прохірону та Новел [19, с. 146-147]. Єфремівська кормча книга регулювала як церковні (структуру церковної організації призначення єпископів, управління церковним майном, церковні суди тощо), так і світські (позовна давність, укладення шлюбу, кримінальна відповідальність за тілесні ушкодження, зраду, викрадення, аборт, зґвалтування, скотолозтво і мужолозтво) правовідносини [19, с. 156].

Існували також збірники, в яких укладачі синтезували норми візантійського та слов'янського права, тобто змішані збірники. До них належать «Закон судний людям» і «Книга законня». У «Законі судному людям» (VII–IX ст.) переважали норми кримінально-правового змісту. «Книга законня» містить норми різних галузей права і складається з чотирьох частин: візантійський рільничий закон (VII ст.); законні книги про покарання; про розлучення; про свідків [17, с. 46-47].

Рецепція візантійського права, формування його збірників і їх застосування в Київській Русі мали різносторонній вплив на українську правову традицію. Мабуть, його можна поділити умовно на негативний і позитивний аспект. Позитивний аспект рецепції візантійського права, полягав,насамперед, у тому що, Київська Русь, запозичуючи візантійське право, рецепіювала і римське право, що лежало в його основі. З огляду на це був вдосконалений механізм регулювання приватно-правових відносин: сімейних і спадкових, договірних і деліктних, речових і немайнових.

Водночас був присутнім і негативний аспект. Він проявлявся, передусім, у нормах кримінального права. Так, зародження на українських землях інституту смертної кари було саме результатом візантійського впливу. Рецепція візантійських норм про кримінальну відповідальність погіршувала становище винного у вчиненні злочину, адже в самій Візантії існувало більше ста видів кваліфікованої смертної кари, розповсюдженими були й тілесні покарання. Негатив візантійського впливу також проявлявся у жорстоких методах церковного судочинства, зрощенні державної та релігійних сфер суспільного життя тощо.

Таким чином, історико-правовий огляд джерел права Київської Русі доводить розвиненість (як для того часу) правової системи цієї держави. Хоча в аналізований період почали своє утвердження у статусі джерел права і нормативно-правовий акт, і нормативно-правовий договір, переважаючим регулятором суспільних відносин продовжував бути правовий звичай. Саме на звичаєво-правових нормах базувалася «Руська правда», а інші джерела права регулювали значно менший спектр правовідносин, більшість із яких були порівняно новими чи не регулювалися звичаєвим правом. Впив іноземних правових систем (насамперед, Візантії) хоч і був значним, не мав визначального характеру, а лише доповнював національну руську основу правової системи Київської держави.

Список літератури:

1. Бедрій М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 59. – Львів, 2014. – С. 50–57.
2. Історія українського права / за ред. І. А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.
3. Лєшков В. М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. / В. М. Лєшков // Антологія української юридичної думки. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 52–136.
4. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – 714 с.
5. Гетьманчук М. П. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали / Гетьманчук М. П., Турчин Я. Б.. – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового Товариства ім. Шевченка, 2006. – 214 с.
6. Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
7. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
8. Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
9. Павко А. Інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення / Анатолій Павко // Віче. – 2008. – № 11 [Електронний ресурс] // Режим доступу – http://www.viche.info/journal/985/
10. Романський Є. В. Нормативно-правові договори Київської Русі у сфері державного устрою, влади й управління в контексті загальноєвропейської середньовічної традиції / Є. В. Романський // Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції 21-23 вересня 2012 р., м. Євпаторія. – Частина ІІ. – К., Сімферополь: Доля, 2012. – С. 212-218.
11. Лащенко Р. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському / Р. Лащенко // Антологія української юридичної думки. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 423–443.
12. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 628 с.
13. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.
14. Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» / Л. Кушинська // Історія України. – 1999. – № 38. – С. 5–6.
15. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
16. Марисюк К. Б. Майнові покарання за руcько-грецькими договорами X століття: історико-правові аспекти / К. Б. Марисюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – Вип. 2. – С. 20-25.
17. Терлюк І. Історія держави і права Середньовічної України / Іван Терлюк, Дмитро Забзалюк. – Львів: Каменяр, 2010. – 232 с.
18. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
19. Цвєткова Ю. В. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції / Ю. В. Цвєткова // Про українське право. – Число ІІ. – Київ, 2007. – С. 145-163.

Бедрий М.М.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ ОСМОТР ИСТОЧНИКОВ ПРАВА КИЕВСКОЙ РУСИ

Аннотация
Статья посвящена источникам права Киевской Руси, в частности обычному праву, княжескому законодательству, международным договорам и сборникам византийского права. Обосновано, что «Русская правда» была результатом законодательной деятельности киевских князей и действовала как нормативно-правовой акт. Автор доказывает, что несмотря на появление новых источников права, определяющую роль в правовой системе Киевской Руси продолжал играть правовой обычай.
Ключевые слова: источник права, Киевская Русь, правовой обычай, «Русская правда».

Bedriy M.M.
Ivan Franko National University of Lviv

HISTORIC-LEGAL REVIEW OF THE SOURCES OF LAW KIEVAN RUS

Summary
This article is devoted to sources of law Kievan Rus, including custom law, the prince legislation, international agreements and collections of Byzantine law. Proved, that «Rus'ka Pravda» was the result of the legislative activity of the Kievan princes and acted as a legal act. The author argues, that despite the emergence of new sources of law, determining role in the legal system of Kievan Rus continued to play a legal custom.
Keywords: source of law, Kievan Rus, legal custom, «Rus'ka Pravda».

ХІМІЧНІ НАУКИ

UDC 538.95:544.47

SYNTHESIS OF MAGNETITE BY HOMOGENEOUS CHEMICAL DEPOSITION FOR PREPARING OF MAGNETIC FLUID ON ITS BASIS

Dontsova T.A., Ivanenko I.M.
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»
Perecos A.O.
Institute of Metal Physics named after G.V. Kurdyumova
National Academy of Sciences of Ukraine

The magnetite synthesis by methods heterogeneous and homogeneous chemical deposition is conducted. The phase composition and magnetic properties of the samples are investigated. Revealed that magnetite synthesized by homogeneous chemical deposition has higher magnetic characteristics than magnetite obtained by heterogeneous precipitation method. It is shown that a homogeneous chemical deposition method possible to carry out the synthesis and stabilization of magnetite in a single step.
Keywords: Homogeneous chemical deposition, magnetite nanoparticles, stabilizer, oleic acid, the magnetic fluid.

Introduction. Magnetic fluids have a unique combination of fluidity and ability to significantly interact with the magnetic field. They possess properties of the ferromagnetic liquid, allowing them in new ways solve a variety scientific, technical and medical-biological problem [1-5]. Their properties are determined by the totality of characteristics, which they are consisting: solid magnetic phases, dispersion medium and stabilizer (varying by them may widely change the physical and chemical properties of magnetic fluids).

Basically, as solid phase in the magnetic fluid is used nanosized magnetite (Fe_3O_4). Methods for preparing magnetite nanoparticles include dispersion and condensation processes. Chemical deposition (relating to the condensation processes) is considered today as one of the simple and cheap methods. This method offer a low temperature alternative to conventional powder synthesis techniques in the production of nanoparticles, and the particles sizes can be well controlled addition of surfactants [6].

However, nanosized magnetite has a large specific surface area and therefore possesses high surface energies. Thus, they tend to aggregate so as to minimize the surface energies. Moreover, the naked magnetite has high chemical activity, and is easily oxidized in air, generally resulting in loss of magnetism and dispersibility. Therefore, it is important to provide proper surface coating and developing some effective protection strategies to keep the stability of magnetite [6].

Traditional method of chemical deposition, what include depositing ions Fe (II) and Fe (III) in a molar ratio 1:2 by alkalis (NaOH abo NH_4OH), cannot completely exclude the oxidation and aggregation of obtained magnetite nanoparticles [7-9]. For overcoming these drawbacks interesting there is applying homogeneous chemical deposition method using a urea which allows combining the steps of preparing magnetite and its stabilization in one process.

The aim of this work was the synthesis of magnetite by homogeneous chemical deposition, investigation its phase composition, magnetic properties and comparison with magnetite obtained by the traditional heterogeneous precipitation.

Objects and methods. For synthesis of magnetite the following reagents were used: iron (II) sulfate ($FeSO_4 \cdot 7H_2O$) (chemically pure qualification), iron (III) chloride ($FeCl_3 \cdot 6H_2O$) (chemically pure qualification), hydrochloric acid (HCl) (qualifications pure for analysis), urea ($CO(NH_2)_2$) (qualifications pure for analysis), oleic acid ($C_{18}H_{34}O_2$) (qualifications pure for analysis).

Magnetite was prepared by two methods: heterogeneous and homogeneous deposition techniques in the aqueous phase.

The synthesis of magnetite by heterogeneous precipitation was performed by Elmore [1], where was used ammonia water as precipitants. Synthesis was conducted direct and inverse way.

The synthesis of magnetite by homogeneous chemical deposition was carried out as follows. To 100 cm^3 solution (1M $FeSO_4$ in 2M HCl and 0.5M $FeCl_3$ in 2M HCl) was added 10÷150 g of crystalline urea. The resulting solution was heated to 95°C and maintained for 20÷120 min. As a result took place of urea hydrolysis with the formation of ammonia water by the reaction:

$$CO(NH_2)_2 + 3H_2O \rightarrow 2NH_4OH + CO_2. \quad (1)$$

Ammonia water interacted with ions of iron (II), (III) and precipitated magnetite (Fe_3O_4) according to the general reaction:

$$FeSO_4 + 2FeCl_3 + 8NH_4OH \rightarrow Fe_3O_4 + 6NH_4Cl + (NH_4)_2SO_4 + 4H_2O. \quad (2)$$

During synthesis added 5 cm^3 of oleic acid. The choice of oleic acid (as surfactants) was carried with following reasons. Oleic acid is a commonly used surfactant to stabilize the magnetic nanoparticles with strong chemical bond between the carboxylic acid and the amorphous iron oxide nanoparticles [10].

The formed product is cooled and resulting suspension washed from ions Cl and residual oleic acid with distilled water by magnetic decantation. The presence of ions Cl tested by solution of silver nitrate ($AgNO_3$), and oleic acid − potassium permanganate ($KMnO_4$). The washed precipitate was dried at room temperature for 24 hours.

XRD and XRS analysis of samples were performed using an apparatus DRON-3M with Cu-radiation and a step scan 0.005 deg. Coercive force, specific magnetization and residual induction were measured on ballistic magnetometer of Steinberg.

Results and discussion. Conditions of obtaining magnetite samples by heterogeneous deposition are shown in Table 1, and produced by homogeneous deposition − in Table 2. All the samples were assayed on the presence of magnetic properties by a permanent magnet.

© Dontsova T.A., Ivanenko I.M., Perecos A.O., 2014

Table 1

Samples of magnetite obtained by heterogeneous chemical deposition

The sample	The precipitant	Type deposition	Magnetic properties
Sample 1′	concentrated NH_4OH	Direct	+
Sample 2′	concentrated NH_4OH	Inverse	+
Sample 3′	1 M NH_4OH	Direct	-
Sample 4′	1 M NH_4OH	Inverse	-

As seen from Table 1, the samples 1′ and 2′ have magnetic properties, samples 3′ and 4′ have not magnetic properties. These results are consistent with literature data according to which the formation of magnetite occurs when excess hydroxide ions is at least 1.5 times [1].

Among samples of magnetite induced in Table 2, magnetic properties possessed by all the samples except sample 1. Additionally sample 2 had poorly expressed magnetic properties; sample 3 was not technological by forming a gel upon cooling of the reaction mixture after synthesis.

Table 2

Samples of magnetite obtained by homogeneous chemical deposition

The sample	The urea mass, g/100 cm^3	The synthesis duration, min.	Magnetic properties
Sample 1	10 г	20	-
Sample 2	100	20	+ (poorly)
Sample 3	150	20	+
Sample 4	125	20	+
Sample 5	125	40	+
Sample 6	125	80	+
Sample 7	125	100	+
Sample 8	125	120	+

On Fig. 1 shows the diffraction patterns of samples 1′, 2′, 4÷8. According to given diffraction patterns in all samples magnetite and hematite phases are present.

The phase composition and crystallite size for all magnetite samples shows in Table 3. The crystallite size of magnetite samples 1′ and 2′ varies in the range 20÷25 nm and samples 4÷8 – 27÷40 nm. The highest content of magnetite phase was achieved with using homogeneous chemical deposition. At the same time, the content of magnetic phase increases with increasing of synthesis time.

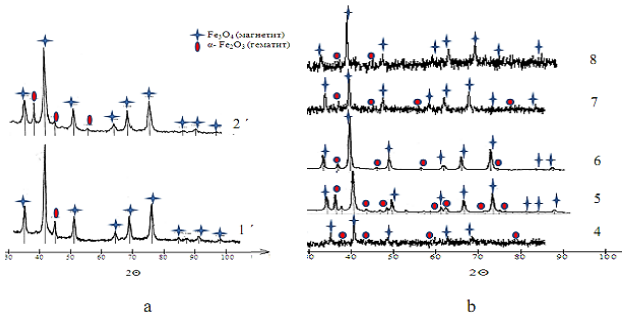

a b

Fig. 1. Diffraction pattern the magnetite samples

Table 3

Phase composition and crystallite size of the magnetite samples

The sample	Phase composition,%		The crystallite size, nm
Sample 1′	Fe_3O_4	90	25
	α- Fe_2O_3	10	40
Sample 2′	Fe_3O_4	82	20
	α- Fe_2O_3	18	33
Sample 4	Fe_3O_4	67	40
	α- Fe_2O_3	33	55
Sample 5	Fe_3O_4	80	40
	α- Fe_2O_3	20	70
Sample 6	Fe_3O_4	94	40
	α- Fe_2O_3	6	130
Sample 7	Fe_3O_4	95	31
	α- Fe_2O_3	5	110
Sample 8	Fe_3O_4	96	27
	α- Fe_2O_3	4	100

Figure 2 shows the dependence of specific magnetization from tension of magnetic field for samples magnetite 1′, 2′, 4, 5, 6, 8. As seen in Fig. 2 and Table 3, the magnetic properties of magnetite samples depend not only on their phase composition, but also the crystallite size of the magnetic component.

Reduction and stabilization of particle size (crystallites) is achieved by introducing an oleic acid.

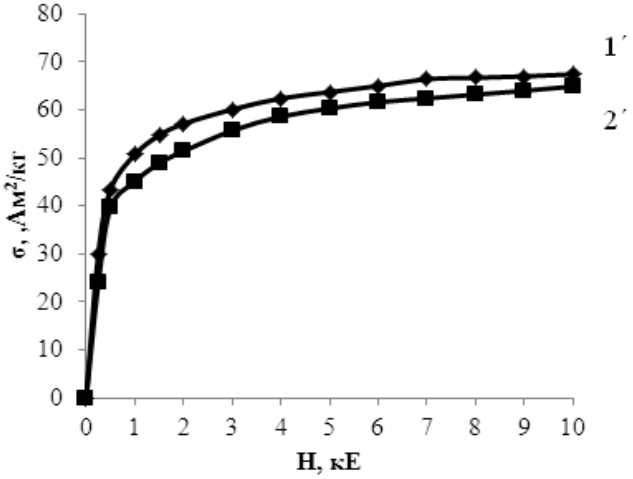

a

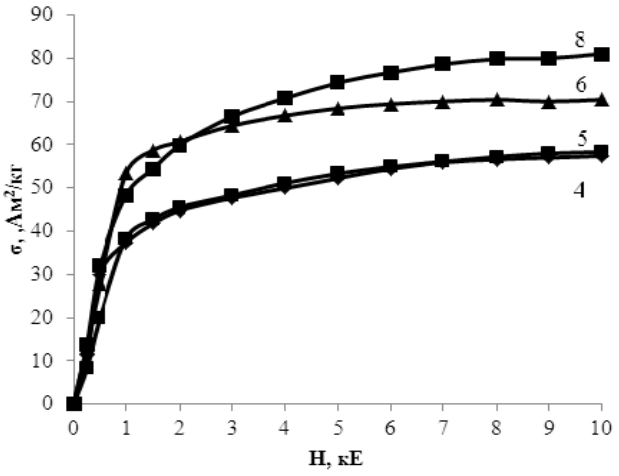

b

Fig. 2. The dependence of specific magnetization from tension of magnetic field for samples magnetite: a – heterogeneous and b – homogeneous deposition precipitation

However, the addition of oleic acid and its adsorption on the surfaces magnetite particle leads to a reduction in the magnetic properties. Figure 3 shows the dependence of specific magnetization from tension of magnetic field for samples magnetite unstabilized (samples 8) and with stabilized (samples 8*).

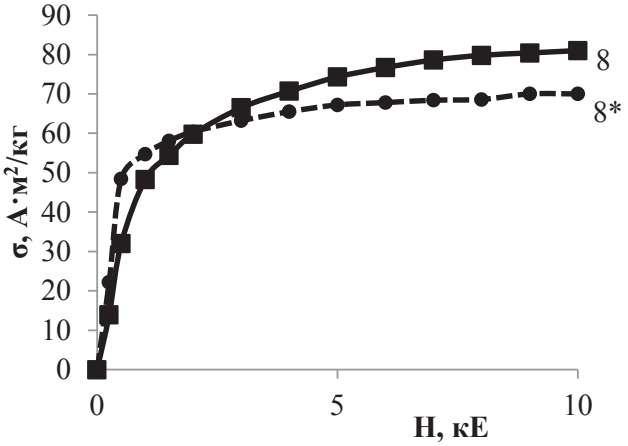

Fig. 3. The dependence of specific magnetization from tension of magnetic field for stabilized and unstabilized magnetite

Table 4

The basic magnetic properties of the synthesized magnetite samples

The sample	The method	σS, А·м²/кг	Hc, E	Br, Гс
Sample 1′	Heterogeneous deposition (direct)	67,4	25	251,5
Sample 2′	Heterogeneous deposition (inverse)	64,9	10	63,5
Sample 4	Homogeneous deposition	57,4	75	308
Sample 5		58,3	135	460
Sample 6		70,4	100	503
Sample 8		81	80	546,5
Sample 8*	Homogeneous deposition with stabilizer	70	2	22,6

Table 4 presents the basic magnetic properties of the samples 1′, 2′, 4, 5, 6, 8 and 8*. Magnetic properties of the samples there are different, that gives the basis their relating to various types magnetic materials. Samples 5 and 6 belong to hard magnetic materials, samples 1′, 2′, 4, 8 relate to average magnetic materials, and sample 8* is almost magnetically soft materials. The obtained results for all samples by magnetic properties correspond to data of X-ray diffraction and X-ray analysis.

The stable ferromagnetic fluid was synthesized using method of homogeneous chemical deposition according to the scheme in Fig 4. Magnetic fluid was stable for 2 months (continues observation until now).

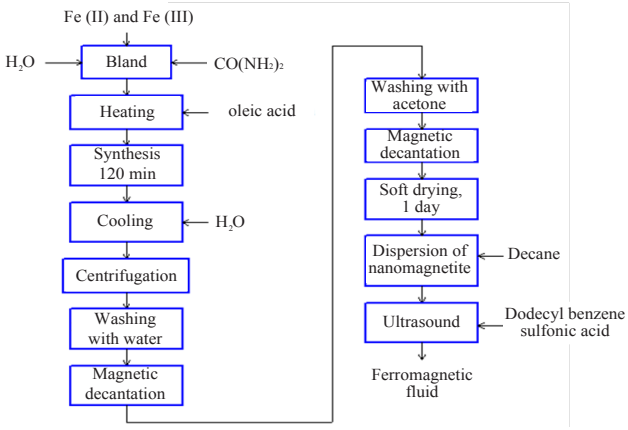

Fig. 4. The proposed scheme for obtaining a magnetic fluid using homogeneous chemical deposition

Conclusions. The use of the homogeneous precipitation method allows obtaining magnetite with the magnetic properties at 17% higher than the use of the traditional heterogeneous magnetite precipitation. Thus, this method can obtained chemically stable magnetite nanoparticles with high magnetic properties for build on their base magnetic fluid.

Preparation of a magnetic fluid using a homogeneous chemical deposition allows realizing the synthesis of magnetite and its stabilization in one step. It has been shown that the stabilization of the magnetic particles insignificantly reduces the magnetic properties of the magnetite particles and translates from the hard magnetic in soft magnetic materials.

References:

1. Байбуртский Ф.С. Магнитные жидкости: Способы получения и области применения (обзор). РХТУ им. Д.И. Менделеева // http://magneticliquid.narod.ru/autority/008.htm – 1999. – 24 с.
2. Такетоми С. Магнитные жидкости. Пер. с японск. – М.: Мир, 1993. – 272 с.
3. Берковский Б.М., Медведев В.Ф., Краков М.С. Магнитные жидкости. – М.: Химия, 1989. – 240 с.
4. Алексашкин И.В., Першина Е.Д., Каздобин К.А. Оптимизация русловий синтеза магнитной жидкости // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Биология. Химия». – 2010. – Т. 23(62). – № 3. – С. 227-235.
5. Губин С.П., Кокшаров Ю.А., Хомутов Г.Б. Магнитные наночастицы: методы получения, строение и свойства // Успехи химии. – 2005. – №74(6). – С. 539-574.
6. Mahdavi M. Synthesis, Surface Modification and Characterisation of Biocompatible Magnetic Iron Oxide Nanoparticles for Biomedical Applications // Molecules. – 2013. – 18. – P. 7533-7548.
7. Teja A.S.; Koh P.Y. Synthesis, properties, and applications of magnetic iron oxide nanoparticles // Prog. Cryst. Growth. Character. – 2009. – 55. – P. 22–45.
8. Indira T.K.; Lakshmi P.K. Magnetic nanoparticles – A review // Int. J. Pharm. Sci. Nanotech. – 2010. – 3. – P. 1035–1042.
9. Hong R.Y., Pan T.T., Han Y.P. Magnetic field synthesis of Fe3O4 nanoparticles used as a precursor of ferrofluids // J. Magn. Magn. Mater. – 2007. – 310. – P. 37–47.
10. Wu N.Q., Fu L., Su M. Interaction of fatty acid monolayers with cobalt nanoparticles // Nano. Lett. – 2004. – № 4. – P. 383–386.

Донцова Т.А., Іваненко І.М.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Перекос А.О.
Інститут металофізики імені Г.В. Курдюмова
Національної академії наук України

СИНТЕЗ МАГНЕТИТУ ГОМОГЕННИМ ХІМІЧНИМ ОСАДЖЕННЯМ ДЛЯ ПРИГОТУВАННЯ НА ЙОГО ОСНОВІ МАГНІТНОЇ РІДИНИ

Анотація
Проведено синтез магнетиту методами гетерогенного і гомогенного хімічного осадження. Досліджено фазовий склад отриманих зразків та їх магнітні властивості. Виявлено, що методом гомогенного хімічного осадження синтезується магнетит з більш високими магнітними характеристиками, ніж методом гетерогенного осадження. Показано, що методом гомогенного хімічного осадження можливо проведення синтезу та стабілізації магнетиту в одну стадію.
Ключові слова: Гомогенне хімічне осадження, магнетит, наночастинки, стабілізатор, олеїнова кислота, магнітна рідина.

Донцова Т.А., Иваненко И.Н.
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт»
Перекос А.Е.
Институт металлофизики имени Г.В. Курдюмова
Национальной академии наук Украины

СИНТЕЗ МАГНЕТИТА ГОМОГЕННЫМ ХИМИЧЕСКИМ ОСАЖДЕНИЕМ ДЛЯ ПРИГОТОВЛЕНИЯ НА ЕГО ОСНОВЕ МАГНИТНОЙ ЖИДКОСТИ

Аннотация
Проведен синтез магнетита методами гетерогенного и гомогенного химического осаждения. Исследованы фазовый состав и магнитные свойства полученных образцов. Выявлено, что методом гомогенного химического осаждения синтезируется магнетит с более высокими магнитными характеристиками, чем методом гетерогенного осаждения. Показано, что методом гомогенного химического осаждения возможно проведение синтеза и стабилизации магнетита в одну стадию.
Ключевые слова: Гомогенное химическое осаждение, магнетит, наночастицы, стабилизатор, олеиновая кислота, магнитная жидкость.

НАШІ АВТОРИ

1. **Андрейків Олександр Євгенович** – член-кореспондент Національної академії наук України, доктор технічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка
2. **Антомонов Михайло Юрійович** – доктор біологічних наук, професор, завідувач відділом медичної інформатики Інституту гігієни та медичної екології імені О.М. Марзеєва Національної академії наук України
3. **Апанасенко Катерина Іванівна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та процесу Чернігівського національного технологічного університету
4. **Ахмади Мирейла** – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка Университета «Тарбиат Модарес»
5. **Бедрій Мар'ян Миронович** – кандидат юридичних наук, асистент кафедри основ права України Львівського національного університету імені Івана Франка
6. **Бігунова Наталія Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної фонетики англійської мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
7. **Бондар Наталія Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і туризму Національного транспортного університету
8. **Булат Галина Володимирівна** – кандидат економічних наук Хмельницького кооперативного торгівельно-економічного інституту
9. **Бурий Андрій Романович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
10. **Василенко Владіслав Геннадійович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
11. **Винятинська Людмила Василівна** – асистент кафедри обліку, аудиту і економічного аналізу Буковинського державного фінансово-економічного університету
12. **Волощенко Екатерина Валентиновна** – бакалавр Московского государственного института международных отношений Университета МИД России
13. **Волынкина Марина Георгиевна** – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры кормления и разведения сельскохозяйственных животных Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Государственный аграрный университет Северного Зауралья»
14. **Гайдар Павло Едуардович** – студент Хмельницького кооперативного торгівельно-економічного інституту
15. **Галько Людмила Романівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємств і корпорацій Тернопільського національного економічного університету
16. **Гапченко Сергій Андрійович** – аспірант кафедри конструкцій з металу, дерева та пластмас Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
17. **Гасій Григорій Михайлович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри організації й технології будівництва та охорони праці Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
18. **Городніченко Юлія Вадимівна** – викладач кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
19. **Горожанов Юрій Юрійович** – аспірант кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
20. **Довбенко В'ячеслав Іванович** – кандидат економічних наук, доцент Національного університету «Львівська політехніка»
21. **Донцова Тетяна Анатоліївна** – кандидат хімічних наук, доцент кафедри технології неорганічних речовин та загальної хімічної технології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
22. **Драчук Юрій Захарович** – доктор економічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу проблем перспективного розвитку паливно-енергетичного комплексу Інституту економіки промисловості Національної академії наук України
23. **Дяченко Євген Володимирович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри організації і технології будівництва та охорони праці Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
24. **Завадська Діана Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри банківської справи Одеського національного економічного університету
25. **Заріцька Валентина Миколаївна** – старший викладач кафедри маркетингу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
26. **Захаренко Наталя Сергіївна** – старший викладач кафедри економіки підприємств Приазовського державного технічного університету
27. **Іваненко Ірина Миколаївна** – кандидат хімічних наук, доцент кафедри технології неорганічних речовин та загальної хімічної технології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
28. **Ільїна Анастасія Олександрівна** – аспірант кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торгівельно-економічного університету
29. **Казакова Наталья Васильевна** – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, директор Салехардского филиала Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Государственный аграрный университет Северного Зауралья»

30. **Кам'янецька Оксана Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки Київського національного торгівельно-економічного університету
31. **Карампур Роксана** – студентка Университета «Тарбиат Модарес»
32. **Ковальчук Олена Олегівна** – молодший науковий співробітник Музея книги і друкарства України
33. **Кравченко Марина Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
34. **Крижанівський Володимир Віталійович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
35. **Кузьмич Оксана Олексіївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету
36. **Куницький Сергій Олегович** – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної частини Національного університету водного господарства та природокористування
37. **Куцька Олеся Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
38. **Лукаш Михайло Ігорович** – аспірант кафедри економіки підприємств Приазовського державного технічного університету
39. **Макаренко Юлія Григорівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Черкаського державного технологічного університету
40. **Макаров Антон Андриянович** – студент Финансового университета при Правительстве Российской Федерации
41. **Манахов Олег Ігорович** – аспірант кафедри зарубіжної літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету
42. **Меддур Марія Миколаївна** – аспірант кафедри водопостачання, водовідведення та бурової справи Національного університету водного господарства та природокористування
43. **Пашинська Світлана Леонідівна** – молодший науковий співробітник відділу медичної інформатики Інституту гігієни та медичної екології імені О.М. Марзеєва Національної академії наук України
44. **Перекос Анатолій Омелянович** – кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Інституту металофізики імені Г.В. Курдюмова Національної академії наук України
45. **Полєтуха Ірина Олександрівна** – магістр Інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
46. **Райхерт Констянтин Вільгельмович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
47. **Ржепішевський Андрій Леонідович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
48. **Стороженко Леонід Іванович** – доктор технічних наук, професор, професор кафедри конструкцій з металу, дерева та пластмас Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
49. **Трушкіна Наталія Валеріївна** – магістр з економіки, молодший науковий співробітник Інституту економіки промисловості Національної академії наук України
50. **Федчишина Наталія Іванівна** – студентка Хмельницького кооперативного торгівельно-економічного інституту
51. **Харчук Христина Романівна** – кандидат архітектури, старший викладач Львівського національного аграрного університету
52. **Швець Ганна Олександрівна** – аспірант Університету Марії Кюрі-Склодовської
53. **Шевченко Катерина Іванівна** – магістр Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
54. **Шліхта Ірина Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
55. **Штаюра Наталія Степанівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73005 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
тел.: +38 (0552) 399 530
info@molodyvcheny.in.ua
www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 18.08.2014 р.
Формат 64х90/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 22,32. Тираж 100 прим.
Зам. 0814-23.

Видавництво: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.